

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Kilencvenedik évfolyam

MAGYAR NEMZETI
LEVÉLTÁR

E SZÁMUNK SZERZŐI

Csikós Gábor, történész-pszichológus, tudományos munkatárs (BTK-NEB Vidéktörténeti Témacsoport); **Garadnai Zoltán**, történész, főlevéltáros (MNL OL); **Hegedűs István**, levéltáros, osztályvezető (MNL Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Unió Projekt Igazgatósága); **Károlyi Bálint**, történész, doktorandusz (EKE BMK); **Kiss András**, főlevéltáros-történész, osztályvezető (MNL OL); **Mikó Zsuzsanna**, általános főigazgató-helyettes (MNL); **Ordasi Ágnes**, levéltáros (MNL OL); **Prezenszki Erzsébet**, levéltáros (MNL GyMSML SL); **Schlett András**, gazdaságtörténész, habilitált egyetemi docens (PPKE BTK); **Somorjai Ádám OSB**, pannonhalmi bencés, emeritus vatikáni levéltáros; **Szabó Csaba**, főigazgató (MNL); **Tóth Krisztina**, tudományos munkatárs (MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport; PPKE BTK); **Türke Gábor**, főlevéltáros (MNL SzKI); **Vass Eszter**, levéltáros (MNL SzKI)

Rövidítések: BTK-NEB = Bölcsészettudományi Kutatóközpont-Nemzeti Emlékezet Bizottsága; EKE BMK = Eszterházy Károly Egyetem Bölcsészettudományi és Művészeti Kar; MNL = Magyar Nemzeti Levéltár; MNL GyMSML SL = Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára; MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; MNL SzKI = Magyar Nemzeti Levéltár Szakmai Koordinációs Igazgatóság; MTA-PPKE = Magyar Tudományos Akadémia – Pázmány Péter Katolikus Egyetem; PPKE BTK = Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Angol fordítás: Miklós Dániel, Takács Ábel

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

KILENCVENEDIK ÉVFOLYAM

2019

MAGYAR NEMZETI
LEVÉLTÁR

Budapest, 2021

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Archival Publications
Revue des Archives

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Közleményei

Journal of the National Archives of Hungary
Revue des Archives Nationales de Hongrie

Kilencvenedik évfolyam
2019

Főszerkesztő
Szabó Csaba

Szerkesztőség
Czetz Balázs, Fiziker Róbert, Germuska Pál, Kulcsár Krisztina,
L. Balogh Béni (felelős szerkesztő),
Németh László Sándor, Ö. Kovács József, Rácz György

Szerkesztőbizottság
Romsics Ignác, Valuch Tibor

Székhely (postacím):
1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.
(1250 Budapest, Pf. 3.)

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

HU ISSN 0024–1512

A kiadásért felelős a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója

A borítót tervezte: Nagy Attila

Műszaki szerkesztő: Máté István

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt., Budapest

Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

Megjelent 15,75 (B/5) ív terjedelemben

TARTALOM

Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba: A Magyar Nemzeti Levéltár stratégiája. A modern magyar állam és kultúra szolgálatában, 2021–2025	5
---	---

Gazdaságtörténet

Schlett András: Magyarország gazdasági stabilizációja az első világháborút követően	23
Csikós Gábor: „Magyar csoda” vagy a „régis iskola”? A magyar kollektivizálás a svéd sajtóban (1948–1967)	45
Kiss András: Stratégiák, önállósodási kísérletek a Csepel Autógyárban 1956 után	65

Levéltártan

Hegedűs István: Hogyan segít újragondolni a levéltárak szerepét a mesterséges intelligencia és a gépi tanulás?	89
Türke Gábor: A Belügyminisztérium irattári anyagába tartozó maradandó értékű, hiteles elektronikus másolatként tárolt digitális iratállomány levéltári átvétele	99
Vass Eszter: A Kúria kollégiumai által keletkeztetett iratok selejtezési eljárásának levéltári kialakítása	111

Műhely

Károlyi Bálint: Egy rendhagyó karrier. Veglai Horváth Gáspár, a Magyar Kamara elnökének életútja	119
Ordasi Ágnes: Akik elmentek – és akik maradtak. A fiumei kormányzóság tisztviselői a két világháború között	159
Tóth Krisztina: Ferences rendi prokurátorok és a magyar ferences rendtartományok az 1920-as évek fordulóján	187
Somorjai Ádám: Az egyházi joghatóság változása a Dunától északra fekvő, ismét csehszlovák államterületen, 1945–1949. Vatikáni iratok alapján	213

Irodalom

A Lovagkirály múltja és jelene (Európa és Magyarország Szent László korában. Szerk. Bárány Attila – Pósnán László) <i>Prezenszki Erzsébet</i>	241
A hidegháború értelmezése magyar szemmel (Békés Csaba: Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991) <i>Garadnai Zoltán</i>	245
Magyar–német történetek (Ritter György: Hazáink. Német és magyar kényszermigrációs sors a második világháború utáni Magyarországon) <i>Kiss András</i>	248

TABLE OF CONTENTS

Zsuzsanna Mikó – Csaba Szabó: Strategy of the National Archives of Hungary. In the service of the modern Hungarian state and culture, 2021–2025	5
Economic history	
András Schlett: Economic stabilization of Hungary after the First World War	23
Gábor Csikós: “Hungarian miracle” or “the old school”? Hungarian collectivization in the Swedish press (1948–1967)	45
András Kiss: Strategies, independence trials in the “Csepel” Automobile Factory, after 1956	65
Archival studies	
István Hegedűs: How does artificial intelligence and machine learning help to rethink the role of archives?	89
Gábor Túrke: Archival receiving of the certified electronic copy of records with permanent value from the archives of the Ministry of Interior	99
Eszter Vass: Archival disposal procedure of documents created by the Departments of the Curia	111
Workshop	
Bálint Károlyi: An unusual career. The life of Gáspár Horváth of Vegla, the President of the Hungarian Chamber	119
Ágnes Ordasi: Who left - and who stayed. Officials of the Governorate of Fiume between the two world wars	159
Krisztina Tóth: Franciscan Procurator Generals and the Hungarian Franciscan Provinces at the Turn of the 1920s	187
Ádám Somorjai OSB: Changes in ecclesiastical jurisdiction in the state territories north of the Danube regained Czechoslovak control, 1945–1949. Based on Vatican documents	213
Book reviews	
The past and present of the Chivalric King (Európa és Magyarország Szent László korában. Szerk. Bárány Attila – Pószán László) <i>Erzsébet Prezenszki</i>	241
The interpretation of the Cold War through Hungarian eyes (Békés Csaba: Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991) <i>Zoltán Garadnai</i>	245
Hungarian-German stories (Ritter György: Hazáink. Német és magyar kényszermigrációs sors a második világháború utáni Magyarországon) <i>András Kiss</i>	248

A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR STRATÉGIÁJA

A modern magyar állam és kultúra szolgálatában, 2021–2025

Alapvetés

A Magyar Nemzeti Levéltár KÖZIGAZGATÁSI feladatokat is ellátó NEMZETI, TUDOMÁNYOS és KULTURÁLIS KÖZGYŰJTEMÉNY.

1. A Magyar Nemzeti Levéltár KÖZIGAZGATÁSI feladatokat is ellátó intézmény

A Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) jelenleg történelmi, tudományos és kulturális funkciókat ellátó intézmény, ugyanakkor kiemelkedően fontos adatszolgáltatási és jogbiztosító feladatkört is ellát. Az MNL kiszolgálja a közigazgatás és az állampolgárok, vállalkozások részére a hatósági, bírósági és gazdasági ügyek intézéséhez szükséges *hiteles iratokat*. Az MNL egyrészt ellenőrzi és szakmailag segíti az állami szervek iratkezelését, átveszi a közigazgatási és hatósági szereplőktől (egyes esetekben a gazdasági társaságoktól is) a maradandó értékű iratokat, és ezeket eredeti állapotukban hosszú távon megőrzi. Ennek a funkciónak az ellátása viszont már jóval túlmutat a kulturális szerepkörön, és a kulturális területet szabályozó magatartási normáktól eltérő szabályrendszer, valamint új szolgáltatási logika alkalmazását igényli. Erre a funkcióra reagálva készült az MNL adatszolgáltatásokat és állampolgári megkereséseket hatékonyan kiszolgáló *elektronikus ügyintézési rendszere* is, amely már az elektronikus ügyintézés és a bizalmi szolgáltatások általános szabályairól szóló 2015. évi CCXXII. törvény alapján biztosítja az MNL igazgatási folyamatainak ellátását.

2. A Magyar Nemzeti Levéltár NEMZETI intézmény

Az MNL nemzetben gondolkodik és cselekszik. Az egyetlen olyan közgyűjtemény, amelyet jogszabály kötelez arra, hogy hungarikát gyűjtsön [lásd az 1995. évi LXVI. törvényt a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről, amelynek 17. §-a 2. d. pontja szerint „feltárja, nyilvántartja és gyűjti (másolatban beszerzi vagy megvásárolja) a magyar vonatkozású külföldi levéltári anyagot”]. Ezen túlmenően is kiterjed küldetése a határokon túlra. Felelősséget érez minden magyar vonatkozású iratért (Beregszásztól Moszkváig és Adelaidetől Clevelandig), bárhol is legyenek azok a világon. A cél nemcsak az iratok eredetiben vagy másolatban történő megszerzése és hazaszállítása, hanem a hungarika-iratok minél szélesebb körben történő feltárása és megmentése, akár a helybeni megőrzés biztosí-

tása a magyar nemzet jelentős történeti múltja iránti tisztelet jegyében, és a magyarság jövője érdekében.

3. A Magyar Nemzeti Levéltár TUDOMÁNYOS intézmény

A Magyar Nemzeti Levéltár és jogelődei tudományos intézményként is működtek. A levéltárakban magasan kvalifikált szakemberek foglalkoztak a történeti iratok kezelésével és megőrzésével – a levéltártannal, továbbá a történeti iratok feldolgozásával és közzétételével –, a történettudománnyal. A 21. században, a digitális átállás, az elektronikus iratok korszakában meggyőződésünk: a Nemzeti Levéltárnak úgy kell tudományos intézménynek lennie, hogy *a legmodernebb technológiákkal dolgozza fel* a magyar nemzet legnagyobb információs bázisát, a rábízott 300 kilométernyi iratot. Ezért a közgyűjtemények közül elsőként elkezdtünk a mesterséges intelligenciával és a neurális hálókkal dolgozni, hogy olyan tartalmakat nyerjünk ki az iratokból, amelyek a fenntartó magyar állam és a társadalom számára is komoly haszonnal járnak. Így közelítünk például a Nemzeti Levéltár által őrzött legteljesebb magyar anyakönyvi állományhoz, az állam szerveinek legteljesebb körű nyilvántartásához, a legnagyobb magyar névtérhez és az egészségügyi nyilvántartásokhoz.

4. A Magyar Nemzeti Levéltár KULTURÁLIS intézmény

A nemzeti kultúra legfontosabb elemei a nemzetközi viszonyrendszerbe helyezett nemzeti történelem és a nemzeti identitás. Születésünk pillanatától az első közösség, ami körülvesz bennünket, az a család. Életünkben a legerősebb kötelékek a *családi* kapcsolatok. Ahogyan növekszünk, fejlődünk, megismerjük *lakóhely*ünket, környezetünket, barátokra, ismerősökre lelünk. A másik legfontosabb identitás, ami életünk során meghatároz bennünket, az a lokális, helyi azonosságtudatunk. Az ember harmadik szintű, tágabb közösségélménye akkor alakul ki, amikor ráébred, hogy egy *nemzethez*, egy *vallási* közösséghez, egy *kultúrához* tartozik. Akkor beszélhetünk egészséges nemzetről, ha az állampolgárok családi, helyi és nemzeti, vallási és kulturális kötelékei erősek! A levéltáraknak, Magyarország Nemzeti Levéltárának óriási szerepe van és lesz a jövőben mindig is, hogy az állampolgárok identitását megerősítse a nemzet megmaradásának, jólétének és gyarapodásának érdekében.

Vezetői összefoglaló

A magyar történelmi fejlődés során, az írásbeliséggel egy időben kialakult irattárak, majd a belőlük kifejlődő levéltárak többnyire a fenntartó uralkodóhoz, majd az állam irányításának legbelső köréhez tartoztak. Így volt ez az Országos Levéltár (*Archivum Regni*), majd a megyei levéltárak esetében is. A 2012-ben kormányzati

szándék alapján megvalósított levéltári integráció, amelynek nyomán létrejött az Országos Levéltár és a megyei levéltárakat egyesítő Magyar Nemzeti Levéltár, jó példája a sikeres központosításnak (az Országos Levéltár mellett a 19 megyében 78 telephelyen működik az MNL intézményrendszere). A Magyar Nemzeti Levéltár által egységbe foglalt szervezet a „zászlóshajó”, *nemzeti stratégiai intézmény*. Az MNL rendszerén kívüli öt városi fenntartású levéltár, négy állami fenntartású szaklevéltár, továbbá az egyetemek által fenntartott 17 felsőoktatási levéltár és a 37 egyházi/felekezeti, valamint egyetlen politikai párt (MSZP) által fenntartott nyilvános magánlevéltár működik Magyarországon. Meggyőződésünk, hogy a Magyar Nemzeti Levéltárban eddig kialakított szakmai és tudományos kompetenciák kiváló alapot képeznek a jövőt célzó elképzeléseinkhez, amelyek mentén hatékonyabban szolgálhatja a Levéltár az állam és a társadalom érdekeit. A Nemzeti Levéltár mint kultúrstratégiai intézmény irányt fog mutatni és mércét fog szabni a többi magyar levéltár számára is.

Javasoljuk, hogy az MNL alakuljon át KÖZPONTI HIVATALLÁ, ami által megvalósíthatónak látjuk a következő öt éves stratégiánkban kitűzött céljainkat:

- 1) a Magyar Nemzeti Levéltár bekapcsolódása a digitális ökoszisztémába,
- 2) új informatikai technológiák, a mesterséges intelligencia alkalmazása a Magyar Nemzeti Levéltárban, ami elősegíti
- 3) a Magyar Nemzeti Levéltár őrizetében lévő iratoknak a jelenleginél szélesebb körű hasznosítását,
- 4) a Magyar Nemzeti Levéltár hatékonyságát az e-közigazgatási feladatok ellátásában.

Mіндеzen célok hozzájárulnak a levéltárak 21. századi megújulásához, egyben az állam hatékonyabb működéséhez. A levéltárak nem poros iratőrzők, hanem a múlt, a jelen és a jövő információinak hordozói, az állam tevékeny segítői.

A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR RÉSZLETES STRATÉGIÁJA

I. Elérni kívánt célok

1) A Magyar Nemzeti Levéltár bekapcsolódása a digitális ökoszisztémába

A nemzeti kulturális örökség részeként a levéltári dokumentumok digitalizálása alapvető fontosságú társadalmi érdek és megkerülhetetlen állami feladat, mert az információs társadalom mennyiségileg több, minőségileg jobb, és mind gyorsabban megszerezhető információt igényel. A kulturális örökség digitalizált dokumentumai és az archivált digitális tartalmak elsődleges forrásként szolgálnak a kutatás, az oktatás és a tartalomfejlesztés számára. A Magyar Nemzeti Levéltár mára több milliós – Európában is jelentős mennyiségű, és több hazai, valamint

európai portálon is megjelenő – digitális tartalma és a hozzá kapcsolódó szolgáltatások a nemzeti adatvagyon fontos részét képezik.

2) Új informatikai technológiák, a mesterséges intelligencia alkalmazása a Magyar Nemzeti Levéltárban

Az identitásteremtés területén a levéltárak kiaknázhatatlan tárházai azoknak a dokumentumoknak, amelyekben szerepel bármely személy, család vagy hely neve az írásbeliség kezdetéig visszanyúló információkkal. Az archívumok és az anyakönyvek előrehaladott digitalizálásának köszönhetően nemcsak hatalmas családfákat lehet újjáépíteni, hanem őseink társadalmi hálózatait is. A családok múltjának, a születési és lakóhely történetének gépi feldolgozását támogató technológiák a személyes múlt megértésének új tapasztalatához segítenek hozzá, megerősítve az állampolgárok családi, valamint helyi és nemzeti identitását.

3) A Magyar Nemzeti Levéltár őrzetében lévő iratok a jelenleginél szélesebb körű társadalmi hasznosítása

A nemzeti kultúra legfontosabb elemei a nemzetközi viszonyrendszerbe helyezett nemzeti történelem és a nemzeti identitás. A levéltáraknak, Magyarország Nemzeti Levéltárának óriási szerepe van és lesz a jövőben mindig is abban, hogy az állampolgárok identitását megerősítse a nemzet megmaradásának, jólétének és gyarapodásának érdekében.

II. Feladatok

1) Háromszintű aggregációs modell megvalósítása

a) A digitális tartalmak primér előállítási, gyűjteményezési és feldolgozási szintjét az egyes levéltárak jelentik. Az egyes intézmények feladata a digitális tartalmak létrehozása/gyűjtése, feldolgozása, megőrzése és szolgáltatása. Ebből a szempontból az MNL mindenképpen „zászlóshajó”, hiszen az országos lefedettséggel, az általa őrzött iratanyag mennyiségével és jelentőségével (helyi és országos szinten is) meghatározza a magyar levéltárügyet.

b) Szakági aggregátorként az MNL intézményi feladata az egyes közgyűjteményi területek digitális tartalmainak összegyűjtése, szakági aggregációs szolgáltatás működtetése és az adatok továbbítása a Nemzeti Adattár Projekt (NAP) felé, a kapcsolódó feladatok koordinálása, más szolgáltatásokkal való együttműködés.

c) A szolgáltatási modell legfelső szintjén a NAP feladata a szakági aggregátorokkal való kooperáció, a tartalmak begyűjtése és közzététele, a kapcsolódó feladatok koordinálása, más szolgáltatásokkal való együttműködés.

2) A feladatok eredményes végrehajtásához szükséges eszközök

a) Egységes adattér és Media Asset Management kialakítása

A nemzetközi standardként működő OAIS – *Open Archival Information System* 2012. júniusi ajánlásában (Magenta Book) található egy komplex javaslat egy olyan rendszerre, amely a felhasználó és a levéltár szakemberei közötti egységes *asset management* üzemeltetését teszi lehetővé. Az új Data Management a korábban általános és még sok helyen ma is használatos heterogén adatstruktúrát egységes adattérben kezeli. Az MNL ennek a környezetnek a kialakításán dolgozik. Ez lehetővé teszi majd, hogy megteremtjük a Mesterséges Intelligencia modulok hosszú távú integrálását a rendszereinkbe. Ezek a modulok már az adattér kialakításában is segítségünkre lehetnek (interaktív fejlesztési szemlélet) a levéltár által tervezett pilot projektek (pl. a Szovjetunióba hurcolt magyarok kartonjai, anyakönyvek, egészségügyi kartonok stb. feldolgozása) során.

b) Kognitív rendszerek bevezetése a digitalizáció felgyorsításához

Középtávon a legfontosabb lépés a jelenlegi levéltári adatállomány belső tartalmának kereshetővé tétele. Ehhez az iratok átvételekor kell lépéseket tenni. A jelenleg már digitalizált, mély tartalmában még nem feldolgozott, de levéltári index állományba vett médiák (anyakönyvi adatbázis, mikrofilm stb.) feldolgozása stratégiai alap a hosszú távú célok eléréséhez. A kognitív OCR bevezetése lehetővé teszi, hogy a karakter felismertetési szempontok egy közös szerveren tárolódjanak, és ne vesszenek el. Így hálózaton belül a rendszer folyamatosan tanul, és létrehoz egy olyan tudásbázist (írásjel, kézirás, írógép típusok stb.), ami 1-2 éven belül exponenciálisan felgyorsítja a folyamatot. Ebben is segítségünkre lehet a Mesterséges Intelligencia, mivel ez nem karakter vagy szóképp azonosságokat tanul, inkább matematikai módszerekkel azonosít ismétlődési mintázatokat.

c) Mesterséges Intelligencia (MI)

Az MI hatékonyan támogathatja a kognitív rendszereket, a szakmai és kutatói munkát, az adatok újrastrukturálását. Olyan problémákra nyújt megoldást, mint a személyes adatvédelem korlátai, vagy a rejtett kapcsolatok felderítése látszólag egymástól független irattípusok (adattípusok) között. Segítségével fejleszthető és pontosítható a levéltári névtér, keletkezési adatokat deríthet fel (idő, földrajzi adatok). Bevezetéséhez az egységes adattérben új szemléletű adatbázis-kezelést kell kialakítani. Szükséges egy gráf adatbázis felépítése. Több ilyen rendszer létezik, akár nyílt forráskóddal, de ennek kiválasztása egy komoly adatmérnöki előkészítést igényel, hiszen ez lesz az adattér és a keresőmotor fundamentuma. Ilyenek például *HortonWorks Sandbox*, *Apache Spark*, *AWS*, *Google*, *Azure* stb. Kiválóan alkalmazható az MI például a fotó- és képfelismerésben, képfeldolgozásban is. Támogathatja az anyakönyvi adatok publikussá tételét, mivel alkalmas a jogi szabályozásnak megfelelően felismerni és elkülöníteni a bejegyzési rovatokat. Alakzat

és tárgyfelismerő motorral azonosíthat családi címereket, pecsétet, szignókat. Arcfelismerő rendszerét a fotó-feldolgozásban lehet alkalmazni (eltérő időben ugyanarról a személyről készült fotók összehasonlítása, megfeleltetése), kiegészítve ezzel például a névterek szolgáltatásait. Az egységes nemzetközi adatrendszer segítségével (OAI-PMH, *Open Archives Initiative Protocol for Metadata Harvesting*) összekapcsolódhatnak metadata szinten más, nagyobb adat-klaszterrel (MTVA, OSZK, de akár állam- és közigazgatási rendszerekkel is), hazai, és akár nemzetközi szinten is. Egy sikeres, több ezer, több százezer adatot kezelő levéltári pilot megoldást kínálhat jelentősebb állami igények kielégítéséhez is.

d) Adatvagyon és adatbányászat az online térben

A levéltári analóg adatvagyon mérhetővé és értékesíthetővé kell tenni. Ebben az esetben nem csak a méretekről (TeraByte, PetaByte, ExaByte) van szó, hanem arról, hogy egy adatstruktúra jelenlegi értékét a hitelességének, tartalmának, strukturáltságának és zajmentes kereshetőségének összessége adja. Ez a *BigData szemlélet*. Olyan, mint egy felfoghatatlan méretű és értékű bánya. Az ebben talált értékek határozzák meg a jövőképunket és pozicionálják a levéltár, de akár a fenntartó állam adatvagyonát is. A jelen és a jövő fiatal generációi számára akkor lesz felfogható ez a vagyon, ha megfelelő applikációkon és szolgáltatásokon keresztül elérhetővé tesszük számukra, és ez a vagyon beépül a hétköznapjaikba.

Néhány konkrét példa a fenti célok megvalósítására

A Magyar Nemzeti Levéltár vezetősége az elmúlt időszakban intenzív szakmai tanácskozásokat, megbeszéléseket folytatott egyetemi oktatókkal, informatikusokkal, különféle cégek bevonásával, sőt egyes konkrét projektek kapcsán pl. orvosokkal és turisztikai szakemberekkel is. A levéltár amellet, hogy a nemzet emlékezete, a nemzet művelődési, politikai, kulturális és művészeti emlékeinek első számú őrzőhelye, egyben a modern, 21. századi digitális, informatikai világ szerves része. Olyan irányokban szeretnénk továbblépni a közeljövőben, amelyek Európában és a világon is új utaknak számítanak az irat- és információfeldolgozás területén. Ez a stratégia is erre az elgondolásra épül. Szeretnénk ennek a fejlődésnek az élcsapatához tartozni, bízva a magyar találékonyságban, felkészültségben. Az új világ már a mesterséges intelligencia segítségével fog működni. A Levéltárnak, az ország legnagyobb információgazdájának nélkülözhetetlen a MI használata. Alapvető elvárás, hogy az évszázadok során felhalmozott információ és az erre épülő tudásanyag hasznosuljon.

1) *A magyar anyakönyvi állomány MI feldolgozása.* Kizárólag a Magyar Nemzeti Levéltár rendelkezik a 17. századtól egészen 1980-ig a teljes magyar anyakönyvi állománnyal. Ez a hatalmas adatvagyon sehol másutt nem érhető így el, ráadásul az anyakönyvek közel kétharmada digitálisan is rendelkezésünkre áll. Érdeemes megfontolni, hogy az 1980-ban megszakadt anyakönyvi másodpéldányok levéltári

vezetését elektronikusan naprakésszé tegyük. Ezáltal ki lehetne küszöbölni az egy példányos állami anyakönyvi vezetésben rejlő sérülékenységet, másrészt egy rendkívül fontos projektet lehetne felépíteni. Ez a feldolgozás egyúttal megteremtené a jelenlegi elektronikus anyakönyvezés előzmény-adatbázisát is.

Egy projekt keretében a teljes anyakönyvi állomány digitalizálásra kerülne és a MI, illetve a neurális hálók segítségével össze lehetne állítani a magyar társadalom leszármazási ábráit. Ez a családtörténet-kutatásban, a családi, rokon kapcsolatok, hálózatok feltárásában piacvezető megoldás lehet. Emellett alapul szolgálna egészségügyi tudományos kutatási projektek számára is.

2) *A magyar egészségügy fejlesztése, támogatása.* A COVID-19 vírus világméretű elterjedése bebizonyította, hogy milyen sérülékenyek az egészségügyi rendszerek még a legfejlettebb országokban is. Az MNL tervezett projektje elősegítheti a hatékonyabb egészségügyi ellátást, a diagnózisok felállítását és a gyógyítást magát. Ezzel a magyar társadalom egészségi állapota jelentősen javulhatna. Az elképzelés nemcsak Magyarországon, de a világon bárhol komoly eredményeket hozhat az egészségügyi kutatás-fejlesztésben is.

A projekt lényege, hogy a levéltárak és a kórházak által kezelt egészségügyi nyilvántartásokat, pl. a patológiai jelentéseket, kórlapokat stb. (általában 50-70 évre visszamenőleg is rendelkezésre állnak) digitalizálnánk. Az adatokat a MI segítségével rendszereznének, és akár az 1. pontban vázolt anyakönyvi rendszerrel összevonva megteremtenénk a lehetőségét, hogy egy új beteg jelentkezésekor a kezelőorvos láthassa a páciens családjában a kórelőzményeket akár több évtizedre visszamenőleg. A szakemberek egyöntetű véleménye, hogy forradalmi lehetőség lenne az új beteg szakszerű ellátásában az anamnézis ilyen fokú ismerete (a közeli hozzátartozók betegségei, azok kezelése, gyógyszerzése stb.). Megteremthető a személyre szabott terápia alkalmazása.

3) *A levéltári adatvagyon turisztikai célú hasznosítása.* Az MNL vezetősége „*az okos Budai Várnegyed*” programon dolgozik, amely adaptálható bármely (magyar) településre. A levéltár központi épülete a Budai Várnegyed egyik legszebb épülete. Abból a felismerésből indultunk ki, hogy a magyar és a külföldi turisták a vári sétáik során a műemlékek sokaságával találkozhatnak, de amennyiben nem szervezett vezetéssel látogatják a várat, alig tudnak bármit is az őket körülvevő épületekről, szobrokról stb. Amennyiben vannak is emléktáblák, azok a legkülönbözőbb anyagokon (márvány, réz, üveg stb.), a legrövidebb információkat tartalmazzák, de szinte kizárólag magyarul. Az „*okos Budai Várnegyed*” építészeti, művelődés- és köztörténeti emlékeink feldolgozását célozza. A hazai és külföldi turisztikai igényeknek megfelelően bemutatja az épületek kultúrtörténetét, valamint a negyedhez köthető híres művészek, történelmi és közéleti személyiségek élettörténetét. Olyan telefonra, táblagépre kifejlesztett applikáció készülne, ami séta közben a helyazonosítás segítségével mutatná meg a látogatónak a környezetére vonatkozó információkat. Az már az egyedi döntésén múlna, hogy az adatok tömegéből mit olvas el, mit néz meg a látogató. A projekt turisztikai szempontból példaértékű, és

a modern technológia segítségével Budapest (vagy bármely másik partner-város) jelentősége mint intelligens város is nagymértékben emelkedne.

3) A Magyar Nemzeti Levéltár őrizetében lévő iratoknak a jelenleginél szélesebb körű társadalmi hasznosítása

a) A közművelődési terület átalakítása

Az elkövetkező időszakban a közművelődési stratégiánk központi eleme a kulturális örökség hagyományos formáinak megőrzése, új formáinak működtetése és fejlesztése (pl. az iratanyag elektronikus hozzáférhetővé tétele, alkalmazások fejlesztése). A nyitott és szolgáltató levéltár bemutatásában az intézmény közművelődési tevékenysége kiemelt fontosságú szerepet tölt be. Feladata az intézményben folyó munka „láthatóvá tétele”, a jövő levéltárképének (ki)alakítása, az ismeretterjesztő levéltár értékeinek közvetítése a nagyközönség számára. A levéltárnak meg kell mutatnia az érdeklődőknek azt is, hogy az intézmény a magyar kulturális örökség emblematikus írott forrásainak őrzője.

Ahogy többször hangsúlyoztuk, egyik legfontosabb célunk a levéltár megismeretése a külvilággal. Feladatunk felkelteni az érdeklődést a levéltárban őrzött felbecsülhetetlen értékek iránt, és ezt az érdeklődést – a nagyközönséggel való folyamatos „találkozás” révén, a marketing és a PR eszközeivel élve – fenn is kell tartanunk. Ennek érdekében a kulturális élet aktív szereplőjévé válva ápolnunk kell a már meglévő együttműködést más levéltárakkal és közgyűjteményekkel, továbbá új kapcsolatrendszert szükséges kiépítenünk. Törekszünk arra, hogy az MNL ismertsége, látogatottsága tovább növekedjen, és a közéletben elfoglalt helyét megerősítse valóságos tudományos és közművelődési jelentőségének megfelelően.

Tapasztalataink azt mutatják, hogy a nagy tömegeket vonzó országos rendezvényeknek van létjogosultsága, mint pl. a *március 15-i családi nap*, *Múzeumok Éjszakája*, *Kulturális Örökség Napjai*, *Kutatók Éjszakája*, amelyek nagymértékben segítik az intézmény társadalmi ismertségének és elismertségének növelését. Ezeknek a rendezvényeknek a sikerét annak is köszönhetjük, hogy központi/állami marketing- és PR-tevékenység áll mögötte. Az MNL intézményei által szervezett rendezvények, tudományos konferenciák, kiállítások a közművelődési munka egyik legfontosabb és szakmailag sok előkészítést igénylő területét jelentik. Az MNL létrejöttével több olyan kutatási projekt is megvalósult, melybe az összes tagintézményünket és azok iratanyagát bevontuk, különböző formában feldolgoztuk és hozzáférhetővé tudtuk tenni. Erre nagyon jó példák voltak mások mellett a különböző emlékekhez kapcsolódó projektek, például a Holokauszt emlékévé, a Gulag emlékévé, a *Reformáció 500*, illetve a más közgyűjteményekkel, kutatóhelyekkel közösen megvalósított programok, például a Nemzeti Emlékezet Bizottságával együtt elkészített „*Párt-Állam-Párt archontológia*”, és az „*1956-os perkaszter*” adatbázis. A jövőben is ezt az irányt szeretnénk folytatni és folyamatosan új programokkal kibővíteni. Célunk az, hogy a 21. századi igényeknek megfelelhessünk,

többek között az iratanyag digitalizálásával és az egységes, online elérhető adatbázisok készítésével. A folyamatos megújulás jegyében évente keresünk új témákat, melyekkel megszólítjuk a hozzánk látogatókat. Célkitűzésünk, hogy az évente változó időszaki kiállításaink mellett olyan állandó tárlatokat tervezzünk, melyekben bemutatjuk a magyar államiság legfontosabb, levéltárunkban őrzött iratait. Úgy gondoljuk, hogy küldetésnyilatkozatunkkal összhangban a nemzeti kulturális örökségünk írott forrásainak egyik legfontosabb őrzőhelyeként szeretnénk támogatást kapni arra, hogy minden magát magyarnak valló honfitársunk és a külföldi érdeklődő is megismerhesse ezeket a dokumentumokat. A Bécsi kapu téri épület látogatóközponttá történő átalakítása méltó teret és lehetőséget jelentene a levéltárunkban őrzött kincsek széles körű megismertetésére.

b) A levéltár-pedagógiai terület fejlesztése

A nyitott és szolgáltató levéltár koncepciójához hozzátartozik a levéltár-pedagógiai célkitűzések megvalósítása is. Kiemelt feladatunk, hogy minél több, az alap-, közép- és felsőfokú oktatási intézménybe járó diák látogasson el intézményünkbe, ismerje meg levéltárunkat és az általunk őrzött kultúrkinccseket. Összefoglalva, a levéltár-pedagógia célja a problémafelvetés, komplex látásmód kialakítása a gyerekekben, hitek és tévhitek megkülönböztetése, egy adott információ sok szempontú elemzése. Lényegében lehetőséget teremtünk az iskolai ismeretek alkalmazására a levéltárban, illetve a levéltári ismeretek alkalmazására az iskolákban. Célunk a hagyományos iskolai feladatok megismertetése modern eszközökkel, kutatási lehetőségek bemutatása, eredeti források megismertetése, elhelyezése térben és időben, komoly tudás átadása játékos, interaktív formában, a fiatal korosztály bevonása, „becsalogatása” a levéltárba.

Az MNL-ben a 2012-ben létrejött integráció óta folyamatosan tartunk tematikus levéltár-pedagógiai foglalkozásokat, amelyek kínálata a *Barangoló* című, online is elérhető (<http://mnl.gov.hu/mnl/ol/barangolo>) füzetünkéből ismerhető meg. Az MNL minden tagintézménye szervez a levéltári hivatást bemutató, illetve a családtörténethez kapcsolódó, helytörténeti ismeretekre alapozó foglalkozásokat.

Nemzeti örökségünk írott emlékeinek vizsgálata, az ismeretanyagok alkalmazása szervesen összeköthető az egyes tudomány- és művészeti területekkel és a természettudományi tárgyakkal is. A levéltár-pedagógia a Nemzeti Alaptantervben megjelenő kompetenciák fejlesztését is lehetővé teszi. Az anyanyelvi kommunikáció területén a szövegolvasási és szövegértési kompetenciák erősödnek a foglalkozásokon bemutatott levéltári dokumentumok segítségével, az információszerzés és információgyűjtés készségének elsajátítása mellett a diákok képessé válnak a források kritikai elemzésére, illetve a tanult tananyagban a történelmi információkat hordozó dokumentumokból történő bővítésére, árnyalására. Célunk, hogy komplex látásmód alakuljon ki a gyerekekben egy adott forrás elemzésekor, és a források „testközelből” való megismerése révén megelevenedjenek előttük a tankönyv lapjai, így kézzelfoghatóvá, átélhetővé váljon számukra a történelem. A levéltár-pedagógia

célközönsége elsősorban a közoktatásban résztvevő, 10 és 18 év közötti tanulók, valamint a felsőoktatásban résztvevő hallgatók.

Az MNL hatalmas digitális állománnyal és adatbázisokkal rendelkezik, melyek lehetőséget adnak arra, hogy a digitális kompetencia fejlesztését, az interneten elérhető tartalmaink megismerését is elősegítsük levéltári foglalkozásainkkal és az általunk fejlesztett digitális tananyagokkal (például a reformációról, a magyarországi holokausztról, a Gulágról, az 1956-os forradalomról és szabadságharcról). A tananyagok segítségével a diákok egyéni munkával ismerhetnek meg és dolgozhatnak fel egy adott történelmi témát, de azok a közoktatásban résztvevő tanárok számára oktatási segédanyagként is hasznosíthatók. A jövőben célunk, hogy minél szélesebb skálájú tananyagra épülő foglalkozásokat biztosítsunk az iskolásoknak, amit online is elérhetővé szeretnénk tenni. Ezt a célt szolgálná egy levéltári foglalkoztató füzet is, melynek segítségével játékos formában megismertetjük a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárát és a benne őrzött kulturális örökségünket. A foglalkoztató füzethez különböző tematikájú online tananyag is készül, mely a levéltárban őrzött iratok segítségével mutatná be a Nemzeti Alaptantervben a magyar történelemre vonatkozó meghatározó jelentőségű eseményeket és azok szereplőit a középkortól a 20. századig. A füzet segítségével a diákok a kutatási módszertant is el tudnák sajátítani, és megismerkedhetnek a különböző adatbázisokkal, amelyeket a későbbiekben használni is tudnak. Kiemelten fontosnak tartjuk a magyar történelem megismerése szempontjából, hogy a közoktatásban résztvevő diákok tanulmányaik során legalább egyszer ellátogassanak a Magyar Nemzeti Levéltár intézményeibe és közel kerüljenek azokhoz az elsődleges forrásokhoz, melyekről ismereteiket a tankönyvekből szerzik. Kulcskérdés a pedagógusok képzésében való levéltári részvétel. A pedagógus-továbbképzés célja, hogy a pedagógusok megismerkedjenek a levéltárban őrzött kultúrincsekkel, melyek részét képezik nemzeti örökségünknek. A levéltári források megismerésével, azok oktatásban történő felhasználásával erősíthető a nemzeti identitás. A levéltári képzésen keresztül a résztvevők tapasztalatot szereznek a levéltári tartalmaknak és az oktatásnak leginkább megfelelő eszközök megválasztására és alkalmazására, a tanulók közötti interaktivitást inspiráló tanulási környezet biztosítására. Az élményalapú ismeretsajátítás kulcsfontosságú a hazafias nevelés és a magyar múlt megismertetése érdekében.

c) A határon túli magyar vonatkozású anyagok iránti felelősségvállalás

— a Kárpát-medencei Magyar Levéltárosok Módszertani Központja

A határon túli magyar levéltári iratok feldolgozása egyre sürgetőbbé válik magyar szempontból, mert folyamatosan csökken, lassan meg is szűnik a magyarul is tudó levéltárosok száma, és az egyre fogyatkozó levéltárosi állomány nem képes az iratok feldolgozására. Szlovákiában az északi megyékben már nincsenek magyarul tudó levéltárosok, Erdélyben egy-két levéltárban van csak magyarul tudó, Szerbiában egyelőre nem rossz a helyzet, de az idősebb generáció folyamatosan

nyugdíjba megy. Horvátországban egyáltalán nincs magyarul tudó levéltáros. A hungarika-feltárás szempontjából már az is komoly kihívás, hogy megtudjuk, a határon túli levéltárak egyáltalán mit őriznek. Ezen a helyzeten nagy ívű digitalizációs programok segítenének. Ez az infrastruktúra fejlesztésen túl nagyarányú humán erőforrást is igényelne, elsősorban az adott országban. Az iratokat ugyanis elő kell készíteni digitalizálásra, ami komoly magyar levéltárosi szaktudást igénylő feladatot jelent. A külföldi kollégák segítése az iratok rendezésében, megfelelő segédletek elkészítésében csak egy államilag támogatott, szervezett program keretében valósítható meg. Ennek megvalósítása egy gyakornoki program keretében lenne a legcélszerűbb. Az MNL koordinálásával végzős egyetemi hallgatók és frissen diplomázott fiatal szakemberek mennének ki határon túli levéltárakba.

A nemzeti társadalompolitikai célok elérése érdekében kiindulópontnak tekintettük, hogy a kultúrához, a nemzeti kulturális örökséghez történő, korlátozásoktól mentes hozzáférés alapvető emberi, állampolgári jog mind a határon innen, mind a határon túl élő magyarság számára. A Magyar Nemzeti Levéltár országos hatáskörű közgyűjteményként, tagintézményei révén jelentős nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkezik. Feladatunknak tekintjük a határon innen és túl élő magyarok számára a társadalmi emelkedéshez, a nemzeti és lokális önzonosság-tudat megőrzéséhez és ápolásához szükséges értékekhez való hozzáférés biztosítását, a magyar identitás erősítését, a kulturális szolgáltatások terén a kulturális javakhoz való hozzáférés esélyének növelését, a magyar kultúra külföldi megjelenésének erősítését. Kitzűzött társadalompolitikai céljaink elérése érdekében szakmai képzéseink folyamatos kiterjesztését tervezzük egyes határon túli magyar partnerintézmények dolgozói részére. A partnerintézmények számára kínált képzési programot a helyi igényeknek és szükségleteknek megfelelően állítjuk össze. Mindezt nemzetpolitikai kulturális, oktatási misszióként fogjuk fel, amely erősíti a határon túli magyar kollégákkal az együttműködést, másrészt elősegíti a külföldi kollégák felkészültségét a magyar vonatkozású iratanyagok (hungarika) kezelése során. Hosszú távon azonban a levéltárosok számára szóló képzéseket rendszeressé kell tenni. A rendszeres képzéseket a Kárpát-medencei Magyar Levéltárosok Módszertani Központjának felállítása biztosítaná (Piliscsabán). Egy ilyen kutatóbázis és továbbképzési intézmény alkalmas lenne nemzetközi szakmai workshopok, képzések koordinálására is. A Magyar Nemzeti Levéltár az Európai Unió levéltáraival jelentős kapcsolatokat épített ki, néhány bizottságban az MNL munkatársainak vezető szerepe van. Mindez alapot adhat arra, hogy nemzetközi workshopokat, nemzetközi projekteket és képzéseket hozzunk haza. Ezt eddig a megfelelő hely hiányában a Levéltár nem tudta megtenni, de ha megfelelő szállást, ellátást és szakmai programot tudunk kínálni a résztvevőknek, akkor jó eséllyel fognak Magyarországra jönni. A Módszertani Központban a magyar közigazgatás számára is lehet hatékony képzéseket, projekteket szervezni. Az elektronikus iratkezelés következtében felmerülő kérdések, problémák kezelésére kínálna a Magyar Nemzeti Levéltár szakmai képzéseket. Egy-két napos oktatások segítenék

a közigazgatási kar tagjai és a levéltárosok közötti eszmecsere, a kapcsolatok elmélyítését, a konstruktív problémamegoldást.

A Magyar Nemzeti Levéltár mint a legrégebbi és országos intézményi hálózattal rendelkező magyar kultúrstratégiai intézmény támogatása, fejlesztése az egész magyar társadalom és a magyar állam érdekében történő, megtérülő befektetés! Olyan 21. századi átalakítást és megoldásokat kínál a levéltár a közigazgatásban és a kultúra területén, aminek gazdaságélénkítő hatásai is vannak (infrastruktúra-fejlesztés, részvétel az európai iratkezelési, irat- és tartalomértékelési vezető know-how kidolgozásában).

III. Támogatási igény / ütemezés

A Magyar Nemzeti Levéltár bekapcsolódása a digitális ökoszisztémába, az új informatikai technológiák és a mesterséges intelligencia alkalmazása a Magyar Nemzeti Levéltárban stratégiai cél, amelynek megvalósításához szükség lesz **2022-től 1,5 milliárd forintra, ami beépülne az MNL költségvetésébe.** A támogatás az infrastruktúra kiépítéshez, az új tudással rendelkező szakemberek személyi kiadására és képzéséhez szükséges.

A Magyar Nemzeti Levéltár őrizetében lévő iratok szélesebb társadalmi hasznosítása is stratégiai cél, ennek megvalósításához 2022-ben 300 millió Ft, 2023-ban további 200 millió Ft szükséges, amely összegek 2022-től beépülnének az MNL költségvetésébe. A támogatás eszközbeszerzéshez és a munkatársak képzéséhez szükséges.

IV. Megfelelés az ágazati stratégiák eszmei háttereként jegyzett dokumentumban foglaltaknak

Amint azt a jelen stratégia alapvetéseiben is jeleztük, **a Magyar Nemzeti Levéltár nemzetben gondolkodik és cselekszik.** A család, a lakóhely és a közösség, tágabban a nemzet közössége fogja össze és erősíti az egyén identitását. Mindhárom szint (család, lakóhely és nemzet) történetének legfontosabb őrzőhelye a levéltár. A múzeum tárgyak őrzőhelye, a levéltár történeteké. Egyetlen tárgy sem képes a története nélkül identitásképző és -megtartó lenni. A „Szent Korona” mint a nemzet egységének jelképe sem maga hordozza a történetét, hanem a hozzá kapcsolódó levéltári forrásokon keresztül. **Nemzeti identitást a levéltári dokumentumok nélkül nem lehet megtartani, sem erősíteni.** Sajnálatos, hogy az oktatásban is csak alig jelent meg eddig a levéltár, pedig a készségfejlesztésen keresztül (pl. olvasásértés) a képességek fejlesztéséig (pl. forráskritika), egészen a nemzeti tudat építéséig és megerősítéséig terjed a levéltári iratok hatása.

A **keresztény-nemzeti kulturális örökség beazonosítására, megóvására, megőrzésére és továbbadására** csak egyetlen példa: a Magyar Nemzeti Levéltár legrégebbi (egyben Magyarország második legrégebbi) oklevele 1109-ből származik, és

Szent István királyunk hiteles oklevelének Könyves Kálmán kori átirata. **A Mohácsig tartó időszakból több mint 100 000 középkori oklevelet őriz a MNL.** A katolikus magyar királyság kiépülésének és megszilárdulásának, az I. Hunyadi Mátyás alatt Európa egyik legerősebb államának történeti foglalata ez a gyűjtemény. Ausztrián kívül egyetlen szomszédunk sem rendelkezik ilyen történelmi örökséggel! Ez a pótolhatatlan érték teljeskörűen digitalizálva van, az eredetit csak ritkán kell elővenni, a digitális állomány pedig korlátozás nélkül hozzáférhető a világhálón. Csak az Országos Levéltár közel 100 kilométer iratanyagot, a Magyar Nemzeti Levéltár összesen 300 kilométer iratanyagot őriz 1109-től napjainkig a jövő számára. A nemzet egyetlen példányban fennmaradt történelmi örökségét, egyben az állam és az állampolgár jogait biztosító iratok sokaságát!

Magyarország legrégebbi közgyűjteménye, a magyar államiság és a magyar történelem egyedi dokumentumait védő intézmény, a 2021-ben 265 éves Országos Levéltár a nemzet kulturális örökségének egyik őrzője, **a nemzet emlékezte.**

Az évszázadok során fennmaradt gyűjtemény megjeleníti és dokumentálja **a nemzet írott örökségét.** A Magyar Nemzeti Levéltár maradandó értékű anyagán keresztül alakítója a nemzet, a kisebb és nagyobb helyi közösségek, valamint nem utolsósorban az egyes emberek azonosságtudatának.

Az ősök és hagyományaik ismeretét a legteljesebben a Levéltár képes szolgálni. Kisebb megszakításokkal a 17. századtól napjainkig rendelkezésre állnak az anyakönyvek, a különféle összeírások, amelyek segítségével a családfákat fel lehet tárni. A 10 éves korosztálytól kezdve az idősekig, minden állampolgárnak **kínálunk programokat a saját családjá, felmenői megismeréséhez.**

Közös **kulturális kincseink felkutatása, bemutatása és gyarapítása** a Levéltár állandó feladata. A 20 megyei levéltár és az Országos Levéltár évente közel 40 kiadványt publikál. Ezek a részben alap kutatásokon nyugvó tanulmányok az egész országban hatnak, több ezer állampolgárt érnek el. Online és valós kiállítások, online és papíralapú forráskiadványok, az oktatás számára készített digitális, online oktatólapok stb. mind azt a célt szolgálják, hogy a társadalom tagjait minél szélesebb körben megszólítsák, elérjék a levéltárak. **A digitális kor kihívásainak megfelelően** az információs társadalom releváns és nélkülözhetetlen memória-intézményévé vált a levéltár. Képes elektronikus iratokat átvenni, hosszútávon megőrizni és használatra bocsátani azokat. Magas színvonalú informatikai rendszerünkkel a központi közigazgatás szolgáltatásaihoz kapcsolódunk. Hagyományos iratanyagaink tömeges digitalizálása és elérhetővé tétele révén a hazai és európai tartalomszolgáltatók kínálatát gazdagítjuk. A levéltár működésének fő célja, hogy folyamatosan biztosítsa közös európai történetünk és sajátos magyar hagyományaink, továbbá elődeink tapasztalatainak megismerését. Az évszázados **hagyományokra épülő levéltár az új korszak kihívásaira is választ ad.** Mára Magyarországon is kialakult az úgynevezett „digitális ökoszisztéma”, amely felhasználók millióit és eszközök tízmillióit köti össze egyre nagyobb kapacitású hálózatokkal és egyre összetettebb elektronikus szolgáltatásokkal. Egyre több csatornán, egyre több tartalom és szolgáltatás válik

elérhetővé egyre több felhasználó számára. A digitális szolgáltatások a gazdaság, a politika, a társadalom és a magánélet legtöbb színterén és mozzanatánál jelen vannak, legyen szó kommunikációról, oktatásról, egészségügyről, energetikáról, környezetvédelemről, közlekedésről, biztonságról vagy akár szórakozásról.

Az MNL fontos küldetése és feladata, hogy a társadalmi felelősségvállalás jegyében a XI. századtól kezdve napjainkig őrzött **kulturális közjavakat gyűjtse, megőrizze és a legszélesebb körben hozzáférhetővé tegye.**

A magyar **nemzeti kultúra sokgyökerűségét** más fórumok mellett például a levéltárakban rendezett kiállításokon is bemutatjuk, amelyek kiváló lehetőséget biztosítanak arra, hogy az általunk őrzött nemzeti értékeket megismertessük az érdeklődőkkel. 2020 tavaszáig, másfél évig volt látogatható az Országos Levéltár népszerű kiállítása, *Kik vagyunk?* címmel. A magyarországi nemzetiségek és kisebbségek történetét bemutató interaktív kiállítás és a katalógus jó visszhangra talált tudományos körökben éppúgy, mint a sajtó és a közvélemény előtt. Több ezer iskolást fogadtak a felkészült tárlatvezetők. 1000 éve áll az ország és él benne a nemzet, amely nemzetiségeinek sokszínű kultúrájával gyarapodott.

A fiatalság szellemi és érzelmi fejlődésének biztosítására dolgoztuk ki a **levéltárpedagógiai programjainkat**. Az első levéltár-pedagógus állást az Országos Levéltárban szerveztük meg még 2010 előtt. Azóta a legtöbb magyar levéltár (az MNL hatókörén kívül eső levéltárak is, sőt határokon túli magyar levéltárak is) átvette a módszert és használja programjainkat. Törekszünk arra, hogy a Nemzeti Alaptantervhez igazodva az általános iskolai és középiskolai képzésben, sőt a felnőttoktatásban is hasznosuljanak a programjaink. Az oktatáson túl pedig a legfőbb célunk, hogy a hazafias életszemlélet kialakításában és megtartásában tevékenyen részt vegyünk.

Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a levéltárak **alapfeladatainak változásával** a levéltári tevékenység már nem csak a maradandó értékű forrásanyag átvételére, megőrzésére és kutathatóságának biztosítására korlátozódik, hanem a levéltári anyagot használó és a levéltárral megismerkedni kívánó célközönség igényeit kielégítő szolgáltatást is nyújt. A jövőben alapvető feladat számunkra, hogy új egyensúlyt hozzunk létre, és ennek keretében biztosítsuk a fejlődést a hagyományok tiszteletben tartása és a modernizáció követelményeinek együttes figyelembevételével. A szolgáltató levéltári tevékenység széles értelmezését a hazai kulturális piac igényei, a globalizáció levéltári területen való megjelenése, az európai integráció adta kihívások és lehetőségek, az internet és az informatikai lehetőségek általánosabbá válása, a társadalmi és a kulturális igények megnövekedése hívta életre.

A levéltári közművelődési tevékenység terén a levéltárakkal szemben támasztott társadalmi elvárásoknak megfelelően olyan információ-szolgáltatási modell kialakítására van szükség, amely megfelel a változó igényeknek és folyamatosan új szolgáltatásokat kezdeményez.

Olyan intézményre van szükség, amely a szolgáltató levéltár elve alapján **kinyitja a levéltárat** a szélesebb értelemben vett látogató közönség, az állampolgárok és

az állam által működtetett, közfeladatot ellátó szervek előtt. A kulcsszó tehát a nyitott és szolgáltató levéltár. Ebben a munkában feladatunk a levéltárosok szakmai tevékenységét a társadalommal megismertetni (kiállítások, rendezvények által), így növelve a **levéltárak társadalmi elismertségét és érdekérvényesítő képességét**. A levéltári feladatok hatékony elvégzésével hosszútávon elérhető, hogy erősödjön a levéltáros szakma társadalmi ismertsége, és növekedjen a levéltár, a legkorábban alapított közgyűjtemény tekintélye.

Legrégebbi magyar közgyűjteményként, folyamatosan megújulva a levéltár a jövő szolgálatában dolgozik. Elődeink az elmúlt századokban megvetették a modern magyar levéltárügy alapjait. A jelenlegi kormány támogatásával a Magyar Nemzeti Levéltár strukturális és funkcionális átalakulása lehetővé teszi az elkövetkező századokban is a magyar állam építő szolgálatát.

V. Társadalmi hasznosulás

Reményeink szerint a stratégiánk következtében a Magyar Nemzeti Levéltár olyan hagyományos értelemben vett **örzöhelyé, de egyben a jövőbe mutató kutatóbázissá és képzőhelyé válhat**, ahol a legjelentősebb európai és tengeren túli szakmai ismeretek termékenyítik majd meg az információ- és adatbányászattal kapcsolatban a levéltári tudást.

Az MNL-nek mint országos hálózattal rendelkező kultúrstratégiai intézménynek fontos szerepe lehet az egyes **magyarországi régiók, megyeszékhelyek jövőbeni fejlesztése** terén. Ennek számos pozitív példája már most kialakulóban van: pl. a miskolci Tudásközpontnak az egyetemmel közös fejlesztése, vagy a zalaegerszegi beruházási tervek a várossal és az Innovációs és Technológiai Minisztériummal közösen.

A levéltári szakterület feladatainak ki kell terjedniük a levéltári anyagot használó és az épületbe látogató célközönség egyre szélesebb igényeit kielégítő szolgáltatások bevezetésére és működtetésére is; így előnyben kell részesíteni a felhasználók számára esetenként az online, távoli hozzáférést biztosító alkalmazásokat és szolgáltatásokat, a felhasználói szükségletek szerint személyre szabott adatszolgáltatási és elektronikus levélben nyújtott tájékoztatási formákat.

A *Digitális gazdaság* területén a mesterséges intelligencia és a gépi tanulás a levéltári anyag feldolgozásának új, hosszú távú idősorokat felhasználó, a társadalmi, kulturális és gazdasági minták prediktív megértésének lehetőségét teremti meg. **A technológiák levéltári alkalmazása**, valamint az eddiginél szélesebb körű közigazgatási felhasználásuk, és a nyílt adatokkal kapcsolatos szabályozás az állampolgárokat, a gazdasági társaságokat, és az állami szerveket hatékonyan segíti jövőbeni döntéseik megalapozottabb meghozatalában. Az új, intelligens szolgáltatások fejlesztése révén széles körben hozzáférhetővé váló levéltári anyag várhatóan óriási hatással lesz a kultúrára, az oktatásra, az egészségügyre, a turizmusra és a kreatív iparágakra, sőt az intelligens városokra és a politikai szintű tervezésre is.

VI. Kapcsolódás más stratégiákkal

Az MNL középtávú stratégiája szorosan kapcsolódik a *Nemzeti Infokommunikációs Stratégia*, továbbá a *Digitális Nemzet Fejlesztési Program* alapján készült *Közgyűjteményi Digitalizálási Stratégia* (KDS) és a *Digitális Jólét Program* végrehajtásához, sőt kiemelt szerepet szán a *Digitális Oktatási Stratégia* céljai támogatásának. A nemzetközi standardként működő *Open Archival Information System* (OAIS) alapján építjük fel minden nyilvántartásunkat és adatbázisunkat.

VII. Nemzetközi vonatkozás

A Magyar Nemzeti Levéltár rendkívül fontos hazai és nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik. Egy reprezentatív válogatás a nemzetközi partnerek köréből: az MNL tagja több nemzetközi szervezetnek, társaságnak (például: *International Council on Archives*, ICA; *European Archives Group*, EAG; *European Board of National Archivists*, EBNA; *International Holocaust Remembrance Alliance*, IHRA). Jelentős tevékenységet fejtenek ki a MNL munkatársai, vezetői ezen szervezetekben. Ennek is köszönhető, hogy a magyar levéltárügy megítélése nagyon is kedvező Európában és a tengeren túl. A Magyar Nemzeti Levéltár nemcsak a tagság révén, hanem intenzív együttműködésekben keresztül is élénk nemzetközi kapcsolatokat ápol (például: *United States Holocaust Memorial Museum* – Washington, USHMM; Orosz Levéltári Ügynökség – Moszkva, *Roszarchiv*; *Bundesarchiv*, Berlin; *Institut für Zeitgeschichte* – München / Berlin, IfZ; *Ludwig Boltzmann Institut für Kriegsfolgenforschung*, Graz, Wien, Raab). A magyar vonatkozású iratok, a hungarika-feltárás és -hazahozatal miatt az MNL lényegében minden földrészen érdekelt, és e célból igyekszik a nemzetközi tagságát is kihasználva aktív levéltári együttműködések kialakítását más nemzeti levéltárakkal. Lényegében ugyenezen célból, de valós küldetesként jelen van a Magyar Nemzeti Levéltár valamennyi szomszédos országban, ahol írott magyar örökség található.

Egy erős, határozott küldetéstudattal és célokkal rendelkező Magyar Nemzeti Levéltárat minden nemzetközi partner elfogad. Középtávú stratégiánk megvalósításában bizton számíthatunk külföldi kapcsolatainkra, és partnereink is biztosan figyelemmel kísérik jövőbe mutató terveinket.

A stratégia elkészítéséhez nyújtott segítségéért köszönettel tartozunk Csonka Laurának, Farkas Andreának, Hegedűs Istvánnak, Németh László Sándornak, Ráczy Györgynek, Spáthné Sajben Szilviának, Szatucsek Zoltánnak, Szőke Zoltánnak és Závoczki Adriennek, a Magyar Nemzeti Levéltár munkatársainak.

Budapest, 2020. szeptember 20.

STRATEGY OF THE NATIONAL ARCHIVES OF HUNGARY In the service of the modern Hungarian state and culture, 2021–2025

The National Archives of Hungary were established in 2012 in accordance with the intentions of the Government by merging the National Archives of Hungary and the twenty county archives. The established institution is the largest (it employs nearly 700 people at 78 sites) and has the oldest history (the law on the establishment of the archives were issued in 1723) among the public collections in Hungary. The period since integration has been the years of creating the framework and conditions for the unified professional work. Today, however, it has become inevitable that the National Archives will have a unified mission for the 21st century. Due to this, the short-term strategy of the institution has been developed, which will define the tasks for the next five years, but will place the archives on a trajectory that will lead to a more distant future.

We insist that the National Archives of Hungary are a national, scientific and cultural public collection that also performs administrative tasks, but we have defined the goals along which the social utilization of the archives will be much wider in the future. Such a task, in addition to the identity-forming power of the archives, is the more efficient processing and publication of the information or data content of the records held by the archives using modern IT technologies and artificial intelligence.

The short-term strategy of the institution between 2021 and 2025 serves the future alongside traditions and the preservation of historical values.

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGI STABILIZÁCIÓJA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐEN

E tanulmány az első világháborút követő gazdaságpolitikai konszolidáció és pénzügyi stabilizáció időbeli „folyamatábráját”, struktúráját és fő irányait tekinti át. Bemutatja a stabilizáció előzményeit, a stabilizációhoz megítélt népszövetségi hitel kondícióit és tartalmi elemeit. A népszövetségi ellenőrzéssel végrehajtott intézkedések fontos kezdeti célja volt, hogy a leendő politikai és gazdasági partnerek, illetve az üzleti élet szereplői részére jeleket küldjenek: a gazdaság immár nem az egyensúlyrontó pályán mozog tovább, a kormányzat hajlandó vállalni a kiigazítások belpolitikai terheit és kockázatát. A stabilizáció három súlyponti területe a költségvetési egyensúly helyreállítása, a monetáris politika, illetve a külgazdasági politika volt. Gazdaságfilozófiáját és gyakorlatát sokan támadták annak idején, ellentmondást nem tűrő szigorúsága, kompromisszum-képtelensége, s nem utolsósorban külső diktátum-jellege miatt. A stabilizáció körülményei sokirányúan befolyásolták a későbbi gazdasági fejlődést. A megszorítások az intézkedések bevezetését követő években ún. szanálási válsághoz vezettek. A deflációs politika magas belföldi kamatrátákat eredményezett, ami megágyazott az ország külföldi eladósodásának.

Előzmények

A világháború utáni konszolidáció, a sikeres stabilizáció elsődleges alapfeltétele az új helyzethez történő alkalmazkodás, a gazdaságpolitikai mozgástér és a várható feszültségi zónák kitapogatása volt. Magyarországnak ekkor nem csak a trianoni békediktátum minden gazdasági és társadalmi dimenziót lefedő hatásával kellett számolni, hanem az ország teljes elszigetelődésével is. A hatalmas terület- és népességveszteségen túl szétzilálódtak a korábban szervesen kiépült termelési, logisztikai és piaci hálózatok. Trianonig az ország egy regionális gazdasági integráció, egy 50 milliós piac és ezen belül egy valutaövezet részeként működött. Az 1920-as évektől Magyarország kis és nyitott gazdasággá vált, amely erősen függött a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódástól és a nemzetközi konjunktúra alakulásától.¹

A realitásokkal számot vetve a Bethlen-kormány konszolidációs stratégiájának kiindulópontját a nemzetközi politikai és gazdasági életbe való bekapcsolódás

¹ Honvári János: A gazdaság a két világháború között. In: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Szerk. uő. Budapest, 2003, 320–321.

jelentette. A trianoni szerződés által teremtett körülményekhez történő átmeneti alkalmazkodás, a *status quo* elfogadása az első lépés volt a helyzet normalizálása felé, a konszolidáció irányába. Gróf Bethlen István már az 1921. április 19-én tartott nemzetgyűlési programbeszédében is hangsúlyozta a trianoni békediktátum nyomán létrejött kényszerű helyzetbe való beilleszkedés szükségességét. Magyarország 1922. augusztus 22-én kérte felvételét, s 1922. szeptember 18-án egyhangú határozattal felvételt nyert a Nemzetek Szövetségébe. Bár a háborús időszakot követően a magyar nemzetgazdaság mélypontról való kilendítésében nagy szerepet játszott az inflációs politika, mindenki előtt világos volt, hogy ez nem mehet a végtelenségig. 1914 és 1924 között az árak 8 ezerszeresen, a bérek pedig „csak” 3,5 ezerszeresen emelkedtek. A pénz értéke folyamatosan csökkent, az államháztartás évről évre nagy deficitet mutatott. A korona értékének romlása még azt a kevés megmaradt tőkét is csaknem teljesen megsemmisítette, ami a sorozatos katasztrófák után megmaradt. Mindez olyan mértékű nyomort idézett elő, amely könnyen újabb politikai destabilizálódáshoz vezethetett volna.²

A békekötés utáni években több kísérlet történt a gazdasági helyzet rendezésére és a korona stabilizálására. Az első, belső erőforrásokra alapozó stabilizációs kísérlet Hegedűs Lóránt pénzügyminiszter nevéhez köthető 1921-ben. Az elképzelés a koronát a francia frankhoz akarta kapcsolni, és a kiadások drasztikus csökkentésével és a bevételek növelésével számolt, elsősorban az újonnan kivetett vagyonadókból. Emellett deflációs intézkedéseket is hoztak. A korona javuló árfolyama azonban jelentősen drágította az exportot, így számottevően romlottak a kiviteli lehetőségek. A kísérletet a magyar uralkodó körök is rossz szemmel nézték, a pénzügyi stabilizáció érdekében rájuk rótt költségek miatt. A kizárólag belső erőforrásokra építő stabilizációs kísérlet 1921 őszére összeomlott. Hegedűs bukása után a Bethlen-kormány – hogy elkerülje a népszövetségi ellenőrzést – külföldi magánkölcsonök felvételével próbálkozott. Kitartóan szondázták a nemzetközi tőkepiac meghatározó központjait, próbálták felkutatni, milyen lehetőségei vannak egy nagyobb kölcsön megszerzése terén. Ezt az időszakot kettősség jellemezte: miközben a Jóvátételi Bizottság előtt „sanyarú sorsunkat” kellett bizonyítani, és ezzel kicsikarni a jóvátételi kötelezettség esetleges enyhítését, illetve halasztását, addig a lehetséges hitelezőknek be kellett mutatni a gazdaságban rejlő potenciális lehetőségeket, melyek garantálják a befektetések gyümölcsöző sikerét, és így a hitelek kamatokkal terhelt visszafizetését.

Az erőfeszítések ellenére 1922-re nyilvánvalóvá vált, hogy a New York-i pénzpiac közvetlen érdekeltségvállalásáról le kell mondani. A magyar kölcsön-szerzési orientáció ezzel végleg Anglia irányába fordult. Ekkor úgy tűnt, hogy Bethlenék kezére játszik az angol–francia és az angol–amerikai rivalizálás. Az angol–francia ellentétek különösen a franciák Ruhr-vidéki bevonulása miatt éleződtek ki 1923-ban. Az angol–amerikai vetélkedés a két ország valutájának pozí-

² Kaposi Zoltán: *Gazdaságtörténet*. Pécs, 1997, 190–191.

ciószerzési törekvéseiben volt tetten érhető. Az angol külgazdasági stratégia központi eleme ekkor a font világváluta-pozíciójának helyreállítása volt. Arra törekedtek, hogy a háború utáni stabilizációk lehetőleg ne a dollár további előtérbe kerülését hozzák. Anglia a közép-európai valutáris stabilizációk során a font sterlinghez kötött pénzrendszerek létesítését és az európai országok monetáris tartalékainak Londonba történő koncentrációját szorgalmazta. A stabilizáció előkészítése és a kölcsönt övező tárgyalások során mindvégig meghatározó volt az angol politikai és pénzügyi körök szerepe. Viszont ők is kiálltak amellett, hogy Magyarországnak a Népszövetséghez kell fordulnia. Ebben az esetben viszont minden támogatást megadnak.³ A jóvátételi kérdés rendezetlensége és az a tény, hogy a háborús jóvátétel zálogaként lefoglalták az állam legfőbb bevételi forrásait, egyre nyilvánvalóbbá tette, hogy nagyobb összegű hosszú lejáratú külföldi magánkölcsonre az ország nem számíthat.

Minden erőfeszítés és Bethlen azon ígérete ellenére, hogy a szuverenitást nem fogják feladni, el kellett fogadni a Népszövetség által felajánlott kölcsönt és ezzel az állandó ellenőrzést és felügyeletet a győztes államok részéről. 1923. november 6-án Budapestre érkeztek a Népszövetség és a Jóvátételi Bizottság küldöttei, hogy felmérést készítsenek az ország általános gazdasági helyzetéről, majd javaslatot tegyenek a kölcsön összegére, a szanalás időtartamára, valamint a stabilizációs intézkedésekre vonatkozóan. A külső szakemberek úgy vélték, hogy Magyarországnak 200-250 millió aranykorona kölcsönt kell folyósítani, amiből 2-2,5 év alatt történhet meg a rekonstrukció. A magyar álláspont 400 millió aranykorona hitelt és 3 évnyi stabilizációs időszakot szorgalmazott.⁴

A Népszövetség képviselői nem hagytak kétséget a felől, hogy a szanalás a magyar állampolgárokra meglehetősen nagy terhet ró majd. Sir Henry Strakosch angol bankár a kormányzó által a bizottság számára rendezett fogadáson tartott beszédében hangsúlyozta: „A külső világ akkor fog bizalommal viseltetni Magyarországot pénzügyi stabilitása iránt, ha látni fogja, hogy az eljövendő napokban a magyar nép kész az államéletben és a magánéletben is takarékoskodni, hajlandó megfelelő adóterhet viselni és evvel tanújelét adja annak, hogy kész saját erejéből boldogabb jövőhöz segíteni az országot.”⁵

Az egész pénzügyi rendezés központi eleme a pénz stabilitásának biztosítása volt. A célt három sarkalatos elv alapján kívánták elérni. Az első az államháztartás egyensúlyának minden áron való megteremtése, hogy az állam ne nyúljon kiadásai fedezése végett a pénzromlás forrását képező bankópréshez. A második elv a

³ Péteri György: Montagu Norman és a magyar „szanalási mű”. Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról. *Századok*, 1985. 1. sz. 138-140.

⁴ Ormos Mária: *Az 1924. évi magyar államkölcson megszerzése*. Budapest, 1964, 95.

⁵ Domány Gyula: *A magyar szanalás*. Budapest, 1927.

szigorú szabályok szerint működő jegybank felállítása, a harmadik pedig a pénzki-bocsátásban a szigorú fedezeti elvhez való visszatérés volt.⁶

A Jóvátételi Bizottság a tárgyalásokat követően hozzájárult a jóvátételi zálogjog felfüggesztéséhez, amivel szabad utat nyitott a népszövetségi kölcsön megadásának. Az átmeneti időszak finanszírozásához a Montagu Norman, az angol központi bank vezetője és Popovics Sándor között folytatott tárgyalások eredményeképp a Bank of England hajlandónak mutatkozott 4 millió font népszövetségi előlegkölcsönt nyújtani a Magyar Királyi Jegyintézetnek (és jogutódjának, a Magyar Nemzeti Banknak). Magyarország pedig vállalta, hogy a stabilizáció során valutaárfolyamát az angol fonthoz köti.

Népszövetségi kölcsön

A pénzügyi szanálás programját, valamint az ezt kiegészítő I. és II. számú jegyzőkönyveket 1924 márciusában írták alá, amit a magyar törvényhozás 1924 áprilisában törvénybe is iktatott. Törvénybe iktatta továbbá a kormányzattól független jegybank létesítését, valamint azokat az egyezményeket és szerződéseket, amelyek a szanálással kapcsolatos tárgyalások során egyes államokkal kötöttek.

Az I. számú jegyzőkönyv politikai természetű volt, amelyben az azt aláíró államok (Anglia, Franciaország, Olaszország, Csehszlovákia, a Délsláv királyság és Románia) garantálták Magyarország szuverenitásának és területi épségének tiszteletben tartását, Magyarország pedig a békeszerződés lojális végrehajtását. A II. számú jegyzőkönyv tartalmazta a szanálás részletes programját, megállapítva az annak ellenőrzésére és szükség szerinti irányítására delegált főbiztos működési körét is. A Nemzetek Szövetségének Tanácsa Jeremiah Smith⁷ bostoni pénzügyi szakértőt, John Pierpont Morgan bizalmasát küldte Magyarországra. Smith 1924. május 1-én kezdte meg működését.⁸

Az említett törvények a magyar kormányt teljhatalommal ruházták fel abból a célból, hogy a szanálás sikere érdekében minden szükséges intézkedést megtehesen. E tekintetben csak annyi kötelessége volt, hogy az ilyen értelemben kiadandó rendeleteket egy parlamenti bizottságnak előzetesen be kellett mutatnia, a rendeletek kiadását azonban nem akadályozhatta meg.

⁶ Domonkos Endre: A gazdasági és pénzügyi stabilizáció eredményei Kelet-Közép-Európában a két világháború közötti időszakban. In: *Alkalmazott Tudományok III. Fóruma Konferenciakötet*. Szerk. Csillag Sára. Budapest, 2016, 195.

⁷ Jeremiah Smith pénzügyi jogász, ügyvéd, a háború után pénzügyi szakértőként kapcsolódott be a békekonferencia munkájába. Részt vett az osztrák és a bolgár békeszerződésekkel kapcsolatos tárgyalásokon, majd Japánban, Kínában és Mexikóban vett részt nemzetközi kölcsönügyletek munkálataiban és kezelésében.

⁸ Peterecz Zoltán: *Jeremiah Smith és a magyar népszövetségi kölcsön, 1924–1926. Egy jenkai pénzügyi ellenőr története a Magyar Királyságban*. Debrecen, 2018, 10–15.

A Magyar Királyság 1924. évi államkölcsöne

Kibocsátó ország	Kamat	Kölcsön névértéke			Ár-folyam	Árfolyamérték		
		Eredeti pénznemben	Aranykoronában	Pengőben		Eredeti pénznemben	Aranykoronában	Pengőben
Nagy Britannia	7,5%	7 902 700 £	168 722 645	195 465 184	84%	6 638 268 £	141 727 022	164 190 755
Egyesült államok	7,5%	9 000 000 \$	44 414 986	5 454 761	80%	7 200 000 \$	35 531 989	41 163 809
Olaszország	8,5%	170 000 000 Lira	36 228 046	41 970 191	88%	149 600 000 Lira	31 880 680	36 933 768
Svájc	7,5%	30 000 000 sv. Fr.	26 196 364	30 348 488	85%	25 500 000 sv. Fr.	22 266 909	25 796 214
Svédország	7,5%	4 585 000 sv. K.	5 994 482	6 944 607	84%	3 851 400 sv. K.	4 195 365	4 860 330
Hollandia	7,5%	5 000 000 Hol. Ft.	9 257 466	10 724 774	84%	4 200 000 Hol. Ft.	7 776 271	9 008 810
Csehszlovákia	7,5%	83 620 000 cs.K.	12 144 840	14 069 797	84,75%	70 867 950 cs.K.	10 292 752	11 924 153
Magyarország*	7,5%	850 000 \$	4 194 752	4 859 620	86%	731 000 \$	3 607 485	4 179 271
Összesen		307.153.581	355.837.422			257 278 473	298 057 110	
		Kibocsátási költségek				5 100 965		
		Befolyt tiszta készpénz				252 177 508		

Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Pénzügyminisztériumi Levéltár, Általános iratok (K 269), A Magyar Királyság 1924. évi államkölcsöne. Pénzügyminisztérium. Összefoglaló jelentések, kimutatások Magyarország államadósságáról és államkölcsöneiről, 1926-1944; MNL OL Pénzügyminisztériumi Levéltár, Általános iratok (K 269), Államkölcsön ügyek. Pénzügyminisztérium, 543. csomó, 340 tétel

*Magyarországon 2 350 000 dollár névértékű, 7,5 százalékos kötvény került elhelyezésre nettó 86%-os bevételi eredménnyel. Ebből 1 500 000 dollár összegű kötvényt utóbb a Speyer&Co. cégnek adtak el, s ezáltal a 7 500 000 dollárt kitevő amerikai részkiadás 9 000 000 dollárra emelkedett, a magyar részkiadás pedig 850 000 dollárra csökkent.

A népszövetségi kölcsön több mint felét az angol pénzpiac vette át, a többi jegyzésében további hat ország, köztük az Egyesült Államok, Svájc és Olaszország vett részt. A kölcsön rendkívül kedvezőtlen feltételek mellett került kibocsátásra. A hitelezők a kölcsönt 80-88% közötti kibocsátási árfolyamon vették át, így a 7,5 százalékos kamat a tiszta bevételre számítva 9,0589155%-ot tett ki. A kölcsön biztosítékául a hitelezők a vámbevételek, a cukoradó, valamint a dohány- és sójövődék bevételeit kötötték le, és azt is előírták, hogy ha ezen bevételek évi összege nem éri el a népszövetségi kölcsön évi törlesztési hányadának másfélszeresét, szó lehet újabb zálogok lekötéséről. A kölcsönnek minden más állami tartozással szemben elsőbbsége volt.

A népszövetségi kölcsön tiszta eredménye az 1924. június 26-i árfolyamok alapján 257,2 millió aranykoronát tett ki, amelyből a 252 millió aranykoronán felüli részt a kibocsátási költségekre vették számításba. A népszövetségi kölcsön feltételei szerint a kölcsön összes részkiadását 1944. február 1-ig kellett törleszteni.

A hitel felhasználását Smith főbiztos kontrollálta. Ő ellenőrizte továbbá a magyar költségvetést, és ő vétózott meg minden olyan kiadást, ami veszélyeztette volna a program végrehajtását. Ha úgy ítélte meg, jogában állt új adókat is bevezetni. Gondoskodott arról, hogy a kölcsön biztosítékaként lekötött állami bevételek elkülönített számlákra folyjanak be, ezekről kiutalásokat végezni csak a beleegyezésével lehetett. A kölcsönt, megfogalmazott célja szerint, csak a költségvetési deficit finanszírozására lehetett fordítani.

A költségvetési egyensúly helyreállítása

Bud János pénzügyminiszter 1924 decemberében terjesztette be a szanalási költségvetést, amely szorosan alkalmazkodott a Népszövetség Pénzügyi Bizottsága által megállapított keretekhez. A pénzügyminiszter a költségvetési beszédében szükségesnek tartotta néhány elvi álláspont leszögezését. Elsősorban nyíltan kijelentette, hogy a költségvetés nem is „szükség-”, hanem „ínségköltségvetés”, s „*a keretek még a legszorosabban vett államfönntartó tevékenységet sem teszik lehetővé*”. Rámutatott, hogy a szűkre szabott költségvetés ellentmondásban van a 20. század szociális államfelfogásával, amely mindinkább feladatául ismeri el, hogy polgárainak a közösséggel összhangban lévő érdekeit minél szélesebb körben ölelje fel. Nehezményezte továbbá a 12 millió aranykoronában meghatározott beruházási összeget is, amely, mint mondta, „*egy egészen primitív kultúrállam költségvetésében is leverő tétel volna.*”⁹ A költségvetési törvény tárgyalásánál – látva az államháztartás helyzetének kedvező alakulását – be is jelentett egy tervszerű beruházási programot, amihez Mr. Smith is a hozzájárulását adta.

⁹ Bud János felszólalása a Nemzetgyűlés 353. ülésén, 1924. dec. 12. Nemzetgyűlési napló, XXIV. kötet, 1924. december 12., 1-5.

A szanalásról szóló 1924. évi IV. tc. „Az államháztartás egyensúlyának helyreállítása” címet viselte, és az intézkedései is nyomatékosan ezt hangsúlyozták. Külön fejezet szólt a kiadások apasztásáról, melynek a tisztviselői és közalkalmazotti kérdés adta a gerincét. De gondoskodott a közigazgatás egyes területeinek a megreformálásáról is, sőt követelményként állította fel a közigazgatási és a bírói eljárás egyszerűsítését. Komoly kiadáscsökkentést jelentett az állami alkalmazottak létszámának apasztása és a nyugdíjasok járandóságainak korlátozása. Az állami alkalmazottak létszámát (ideértve az állami üzemeknél alkalmazottakat is) az újjáépítési program értelmében 1926. június végéig 15 000 fővel kellett csökkenteni. Számuk az 1923/24. évi költségvetés¹⁰ szerint 198 874 fő volt. Ezzel szemben az 1926/27. évi költségvetés szerint ez a létszám már csak 160 548 fő, ami azt jelenti, hogy az előírt 15 000 fővel szemben 38 326 fővel, vagyis több mint a kétszeresével csökkent az állami alkalmazásban állók létszáma.¹¹

A közigazgatás egyszerűsítésének átfogó megvalósítását és a takarékoság érvényesülését szolgálta az Országos Takarékosági Bizottság felállítása. A Bizottság nagy hangsúlyt fektetett a közigazgatás hatékonyabbá tételére, valamint fegyelmi-felelősségi rendszerének kidolgozására. Az állami bürokrácia minden területét átvizsgálta, és jelentős eredményeket ért el a kiadáscsökkentésben. Igyekezett kiküszöbölni a párhuzamosságokat, és aktívan hozzájárult ahhoz, hogy a magyar államéletben és közigazgatásban tudatosuljanak olyan fogalmak, mint a gazdaságosság, vagy az eredményesség.¹² A takarékosági intézkedések során megszűnt a közéleti minisztérium, a közszolgálati alkalmazottak kedvezményes áron való természetbeni ellátása, megszűntek az árvizsgáló bizottságok és a szénkormánybizottság. Az állami hivatalok és intézmények egy részét összevonták, és egyszerűsödött az ügymenet is. 1924 júliusától az államháztartás folyamatos ellenőrzése céljából havi költségvetések és eredménykimutatások készültek, melyeket a népszövetségi főbiztos a jelentéseiben publikált.

A következő lépést a bevételek növelése jelentette, amit az adókulcsok és az adóalapok növelésével szándékoztak elérni. A szanalási politika egyik elsődleges feladatát a majdnem teljesen megsemmisült adómorál helyreállítása képezte. Ehhez szükség volt egy jól működő pénzügyi igazgatás létrehozására, aminek érdekében az adóigazgatást elsődleges adóügyi hatóságokká formálták át, így hozva közelebb a pénzügyi igazgatást a társadalomhoz. Szigorú intézkedéseket hoztak, melyek főleg az igen magas késedelmi kamatokban és más büntetésekből nyilvánultak meg. Egyes adók esetében, de különösen a forgalmi adóknál, az eltitkolt adóalapok felfedői részére különleges juttatásokat és részesedéseket irányoztak

¹⁰ A költségvetési év 1913 és 1939 között július 1-én kezdődött.

¹¹ Lentner Csaba: Szemelvények a magyar közpénzügyi rendszer fejlődéstörténetéből. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 2017. 2. sz. 92.

¹² Baracsi Erzsébet: Az Országos Takarékosági Bizottság (1925–1931). A magyarországi racionalizálási mozgalom megindulása. *Levéltári Szemle*, 1980. 3. sz. 321.

elő.¹³ A jövedelemadót progresszív módon határozták meg, melynek adókulcsa egy százaléktól negyven százalékig terjedt, és figyelembe vette a jövedelemből eltarított személyek számát is. A vagyonadó legkisebb tétele 4000 aranykoronás adóalagnál 0,1%, legmagasabb tétele pedig 16 millió aranykorona adóalagnál 1%-ot tett ki.¹⁴

*Előirányzatok és teljesült bevételek az 1924/25-ös költségvetési évben
(millió aranykorona)*

Adónem	A rekonstrukciós tervben szereplő előirányzat	Tényleges eredmény az 1924/25. évben
Egyenes adók*	94,6	93,1
Forgalmi adók	80	157,8
Illetékek	30,03	59,9
Fogyasztási adók	31	57,8
Vám	23,5	104,8
Sójövedék	14,6	16,8
Dohányjövedék	51	89,2

Forrás: Domány Gyula: A magyar szanálás. Budapest, 1927, 73.

*Egyenes adók: Földadó, jövedelem- és vagyonadó, társulati adó.

Amint a táblázatból látszik, leginkább a széles fogyasztói rétegeket terhelő közvetett adókból (forgalmi és fogyasztási adók) származó bevételek emelkedtek a tervezetthez képest. A vámbevételek megnégyszereződése a korábbinál jóval magasabb tarifákat tartalmazó új vámrendszer 1925. január 1-jei életbelépésére vezethető vissza.¹⁵

Az intézkedések eredményeként az adóbevételek struktúrája is átalakult. A bevételstruktúrában az egyenes adók, illetékek és jövedékek százalékos aránya növekedett a forgalmi adók rovására. Visszaesés csupán a vámbevételeknél látható

¹³ A magyar kormány emlékirata a Népszövetséghez Magyarország pénzügyi és gazdasági helyzete, valamint a közalkalmazottak ellátottsága tárgyában. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Miniszterelnökség, Központilag iktatott és irattározott iratok (a továbbiakban: K 26), Magyarország szanálásával kapcsolatos iratgyűjtemény 1923-1926, 1387. csomó, d. dosszié.

¹⁴ Domány: i. m. 42.

¹⁵ Honvári: i. m. 345.

1926/27-től a megkötött kereskedelmi szerződések eredményeképp. Az egyenesadó-bevételek emelkedése nagyrészt a végrehajtási rendszerben eszközölt reformoknak, szigorításoknak volt az eredménye, a többi adónemből származó bevétel emelkedése pedig kétségtelenül a gazdasági helyzet javulásának, a lakosság vásárlóerő-emelkedésének volt köszönhető.

Az adóbevételek százalékos megoszlása költségvetési évenként

	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27
Egyenes adók	15,9	16,2	21,2	24,9
Forgalmi adók	40,8	27,5	18,5	18,9
Illetékek	5,9	10,8	13,7	11,7
Fogyasztási adók	11	10,1	11,4	10,3
Vám	9,4	17,7	16,2	10,6
Sójövedék	2	2,1	2,4	2,2
Dohányjövedék	15	15,6	16,6	21,4

Forrás: Pénzügyminisztérium, Általános iratok, MNL OL K 269 518/1. tétel, 515. cs.

A szanalás erélyes végrehajtása nagyon hamar látványos eredményeket hozott. Az 1923/24. évben még tényleg szükség volt arra, hogy a kölcsönök egy részét a deficit fedezésére fordítsák, ám az 1924/25-ös költségvetés már nemcsak hogy nem zárult hiánnyal, hanem még 90,3 millió aranykorona bevételi többletet is eredményezett.¹⁶ Mivel látható volt, hogy az elért eredmény nem egyedi, ez a pénzügyminisztert a gazdaságpolitika egyes elemeinek újragondolására készítette. Az egyik ilyen törekvés az adóterhek csökkentésére irányuló adóreformok, a másik céltudatos beruházási programok elindítása volt.¹⁷

Az egyes évek költségvetési mérlegét vizsgálva azt látjuk, hogy 1924/25-től 1929/30-ig minden év többlettel zárult.¹⁸ Mivel az 1924/25. évtől kezdve már egyáltalán nem volt az államháztartásban deficit, a kölcsön így fennmaradt része alkalmat

¹⁶ Az 1924/25. évi költségvetés a szanalási programnak megfelelően aranykorona alapon készült, de mivel a tényleges fizetési eszköz a papírkorona volt, a reláció megállapítása csak fölösleges nehézségeket okozott. Ezért az 1925/26. évi előirányzat már papírkoronában készült, az 1926/27. évi előirányzatokat pedig pengőalapon kellett készíteni, mert a költségvetési év folyamán (1927. január 1-től) bevezették az új fizetőeszközt.

¹⁷ Kenéz Béla – Temesváry Imre: A nemzetgyűlés pénzügyi bizottságának jelentése az 1925/1926. évi állami költségvetésről. *Nemzetgyűlési Irományok*, 1925. 963. szám.

¹⁸ Az államháztartás kereteinek az egyes évek folyamán mutatkozó jelentékeny növekedése mellett.

nyújtott olyan beruházások finanszírozására, amelyek hozzájárultak Magyarország pénzügyi és gazdasági helyzetének megerősödéséhez.¹⁹ A kölcsönből mindössze 70 millió aranykoronát fordítottak a deficitre, a fennmaradó összegekből pedig – a Nemzetek Szövetsége Tanácsának hozzájárulásával – az 1925/26. évben 50 millió, 1926/27-ben további 50 millió aranykoronát beruházási célokra költöttek, a többit a következő két évben, 1927/28-ban és 1928/29-ben használták fel.²⁰ A kölcsönök főképp a közművek rekonstrukcióját szolgálták, illetve a mezőgazdaságba áramlottak.

Monetáris reform

A monetáris szféra átalakítása során a jegybanki függetlenségre és az antiinflációs politikára helyeződött a hangsúly. Itt is elmondható, hogy az átalakítást külföldi pénzügyi körök ajánlásai alapján hajtották végre. A Nemzeti Bank felállítását a Népszövetség Pénzügyi Bizottsága felügyelte, ez határozott meg szabályokat a hozott intézkedésekre vonatkozóan. A monetáris politika ellenőrzésére Royal Tyler érkezett Magyarországra.²¹

A Népszövetséggel való megállapodások alapján született meg a „Magyar Nemzeti Bank létesítéséről és szabadalmáról szóló 1924. évi V. tc.” A nyugati hitelezők ugyanis addig nem látták a pénzüket biztonságban, amíg a magyar pénzügyminisztérium irányítása alatt álló Magyar Királyi Állami Jegyintézet helyettesítette a jegybankot. A Nemzeti Bank alapszabályának 5. cikke szerint „*a bank részvénytőkéje 30 millió aranykorona, amely 300 000 darab, egyenként 100 aranykorona névértékű részvényre oszlik.*” A 99. cikk utolsó bekezdése pedig kimondta, hogy „*az osztalék az azt elhatározó közgyűlés után aranyban fizettetik ki.*” A népszövetségi kölcsönt nyújtók kívánalmának nem sikerült teljesen eleget tenni, mivel az alapításhoz szükséges 30 millió aranykorona alaptőkének a jegyzését nem tudták teljes egészében magánbefektetői tőkéből megvalósítani. Az állam a jegyzéskor igen nagy szerepet vállalt, ugyanis 118 500 darab részvény került a kincstár tulajdonába, ami 39,5%-os részesedést jelentett. Az alapszabály rögzítette, hogy a központi bank nem nyújthat hitelt a kormány részére.

Az alapszabály a jegybankot arany alapon álló valuta bevezetésére kötelezte. Az ércfedezet arányának előírásakor kiindulópontként az ekkorra dogmatikussá vált ún. „harmadfedezeti” rendszer szolgált alapul. Bár ezen kicsit engedett a Népszövetség

¹⁹ Hajdrik Sándor: Államháztartásunk alakulása a szanálás óta. *Közgazdasági Szemle*, 1933. 635–641.

²⁰ A magyar kormány emlékiratai a Népszövetséghez az államkölcsön felhasználása és a beruházások tárgyában. MNL OL, K 26, Magyarország szanálásával kapcsolatos iratgyűjtemény 1923–1926, 1387. csomó, h. dosszié.

²¹ Royal Tyler ezt megelőzően egy angol banknak volt a párizsi igazgatója. Az amerikai békedelegációban jutott először komoly megbízatáshoz, majd tagja lett a Reparációs Bizottságnak. Magyarországra 1924-ben került Jeremiah Smith mellé, és Smith munkájának befejezte után is Magyarországon maradt. Később visszatért Angliába, majd 1931-ben mint a Népszövetség pénzügyi főmegbízottja tért vissza Budapestre.

„Aranybizottsága”, amikor kimondta, hogy ennél kisebb fedezet is jól teljesítheti célját. Az Alapszabály 85. cikke a következőképp rendelkezett: „Az egész bankjegyforgalomnak, hozzáadva az azonnal lejáró tartozásokat, de levonva az állam adósságát, az első öt év alatt 20, a második öt év alatt 24, a további öt év alatt 24, s a 20 évre szóló /1924–1944/ bankszabadalom hátra levő ideje alatt 33,3 százalékkal kell az érckészlet által, amelybe valuták és devizák beszámíthatók, fedezve lennie.”²²

A Magyar Nemzeti Bank 1924. július 24-én kezdte meg működését. A Popovics Sándor²³ és Montagu Norman, a Bank of England igazgatója közötti szerződés²⁴ alapján a koronát az aranyhoz kötött font sterling alapul vételével stabilizálták úgy, hogy egy angol font 346 000 koronával lett egyenlő, egy aranykorona pedig 17 ezer papírkoronát tett ki. A korona így közvetetten, az angol fonton keresztül kötődött az aranyhoz. Ám a felülértékelt angol font problémája miatt Magyarország már a következő évben, 1925-ben letért a font alapról. Az angol mögöttes garancia megszűnésével a monetáris rendszer visszatért a közvetlen aranyalapra, ami azt is jelentette, hogy az ország a kötelezettségeinek saját erőből is eleget tud tenni.

A pénzügyi újjáépítés megindulásával hamar megnőtt a bizalom mind bel-, mind külföldön a magyar gazdasági és pénzügyek iránt. Ez oda vezetett, hogy már 1924. december 21-én sikerült az ércfedezetet az előírt első öt évi 20 százalékról 54,4 százalékra emelni. Ez aztán súlyos konfliktust eredményezett a jegybank elnöke és a pénzügyminiszter között. A pénzügyminiszter ugyanis az ország fizetési és hitelforgalmához mérten szűknek találta a 400 millió aranykorona bankjegymennyiséget. A jegybank pedig láthatóan presztízkérdésnek tekintette a nagy fedezetet.²⁵

A népszövetségi kölcsön akkori viszonyok közötti magas kamatának egyik súlyos következménye volt a hazai kamatszínvonal és a további külföldi kölcsönök árának emelkedése. Az ország bankjegyforgalmának mértékét is a népszövetségi szakértők határozták meg, amit meglehetősen szűkre szabtak. Ebben deflációs pénzpolitikai megfontolásokból a Magyar Nemzeti Bank is együttműködött. A magas kamatszint valósággal „kiszárította” a gazdaságot. 1924 őszén 12 százalékos volt a kamatláb, melyet a Magyar Nemzeti Bank főtanácsa 1925 márciusában 11 százalékra, két hónap múlva 9 százalékra, majd október végén 7 százalékra szállított le, ami a szanalás végéig nem is változott.²⁶ A pénzszűke miatt az egyébként

²² Országos törvénytár, 1924. év V. tc., április 26.

²³ 1924-től a Magyar Nemzeti Bank elnöke.

²⁴ A stabilizáció angol és magyar háttéréhez lásd Péteri György: Montagu Norman és a magyar „szanalási mű”. Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról. *Századok*, 1985. 1. sz. 121–151.

²⁵ Hozzátesszük, ebben az időben ugyanígy cselekedett az osztrák Nationalbank és a német Reichsbank is, ahol ugyanezen a szinten mozogtak az ércfedezeti arányok.

²⁶ Kovács György: *A bankrendszer és stakeholderei történeti megközelítésben, avagy az állam szerepvállalása az ipar banki finanszírozása elõmozdításában a magyar gazdaságtörténetben*. In: *A bankrendszer és stakeholderei*. Szerk. Botos Katalin. Szeged, 2006. 91–92.

életképes vállalkozások is lebénultak. Szükségük lett volna a kezdeti erőre, ahogy akkor mondták, csak a „begyújtási energia” hiányzott.

Míg a jegybank deflációs pénzpolitikát követett, Bud János pénzügyminiszter állandóan sürgette a bankjegykontingens kiszélesítését. Nem volt olyan gazdasági ágazat, amely ne érezte volna meg a hitelkeretek hiányát. Bud a jegybank merev politikájának legfőbb hátulütőjeként mutatott rá, hogy a magas kamatlábak a mezőgazdaságot teljesen lebénítják, a főbb iparvállalatokat pedig arra kényszerítik, hogy külföldön rövid lejáratú hiteleket vegyenek fel.²⁷ A jegybankot azonban a stabilizáció idején hozott rendelkezések védték az állami beavatkozástól.

A stabilizált korona 1926 januárjában állta ki legfőbb erőpróbáját, amikor a frankhamisítás²⁸ és a Viktória malomkonzern összeomlása nyomán átmeneti bizonytalanság jelentkezett, ami a külföld részéről nagyobb értékű valutakölcsönök felmondását, belföldön pedig fokozott mérvű devizakeresletet eredményezett. Ezek az események, a jegybankkal szemben támasztott fokozottabb igények dacára a korona pozícióját nem ingatták meg. Az új fizetőeszköz, a pengő bevezetésére 1927. január 1-jén került sor.²⁹ Az átváltási arány értelmében 12 500 korona volt egyenlő egy pengővel, egy kilogramm arany 3800 pengőt ért.

Külgazdasági politika

A trianoni béke következményeként az ország kicsi, nyitott, erőteljesen a külkereskedelemre utalt országgá vált. Magyarország elvesztette a Monarchia vámmentes felvevőpiacait, a korábbi egységes piac helyén önálló gazdaságpolitikát folytató országok, új vámhatárok, vámtarifák és önálló valutaövezetek alakultak ki. Az utódállamok közötti kölcsönös bizalmatlanság erősítette az elzárkózási politikákat, mivel az újonnan létrejövő államok úgy értelmezték a Trianon után kialakult helyzetet, hogy a régi gazdasági szálakat szét kell szakítani, valamint szükséges a hagyományos piaci- és tőkekapcsolatok részleges vagy teljes felszámolása.³⁰

²⁷ MNL OL, Pénzügyminisztériumi Levéltár, Általános iratok (a továbbiakban: K 269), 518/1. tétel, 515. cs.

²⁸ 1925 decemberében Jankovich Arisztid nyugalmazott vezérkari ezredest Hágában letartóztatták, mert hamis francia ezerfrankos bankjegyet akart egy ottani nagy bankban beváltani. Mint kiderült, 1922 és 1925 között két szakaszban nagy mennyiségű hamis francia 1000 frankos készült a Pénzügyminisztériumhoz tartozó, de a Honvédelmi Minisztérium felügyelete alatt álló Térképészeti Intézetben. A nyomtatáshoz szükséges gépeket és alkatrészeket Bécsből és Németországból rendelték meg. A nagyszabású büntetőper 1926 elején, a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszéken tartották huszonnégy vádlottal és húsz védővel.

²⁹ A pengőt mint számítási értéket már korábban, 1925 novemberében bevezették.

³⁰ Mózes Mihály: Trianon gazdasági hatásai. Acta Acad. Paed. Agriensis, Sectio Historiae, XXXVI. Eger, 2009, 185. http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/2404/1/177-190_Mozes.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2019. október 30.)

Az új körülmények között stratégiai fontosságúvá vált a piacszerzés, a nemzetközi munkamegosztásba való mielőbbi sikeres bekapcsolódás előmozdítása. Az új vámtarifa-rendszer gyors kialakítását azonban nem csak a békeszerződés egyes paragrafusai nehezítették, hanem az ipari és agrárlobbi érdekellentéte is. Az agráriusok kiindulópontja szerint a Monarchián belül érvényesülő szabad kereskedelem újbóli megvalósulása lenne üdvözítő az új regionális külkapcsolatok kiépítésekor, míg a nagytőkés ipari csoportok az erőteljes protekcionista védvámrendszer létrehozását próbálták meg kikényszeríteni. Az előbbieket nem számoltak azzal, hogy az iparosodott Ausztriában és Csehországban a háborút követő földosztással létrejövő kis paraszti birtokok védelmére és támogatására megindult a protekcionizmus térhódítása, sőt a korábbi exportpiacokon erősödött az autarkias agrárpolitika. Ez lehetetlenné tette a kölcsönösség elvén nyugvó kereskedelempolitika kibontakozását, ráadásul a húszas évek eleji gabona-túlermelés olcsóbb importlehetőséget is biztosított ezen országok számára.

Meg kell jegyezni azt is, hogy a háború utáni években az igazi védelmet az infláció jelentette a belső piac résztvevői számára, hiszen a külföldi exportőrök érdekeltsége a magyar piacon a gyorsan romló korona miatt drasztikusan csökkent.

A vámpolitikai viták az 1923-as – erősen ipart védő – vámtarifa-tervezet körül lángoltak fel leginkább, mely a trianoni Magyarország gazdaságának erős iparosítását tűzte ki célul. A kritikusok ezzel szemben aláhúzták, hogy Magyarországnak mezőgazdasági orszákként óvakodnia kell az iparfejlesztés érdekében alkalmazott kiadós védelemtől. A vámtarifa csak annyiban tekintheti céljának az ipar fejlesztését, amennyiben az a mezőgazdaság és a fogyasztók érdekeit nem veszélyezteti. Akkor, amikor számtalan anyag, szerszám, eszköz, gép beszerzése áll napirenden – érveltek –, nem lehet a gazdák beszerzéseit drágítani vagy lehetetlenné tenni.³¹

Végül az 1925 januárjában bevezetett új vámrendszer a korábbinál jóval több és magasabb (átlagosan 30 százalékos) vámtételeket tartalmazott. Amíg a könnyűipari termékek vámszintje elérte az 50%-ot, addig bizonyos mezőgazdasági felszerelések és fontosabb nyersanyagok vámentesen kerülhettek a hazai piacra. A vámrendszer egyben azt a reményt is táplálta, hogy egyes vámtételek viszonyossági elv alapján történő csökkentése tárgyalási alapul szolgálhat a magyar agrárexport elhelyezésének megkönnyítésére.

Az 1925 és 1929 közötti időszakban a magyar kereskedelempolitikai tevékenység fő célkitűzése a kereskedelmi partnerországokkal kötendő kétoldalú szerződések megtárgyalására és elfogadására irányult. A szerződések központi célja az volt, hogy kedvező feltételeket, elsősorban alacsony vámtételeket tudjanak érvényesíteni a magyar mezőgazdasági és élelmiszeripari kivitel számára. Ennek stratégiai jelentőségét az is mutatja, hogy az agrárkivitel a teljes exporton belül az egész korszakban 60–65% közötti értéken mozgott. A külkereskedelmi mérleg és a folyó

³¹ Matlekovits Sándor: *Vámpolitika és vámtarifa*. Budapest, 1923, 51.

fizetési mérleg egyensúlya érdekében mindent el kellett követni tehát, hogy a mezőgazdasági termékek könnyen kerülhessenek a releváns országok piacaira.

A legfontosabb számba jövő partner természetesen Ausztria volt. Magyarország kivitelében Ausztria súlya a húszas években jelentősen csökkent, hiszen a világháború előtti 60%-os részesedése az évtized végére 34%-ra zsugorodott, de így is a legmeghatározóbb agrár-külkereskedelmi partner maradt. Az osztrák-magyar tárgyalások központi kérdése a magyar mezőgazdasági cikkekre megállapított osztrák vámtételek, illetve az osztrák iparcikkekre megállapított magyar vámtételek mértéke volt. Hosszas – mintegy 14 hónapig tartó – tárgyalásokat követően 1926. május 9-én jött létre a két ország közötti kereskedelmet szabályozó megállapodás és az ezt kiegészítő tarifális szerződés.

Jellemző, hogy a magyar előterjesztéseknél a bor- és lisztvám csökkentésének a kérdése jelentette a legsúlyosabb keresztmetszetet, ahol az osztrák fél a legkevésbé volt hajlandó engedelményeket tenni. Végül mégis létrejött a szerződés, melyet gazdasági körökben az első jelentős lépésnek tekintettek a külkereskedelmi forgalom fellendítése felé. Az uralkodó protekcionista szellemiséget mégis jól jellemzi, hogy 1926 decemberében az agrárképviseltek szócsöveként egy keresztény-szocialista képviselő a tavasszal megkötött megállapodás felülvizsgálatát és a mezőgazdasági termékek vámtételének növelését követelte.

Csehszlovákiával szintén hosszás diplomáciai tárgyalásokat követően sikerült csak kereskedelmi szerződést kötni 1927 tavaszán. Erre azért is szükség volt, mert a két ország között 1923-ban hatályba lépett megállapodás egyrészt nem tartalmazott tarifális részt, másrészt nem határozták meg benne, hogy a szerződő felek mit is értenek pontosan a „különösen jóindulatú bánásmód” alatt, amelyben részesíteni kívánták volna egymást. Így ez a szerződés nem járulhatott hozzá érdemben a Csehszlovákiába irányuló magyar agrárexport bővüléséhez, és nem szolgálhatott alapul ahhoz, hogy Magyarország védekezni tudjon a csehszlovák agrárprotekcionista intézkedésekkel szemben. Ez utóbbiak leginkább a magyar lisztbevétel tiltásában és egyes agrártermékek vámjának sorozatos megemelésében öltöttek testet.

Így 1920 után az addigi gazdasági kapcsolatok fokozatosan leépültek. A csehszlovákiai ipari nagytőke és a magyar nagybirtok érdekelve lett volna a kapcsolatok kiépítésében, csakhogy hazai viszonylatban mindkettő veszített politikai befolyásából. Magyarországon az ipari nagytőke, Csehszlovákiában az agráriusok lobbijereje növekedett, ők pedig mindenféle kompromisszumot elleneztek. Jóllehet a kereskedelmi szerződés megkötésére irányuló tárgyalások megindultak, azok csak igen lassan haladtak előre, és a kapcsolatok új alapokon történő felvételét a politikai ellentétek is akadályozták. Végül az új vámtarifák bevezetése elengedhetetlenül szükségessé tette a kereskedelmi kapcsolatok rendezését.

A kereskedelmi szerződés megkötésére 1927. május 5-én került sor, ami a legnagyobb kedvezmény és a paritás elvén alapult. Az egyezmény a magyarországi agrár- és a csehszlovákiai ipari protekcionizmus megerősödését tükrözte. Megkötésekor a két ország közötti áruforgalom már csökkenőben volt, s a visszaesés különösen a

Csehszlovákiából Magyarországra irányuló kivitelben volt tetten érhető. A Csehszlovákiából történő nyersanyag-behozatal tovább nőtt, a textilimport azonban – a magyar céloknak megfelelően – csökkent. Míg 1924-ben a Magyarországra irányuló csehszlovák kivitel felét még a textiláru tette ki, addig 1929-ben már csak alig több mint egyharmadát. A magyar agrárkivitel csökkenését viszont a csehszlovák kormányzat látta szívesen, mivel kereskedelmi kapcsolatait – már csak politikai megfontolásokból is – a két másik kisantant állam felé irányította.³²

Bár Ausztria és Csehszlovákia fontos partner maradt, az általános nemzetközi túlkínálatban s a szállítási és vámtarifák, valamint a világpiaci árak versenyében a magyar agrárágazat korábban ismeretlen nehézségekkel szembesült. Alacsony termelékenysége és viszonylag magas termelési költségei megnehezítették az eladásokat, holott az exportbevételekre Magyarországnak múlhatatlan szüksége volt. Ebből kellett volna kiegyenlítenie nemzetközi fizetési kötelezettségeit, pótolnia az egyre nyomasztóbb tőkehiányt, s ez szolgált volna a magyar ipar nagyarányú nyersanyag-behozatalának és a fogyasztási cikkek importjának fedezetéül. Ezeknek az elvárásoknak a magyar mezőgazdaság az új körülmények között nem tudott megfelelni, így a külkereskedelmi mérleg a húszas évek végéig többnyire jelentős deficitet mutatott. Csak 1929-re következett be jelentősebb javulás az áruforgalom területén, mikor a hiány 370,1 millió pengőről 40,9 millióra csökkent. Ez annak volt köszönhető, hogy egyszerre következett be az export növekedése és az import csökkenése. 1930-ban először fordult elő, hogy az ország áruforgalma bevételi többlettel zárt, mégpedig 61,5 millió pengő értékben.

Külső eladósodás

A szanálás kezdetekor a hivatalos kamatláb kirívóan magas volt, a pénzügyintézetek pedig megtalálták a módját, hogy ezt is növeljék, jutalék és kezelés címen még nagyobb költségeket számítsanak fel. Ez oda vezetett, hogy még az elsőrendű adósok is 10% körüli kamatokkal számolhattak, vidéken pedig általános volt a 13-14%-os, sőt nem volt ritka a 17-20%-os kamat sem. A folyamat erélyesebb fellépésre indította a pénzügyi kormányzatot, és a pénzügyminiszter kijelentette, hogy nem zárkózik el a kérdés törvényi szabályozásától sem. Mivel azonban még a látszatát is kerülni akarták a jegybank kamatpolitikájába történő beavatkozásnak, csak annyit tűztek ki célul, hogy a hitelszervezet szorosan igazodjon a Jegybank kamatcélkitűzéseire. Meglehető módon ennek épp a Nemzeti Bank állt ellen, annak dacára, hogy a felvetett szabályozás alapelveit nem találta ellentétesnek a gazdasági élet törvényeivel, sem a Jegybank működésével.³³

³² Beszámoló. A Magyar-Csehszlovák Történelem Vegyesbizottság tudományos ülészaka. *Századok*, 1970. 6. sz. 1107.

³³ MNL OL, Magyar Nemzeti Bank RT, Hitelügyosztály (a továbbiakban Z 15), 1925-1926. 4. tétel.

A belföldi kölcsönök magas kamatai a hitelkeresletet a külföldi kölcsönök felé terelték. A belföldi tőkeinség és a külföldi tőkebőség egymásra talált. A népszövetségi kölcsön és a külföldi pénzügyi ellenőrzés biztosítéka „zöldre váltotta a szemafort”, és magánhitelek áradatát nyitotta meg.

Előként a városok léptek fel tőkeigényekkel, ami nem is volt meglepő, hiszen ekkor már több mint 10 éve nem történtek beruházások. A közüzemek leromlottak, ráadásul nagy volt a nem nyilvántartott munkanélküliség is. A városok ezért azzal fordultak a kormányhoz, hogy tegye lehetővé számukra a külföldi kölcsönök elérését. A nagyfokú tőkehiány enyhítése és hasznos beruházások létesítése céljából a kormány úgy döntött, hogy elősegíti az autonóm közületek részére a külföldi hitelek igénybevételét. Nemsokára meg is született a városok kölcsönéről szóló szerződés a magyar városok nevében eljáró Bud János pénzügyminiszter és a Speyer&Co. New York-i cég között a „*magyar egyesített városi kölcsön húsz éves, 7,5%-os, biztosított aranykötvényei tárgyában*”. A szerződés értelmében a kormány a városok képviselőiben 9 000 000 dollár névértékű kötvényt 89%-os árfolyamon, 8 010 000 dollárért adott el a bankháznak. A szerződés alapján a bankháznak jogában állt még a vételárból levonni egy összeget a felmerülő költségek fedezetére, azaz a végleges kötvények nyomtatására és hitelesítésére, továbbá a magyar jogtáncosok díjának fizetésére.³⁴

Mivel Smith főbiztos nem tett észrevételt az „*Egyesített városi kölcsön*” Speyer&Co. amerikai cégtől való felvétele ellen, az 1925. XXIII. és az 1926. évi XV. tc.-ek adták meg a városoknak (8 törvényhatósági és 24 rendezett tanácsú városnak) az engedélyt a kölcsön felvételére. Ezt követően egy második, összesen hatmillió dollár értékű kölcsön kibocsátására is sor került. A kölcsönöket javarészt vízmű-, csatorna-, villamosmű-, vágóhid-, kislakás-, út- és kórházépítésre használták fel.

A Népszövetség hozzájárult a vármegyék részéről felveendő kölcsönhöz is. A törvényes felhatalmazást ehhez az 1926. évi XIV. tc. adta meg. A kölcsönt 2 250 000 angol font erejéig két részletben a londoni U. M. Rotschild&Sons és a Baring Brothers&Co. cégektől vették fel 92 százalékos árfolyamon, a kamatláb pedig 9,61% volt. A pénzt a vármegyék 80%-ig útépítésre voltak kötelesek felhasználni. A kamat- és tőkeszolgálat biztosítására a városi kölcsönnél az általános kereseti adóból és a forgalmi adórészesedésből eredő bevételeket kötötték le, a vármegyéknél pedig az összes bevételt.³⁵

Budapest 1927-ben vett fel 20 millió dolláros kölcsönt. A Népszövetség pénzügyi bizottsága hozzájárult, hogy a kölcsönre nyilvános pályázatot hirdessenek, melynek eredményeként a főváros kölcsönét 88,5%-os árfolyamon 6% kamatozásal bocsátotta ki. A kölcsönt lakásépítésre, a kelenföldi villamostelep, a káposztás-

³⁴ Agreement dated Between the Government of the Kingdom of Hungary - Speyer&Co. 1925. július 11. MNL OL, K 269, 330. tétel.

³⁵ Magyar vármegyék fontsterling kölcsöne. Szerződés. MNL OL, K 269, 338. cs., 351. t. I.

megyeri vízművek beruházásaira, az autóbuszüzem, a marha- és sertés közvágóhidak fejlesztésére, fürdőépítésre és több ételmezési piac rendezésére használták fel.

Ebben az időszakban az Egyesült Államokban szinte versenyfutás kezdődött a tőkefeleslegék elhelyezésére. A kölcsönfelvételek jelentős része hazai banki közreműködéssel valósult meg. A hazai pénzintézeteknek mint közvetítőeknek jó üzletet jelentett a hosszú- és rövidlejáratú hitelek megszerzése és elhelyezése. A külföldi tőke beözönlése és az ennek közvetítésével járó hasznok, az állami támogatás és a fokozott banki profitlehetőségek egyaránt nagy hitelkonjunktúra kialakulását eredményezték a stabilizációt követő időszakban. A bankok tevékenységét a gyenge tőkeerő melletti nagyarányú hitelkihelyezések jellemezték. A húszas évek végére a pénzbőség túlzott eladósodást eredményezett. Az egyre nagyobb hitelösszegek állandóan növekvő törlesztési kötelezettsége mind súlyosabb pénzügyi tehertétellé, egyre nehezebben teljesíthető kötelezettséggé vált.

A Hitelbank közreműködésével került sor a Talbot-kölcsön 92 millió pengős kibocsájtására 1928-ban, melynek célja a villamosművek továbbfejlesztése volt. A Kereskedelmi Bank közreműködésével valósult meg a szintén hosszú lejáratú svéd „gyufakölcsön” kibocsájtása 190 millió pengő összegben. Ennek érdekessége, hogy a hitelt nyújtó cégnek lehetősége nyílt arra, hogy magyar gyufagyárakban vásárolhasson többségi részesedést.

Jelentős hitelfeltevő volt a mezőgazdaság, ahol a háború utáni infláció még azt a kevés tőkét is megsemmisítette, amit a gazdálkodás megkezdése igényelt volna. Így az állam kénytelen volt elősegíteni a hitelek csatornáinak megnyitását a mezőgazdaság számára is. A Földhitelintézetnek 1926 elején sikerült megállapodnia a londoni Hambros bankkal 38,8 millió aranykorona értékű záloglevél kibocsájtásáról 93 százalékos árfolyamon, 7,5 százalékos kamatozással. Az adósoknak az elszámolás 86,5%-os árfolyamon történt. A Földhitelintézet második kibocsájtása Amerikában történt, és a Guaranty Trust Co. valamint a Harriman&Co. bankok útján valósult meg. Ez már kedvezőbb feltételek mellett ment végbe: a kibocsájtási összeg hárommillió dollár volt 95%-os dollárárfolyamon, 6,5% kamat mellett.

A mezőgazdaság hosszú lejáratú hitellel való ellátását célozta a Magyar Pénzintézetek Záloglevélkibocsátó Szövetkezetének megalakítása. Ezen keresztül újabb nagyobb mennyiségű záloglevél elhelyezése vált lehetővé az Egyesült Államokban. Így sikerült az 1927. év folyamán hétmillió dolláros záloglevél kibocsátás 93,5%-os árfolyamon, 7%-os kamatozással. Az Országos Központi Hitelszövetkezet 5–10 évre szóló kötvényeket is kibocsátott Amerikában, hárommillió dollár névértékben, 7%-os kamatozással a kisgazdák számára.

Az első világháború után a gazdasági felszerelések beszerzése és megújítása miatt vált szükségessé a birtokok jelentős részének megterhelése. A beruházási kölcsönök mellett kisebb mértékben fogyasztási és egyéb, hasonló jellegű kölcsönök felvételére is sor került.

Aránylag igen rövid idő alatt mintegy 350 000 személy terhelte meg a tulajdonában álló mintegy 5 500 000 kat. hold földterületet, hozzávetőleg 1,5 milliárd pen-

gővel.³⁶ A mezőgazdaság csak kis részben kapott megfelelő hosszú lejáratú hitelt, úgyhogy az említett 1,5 milliárdból kb. 300 millió pengő volt csak hosszú lejáratú (főként zálogleveles) kölcsön, a többi rövid lejáratú, legnagyobb részben váltóval fedezett kölcsön volt. Problémát jelentett ugyanakkor, hogy sokszor rövid lejáratú hiteleket használtak beruházásra, vagy olyan célokra, amelyek lehetetlenné tették a határidőre történő visszafizetést. Ezt annak a reményében tették, hogy mint korábban, sikerül a rövid lejáratú hiteleket konszolidálni. Ez a körülmény egy ideig nem jelentett a mezőgazdaságra nézve veszélyt, mert a hitelintézetek a rövid lejáratú kölcsönöket rendszeresen meghosszabbították, és a világháborút követő 6-8 évben az akkori kedvező terményárak és állatarak mellett a kamatok fizetése, sőt az adósság törlesztése nem okozott gondot. Bár a hitelfeltételek folyamatosan javultak, azok nem álltak összhangban a mezőgazdaság jövedelmezőségével.

Az 1926-1930-as években beáramlott külföldi tőkékről a fizetési mérlegek alapján tájékozódhatunk. Ezek adatai szerint 1926-ban 168,7 millió pengő, 1927-ben 294,6 millió pengő, 1928-ban 299,8 millió pengő, 1929-ben 234,4 millió pengő, 1930-ban pedig 320,3 millió pengő összegű új külföldi kölcsön áramlott be az országba. A külföldi tőkék beáramlásának fő oka, mint láttuk, egyrészt a külföldi tőkebőség, másrészt a Magyarországon elért magas kamatlábak vonzereje volt, ami háttérbe szorította a magyar gazdasági élet teherbíró képessége tekintetében felmerülő megfontolásokat. A bankok által néhány év alatt felvett külföldi hitelek mennyisége mellett szembetűnően növekedett a pénzintézetek rövid lejáratú tartozása is.

Az ország rohamos külső eladósodásáról, annak körülményeiről közgazdasági és pénzügyi körökben is komoly polémia bontakozott ki. A vitában megszólalt a kor szinte minden jelentős közgazdásza, köztük Ihrig Károly, Kerék Mihály, Knob Sándor és Körömendy-Ékes Sándor is.³⁷ Bár a vita fő sodra a külkereskedelmi problémákra koncentrált (a külkereskedelmi mérleg passzívuma az 1926. évi 90 millió pengőről 1927-ben majdnem hatszorosára, 340 millióra emelkedett), a külföldi hitelek kérdése is előkerült, de ezzel a nemzetközi tőkepiac érzékeny reagálása miatt inkább a színpalak mögött foglalkoztak. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara értékelése szerint az eladósodás legveszélyesebb jellemzője, a rövid lejáratú hitelek egyre növekvő hányada azzal magyarázható, hogy a hazai vállalatok könnyelműbben veszik fel az olcsóbb külföldi hitelt, mint a belföldit.³⁸

Az ország eladósodásának növekedésével a Minisztertanács is foglalkozott az 1927. május 19-i ülésén. Ezen Bethlen István miniszterelnök kifejtette, hogy a túl magas rövid lejáratú hitelek aránya az „ország romlásához” vezethet, ezért kérte

³⁶ Ebben a földbirtokreform végrehajtásával kapcsolatos ún. LEBOZS-kölcsönök nincsenek benne.

³⁷ A tanulmányok jelentős része a *Magyar Szemle* 1927. évi számaiban jelent meg.

³⁸ Ferber Katalin: Vita a húszas évek végén Magyarország eladósodásáról. *Valóság*, 1983. 1. sz. 39-40.

Bud János pénzügyminisztert, hogy az MNB útján vessen gátat a külföldi kölcsönök növekvő beáramlásának.³⁹

A külföldi kölcsönök rendszertelen vagy indokolatlan felvételét megakadályozandó, 1928 első felében a pénzügyminisztérium törvényjavaslatot dolgozott ki a külföldi kölcsönök egyetemes közhiteli szempontból történő ellenőrzése és korlátozása tárgyában. A Nemzeti Bank nem értett egyet a javaslattal, mivel állásfoglalása szerint a kölcsönök felhasználásának előzetes elbírálása az állami beavatkozás nagymértékű kiterjesztését jelentené a hiteléletre, amivel gyengítené a jegybanknak a hazai monetáris politikában betöltött vezető szerepét. Arra is felhívták a figyelmet, hogy a kölcsönök felhasználása a magángazdaságban automatikusan a rentabilitás követelményeinek megfelelően történik, ezért szükségtelen is a központi szervek előzetes beavatkozása.⁴⁰ A törvényjavaslat ellen az üzleti érdekeiket féltő kereskedelmi bankok is erőteljesen tiltakoztak. A kérdést a Felsőházban is felvetették, de Popovics Sándor, a jegybank elnöke a hitel szabadsága jegyében óvást emelt a javaslat ellen. Azzal érvelt, hogy az ellenőrzés olyan felelősséget tételez fel, amelyet elsősorban a jegybank nem vállalhat. Kemény vita után, 1928. július 11-én a pénzügyminiszter korlátozott körben mégis beterjesztette a törvényjavaslatot. Ez a tény, valamint, hogy a kormány a költségvetési vitában a felsőházban és egyéb úton is a szerves bankfelügyelet bevezetését képviselte, a jegybank elnökét arra indította, hogy a miniszterelnökhöz intézett memorandumban a tervezett intézkedésekkel szemben állást foglaljon. Popovics fellépését követően az ellenőrzésre vonatkozó törvényjavaslat nem került tárgyalásra. Bud János pénzügyminiszter 1928. szeptember 5-én felcserélte tárcáját a közgazdasági miniszterséggel.

Popovics a Budot váltó ifj. Wekerle Sándor pénzügyminiszterhez írt levelében újfent kifejtette aggályait, és nyomatékosan aláhúzta, hogy a szanalási program alapelve a forgalom szabadságának a helyreállítása volt, amely a deviza-, az értékpapír- és az áruforgalom terén fennállott korlátozások felszámolásával vált valóssággá. Ennek szellemében a jegybank elnöke erőteljesen tiltakozott a hiteléletbe történő állami beavatkozás ellen. Popovics még lemondással is megfenyegette a pénzügyi kormányzatot arra az esetre, ha mégis törvény lenne a javaslatból.⁴¹ A jegybank elnökének közbelépésével a törvényjavaslat nemzetgyűlési tárgyalása végleg lekerült a napirendről.

A törvényjavaslat fő célja épp a rövid lejáratú hitelek terjedésének a megállítása lett volna, melyeket a magángazdaság abban az időben vett egyre nagyobb arányban

³⁹ Minisztertanácsi jegyzőkönyv. MNL OL, Miniszterelnökségi Levéltár, Miniszterelnökség, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K 27), 1927. V. 19.; Botos János: *A Magyar Nemzeti Bank története*. II. Az önálló jegybank 1924-1948. Budapest, 1999, 55.

⁴⁰ Ferber: i. m. 43.

⁴¹ Popovics Sándor levele ifj. Wekerle Sándor pénzügyminiszterhez. MNL OL, Miniszterelnökség, Bethlen István miniszterelnök félhivatalos iratai (K 468), B/3-1230/1928.

igénybe, amikor a veszélyek már jelentkeztek a láthatáron. A rövid lejáratú hiteleket ugyanis gyakran a hosszú lejáratú hitelek megoldására használták fel.

Visszatekintve megállapítható, ha a külföldi hitelek ellenőrzése már 1927-től bekövetkezik, sok hitelfelvételt meg lehetett volna akadályozni. Balogh Tamás, a korszak meghatározó közgazdásza egy 1932-es tanulmányában keserűen jegyzi meg: *„Igen könnyű ma azt mondani, hogy nagy hibát követtek el az adós nemzetek, amikor nagy mennyiségű hitelt vettek igénybe. [...] Azonban – és azt hiszem ezt igen sokan nem veszik figyelembe – ami mai szemmel legegyszerűbb elővigyázatosságnak tűnik fel, néhány évvel ezelőtt még mesterséges megszorításként hatott volna. Hisz 1928-ig éppen a mindinkább növekvő tőkeimport volt az, amely a helyzetnek látszólagos stabilitást kölcsönzött, és a rejtett veszélyeket eltakarta.”*⁴²

Összefoglalás

A Népszövetségi szanálási időszak 1926. június 30-án telt le, így Magyarország kérte a pénzügyi ellenőrzés megszüntetését. Smith főbiztos rövidesen távozott, de mivel a népszövetségi kölcsönből még jelentős összegek voltak vissza, Royal Tyler megfigyelőként Budapesten maradt.

Magyarország a vártnál sokkal gyorsabban stabilizálta az állami pénzügyeket. Az új adórendszer bevezetése, a javuló adómorál a bevételek jelentős növekedéséhez vezetett, mellyel párhuzamosan az állami kiadások visszafogása is látványos eredményeket hozott az államapparátus feladatkörének, létszámának és költségének alapos csökkentésén keresztül. A korona értékének stabilizálása, a forgalmi korlátozások feloldása és a fizetőképes kereslet növekedése is hozzájárult az állami adóbevételeknek a tervezetthez képest is gyorsabb növekedéséhez. A monetáris reform során a függetlenség és a stabilitási biztosítékok erősödése jutott érvényre, bár a későbbiekben szerepet kapott a reálisnak tekinthető valutaárfolyam elérése is. Ez utóbbira nyomasztó szükség volt, hiszen az aranydeviza-standard bevezetése lehetetlenné tette olyan monetáris politika érvényesítését, amelyben a hazai gazdaság élénkítésének, támogatásának szempontjai domináltak volna. A restriktív kamat- és hitelpolitika, a merev fontárfolyam tartása a magyar valuta 20%-os felértékelődéséhez vezetett, ami nyomasztóvá erősítette az exportszektor egyébként is jelentős problémáit. A külkereskedelem éves mérlege a húszas évek végéig jelentős deficitet mutatott.

A stabilizációs megszorítások 1925–1926-ra úgynevezett „szanálási válságot” eredményeztek. Jelentősen növekedett a munkanélküliség, ami elérte a 15 százalékos szintet, és az egy munkásra eső reálbérek is jelentős csökkenést mutattak.

Maga a pénzügyi stabilizációs program hivatalosan csak a monetáris és a költségvetési ügyekkel foglalkozott, s nem terjedt ki a gazdaság fellendítésére. A nép-

⁴² Balogh Tamás: Közép-Európa külföldi kölcsönei és a magánbank-rendszer reformja. *Közgazdasági Szemle*, 1932. 5. sz. 308.

szövetségi megállapodás és ellenőrzés viszont garanciát jelentett a nemzetközi hitelezőknek: az ország immár olyan gazdaságpolitikát folytat, amely garantálja a törlesztőrészeket és a kamatok fizetését. A népszövetségi kölcsön politikai célja kifelé a rendszer szalonképessé tétele, gazdasági célja pedig az ország fizetőképességének a fenntartása volt.

A népszövetségi hitelt és az ilyen formán történő szanalást ellenzők álláspontja több pilléren nyugodott, melyek közül az egyik a sértett nemzeti büszkeség volt. Széleskörű ellenszenv nyilvánult meg a nemzeti ügyekbe való beavatkozással szemben. Másrészt nyilvánvaló volt a folyamat, hogy a győztesek először hallatlan hadisarcokkal „kipréselik” az országot, aztán külföldi kölcsönökkel ismét „felpumpálják”. Tehát a kikényszerített politikai adósságokat pénzügyi adósságokká konvertálják. Komoly kritika volt, hogy a stabilizációs program csak monetáris és költségvetési ügyekkel foglalkozott és nem a szélesebben értelmezett gazdasági újjáépítéssel. A súlyos eladósodás és a kemény megkötések vállalása az eredeti cél – a valutastabilizáció – szempontjából felesleges vagy legalábbis erősen túlméretezett volt.

A külföldi kölcsön felvételét a kormány azzal indokolta, hogy a stabilizáció után az államháztartás esetleges deficitjét fogják abból fedezni, nehogy újra inflációs pénzkibocsátáshoz kelljen folyamodni. De valójában csak igen rövid ideig: 1924 őszéig volt szükség arra, hogy a kölcsön hozamából az államháztartás hiányát pótolják, s az ez irányú igénybevétel 70 millió aranykoronát tett ki. Ezt az összeget belső erőforrásból is elő lehetett volna teremteni – vélekedtek sokan.

A népszövetségi kölcsön nyomában meginduló külföldi hiteláradat révén üzemképes állapotba hozták az állami gazdaságokat, a vasutat, a postát, és lehetővé vált a földreform végrehajtása, a magyar gyárilpar újjászervezése. Emellett nagyszámú 250–300 millió pengő értékben olyan hasznos, jóléti célokat is szolgáltak a beáramló hitelek, mint az oktatás, az egészségügy és a lakásépítés támogatása. Kiemelendő, hogy Magyarországon ebben az időszakban olyan új iparágak jelentek meg, mint a textil-, a bútór- és a bőripar, valamint egyre jelentősebbé vált a villamosági felszerelések gyártása is. Ugyanakkor a külföldi hitelezőknek az ország agrárjellegeből adódóan a magyar ipar fejlesztéséhez nem fűződött túl sok érdekük, inkább a német nehézipari beruházásokat támogatták. Ez abból is látszik, hogy a magyar gyárilpar csupán négy hosszú lejáratú kölcsönt kapott, összesen 52,6 millió pengő értékben, a többi rövid lejáratú hitelállomány volt, melynek természetesen kedvezőtlenebbek voltak a kondíciói. Az összes beáramló hosszú lejáratú tőkének majdnem a felét föld- és házbirtok vásárlására fordították. A második legnagyobb értékű összeget az önkormányzatok vették fel, mellyel főként az infrastruktúrát fejlesztették. Így elmondható, hogy az összes igénybe vett hosszú lejáratú kölcsön 84 százaléka nem segítette a fizetési mérleg egyensúlyban tartását.

A húszas évek végére a pénzbőség túlzott eladósodássá duzzadt, s 1929-re Magyarország Kelet-Közép-Európa legeladósodottabb országává vált. Amikor a világgazdasági válság nyomán elindult a bizalomvesztés folyamata, többé már nem

állt rendelkezésre az addig megszokott hitelösszeg, jóllehet már a korábban felgyülemlett tartozások is óriási tőke- és kamattörlesztési kötelezettségekkel jártak.⁴³ A gazdasági konszolidációt követően beinduló mérsékelt fellendülés semmivé foszlott, a gazdaság leállt, s a recesszió munkanélküliséget és nyomort hagyott hátra.

ANDRÁS SCHLETT

ECONOMIC STABILIZATION OF HUNGARY AFTER THE FIRST WORLD WAR

The study reviews the structure and main directions of the economic consolidation implemented with the participation of the League of Nations after the First World War. It presents the antecedents of stabilization, the conditions and content of the awarded loan from the League of Nations. The three focus areas of the stabilization were fiscal, monetary and foreign economic policies, which have fundamentally and multifacetedly influenced economic and financial processes. An important initial goal of the measures was to send signals to international actors: the economy is no longer on an unbalanced path; the government is willing to take on the domestic political burdens and risks of adjustments. The political and business sentiment surrounding the country has eased, which has also been reflected in an improvement in our external judgement. The price of this, however, was a temporary slowdown in economic growth and an increase in unemployment. Deflationary policies have resulted in high domestic interest rates, which have been embedded in the country's foreign indebtedness.

⁴³ Kőrösi István: Az 1929–33-as világgazdasági válság és a jelenlegi globális világproblémák. *Tőke, Piac, Gazdaság*, 2016. 4. sz. 13–14.

„MAGYAR CSODA” VAGY A „RÉGI ISKOLA”? A magyar kollektivizálás a svéd sajtóban (1948–1967)¹

Bevezető: állam és vidék

Annak ellenére, hogy a huszadik század két kataklizmája után – 1920-ban és 1945-ben – a Kisgazdapárt került vezető helyzetbe,² a többségi társadalmat alkotó parasztság végül egyik esetben sem tudott döntő, hosszútávú befolyást gyakorolni az ország irányítására. Történelmét tekintve a vidékre inkább volt jellemző a reakció, mintsem az aktív alakítás.

Így volt ez az 1945-öt megelőző évszázadban, amikor a piaci verseny kényszerével párhuzamosan megeremtődő modern állam az életvilágok feletti kontroll megerősödését hozta; de különösen a kommunista diktatúra kiépülésével, amely a lenini-sztálini doktrína szellemében igyekezett uralma alá vonni a vidéket, az iparosítás emberi és anyagi erőforrásának tekintve azt.³ A nemzetközi szakirodalomban is mind erősebbé válik az nézet, miszerint a szocializmus időszakában a vidéki életvilág volt az, amely a legradikálisabb átalakításon ment keresztül.⁴

Noha a propaganda fenntartotta annak képét, hogy mindezen folyamatok kedvezőek a vidéken élők számára, a kortársak korán észlelték a negatív következményeket⁵, amelyek aztán lassan a rendszer önképébe is beépültek.⁶ Mindvégig tabu maradt viszont az erőszak, amit még a rendszerváltás utáni magyar történeti művekben is jellemzően csak a Rákosi-korszakra vonatkoztatva ábrázoltak. Az

¹ A kutatás az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport támogatásával valósult meg. Köszönöm Bajusz Judith segítségét és azt, hogy fáradságot nem ismervé bővítette svéd tudásom.

² Földesi Margit – Szerencsés Károly: *Egy nemzet kétségek között. Adalékok Magyarország XX. századi történetéhez*. Budapest, 2015, 47–54.

³ Horváth Gergely Krisztián: Örökségünk és adósságaink. A rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon. *Ethnographia*, 2015, 3. sz. 417–433.

⁴ Gail Klingman – Katherine Verdery: *Peasants under Siege – The Collectivization of Romanian Agriculture 1949–1962*. Princeton – Oxford, 2011, 3–6.; Cristina Petrescu: Peasants into Agro-Industrial Workers. The Communist Modernization of Romanian Villages, 1974–1989. In: Sorin Radu – Cosmin Budeancă (ed.): *Countryside and Communism in Eastern Europe. Perceptions, Attitudes, Propaganda*. Bécs, 2016, 594–618.

⁵ Horváth Gergely Krisztián: Communist Agricultural Policy and Two Waves of Collectivization. In: Kiss Réka – Horváth Zsolt (szerk.): *NEB Yearbook 2016–2017*. Budapest, 2018, 11–44.

⁶ Csikós Gábor: Countryside Modernized or Traumatized? Rural Mental Health in Hungary after the Collectivization of Agriculture. *Hiperborea*, 2020. 1. sz. 74–98.

1959 és 1961 közötti kollektivizálási hullám erőszakosságát sikerrel tabusította a pártállam,⁷ és a közvélemény felé a téveszesítést egy sikeres modernizációs projekt elemeként közvetítették. Igaz ugyan, hogy ezekben az években számos panaszlevél érkezett a *Népszabadság* vagy a Magyar Rádió szerkesztőségébe, ám ezek fennakadtak a cenzúrán, a szociografikus beszámolók is csak töredékes, sok esetben metaforikus-kódot formában közvetíthették az erőszak megvalósulását.⁸ Ebben az időszakban a nyugati sajtó a gyarmati mozgalmakra figyelt, és például 1956-tal összevetve sokkal kevesebb figyelmet fordított a kelet-európai eseményekre,⁹ amelyek azonban intergenerációs traumákon keresztül sok vonatkozásban máig is éreztetik hatásukat.¹⁰

De valóban teljes lett volna a nyugat-európai érdektelenség?

A kérdés megválaszolásához a kortárs, 1948–1967 közötti svédországi sajtó bemutatásával közelíthetünk. Az ország kiválasztása részben önkényes: egyrészt indokolta a forrásanyag könnyű elérhetősége, mivel a koronavírus-járvány tavaszi időszakában a Svéd Nemzeti Könyvtár (*Kungliga Biblioteket*) ingyenesen hozzáférhetővé tette digitalizált sajtóanyagát. Másrészt az ország sajtópluralizmusa teret engedett a különböző világnézetű vélemények megjelenésének, és noha előfordult, hogy a svéd lapok ugyanabból a magyarországi pártsajtóból szemléztek, az értelmezési keret már nagy különbségeket mutathatott. Ez azért is fontos, mert a történelmi szükségszerűséget sulykoló megközelítés elhalványítja például, hogy a Kominform által elrendelt kollektivizálást kezdetben maguk a kelet-európai kommunista vezetők sem támogatták, tartva attól, hogy növelik kiszolgáltatottságukat a szovjeteknek, illetve, hogy amúgy sem erős vidéki befolyásukat ezzel végleg erodálják.¹¹ Harmadrészt Svédország azon kevés nyugati országok közül való, amely számára egykori állampolgárainak leszármazottai közvetíthették a szovjet kollektivizálás tapasztalatait. Ukrajna területén még az 1780-as években jött létre az a kolónia – *Gammalsvenskby* –, amelynek lakói a 19. század közepétől élő kapcsolatot tartottak fenn finnországi és anyaországi svédekkel, akik pedig adományaikkal

⁷ Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politika társadalomtörténete. 1945-1965.* Budapest, 2012, 57–59.; Uő: *A paraszti társadalom magyarországi felszámolása és az elfojtott emlékezet. Korunk*, 2013. 10. sz. 31–37.

⁸ Horváth Gergely Krisztián: „Kétségbeesésben írtam”. Kulaküldözés – kollektivizálás – elvándorlás a Kádár-korszak szociográfiáiban. In: Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról.* – Budapest, 2019, 183–219.

⁹ Joan Sokolovsky: *Peasants And Power: State Autonomy And The Collectivization Of Agriculture In Eastern Europe.* (Westview Special Studies on the Soviet Union and Eastern Europe). San Francisco – Oxford, 1990, 2–4.

¹⁰ Tracy McDonald: The Process of Collectivisation Violence. *Europe-Asia Studies*. Vol. 65, No. 9, November 2013, 1827–1847.

¹¹ Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története.* I. Budapest – Párizs, 1991, 240.; Constantin Iordachi – Katherine Verdery: Conclusions. In: Constantin Iordachi – Dorin Dobrinu (ed.): *Transforming Peasants, Property and Power.* Budapest – New York, 2009, 455–472.

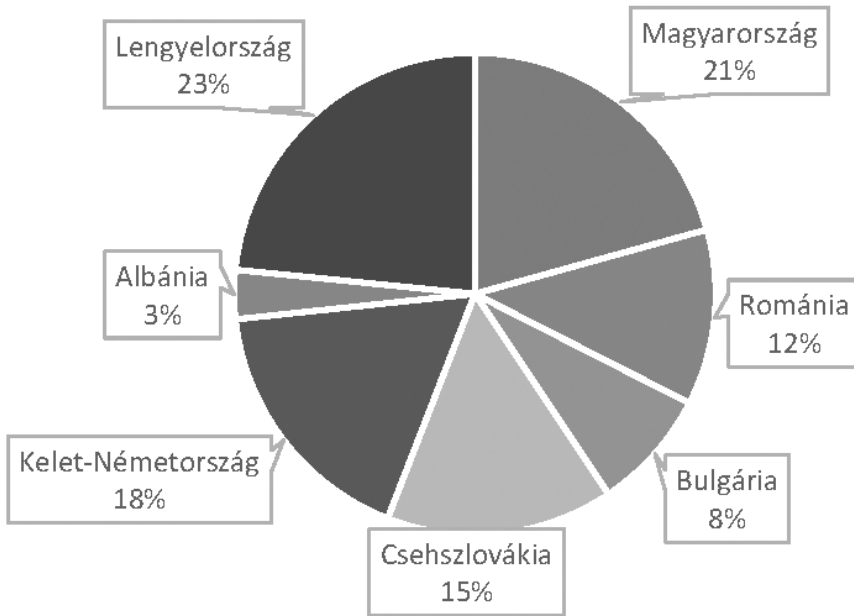
segítették a település fejlődését. A régi svéd dialektust beszélő és a lutheránus hitet gyakorló közösség elkülönült a helyi többségi társadalomtól, ám a kommunista időkkel kezdődően mind több állami törekvés igyekezett felszámolni különállásukat. Amikor a falu népe 1929-ben a Svédországba való költözés mellett döntött, egy tragikus bolyongás vette kezdetét. A svéd kormány nem támogatta az együttes letelepedést, és a gazdasági világválság sújtotta ország lakói sem fogadták szívesen a betelepülőket. A konfliktusok hatására háromszáz falusi aztán inkább a Szovjetunióba való visszaköltözés mellett döntött, és ott *Röd Svenskby* néven kolhozt alapítottak. A svéd kommunista párt által is támogatott próbálkozásaiknak a *holodomor*,¹² a koncepciók perek és az azt követő letartóztatások vetettek véget.¹³ Végül pedig Svédország azért is tűnhet jó választásnak, mert léteztek ugyan svéd–magyar kapcsolatok (elég itt csak a második világháborút követő svédországi munkavállalásokra vagy a svéd ruhasegély-akciókra utalni), a nagy földrajzi távolság mégis lehetővé teszi, hogy a narratívák a maguk tömörségében, esszenciájukban jelentkezzenek.

Az *online*-keresés feltárta, hogy 1948 és 1967 között 563 cikk foglalkozott a kelet-európai kollektivizálás eseményeivel. Maga a folyamat 1962-vel lezárult ugyan, mégis hasznosnak tűnt további évek beemelése, mivel reflexió, elemzés vagy utólagos összegzés várhatóan még ezekben az években is születhetett. Az adatok a maguk statisztikai szikárságukban azt mutatják, hogy a kollektivizálás tárgyalásakor megkülönböztetett érdeklődés övezte Magyarországot, hiszen az említett írások 21%-ában megjelent, míg Csehszlovákia 15, Románia 12, Bulgária pedig mindösszesen 8%-kal szerepelt. Elmondható tehát, hogy a magyar viszonyok átalakulását/átalakítását viszonylag nagy figyelem kísérte, különösen az utolsó téveszesítési kampány időszakában, 1959-ben.

¹² Az Ukrajnában 1932–1933-ban pusztító éhínség, amelyet a szovjet iparpolitika és a kollektivizálás idézett elő, és amelynek 3 és 7,5 millió közé becsülik áldozatait.

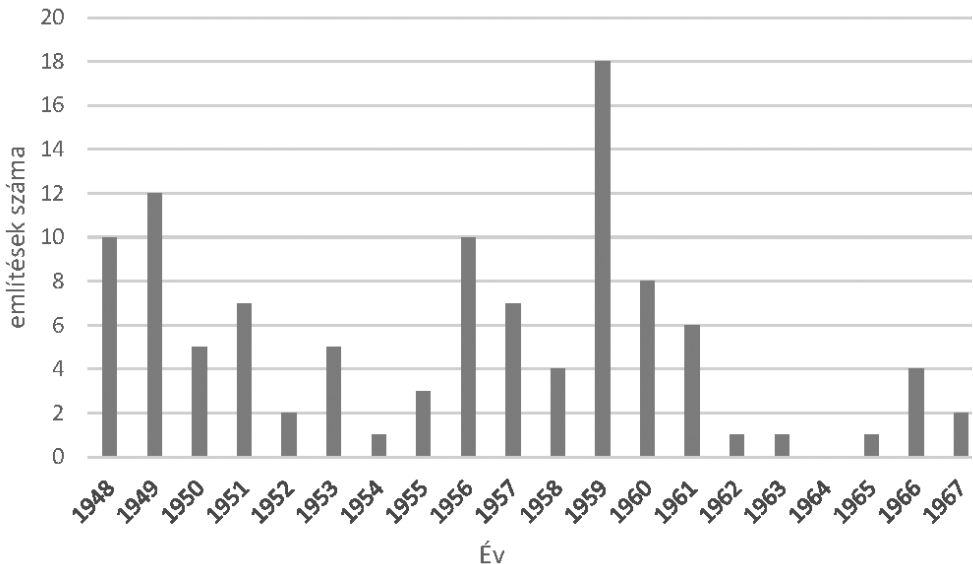
¹³ Andrej Kotljarchuk: Little Red Sweden in Ukraine – the 1930s Comintern project in Gammalsvenskby. In: Piotr Wawrzeniuk – Julia Malitska (eds.): *The Lost Swedish Tribe Reapproaching the history of Gammalsvenskby in Ukraine*. Stockholm, 2014, 111–149.

Beszámolók kollektivizálásról (1948–1967) országonkénti bontásban

A kelet-európai kollektivizálást hosszabb vagy rövidebb terjedelemben említő cikkek statisztikai mutatói alapján úgy tűnik, hogy a magyar és a lengyel iránt mutatkozott a legnagyobb érdeklődés. Milyen mintázat látható évenkénti bontásban csak Magyarországra koncentrálva?

A magyar kollektivizálás a svéd sajtóban (1948–1967)

Év	Összesen	Évi átlag
1948–1956	55	6,1
1957–1961	43	8,6

Mindkét esetben a megindulást kísérte nagyobb érdeklődés: 1948 és 1949, illetve 1959 esetében jól látszik ez. Vagyis itt is kimutatható az „eredet bálványá”,¹⁴ azaz, hogy az eredet kérdése jobban vonzotta az érdeklődést, mint maguk a folyamatok. E tanulmány viszont igyekszik ezeket a folyamatokat is megragadni. Arra a kérdésre összefoglalóan, hogy ezekben a cikkekben, híradásokban milyen tágabb politikai keretben jelentkezett a mezőgazdaság kollektivizálása. Kérdés továbbá, hogy az elemzéshez milyen helyi eseményeket használtak fel, azoknak milyen értelmezését adták. Mi volt az egyes korszakok (Horthy-, Rákosi- vagy éppen a korai Kádár-korszak) értékelése?

Kollektivizálás az ötvenes évek első felében. A kommunista sajtó

A svédországi kommunista mozgalom a szovjet megszállás hiányában viszonylag sokszínű maradhatott. 1929-ben a húszezres pártban nagy szakadás történt, amikor a tagság négyötöde a Komintern ellen, egyötöde a Kominternhez való csatlakozás mellett döntött. A *Norrskensflamman* című lap a pro-komintern nézeteket propagálta.¹⁵ Mivel ez a tanulmány a magyarországi viszonyok recepciójával foglalkozik, itt most nincs lehetőség e mozgalmak részletes taglalására, és a magyarországi kollektivizálás kapcsán kifejtett hasonló nézeteik miatt sem tűnik indokoltnak a kommunista ernyő alá besorolt lapok rigorózus szétválogatása.

A magyarországi pártsajtó üzeneteihez leginkább a göteborgi alapítású *Arbetartidningen* („Munkásújság”) igazodott, ami annyira talán nem is meglepő, hiszen a szerkesztőségében Moszkvában is képződő kommunista politikusokat találunk. A lapnak a magyar belpolitikáról közvetített képe dichotóm. Horthy Miklós negatív megítélését leglátványosabban talán az demonstrálhatja, hogy még az ellene tervezett nyilas puccs leleplezésekor is olyan karikatúrát mellékeltek, amely őt pisztolyt felhúzó, szájában tört harapó diktátorként ábrázolta.¹⁶ Ellenpólusa az a Rákosi Mátyás, akinek címlapon elhelyezett arcképével az 1952. március 8-i szám jelent meg, közvetlenül alatta Rudolf Nilsennek (1901–1929) *Rákosi* című verse norvég nyelven, amit aztán hosszabb beszámoló követett a magyar pártvezér életrajzáról és rendszeréről.¹⁷

¹⁴ Marc Bloch: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Budapest. 1996, 27–28.

¹⁵ Kotljarchuk i. m.

¹⁶ *Arbetartidningen*, 1940. november 9. Nazisternas kuppförsök avvärjat i sista ögonblicket (A nácik államcsínyét az utolsó pillanatban hártották el).

A Rákosi-rendszernek nem ez az első méltatása. 1950 márciusában már hosszabban beszámoltak az első hároméves terv sikereiről, amit a Magyar Népköztársaság tulajdonképpen két év és hét hónap alatt végrehajtott, mégpedig „teljes sikerrel”. Az elemzés – amely Vas Zoltánnak (1903–1983) a *Szabad Népb*ben megjelent írásán alapult – lényegében Magyarország harmincéves gazdaságtörténetének kommunista szellemiségű összefoglalója. A Horthy-korszak igazságtalanságait azzal a megállapítással illusztrálta, hogy a nemzeti jövedelem háromötödét a lakosságnak csak egyötödét kitevő társadalmi rétege birtokolta: a papok és a nagykapitalisták, illetve a hozzájuk társuló nagygazdák (*storbönder*), valamint az állam kiszolgálói. Ezzel szemben a Magyar Népköztársaságban „mindenki nyilvánvalóan jobb életszínvonalon él, mint a papok feudális rezsimje alatt.” Ennek gazdasági hátterét az adja, hogy míg 1938-ban az ipar mindössze 35,3%-át tette ki a nemzeti összterméknek, addig 1949-ben már 49,2%-át. Noha a mezőgazdaság részesedése 34%-ról 27,2%-ra esett vissza az ipar nagyarányú fejlődése miatt, termelékenysége körülbelül 60%-kal növekedett. A városokban több az áru, és a parasztok széles tömegét is ipari termékekkel látják el. A cikk részletezte azt is, hogy az eredeti számítások szerint a hároméves terv a nemzeti jövedelem 82,3%-os növelését irányozta elő, ám a „magyar munkások és parasztok” végül nemcsak elérték, de túl is szárnyalták ezt, és kevesebb mint három év alatt a magyar gazdaság teljesítőképességét megkétszerezték. Ez még nagyobb eredmény akkor – így a cikk –, ha a „fasiszta Horthy-diktatúra” stagnáló éveitől kezdve hasonlítjuk; 1925 és 1939 között ugyanis a nagyszámú külföldi kölcsönök következtében a gazdasági haszon a „brit, amerikai és francia kapitalistákhoz vándorolt”, a nemzeti jövedelem pedig 14 év alatt csupán „nyomorúságos” 28%-kal növekedett. A népi demokrácia ezzel szemben évi 32%-kal tudta növelni a gazdaságot, ami azért is nagyszerű teljesítmény, mert háborús csapások és a „hitleristák kizsákmányoló rendszere” nagyon legyengítették az országot.

Az írás két indokkal magyarázta a magyar életszínvonal emelkedését. „Először is a népköztársaság a földreformok és az államosítások konzekvens végrehajtásával véget vetett a széles néptömegek kiszípolozásának. A másik pedig az átmenet a szocialista gazdaságba, ami egy korábban ismeretlen fejlődést eredményezett a termelőerőben és egy példátlan növekedést a termékek előállításában.” A szocializmus sikerét mutatta a lap szerint, hogy a nemzeti össztermék 66%-a származott az államosított szektorból és csak a harmada az egyéniből. „Fokozatosan és szabad döntésből” államosított lesz a mezőgazdaság és a kereskedelem, még ha a mezőgazdaságban egyelőre dominál is az egyéni gazdálkodás. „Az állam semmilyen körülmények között nem fog nyomást gyakorolni, hogy elősegítse a kollektivizálást. A termelőszövetkezeti földművesek szemmel láthatóan előnyöket szereznek, és fokozatosan a kiscgazdák vagy a közepes gazdálkodók fölé emelkednek.” És a verdikt: a

¹⁷ *Arbetartidningen*, 1952. március 8. Sådana kamrater leder folket i hela världen till seger (Ilyen elvtársak vezetnek győzelemre a népet az egész világon).

szocializmus Magyarország esetében is azt dokumentálta, hogy egy „szegény és kiszípolozott nép” is elindulhat a „siker és a jólét útján”.¹⁸

Bő fél évvel később egy rövidebb cikk ismét kitért a kollektivizálásra. A „romló nemzetközi helyzet” miatt Magyarország a békeszerződés által kijelölt határig emelte hadserege létszámát. Röviden idézték Rákosi egyik beszédét is, amelyben a kommunista vezető a nehéz élelmiszerellátást a „kollektivizálás lassú ütemével” magyarázta. „*Talán van remény némi javulásra, ha az egyéni gazdálkodók, akik a földek nagyobb részét birtokolják, elhatározzák magukat a kollektivizált mezőgazdasághoz való csatlakozáshoz.*”¹⁹

A sorok között olvasni tudóknak feltűnhetett a két cikk ellentmondása a magyar életszínvonalat illetően, ám még ezzel együtt is érzékelhető, hogy a lap lényegében a Rákosi-propagandát közölte. Ahelyett, hogy a társadalmi tapasztalattal vagy más sajtóhírekkel ütköztetnénk az állításait, érdemes megvizsgálni, mennyit változott a narratíva, a rendszer értékelése egy évtized leforgása alatt. Az 1959-ben publikált cikk címe: *A magyar csoda*, nem hagy sok kétséget a kérdésre adott válasz felől. A háromrészes sorozat azzal nyitott, hogy „*az 1956-os októberi események alatt a hírközlés teljesen leegyszerűsödött, és mi itt, Svédországban sokat hallottunk a szocialista rezsim által elkövetett hibákról.*” A szerző a hírközlés kiegyensúlyozottságára hivatkozva éppen ezért most mindazokat a nagy eredményeket ígéri számba venni, amelyeket a kommunisták 1945-től elértek.

Az 1945-ös választási kudarc magyarázata a Rákosi Mátyás által is adott értelmezés, miszerint a „nyíltan fasiszta pártok” nem indulhattak, ezért választóik – a nagybirtokosok és „más reakciós erők” – a kisgazdákra szavaztak. A cikk megemlítette, hogy a koalíciós kormány nyolc miniszterét kisgazdák adták, de azt már nem közölte, hogy a legnagyobb befolyást gyakorló minisztériumok baloldali irányítás alá kerültek. Hangsúlyozták viszont, hogy a kommunistákat leszámítva „minden párt kompromittálódott a Horthy-rezsimben”, ezért a kommunisták az egyetlenek, akik következetesen, áldozatokat hozva (káderek száműzése) küzdöttek a fasiszmus ellen. Az 1945-ös földosztást egyértelműen a kommunisták érdemének tekintette, amely során 3,3 millió hektár került szétosztásra, Magyarország területének 35%-a. A föld nélküli vagy kevés földdel rendelkező parasztok 60%-ban részesültek a földreform juttatásaiból.

S hogy miért kanyarodott a kommunista párt politikája néhány év leforgása alatt a földosztástól a kollektivizálásig, azt főként külső tényezőkkel magyarázták. Közölték Nagy Ferenc (1903–1979) miniszterelnök állítólagos mondanását is, miszerint ő maga „*minden nap azt remélte, hogy kormányváltás lesz és újra visszatérnek*

¹⁸ *Arbetartidningen*, 1950. június 13. Ungerns treårsplan fördubblade befolkningens nationalinkomst. Kraftig ökning av både industri och jordbruk (Magyarország hároméves terve megduplázta a lakosság nemzeti jövedelmét. Erős növekedés mind az iparban, mind a mezőgazdaságban).

¹⁹ *Arbetartidningen*, 1951. február 27. Ungern stärker sitt försvar (Magyarország megerősíti a védelmét).

a régi idők”. A narratíva szerint a grófok és bárók visszatérési kísérletei félelmet keltettek a parasztságban, és mivel földjeik amúgy is kis méretűek voltak a megfelelő önellátáshoz, számukra is a kollektivizálás bizonyult az egyedüli kiútnak. A cikkben felmondták a lenini tételt, miszerint az iparosítás nemcsak az életszínvonalat növeli, de munkaerőt is szabadít fel a mezőgazdaságban. A bankok és az ipar államosítása kapcsán hivatkozták Howard K. Smith (1914–2002) megállapításait, aki szerint a tömegek életszínvonala egész történelmük során most ért a legmagasabb szintre. A bányászat és a kohászat teljesítménye több mint harmadával jobb a Horthy-korszak legjobb éveinél, a reálkeresetek 10–20%-kal magasabbak, mint a háború előtt, 1950-ben pedig megszűnt a munkanélküliség. A kommunisták győzelme az infláció leküzdése is, amelynek mértéke pedig az „előző világháború” osztrák vagy német inflációjával vethető csak össze. Ezt szemléltetendő az újságíró leírta, hogy *„1947-ben egy magyarországi utazásom során láttam egy újságárust Székesfehérváron, aki kioszkját ezer és millió pengős bankjegyekkel tapétázta ki.”* A kommunisták által bevezetett valuta, a forint, stabil fizetőeszköz maradt, *„ami kitartott az 1956-os inflációs fenyegetéssel szemben is”*. A cikk – a pócspetri eset²⁰ tárgyalása nélkül – ismertette az iskolák államosításának ügyét is, ami lehetővé tette a proletárok iskolázását. *„1956-ban a demonstrálók között ellenforradalmárként menetelő egyetemisták nagy része sosem lehetett volna egyetemi hallgató, ha a népköztársaság nem demokratizálja a felsőoktatást.”* Zárásként az újságíró újabb személyes emlékeit idézte, köztük Dinnyés Lajos (1901–1961) első sajtótájékoztatóját, Tildy Zoltán meglátogatását, illetve egy interjút Rákosival. A kérdésre – konspirálnak-e a kormány ellen? – Rákosi nevetve válaszolt: *„Persze, hogy konspirálnak, hiszen elvettük a gyáraikat és bankjaikat. Én magam is régi konspirátor vagyok, engem ez nem tölt el aggodalommal.”*²¹

Az 1950-es évek svéd kommunista sajtója a kollektivizálást gazdasági szükség-szerűségként ábrázolta, a termelőség-összetek mint a nagyüzemi gazdálkodás eszköze jelent meg, amely az életszínvonalat emelni képes. A társadalmi tapasztalatról azonban nem olvashatunk, a „steril” szövegek jellemzően a hatalmon lévő politikai elit narratíváit közvetítették.

Mást közvetítettek-e a nem kommunista lapok? A magukat centrumként meghatározók, a konzervatívok vagy a liberálisok? A következőkben az ő nézőpontjukat mutatjuk be. Mivel a kommunizmussal mind kritikusabb hangot ütöttek meg és mivel szerkesztőségeik között volt átjárás, a következőkben közös alfejezetben ismertetjük őket, időnként jelölve politikai hovatartozásukat.

²⁰ 1948. június 3-án az iskolák államosítása elleni tüntetés során, dulakodás közben életét veszítette egy rendőr. Halála köré koncepciók pert építettek, ami megbélyegezte a falut, az iskolaállamosításoknak pedig ideológiai hivatkozási alapot szolgáltatott.

²¹ *Arbetartidningen*, 1959. január 7. Det ungerska undret (A magyar csoda).

A nem kommunista sajtó

A jobboldali *Svenska Dagbladet* („A Svéd Napilap”) volt az első a svéd lapok közül, amely számot adott a kollektivizálásról Kelet-Európában. Beszámolójuk szerint a Kominform deklarációja nagy nyugtalanságot keltett, úgyhogy a kisgazdapárt vezetői: Dobi István és Dinnyés miniszterelnök olyan „megnyugtató nyilatkozat” kiadására kényszerült, miszerint „a kormány továbbra is azon az állásponton van, hogy elismeri a paraszti magántulajdont.”²² Mindez lényegében másfél hónappal Rákosi Mátyás kecskeméti beszéde²³ előtt...

A liberális *Dagens Nyheter* („A Nap Hírei”) első híradása a magyarországi kollektivizálásról a hadsereg növelése kapcsán jelent meg. Rákosi a nehéz körülmények okaként a kollektivizálás lassú ütemét jelölte meg. „Nincs semmiféle remény a javulásra, míg a magán földtulajdonsok – akik még mindig nagyobb részét birtokolják a földeknek – nem csatlakoznak a termelősövetkezetekhez.”²⁴ Anders Helénnek az *Expressen*-ben megjelent cikke pedig bécsi forrásokra hivatkozva idézte Rákosi kijelentéseit, miszerint „a kulákok a felelősek azért, mert kudarcot vallottunk a mi mezőgazdasági politikánkkal. [...] A parasztok és kizárólag a parasztok viselik a felelősségét a mostani gazdasági krízisnek Magyarországon.” Beszédében Rákosi támadta a basáskodó (*paschor*) pártfunkcionáriusokat és kritizálta a nyugati irodalom befolyását is „de, folytatta, a legnagyobb problémát továbbra is a parasztok ellenállása jelenti. A mezőgazdaság kollektivizálása szemmel láthatóan csökkentette a kulákok befolyását, de még a kommunista pártban is sok olyan tag van, aki visszatartóan szabotálja a kollektivizálást.”²⁵

Az 1951-ben Londonba eljuttatott titkos jelentésekre hivatkozva írta meg cikkét G. B. Thomas. A szerző a Budapestről való tömeges kitelepítésekről és kommunista vezetők – Kádár János és Kállai Gyula – letartóztatásáról számolt be, amit a válságra adott válaszként értelmezett. Magyarország (és Csehszlovákia) két fő nehézséggel került szembe, amikor Oroszország (*Rysland*) utasítását követte: a nehézipar erőltetésével és a kollektivizálással. A nehézipar munkaerőhiánnyal küzdött – 1951-ben főként a fiatalok és a nők köréből toboroztak új munkásokat – a kollektivizálás lendülete pedig megtört a „paraszság passzív ellenállásán”. Rákosi értelmezésében mindezen kudarcok oka az volt, hogy a „kulákok túlzottan aktívak, a pártfunkcionáriusok pedig túlzottan passzívak” voltak. A kényszerkollektivizálás

²² *Svenska Dagbladet*, 1948. július 11. Ungerns „kulaker” får behålla jord (Magyarország „kulákjai” megtarthatják földjeiket).

²³ Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-án, Kecskeméten elmondott beszédében az „összefogás, a szövetkezés útját” hirdette meg a paraszság számára, elindítva ezzel a kollektivizálás első hullámát, ami a gyakorlatban – szovjet mintát követve – erőszakos agitációs kampányok során valósult meg.

²⁴ *Dagens Nyheter*, 1951. február 26. Ungerska armén utökas 65 000 man sätts upp (A magyar hadsereget 65 000 főre növelték).

²⁵ *Expressen*, 1951. február 27. Rakosi förespår nyaurensingar (Rákosi új tisztogatásokat jósol).

(*tvångskollektivisering*) további következménye az élelmiszerhiány. Adódott tehát a kérdés: éhező néppel elérhetőek lesznek-e majd Moszkva stratégiai céljai?²⁶

Egy helyi lap, a *Trellebogs Tidningen* („Trelleborg Újságja”) fényképpel illusztrált, hosszabb cikket közölt a magyarországi mezőgazdaság helyzetéről. Az újság arról írt, hogy a kommunista mezőgazdasági politika Európában a kollektivizálás oldalán van, a szovjet mintát követi. A tervek három kolhozformával számolnak, a kolhozokat traktorállomások segítik, amelyek állományát azonban a korábbi paraszti tulajdon képezi. A kollektivizálás nem pusztán új termelési rendet, hanem egyfajta új embertípust is jelent: a szocialista ember megteremtésének kísérlete is zajlik tehát. A lap felhívta a figyelmet arra is, hogy a parasztok magántulajdonuk elvételével és politikai jogaik felfüggesztésével tulajdonképpen az állam jobbágysai lesznek. Hangsúlyozta az egyház elleni fellépés jelenségét és kitért arra is, hogy 1945-ben még senki sem beszélt kolhozokról Magyarországon. A kommunisták akkor azt hirdették a „földreform hevében”, hogy a magyar viszonyok nem teszik lehetővé a kolhozrendszert, és „virágzó kisparaszti gazdaságokat” ígértek. Mindannyian tudatában voltak ugyanakkor annak, hogy a földosztás csak az első lépés volt. A parasztság sok évtizedes problémáira és tragédiára két megoldás ajánlott: a kommunista (kolhozok) és a nem kommunista, amely a szabad gazdasági formáknak adott teret. Ez utóbbi keretében valósították volna meg a programot, melyben az új gazdaságokat hitelekkel támogatják, hangsúlyozva a paraszti érdekegyeztetést és képviselést; a kisgazdapárt azonban elvesztette esélyeit a helyzet befolyásolására. A cikk megírásának időpontjában 1500 termelősövetkezet működött az országban, 50 ezer család részvételével mintegy 150 ezer hektáron. Nem sok, amit a kommunisták értek – szolt az értékelés – de tisztán láthatóan növekedett az ütem, a „vörös kormányzat komolyan veszi” ezt a feladatot. A lap meglátása szerint a magyar parasztság egyedül áll szembe az ellenséggel, a „kollektivizmus-sal”. *„Ha a kommunisták kolhozokat akarnak, azt csak erőszakkal tudják megszervezni, mert a magyar parasztok jószántukból, rábeszélés útján nem fognak csatlakozni.”*²⁷

A cikk társadalmi hatásokkal is foglalkozó, a propaganda mögé hatoló megközelítése nem csupán a szerző lényeglátásával magyarázható. Olyan magyar írta, aki személyes tapasztalatokat szerzett a kommunista hatalomgyakorlásról. Vámos Imre (1927–1993) a Nemzeti Parasztpárt képviselőjeként az 1945-ös földosztás során az Üröm községben tapasztalt visszaéléseket Veres Péternél panaszolta, majd újraosztotta a földeket akár saját családjával szemben is (apjától is visszavette a frissen megszerzett földjét). 1945 augusztusában izgatás vádjával feljelentették, ügyét népbíróság tárgyalta. A parasztpárti bíró az eljárás lefolytatásáig azonban szabad-

²⁶ *Svenska Dagbladet*, 1951. június 29. Ungersk kollektivisering i motvind (Magyar kollektivizálás ellenszélben).

²⁷ *Trelleborgstidningen*, 1950. március 11. Kolhossystemet införes i Ungern (A kolhozrendszer bevezetésre kerül Magyarországon).

lára bocsátotta, ami aztán lehetővé tette Vámos számára, hogy 1948 novemberében elhagyja az országot. A cikk megírása idején Svájcban élt.²⁸

Találunk magyar származású szerzőt a *Dagens Nyheter* szerzői között is. Hámori László (1911–1983) 1934 és 1942 között ügyvédként működött Budapesten, a negyvenes években több ízben volt munkaszolgálatos. 1945-ben lett a *Népszava* munkatársa, 1949-ben Svédországba emigrált, és haláláig itt is élt; számos kulturális, illetve külpolitikai témájú cikket írt.²⁹ Ezek egyikének meglátása szerint Rákosi rendszerének kádereire volt a leginkább jellemző a moszkvai kiképzés, és ez lehet a magyarázata annak, hogy Magyarország elsőként hajtotta végre belpolitikájában a rendszer céljait. A „régikurzus” időszakában erőteljesen propagálták a kolhozokhoz való csatlakozást, kemény kampányok zajlottak a „kulákok” ellen, akiket szabotázs vádjával ítélték börtönbüntetésre. Nagy Imre 1953. július 4-i kinevezésével azonban Magyarország a keleti országok közül elsőként indított változást is. A kommunista párt kongresszusa ugyanakkor megemlítette, hogy az új kurzus nem jelent hosszú távú változást, csak egy taktikai átmenetet. „Kétség nélkül a mezőgazdasági reform a rendszer súlyponti kérdése. A kongresszusi beszámoló alapján körülbelül 200 ezer fő hagyta el a kolhozokat, amely körülbelül a tagság 45%-a. Jelenleg a kolhozok művelésében van a magyar termőterületek 18%-a, az állami gazdaságok részesedése ebből 13%. Egy évvel ezelőtt még a földek 30%-a volt kolhozok kezelésében. A kormány engedélyezte a kilépést a kolhozokból, csökkentette a beszolgáltatási kötelezettséget és szabad kereskedelmet engedett olyan termékekre, amelyeket a földművesek állítanak elő. De az élelmiszerkészlet ennek ellenére nem nőtt számottevően, és a pártkongresszuson sok panasz hangzott el, különösen a hús- és zsírhiány miatt.”

A *Svenska Dagbladet* következő, Magyarországot tárgyaló írása 1956 nyarán, egy AP – TT Reuter-hír átvételével készült. Ez Farkas Mihály – „Nagy Imre közeli barátjának” – bukásával foglalkozott. A világpolitikai szintet is érintő elemzés – Hruscsov „detronizálta” Malenkovot – kitért arra, hogy a Nagy-féle „új vonal” sértette a „nehézipar és a kollektivizálás érdekeit, de nagyon sok támogatója van (magyar értelmiségiek, párttagok és sok munkás), akik követelik a visszatérést ehhez a politikához”. Gerő Ernő ezzel szemben olyan népfrontos kormányzás lehetőségét vetette fel, amely a nem kommunista tagok számára is jelentős pozíciókat kínálhat.³⁰ Az „új kurzus”-ról írt jellemzésében a *Dagens Nyheter* is kitért arra, hogy Nagy részlegesen csökkentette a nagyipari befektetéseket (pl. a metróépítés leállítása Budapesten), az

²⁸ Borvendég Zsuzsanna: Célszemély a Látóhatáron. Vámos Imre beszerzésének története. *Betekintő*, 2013. 3. sz.

²⁹ <https://www.immi.se/kultur/authors/ungrare/hamori.htm>;
<https://mek.oszk.hu/04000/04038/html/h.htm>;
<http://runeberg.org/sfl/4/0165.html>

³⁰ *Svenska Dagbladet*, 1956. július 23. Gerő till aktion i Ungern mot anhängarna till Nagy (Gerő akcióiban Magyarországon Nagy követői ellen).

árak csökkentésével igyekezett növelni a „munkások életszínvonalát”, az 1951-ben és 1952-ben deportáltak pedig visszatérhettek korábbi lakhelyükre. A cikk kritikus értékelése szerint azonban az életszínvonal emelkedése nem döntő, és a legfontosabb ipari körzetben, Borsodban a megígért hatból még csak három munkáslakótelepet építettek meg. Számos gyűlölt figurát – a titkosrendőrség vezetőjét és Gerő Ernőt – eltávolítottak ugyan a hatalomból, de a kommunista szervezetek tagsága csökkent: a fiatalok szervezetei 120 ezer fővel, a nőszervezeteké 440 ezer fővel, új tagok pedig nem jelentkeztek.³¹

Fél évvel később, a Nagy Imre bukása előtti hetekben már sokkal pozitívabb volt a magyar miniszterelnök megítélése. Nagyot lehetetlen helyzetbe hozta szívbetegsége, a mind súlyosbodó gazdasági krízis és támogatójának, Malenkovnak a bukása. A párton belül a baloldal megerősödött, és szorgalmazza a visszatérést az 1953 júliusa előtti politikához, amellyel ismét alacsonyabb életszínvonalra kényszerítik majd a parasztokat és a munkásokat. Rákosi ismételt hatalomra jutása a párton belüli vasfegyelmet, a kultúra területén megnyilvánuló szigorot és a kollektivizálás folytatását jelenti majd.³²

Ugyanebben a lapszámban egy másik cikk úgy jellemezte a helyzetet, hogy *„Nincs a Szovjetunió kelet-európai szatellitállamai közül olyan, amely a Sztálin halálát követő hónapokban annyi jelét mutatta volna a fogyasztásbarát irányba való orientációnak, mint Magyarország. És szintén nincs olyan ország, amely akkora ingazmozgásokat mutatna az ellenkező irányba, mint Magyarország ezekben a napokban.”* Az „új vonal” jellemzésekor a vallás irányába mutatott toleranciát emelték ki, illetve, hogy a miniszterelnök fontosnak tartotta az állampolgárok nyugalmanak és biztonságának elősegítését. *„Természetesen ezeket a szlogeneket nem kell szó szerint venni, de a lakossággal egy idő után valamivel kevésbé brutálisan bántak, mint korábban.”* Nagy Imre bukását Malenkov bukásával kapcsolja össze, mert ezzel Nagy elvesztette szovjet támogatóját a hazai keményvonallal szemben. *„Bukása nem lesz meglepetés, a kommunista felfogás szerint súlyos bűnökkel vádolják.”*³³

Társadalmi tapasztalat: a kollektivizálás életképei

Amíg a Rákosi-korszak kollektivizálási kampányaival kapcsolatban alig található a társadalmi tapasztalatot rögzítő beszámoló, 1956 után a főként a liberálisokhoz és a konzervatívokhoz köthető svédországi sajtó már számos életközeli példát hozott.

³¹ Dagens Nyheter, 1954. augusztus 3. Bakslag i Ungern för „den nya kursen” (Visszalépés Magyarországon az „új kurzusban”).

³² Dagens Nyheter, 1955. március 10. Ungerns regerinschef anklagas för „slapphet” (A magyar kormányfőt gyengekezűséggel vádolják).

³³ Dagens Nyheter, 1955. március 10. Trycket hårdnar i Ungern (A nyomás nehezedik Magyarországon).

Hámori László már idézett írásában felhívta a figyelmet arra, miszerint a Kádár-kormány továbbra is folytatja a kollektivizálást, hogy kielégítse a párt baloldalának igényeit.³⁴ Egy másik cikke hivatkozta ugyan a párthatározatot, amely szerint a termelősövetkezetbe való belépés mindenki számára önkéntes lesz, a folytatás azonban már a „kulákok” ellen indított kampányokkal foglalkozott. „A valóságban százával érkeznek a falvakba a felfegyverzett agitátorok és nem hagyják békén a parasztokat addig, amíg azok nem csatlakoznak. Ha valaki tiltakozni merészel, közbelép a politikai rendőrség.”³⁵

Mindez már korábbi társadalmi tapasztalatra utalt, ugyanis fél évvel azelőtt a konzervatív-liberális *Svenska Dagbladet* a Népszabadságra hivatkozva arról tájékoztatta olvasóit, hogy Nyugat-Magyarországon 1959 februárjában erős kollektivizálási kampány indult. Ennek során Győr-Moson-Sopron megyében 172 falut és 2 várost kollektivizáltak; Veszprémben 158, Vasban 108, Somogyban 40, Baranyában pedig 59 település lett termelősövetkezeti, aminek következtében immár a földművesek 40%-a tartozott a szocialista szektorhoz. Kelet-Magyarországon is zajlott ugyanakkor a kollektivizálás, ennek gyakorlatát tiszaszalkai életképeken keresztül érzékeltették. „Délután káosz uralkodott az egész faluban. A hangosbmondó megszakitás nélkül kiabált, az agitálók házról házra jártak. A naplementével még 21 család csatlakozott, késő éjszaka már az egész falu. Tiszaszalka szocialista termelősövetkezeti faluvá vált.”³⁶ Tiszaszalka kollektivizálását az *Arcanum* adatbázisában fellelhető magyar sajtó már sokkal „sterilebben” ábrázolta.³⁷

1959 szeptemberében a *Svenska Dagbladet* haditudósításokra jellemző szófordulatokkal, úgy mutatta be Magyarországot, mint ahol a Keleti Blokkon belül a legkevésbé kollektivizált a mezőgazdaság. A beszámoló szerint „Kádár János tavasszal új offenzívát hirdetett”, amelynek során a földművesek várhatóan minden rendelkezésükre álló eszközzel harcolnak majd. Kádár egyedülálló sikerként hivatkozta a

³⁴ *Svenska Dagbladet*, 1959. május 17. Stalinisterna har åter övertag i Ungern (Sztálinisták újra átvették a hatalmat Magyarországon).

³⁵ *Svenska Dagbladet*, 1959. október 22. Ungern efter tre år (Magyarország három év múltán).

³⁶ *Svenska Dagbladet*, 1959. május 17. Stalinisterna har åter övertag i Ungern (Sztálinisták újra átvették a hatalmat Magyarországon).

³⁷ Pl. *Kelet-Magyarország*, 1959. február 20. „Nagy általánosságban az jellemzi falusi kommunistáink többségét, hogy nemcsak szavakban helyeslik a mezőgazdaság szocialista átszervezésének meggyorsítását, hanem példát mutatnak, cselekednek, agitálnak ennek érdekében, mint Beregsurányban, Tiszaszalkán, Nyírbogdányban és sok más községben.” *Középdunántúli Napló*, 1959. február 24. „Szabolcsban a Felső-Tiszaúj népe is elindult a szövetkezeti úton. Először Beregsurány és Tiszaszalka egyéni parasztjai hagyták abba a kisparcellás gazdálkodást, s egy családba tömörültek.” *Szabad Föld*, 1959. május 17. „Ez év tavaszán a Szabolcs megyei Tiszaszalka termelősövetkezeti község lett. Röviddel e nagy esemény után különös listát állítottak össze, amelyben felsorolták, mi-mindent kíván a falu. Szó ami szó, egész szép volt e kívánságlista. Óvoda, orvoslakás, iskola és még jónéhány hasonló jellegű létesítmény szerepelt rajta. Úgy az első nézésre is a kétmillió forinthoz járt közel, amit kívántak. Azzal érveltek: termelősövetkezeti község lettünk, ennyit csak megérdemlünk. A megyei szervek persze – és tegyük hozzá, hogy helyesen – elutasították ezt a listát.”

kollektivizálás ütemét. Délkelet-Magyarországon (Jugoszlávia közelségében) azonban a földművesek visszautasították „tulajdonuk elvételét”. A cikk részletezte a magyar történeti szakirodalomban azóta már elemzett passzív ellenállási formákat: így azt, hogy Szolnok, Békés és Csongrád megyékben csak úgy csatlakoztak, ha nyáron még megtarthatják birtokukat. Ősszel azonban, miután megbizonyosodtak a „kollektív gazdaság áldásairól”, elálltak szándékuktól. Újszentivánon 88 család, amelyik korábban aláírta a belépési nyilatkozatot, most mégis visszakozott, amire válaszul „*terrorkampány indult meg a földművesek körében.*”³⁸ A Reuters hírügynökségre (és a *Népszabadságra*) hivatkozva írta az újság: „*kommunisták a régi iskolából Békés megyében, Kelet-Magyarországon eltérnek a hivatalos pártvonaltól a mezőgazdaság kollektivizálási kampányban és agresszív, sztálinista módszereket alkalmaznak.*”³⁹

A liberális *Söderhamns Tidning* szerkesztője szerint a kommunista rendszerek olyan társadalmakban jöttek létre, ahol a munkásosztály – Csehszlovákiát leszámítva – csekély méretű volt. A parasztságot igyekeztek ugyan a földreformmal megnyerni, de ez voltaképp ideiglenes állomás volt: a kelet-európai rendszerek mindvégig potenciális ellenségként kezelték a parasztságot. Az *Élet és Irodalom*ban megjelent írás alapján mutatták be a kollektivizálás meginduló hullámát. „*Ménfőcsanakon, ahol születtem, a propagandáról a párt helyi erői gondoskodtak. Néhány embert a tanácsházára hívtak, másokat otthonaikban látogattak meg. A propagandisták először óvatosan azzal kezdték, hogy az időjárásról és világpolitikáról beszéltek, ittak, amivel megkínálták őket, és amikor búcsút intettek, akkor mondták, hogy mi azért jöttünk, hogy a termelészövetkezeti gazdálkodást propagáljuk. Tudnotok kell a dologról, ha szóba kerül. Jó éjszakát!*” Másokat Győrbe, a „Vörös Csillag” szállodába vittek inni, és addig nem engedték el őket, amíg nem ígérték meg a belépést. A nyomásgyakorlás egyéb formáit is rögzítették, így azt, hogy a gyári munkásokat fizetés nélkül küldték haza, hogy beszéljék rá szüleiket a csatlakozásra. „*Nincs egyetlen olyan paraszt sem, aki önszántából csatlakozna a termelészövetkezethez*” – szölte a konklúzió.⁴⁰ A parasztság passzív ellenállásáról máshol is olvashatunk, egy rövid beszámoló a földművesek erős polgári tudatával magyarázza a termelészövetkezettel való szembenállást. A diktatúra atmoszféráját érzékelteti, hogy a paraszti ellenállásról számot adó írást egy keretes cikk kísérte, ami egy 1956 miatt börtönbe zárt és kivégzett fiatalokról szóló lista Londonba juttatásáról számolt be.⁴¹

³⁸ *Svenska Dagbladet*, 1959. szeptember 12. Stark ungersk kritik mot kollektivjordbruk (Erős magyar kritika a kollektivizált mezőgazdasággal szemben).

³⁹ *Dagens Nyheter*, 1959. október 7.

⁴⁰ *Söderhamns Tidning*, 1960. április 25. Kollektivisering till varje pris mottot för röd jordbrukspolitik (Kollektivizálás bármilyen áron – ez a mottó a vörös agrárpolitikában).

⁴¹ *Dagens Nyheter*, 1959. december 3.

A mindennapi terror további formáit rajzolja egy Gellénházáról szóló híradás, miszerint hosszú börtönre ítélték kilenc magyar földművest orosz katonák meggyilkolása miatt. Kámán József életfogytiglani, míg a többiek 2–15 év börtönbüntetést kaptak. „*Délnyugat-Magyarország az utóbbi idők legnyugtalanabb szeglete volt, amikor a kommunisták megpróbálták arra kényszeríteni a gazdákat, hogy adják fel magántulajdonukat és csatlakozzanak a kommunista kollektívhez, és ehhez bizonyos esetekben az orosz katonákat hívták segítségül.*” A beszámoló szerint a gazdák azonban ellenálltak: az erőszakos összecsapásban szovjet katonák vesztették életüket.⁴²

A rövid cikk tartalma korrekcióra szorul: a szovjet katonákat 1945 áprilisában gyilkolták meg. A községben ugyanis arra a hírre, hogy az oroszok pincéket törnek fel, többen a szőlőhegyek felé indultak, és máig tisztázatlan körülmények között agyonverték három katonát. Szociálpszichológiai szempontból is figyelemre méltó a tény, hogy a faluban mindenki hallgatott az esetről, így az csak majdnem tizenöt év múltán pattant ki,⁴³ a kollektivizálási kampányok idején. Érdeemes az újságcikket a narratíva alapján vizsgálni: az előzmények nélkül felbukkanó történet beleillett az agitációs kampányok erőszakos miliójébe, a valószínűség és a hihetőség tette a történetet hitelessé. Eldönthetetlen marad a kérdés, hogy ez vajon a narratív megismerési mód⁴⁴ megnyilvánulása, a közhangulat érzékeltetése, vagy pedig éppen a mélyben zajló, valódi magyarázó folyamatok felismerése.

Néhány héttel korábban a *Svenska Dagbladet* is erőszakos cselekményekről adott hírt. Mezőtúron egy kommunista tisztviselő meglőtt egy gazdát, amikor az visszautasította földje átadását. „*Ilyen cselekedetek össznépi ellenállást fognak teremteni a kollektivizálási offenzívájuk ellen*”⁴⁵ – szólt a figyelmeztetés. A magyar szakirodalomban jelenleg még nem feltárt ez az incidens. Mezőtúr azon kevés települések közé tartozott, amelyet már a Rákosi-korszakban teljesen kollektivizáltak. A korabeli szóhasználat „a termelőszövetkezetek megszilárdítása” volt, ami a gyakorlatban hatalmas méretű eladósodottságot jelentett: nem meglepő tehát, ha 1956-ban még ezek a propaganda által hivatkozott tézeszek is feloszlottak.⁴⁶ Az

⁴² Hudiksvallstidningen, 1959. október 17. Ryska soldater dödade i Ungern 9 bönder dömda (Orosz katonákat gyilkoltak meg Magyarországon, 9 földművest elítéltek).

⁴³ Káli Csaba: *Zala megye politikai viszonyai 1945 és 1950 között*. Phd-értekezés, 2020, 51. Az 1960 tavaszán meghozott ítélet háborús és népellenes büntett vádjával hosszú börtönbüntetést rótt a vádlottakra. A 2000-es évek elején zajlott perújrafelvételi eljárás során az eredeti ítéletet hatályon kívül helyezték.

⁴⁴ Pléh Csaba: Az elbeszélte történelem a pszichológiában. In: Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény*. Budapest – Piliscsaba, 2007, 51–66.

⁴⁵ *Svenska Dagbladet*, 1959. szeptember 12. Stark ungersk kritik mot kollektivjordbruk (Erős magyar kritika a kollektivizált mezőgazdasággal szemben).

⁴⁶ Cseh Géza: „Minden kényszer nélkül”. A mezőgazdasági tulajdonviszonyok átalakítása Szolnok megyében az 1956-os forradalomtól a kollektivizálás befejezéséig In: Galambos – Horváth: i. m. 87–101.

1959-es újabb kampányok számos konfliktussal jártak, így szárnyra kaphattak a rémhírek. Beszélték, hogy „Mezőtúron és Túrkevéen paraszti zendülés volt, amelynek során a tsz-elnököt meggyilkolták, a rend helyreállítása érdekében szovjet katonák beavatkozására volt szükség.”⁴⁷ Érdemes ugyanakkor figyelembe venni, hogy az 1956-os atrocitásokkal ellentétben a kollektivizálás során a bármelyik féllel szembeni erőszak tabu maradt, hiszen nem lett volna összeegyeztethető a rendszer által közölt önképpel. Így még akár a halálos kimenetelű konfliktusok köré is a hallgatás falát építették.⁴⁸

1960 őszén szó szerint ugyanazt a cikket hozta a centrumhoz tartozó *Hudiksvalltidningen*⁴⁹ és a liberális *Svenska Dagbladet*.⁵⁰ A beszámoló szerint két év óta „kemény és energikus kollektivizálási kampány” folyik Magyarországon, amelyet sokszor kísérték erőszakos cselekmények. A magyar kormány szerint már a gazdaságok 75%-a volt állami tulajdonban, míg a nyugati megfigyelők 40 és 50% közé tették ezt az arányt. Az eltérés oka, hogy a földművesek belépése sok esetben csak papíron valósult meg. Hozzá kell még ehhez venni, hogy sok megyében, ahol a kollektivizálás már előrehaladt, a hatóságok elégedetlenek voltak az eredménnyel, mert rossz volt a termés, a téesz-dolgozók pedig nem tettek meg mindent a sikerért. Mindez visszaköszönt a *Svenska Dagbladet* egyik cikkében is, amely a *Társadalmi Szemlére* és a *Népszabadságra* hivatkozva azzal zárta sorait, hogy a jelenleg még gyenge termelősövetkezetek gazdasági és politikai segítséget kapnak majd.⁵¹

A kollektivizálás 1961-es mérlegének megvonása során kiemelték viszont, hogy „1959 őszén Kádár a Kreml utasítására megkezdte az erőltetett kollektivizálást”, és 1961. június 1-jén Dobi István büszkén jelenthette be, miszerint a mezőgazdaság 97%-a már állami tulajdonban van, az állapotok ellenben korántsem idilliek. A „régii agrárországban” romlott a gabona-, a hús- és a zöldségellátottság. A jövő nagy kérdése Magyarország számára éppen a kollektivizált mezőgazdaság működése lesz.⁵²

⁴⁷ Varga Zsuzsanna: *Modelltranszferek Keletről és Nyugatról: mezőgazdasági termelősövetkezetek Magyarországon (1949–1989)*. Akadémiai nagydoktori értekezés, 2014, 205.

⁴⁸ Pl. Káli Csaba: Bekerítés és társadalmi ellenállás. A parasztság kollektivizálása Zalában az 1956-os forradalom után. In: Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*, Budapest, 2019, 135–149.

⁴⁹ *Hudiksvalltidningen*, 1960. december 1. Ökad kollektivisering av Ungerns jordbruk (Magyarország mezőgazdaságának fokozott kollektivizálása).

⁵⁰ *Svenska Dagbladet*, 1960. november 30.

⁵¹ *Dagens Nyheter*, 1960. november 30. Total kollektivisering av Ungerns jordbruk. Landets alla bönder under skärp kontrol (A magyar mezőgazdaság teljes kollektivizálása. Az ország összes földművelője erős állami ellenőrzés alatt).

⁵² *Dagens Nyheter*, 1961. október 29. Ungern fem år efter revolten. Kommunistregeringen har tagit på glacedhandskar (Magyarország öt évvel a forradalom után. A kommunista kormány enyhít a vasmarkon).

A Kádár-korszak alakuló képe

A Kádár-korszak svéd sajtóképének alakulásával kapcsolatban beszédek az illusztrációk is. Hámori László 1959-es beszámolóját a vasfüggönyt Marienbergnél erősítő osztrák katonák képe kíséri. Az évfordulós cikk szerint Magyarország iránt háttérbe szorult a nemzetközi érdeklődés, és az „ember csalogdottan veszi tudomásul, hogy Magyarországon a kommunistáké a hatalom, és a magyar népnek semmilyen segítség nem nyújtható.” A külügyminiszter, Sík Endre ugyanakkor azt nyilatkozta: „Ma jobban élnek a magyarok, mint bármikor történelmükben.” Ezt Hámori is elismerte, mivel Budapesten az emberek jól öltözöttek, mindenféle termék kapható (nem úgy, mint Bulgáriában vagy Romániában). Leírja ugyanakkor, hogy továbbra sincs amnesztia – a híres írók: Háy Gyula és Déry Tibor azért ülnek még mindig börtönben, mert Rákosi ellen írtak, akinek felelősségét a sztálinista módszerek alkalmazásában a mostani kormány is elismeri. A cikk név szerinti listát közöl az abban az évben letartóztatottakról: budapesti, pécsi, miskolci és nagykanizsai lakosokról, akik munkások és értelmiségiek, mind fiatalok. Tévedés lenne azt hinni, hogy a rendszer pacifikálásra törekszik; Kádár példával akar szolgálni a többi szatellitállamnak is: Rákosinak nem sikerült a mezőgazdaság kollektivizálása, Kádár ezt 1965-ig végre akarja hajtani, miközben további iparosítást és életszínvonal-emelést ígér.⁵³

Korábbi cikkében Hámori arról írt, hogy Kádár folyamatosan navigál pártja frakciói között, és nem tudja függetleníteni magát a sztálinisták befolyásától. Noha sokan amnesztiát vártak április 4-e kapcsán, ez nem csak elmaradt, de Bali Sándor és Rác Sándor életfogytiglani börtönbüntetést kaptak a munkástanácsokban vállalt szerepükért. A magyarországi sajtó hallgatott azokról az újpesti munkásokról is, akik közül tízet halálra ítélték 1956-os szerepük miatt. Hámori részletezi az egyházat érintő hátrányokat is, így azt, hogy nem nevezhetnek ki papot, a papképzést pedig felszámolták. A sztálinisták erősödése a rendőrség szintjén is jelentkezett: többször vizsgálták azokat, főleg idős szülőket, akiknek Nyugaton élt rokonuk. A pletykák szerint Kádár János emiatt a baloldali frakció miatt a távozását tervezte, ám a baloldal fő emberei (Apró Antal, Marosán György és Kiss Károly) nem voltak elég erősek a centrum megtöréséhez, inkább csak Prága és Moszkva támogatására számíthattak.⁵⁴

A Kádár-kép kedvezőbbé válása a hatvanas évek elejétől már érzékelhető. Számos tényező mellett közrejátszhatott ebben vezető svéd értelmiségiek megengedőbb attitűdje a kommunista rendszerekkel szemben. A *Svenska Dagbladet* karikatúrája éppen arra az ellentmondásra hívta fel a figyelmet, hogy a Nemzetközi Lenin békedíjas Artur Lundkvist (1906–1991) svéd író számonkérte a demokrácia

⁵³ *Svenska Dagbladet*, 1959. október 22. Ungern efter tre år (Magyarország három év múltán).

⁵⁴ *Svenska Dagbladet*, 1959. május 17. Stalinsterna har åter övertag i Ungern (Sztálinisták újra átvették a hatalmat Magyarországon).

hiányát Spanyolországon, Dél-Koreán vagy éppen Dél-Afrikán, miközben a vasfüggöny keleti oldaláról megfedkezett. A karikatúra rabláncon, koncentrációs táborra hasonlító körülmények között ábrázolta Romániát, Bulgáriát, de a központi alak Magyarország volt.⁵⁵

A *Dagens Nyheter* 1961-es összefoglalója a változásokat hangsúlyozta, kiemelve, hogy sok minden javult az 1956 előtti időkhöz képest. Az átlagkereset növekedett, a Vörösmarty téren Gerbaud cukrászda üzemel, sült gesztenye illata teremt romantikus hangulatot a főváros 19. századi épületei között. A Kádár-rendszer anyagi nehézségekkel néz szembe, amelyeket egyelőre orosz hitelekkel hidaltak át. A Rákosi-korszakhoz képest a viszonyok liberalizálódtak, „a korbácsot mosolygó attitűd mögé rejtették”. A magyar népet polgári mentalitás jellemzi, ami abban a vágyban nyilvánul meg, hogy hagyja őket békén a kormány. Igaz, hogy az ÁVÓ sötét autói eltűntek, és nincs már 25–30 ezer politikai fogoly sem, de még mindig nyolcezer ember ül börtönben politikai okok miatt.⁵⁶

Ifjabb Markos Imre (1932–2013) magyarországi beszámolója már a kádári propaganda kétoldalas tükröződése volt a szociáldemokrata *Aftonbladet* című lapban. Osztrák határőrök helyett új épületek, autók, táncoló fiatalok és Tóth Etelka modell szolgáltak életképül. A futball-szakkomentátorként ismert szerző apja, idősebb Markos Imre (1908–1960) válogatott labdarúgó 1950-ben emigrált Svédországba.⁵⁷ Fiának Magyarországról alkotott benyomásai a kora Kádár-korszak mérlegét is jelentették, kimondatlanul elhatárolódva mind a Rákosi-rezsimtől, mind az 1956-os forradalomtól. A beszámoló szerint az emberek olasz divat szerint öltöznek, a mozik nyugati filmeket vetítenek (de nem B-kategóriásokat), a fiatalok twisztelnek, a Nemzeti Galéria pedig vallási témájú képeket állít ki, a „magyar Dalí”, Csontváry műveit. A boltokban árubőség; az ember olvashatja Shaw, Fitzgerald, Dürrenmatt és Steinbeck műveit is, sőt némely szállodában a *Times* és a *Südwestdeutsche Zeitung* is rendelkezésre áll. Még politikai viccet is mesélhetnek – ment tovább, és azonnal meg is osztott egyet. „A jereváni rádió egyik betelefonálója megkérdezi, hogy lehetséges volna-e bevezetni a kommunizmust Svédországban. A válasz: igen. De mi haszna lenne?” A rendszer értékelésekor kitért arra, hogy Rákosi idején elnyomás volt, most viszont a kelet-európaiak közül a legszabadabb ország Magyarország. Ebben szerepe lehet nemcsak 1956-nak, hanem annak, hogy az áldozatot követelő feladatokat (államosítás, kollektivizálás) elvégezték.⁵⁸

⁵⁵ *Svenska Dagbladet*, 1960. május 3. En författare och hans samvete (Egy író és a lelkiismerete); Träden och skogen (A fák és az erdők).

⁵⁶ *Dagens Nyheter*, 1961. október 29. Ungern fem år efter revolten. Kommunistregeringen har tagit på glacedhandskar (Magyarország öt évvel a forradalom után. A kommunista kormány enyhít a vasmarkon).

⁵⁷ *Hajdú-Bihari Napló*, 1962. július 29.

⁵⁸ *Aftonbladet*, 1963. december 21. Ungern just nu: Svensk standard ersätter frasererna (Magyarország most: a frázisokat svéd standardok váltják fel).

Lényegében négyéves időtávban is látható, miként fordult pozitívrá a Kádár-korszak megítélése. Mint azonban már ez a néhány cikk is illusztrálja, ez jellemzően a nyíltabb elnyomásban élő többi szocialista országgal összevetésben, illetve a fővárosi életképek turisztikai jellegű ábrázolásával valósult meg, amiben vélhetően nem kis szerepet játszott a magyar állam propagandagépezete sem.

Összefoglaló gondolatok

A „hosszú ötvenes évek” svéd sajtójának áttekintésekor érdemes azt a kérdést a középpontba állítani, hogy a kollektivizálás kinek a sikere, kinek a nézőpontjából mutatták be az eseményeket. A kommunista cikkek a párt vezetőségével azonosították az ország történelmét. Az események elbeszélése tárgyilagosnak tűnhet (a propaganda terminusait – például kulákok, reakciók – elvéve használták), ám valójában steril volt és hiányoztak a többségi társadalom megélései, nem hoztak életközeli példákat. Elmondható, hogy lényegében a hivatalos propagandát mondták vissza, ám annak agitációs vonulata nélkül. Ebben a narratívában a kommunista párt tizenöt éve egyértelmű sikertörténet, a Horthy-korszak elnyomása után folyamatos felemelkedés.

A liberális és konzervatív sajtó is sok esetben pártsajtóra, főként a *Népszabadság* információra támaszkodott. (Még ha az *Arcanum*-keresés nem is tudta feltárni ezek konkrét forrását.) Igaz, hogy külföldi cikkeket is átvettek (London, Párizs, Bécs), ám a kollektivizálást főként azért tudták a kommunista sajtónál komplexebben értékelni, mert soraikban bukkantak fel a magyarul tudó, a diktatúráról személyes tapasztalatokkal bíró szerzők. Nekik köszönhető, hogy az 1959 és 1961 közötti kollektivizálási kampányban rögzítették az erőszak létét.

Érdemes lenne azt vizsgálni, hogy az újságírói toposzok miként éltek tovább a későbbi historiográfiában. Látható, hogy a legtöbb tudósításban korán kimondták a Rákosi-rendszer erőszakosságát, míg a Kádár János alatt indított tévesztés ismertetése során inkább túlkapasokról számoltak be. Nagyon fontos ugyanakkor, hogy az erőszakról még így is, konkrét helyek és esetek ismertetésével tudósítottak (Gellénháza, Mezőtúr, Tiszaszalka, Ménfőcsanak). Vagyis nem pontos teljes érdektelenséggel vádolni a nyugati (vagy legalábbis svéd sajtót). Mint a Kádár-korszak alakuló képe kapcsán láthattuk, a hatvanas évek elejétől ezeket a negatív eseményeket felülírta a propaganda pozitív üzenete. Míg 1956 évekig tematizálta a Magyarországról szóló sajtóhíreket, a kollektivizálás során ez az állapot nem maradt fenn. Továbbgondolásra érdemes, hogy vajon a hősök hiánya, a nagyvárosra koncentrálo újságírás vagy egyéb tényező állt ennek hátterében.

**“HUNGARIAN MIRACLE” OR “THE OLD SCHOOL”?
Hungarian Collectivization in the Swedish Press (1948–1967)**

It was seldom mentioned that the collectivization of agriculture between 1948 and 1961 was the last collective trauma suffered by the Hungarian society. Contemporary party press hindered the publicity for traumatic social experiences and promoted the modernization narrative with the highlight of communist merits in raising the standards of living for the masses. Articles in the Swedish press seem to be appropriate to illustrate the events of collectivization. Sweden was a neutral and democratic country with press pluralism that could share both pro- and anti-communist narratives. Although the Hungarian government emphasized that violent agitation was characteristic only before 1956 – and it was frequently repeated by the Swedish leftist journals, several events presented in liberal and conservative journals contradict this sterile narrative.

STRATÉGIÁK, ÖNÁLLÓSODÁSI KÍSÉRLETEK A CSEPEL AUTÓGYÁRBAN 1956 UTÁN

Bevezetés

A pártállami rendszer 1956. október végi összeomlását a gazdaság rendkívül súlyos válsága előzte meg. A gazdaságirányítási rendszer felülvizsgálatáról, a gazdasági vezetésről és a marxista politikai gazdaságtan kérdéseiről 1956 tavaszától a Petőfi Körben már igen élénk diskurzus folyt.¹ A viták során sokakban megerősödött az elgondolás, hogy a gazdasági fejlődés korábbi iránya nem folytatható, és az irányítás rendszere radikális átalakításra vár.² 1956 egyik gazdasággal kapcsolatos követelése között szerepelt például a tervgazdaságon alapuló rendszer felülvizsgálata. Az 1956. októberi forradalom során azonban a tervgazdasággal kapcsolatban kifejtett elgondolások megvalósítására idő hiányában nem adódott lehetőség.

Tanulmányomban bemutatom a Csepel Autógyár 1956 utáni „kísérleti” szakaszát, melyet leginkább a stratégiaalkotás és az önállóság igénye jellemezett. Munkámban arra törekszem, hogy érzékeltessem a vállalat mozgásterét, és az autógyár példáján keresztül feltárjam az 1956 utáni iparpolitika lokális vetületeit és a történet főszereplőinek konfliktusait. A tanulmányban arra is választ keresek, hogy a vállalatvezetés és a hatalom érdek-összeütközései miként tükröződtek vissza az autógyár fejlődésében.³ A vállalat helyzetének bemutatását az is indokolja, hogy 1956 után a közúti járműgyártást a kiemelt fejlesztési területek közé sorolták, és egyik bázisának a Csepel Autógyárat szánták. A tanulmány elsősorban a vállalat kiterjesztési lehetőségeit veszi számba, továbbá az autógyár termékszerkezetének kérdésével foglalkozik, és azt vizsgálja, hogy az új közúti járművek gyártásának elindítása

¹ 1989-től a Petőfi Kör vitáit az 1956-os Intézet nyomtatásban is kiadta, amit két évtized után az online közlés követett. Lásd: *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*. I. *Két közgazdasági vita*. Budapest, 1989, valamint: *V. Gazdasági vezetés – Műszaki fejlesztés – Kertmagyarország?* Budapest, 1994. A két gazdasági témájú vitához lásd: http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:.....P2_PAGE_URI:kiadvanyok/petofikor_folap (Utolsó letöltés ideje: 2020. november 6.).

² Kornai János 1956. szeptemberben megvédett kandidátusi értekezése a visszaemlékezések szerint leginkább a Petőfi Kör vitáihoz hasonlított. Kornai munkájában, mely a könnyűipar ágazati elemzésével foglalkozott, az elkerülhetetlen és átfogó gazdasági reformok szükségére hívta fel a figyelmet. Kornai János: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Budapest, 1957, valamint Péteri György: *Tisztogatás és patronálás. Kádár ellenforradalma és a közgazdaságtudományi kutatások Magyarországon 1957–1958*. *Aetas*, 2006. 1. sz. 186–210.

³ A vállalat fejlődésének korai történetét elemzi Kiss András: *A Csepel Autógyár a tervgazdaság rendszerében 1949–1953*. PhD-disszertáció [Kézirat]. Budapest, 2015.

menyiben járult hozzá a gyár 1956 utáni reorganizációjához.⁴ A vizsgálat során figyelmem az 1956 után egyre inkább önállósuló, magasan kvalifikált, műszaki végzettségű személyek (mérnökök, technikusok) iparágon és vállalaton belüli helyzetére, létszámára és megoszlására összpontosult. Célcsoportunk vizsgálatán keresztül láthatóvá válik, hogy mozgásterük az 1960-as évek végére – a lehetőségek csökkenésével – miként szűkült. Ezzel összefüggésben elemzem a megvalósítás eredményességét.

A tanulmány elsődlegesen két forráscsoporton alapul. Az első a Csepel Autógyárral kapcsolatos kormányzati (miniszteriális) iratanyag, amely elsősorban a vállalatot érintő elképzeléseket tükrözi. Ebben megtalálható a felettes szerv, az autógyári vezetés és a pártvezetés konfliktusainak lenyomata is. A második forráscsoportot a pártiratok alkotják, melyek közé a gyári pártbizottság és az MSZMP iparpolitikával foglalkozó osztályának iratai tartoznak. Ezt egészítik ki a vállalati iratok, ahol számos fontos termelési és létszámadat található. A kutatás alkalmával interjút készítettem több gyári dolgozóval, akik különböző nézőpontból tekintettek vissza az 1950-es évek végi és az 1960-as évek autógyári fejlesztéseire.

A közvetlen exportjog lehetőségének felvillantása

A vállalat esetében az 1956 utáni mozgáster bizonyos bővüléséről beszélhetünk.⁵ A kérdés vizsgálatakor azonban óvatosan kell kezelnünk a „kitörés” lehetőségét. Jóllehet a tervezés egyszerűsítése a kötelező tervmutatók számának csökkentésében is megmutatkozott, 1956 után is mutatószámokkal dolgoztak több vállalatnál.⁶ A Csepel Autógyár esetében az egyik lehetőség a közvetlen exportjog, vagy ahogy nevezték, az „önálló külkereskedelem” joga volt.⁷ Az elgondolás kiindulópontja – mely először 1955-ben fogalmazódott meg – az volt, hogy a minőség megjavításával közvetlenül is érdekeltté kell tenni a vállalatot a termelésben-értékesítésben.⁸ A

⁴ Bódy Zsombor az Ikarus Karosszéria- és Járműgyár példáján keresztül további szempontokat nyújt egy szocialista nagyvállalat történetének kutatásához. Bódy Zsombor: *Az Ikarus kultúrtörténeti és gazdaságtörténeti megközelítésben*. In: *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Szerk. Valuch Tibor – Bódy Zsombor – Horváth Sándor. Budapest, 2010, 52–61.

⁵ Köszönettel tartozom Honvári Jánosnak a tanulmány külkereskedelmi kérdésekkel foglalkozó részéhez nyújtott tanácsaiért.

⁶ Honvári János: *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig*. Budapest, 2005, 556–557. A tanulmányban nem térek ki a korszak tágabb gazdaságtörténetére. Az 1956 utáni folyamatokat először vizsgálta Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez*. Budapest, 1983.

⁷ A vállalat külkereskedelmi szerve 1951-től a MOGÜRT Gépjárműkereskedelmi Vállalat volt.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Állami Ellenőrzési Központ (ÁEK) Kohó- és Gépipari Főosztály iratai (a továbbiakban: XIX-A-30-a), 57. doboz, I-31-602/1956.

közvetlen exportjog kérdése különös módon az Állami Ellenőrző Központ (ÁEK)⁹ egyik ellenőrzése során merült fel. Ebből arra következtethetünk, miszerint még a központ káderei – akiknek feladatuk elméletileg az állami ellenőrzés végrehajtása volt – is elképzelhetőnek tartották, hogy a gyártmányok minőségének javításával „hozzák előnyösebb helyzetbe” az autógyárat.¹⁰

A minőség növelésének állandóan hangoztatott frázisai nyilvánvalóan nemcsak a Csepel Autógyárban visszhangzottak, hanem a járműipar szinte valamennyi vállalatánál. A gyártmányok és a termelés minőségi szintjéről azért is szólnunk kell, mivel a vállalatot nemcsak a hatalom, hanem sok esetben saját kádereik is kíméletlenül ostromozták. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) KV Ipari és Közlekedési Osztály 1954. évi iratai között maradt fenn az a dokumentum, mely H. Kovács Józsefre,¹¹ a vállalati motorgyári egység technológus végzettségű üzemvezetőjére hivatkozik, aki általában meglepő nyíltsággal beszélt az autógyári minőségi gondokról: „A minőség védelméről szóló törvényt betartásával kapcsolatban H. Kovács elvtárs nyíltan megmondta, hogy ha a törvényt következetesen alkalmazzák, úgy a Csepel Autógyárat egy év alatt két gépkocsi sem hagyná el.”¹²

Az autógyár önálló exportjogának kérdésével foglalkozó forrásokra az állami ellenőrzési iratok tanulmányozása során találtam rá. Az ötlet első variációja az Országos Tervhivatal (OT) egy 1954. novemberi javaslatában már előkerült, igaz, „kísérletképpen” és csakis a legnagyobb volumenű exportot bonyolító vállalatok esetében. A javaslat háttérében az ország kritikus eladósodottsági szintje és külkereskedelmi hiánya állt. Eszerint bizonyos vállalatok a tőkés és a szocialista export után ún. devizavisszatérítést kapnak, mellyel többletexport kitermelésére ösztönzik a vállalatokat. Az elképzelés része maradt az is, hogy a vállalatok a befolyt deviza bizonyos százalékának megfelelő összeget a saját termelésüket elősegítő import gép- és műszer beszerzésére fordítsák, melyet más piacokról nem tudtak volna beszerezni.¹³ A javaslat második változata 1956 tavaszán került az OT elé és közép-pontjában továbbra is a vállalatok exportérdekeltségének növelése állt. Az elgondolás szerint a termékeik legalább 60%-át exportáló vállalatokat exportvállalatokká

⁹ Az Állami Ellenőrző Központot 1949-ben hozták létre, hogy ellenőrizze az első öt éves népgazdasági tervhez kapcsolódó beruházások megvalósítását. A központnak joga volt szűrőpróbaszerű vizsgálatokat is tartani nemcsak a vállalatoknál, hanem az államigazgatásban is. Bővebben: Kiss: i. m. 229–257.

¹⁰ Az Állami Ellenőrző Központ 1955. évi jelentése szerint egy tehergépkocsi átlagban 25 hibával hagyta el a szerelőszalagot.

¹¹ 1949 novemberében gyáralapító. Személyét már 1952-ben negatív kontextusban tüntette fel pártpropaganda. A *Csepel Autógyár műszaki vezetőinek munkája a szocialista versenyben*. Budapest, 1952, 29–30.

¹² MNL OL, Magyar Dolgozók Pártja KV Ipari és Közlekedési Osztály iratai (a továbbiakban: M-KS 276. f. 95. cs.), 195. ő. e. Utalás a Népköztársaság Elnöki Tanácsának „az ipari termékek minőségének védelméről” szóló 1953. évi törvényerejű rendeletére.

¹³ Honvári: i. m. 457.

kívánták átminősíteni, melyek így termékeiket önállóan értékesíthették volna a KGST-n kívül. A javaslat tartalmazta azt is, hogy az önálló exportjogot szerzett vállalatok műszaki fejlesztésére külön pénzügyi keretet hoznak létre.

A Külkereskedelmi Minisztérium és a külkereskedelmi vállalatok tiltakozása ellenére 1956 közepén és 1957 elején tizenegy magyar nagyvállalat kapott önálló exportjogot.¹⁴ A döntéshozók hangoztatták, hogy az intézkedés szigorúan kísérleti jellegű és „óvatosan, lépésről lépésre lehet csak továbbsmenni.”¹⁵ 1956 közepén a javaslat megfogalmazásával egyidejűleg az autógyár önálló exportjogának gondolata is felmerült. A saját exporttevékenység mellett az ösztönző tényezőt a tehergépkocsik eladási lehetőségeiben, a gyártmányfejlesztésben és a garanciális javítások közvetlen intézésében látták. Az ellenérvet a javaslat készítői rendkívül zavarosan fogalmazták meg, mely szerint [...] „közvetlen export esetén fennáll az üzletkötés, bonyolítás és egyéb, a külkereskedelmi tevékenységgel együtt járó olyan komoly feladat, amelynek megoldására az iparvállalat képzett szakemberek segítségével és közreműködésével tudna csak vállalkozni, erre viszont a szakemberhiány miatt a gyár nem képes.”¹⁶ A vállalati önállóság kérdésével foglalkozó ÁEK-jelentés mégis nyitva hagyta a lehetőséget az autógyár számára, és arra az álláspontra jutott, hogy arra egy „megfelelő átmenet” után kerülhet sor.¹⁷ „Átmeneti” intézkedésnek és óvatos, mégis kudarcba fulladt próbálkozásnak tekinthető a Szigetszentmiklós-Gyártelep térségébe tervezett, exportalkatrészeket értékesítő vállalat megalapítása, amely végül szintén nem valósult meg. Az elképzelés szerint a Csepel Autógyár területén egy olyan értékesítő vállalat létesült volna, amely járműipari termékek pótalkatrész-szükségletét, tárolását és eladását bonyolította volna le. Az új vállalat a tervek szerint a MOGÜRT, a Technoimpex és a FŐMÁV¹⁸ tevékenységét „kapcsolta volna ki”, a MOGÜRT „áttekinthetetlen ténykedése miatt.”¹⁹

A kísérlet ellenérvként hozták fel, hogy egyes vállalatok az önálló értékesítés során befolyt devizabevételeiket saját maguk kívánták importcélokra felhasználni. Mindez a vállalati önállóság kereteinek további fesztését jelentette. A Csepel Autógyár esetében nem találtam olyan forrást, mely azt bizonyította volna, hogy a vállalatnak a későbbiekben megadták a közvetlen exportjogot. Az ÁEK jelentése

¹⁴ Ebből kilenc vállalat a Kohó- és Gépipari Minisztérium (KGM) felügyelete alá tartozott, egy-egy pedig kultúr-, illetve agrárvállalat volt. Az önálló exportjogot szerzett vállalatok neveit a *Népszabadság* 1957. október 31-i száma közli.

¹⁵ Honvári: i. m. 458.

¹⁶ MNL OL, XIX-A-30-a, 57. doboz, I-31.602/1956. Az érvelés meglehetősen torzít, ugyanis a vállalatnál ekkor már számos, külkereskedelmi tapasztalatot szerző és nyelveket beszélő gépészmérnök és műszaki végzettségű szakember utazott piacutatás és értékesítési célból külföldre.

¹⁷ MNL OL, XIX-A-30-a, 57. doboz, I-30-602/1956.

¹⁸ Földművelésügyi Minisztérium Anyagellátó Vállalata.

¹⁹ MNL OL, KGM Tervfőosztály iratai (a továbbiakban: XIX-F-6-d), 57. doboz, 45/a/6. 0035/56. A beruházás költségeire közel 8 millió forintot szántak, és az üzembe helyezést 1957-re tervezték.

inkább a vállalatnál 1955-ben megindult decentralizálási szándékot emelte ki. Ennek során a gyáregységekről leválasztották az operatív munkával foglalkozó osztályokat azzal a céllal, hogy segítsék termelésük növelését. Az adminisztratív jellelű lépésre szükség is volt, ugyanis egy olyan központi irányítási szervezet jött létre, ahol például a Motorgyárban termelést végző 2300 munkásra 1000 irányító személy jutott. Az önállóság igénye a leépítés hangoztatásával és kisebb, kevésbé hatékony intézkedések meghozatalában kifulladás, a vállalat végül nem kapta meg a közvetlen exportjogot. Minden bizonnyal az autógyár szívesen élt volna a rendkívül újszerű lehetőséggel, ugyanis termékeinek devizabevételt jelentő értékesítése, az új piacok felkutatása létkérdése volt. Annak oka, hogy az elképzelés 1956/1957 fordulóján és azt követően sem valósult meg, abban kereshető, hogy a vállalat gyártmánystruktúráját és a típusfejlesztések irányait az irányító hatóság bizonytalannak látta.²⁰

Ezt erősíti meg interjúalanyom elmondása is, aki például a D-450 típusú tehergépkocsi technológiai hibáit okolta azért, hogy a gépkocsik finnországi eladása nem valósult meg. Sz. A., aki 1950-től dolgozott a vállalatnál, végzettségét tekintve repülőmotor-szerelő, kérdésekre, hogyan zajlott az észak-európai piacfelkutatás út, a következőkben foglalta össze benyomásait: „*Finnországban voltam kint, egészen az északi sarkig mentünk D-450-essel. A kinti MOGÜRT-ös üzletkötővel megállapodtunk, hogy mit fognak csinálni, mentünk is városról városra. Az ottani autós szakembereket összecsdítették, a Csepelt ismerték, sajnos nem lett bolt belőle, az autó nem mindenben felelt meg a követelményeknek, ugyanis előre nyílt az ajtó. Amikor megindult a szériagyártás, már hátrafelé nyílt.*”²¹ Interjúalanyom hangsúlyozta, hogy sajnálattal vették tudomásul a finnek technológiai módosításokat tartalmazó kéréseit, melyeket rövid időn belül a Csepel Autógyár nem tudott orvosolni. Sz. A. arra a kérdésre, miként látja a vállalat 1956 utáni fejlődését és azt, hogy az 1960-as évek végére a gépjárművek versenyképtelenek lettek a nyugat-európai piacokon, elfogultan nyilatkozott: „*A magyar autóipar a csúcson volt, mindegyik produkált, európai színvonalon volt, csomó olyan dolgot csináltak, amit ma már nem. Tartottuk a színvonalat a körülményekhez képest is. Volt magyar ipar, ami ma már nincs. Elő kell venni a statisztikai évkönyvet és megnézni, kérem szépen.*” A vállalat számára az 1956 utáni időszakban valós „kitörési lehetőséget” jelentett az új piacok és ügyfelek felkutatása, melyben az autógyár a MOGÜRT-tel karöltve vett részt. A vállalati önállóság érvényesülése azonban korántsem a közvetlen exportjog kérdésében jutott kifejezésre, hanem jóval inkább a gyártmányfejlesztésben és a termékszerkezet-váltásban.

²⁰ 1956-ot követően megmaradt a MOGÜRT közvetítő szerepe, ennek előnyei is mutatkoztak. Egy 1957. évi, a braziliai járműszállítások miatt kialakult jogvitában például a két vállalat képviselői összefogtak, és egy svájci választott bíróság előtt zajlott perben a brazil ügyfél több százezer dolláros sérelmi díját sikerült 16 ezer dollárra csökkenteni. Szentgyörgyi Zsuzsa: *Körmenty Ágoston. Egy alkotó mérnök az autóiparban*. Budapest, 2010, 65–67.

²¹ Interjú Sz. A.-val. Budapest, 2016. augusztus 17. Készítette: Kiss András. Következő idézet uo.

Gyártmányfejlesztés – termékszerkezet-váltás

Több szempontból is érdemes szemügyre venni az Autógyárban a gyártmányfejlesztés terén végbement változásokat. A gazdasági vezetés viszonylag hamar felismerte, hogy a járműipari vállalatoknál azonnali termékszerkezet-váltásra van szükség. A döntéshozók kezdetben céltudatosan nem a „verseny” kifejezést használták indoklásul, hanem valamiféle homályban maradó, közgazdasággal kapcsolatos alkalmazkodóképességet fogalmaztak meg, melyet az autógyár vezetősége is átvett: „Egy szocialista vállalatnak is tudni kell alkalmazkodni a közgazdasági környezethez” – hangoztatták.²² Mindazonáltal egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy megindult egy korlátozott piaci verseny. Tény, hogy szerte a világban erősödött a közúti járművek iránti kereslet, és a figyelem a gyártásuk felé fordult.

A világpiacon éppen a 3,5 tonnás teherbírású, középkategóriás járművek voltak a legkevésbé keresettek, a piac figyelme a kisebb furgonokra, nyerges vontatókra és a speciális szállító járművekre irányult.²³ Az elképzelés alapvetően összhangban állt az autógyári vezetés és a vállalat műszaki értelmiségének felismerésével, miszerint ha a nemzetközi piaci tendenciákban bekövetkezett változásokat figyelmen kívül hagyják, az Autógyár lemarad a „versenyben”.²⁴ Az 1956-os forradalom és szabadságharc gazdasági vonatkozású következményei közé sorolható a versenyhelyzet kényszerítő felismerése, mely nyilvánvalóan az 1950-es évek első felének keserű tapasztalatain alapult.

A gyári műszaki értelmiség az új helyzetre új válaszokat fogalmazott meg. Közéjük tartozott Körmeny Ágoston gépészmérnök, Gampe Károly, a vállalat főmérnöke és Pentelényi János korábbi főmérnök.²⁵ Tanulmányunkban külön is kiemelnénk a vállalat technokrata igényekkel fellépő műszaki kádere, Körmeny Ágoston szerepét a gyártásfejlesztésben. Személye a kutatások során azért is került vizsgálataim középpontjába, mivel az 1951-ben frissen diplomázott gépészmérnök, szakmai gyakorlattal maga mögött, 1956/1957-re készen állt a vállalat előtt álló gyártmányfejlesztési feladatokra.²⁶ Továbbá 1957-ben, vietnámi kiküldetésé-

²² *Új utakon, Csepel Autó*. Budapest, 1982, 13.

²³ Germuska Pál – Honvári János: A közúti járműgyártás története Győrött 1945-től 1990-ig. In: *Győr fejlődésének mozgatórugói. A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze c. kutatás monográfiái* 1. Szerk. Honvári János. Győr, 2014, 105.

²⁴ Annak ellenére, hogy a kormányzat minden eszközzel azon volt, hogy a külföldi piacokon megakadályozza a szocialista vállalatok egymás közti versenyét, az autógyár és a fő riválisává előlépő, Horváth Ede vezette Magyar Vagon- és Gépgyár között személyi konfliktusokban is megnyilvánuló „versenyt” nem kívánta meggátolni.

²⁵ A vállalati műszaki-technokrata csoporthoz tartozott továbbá a Gyártástervezési Osztályon dolgozó Ratskó István, Bánhidi István, Müller Géza, Ferenc Rudolf, Hargita Walter, Herczeg József, Katona Jenő, Zsigmond György és a már említett H. Kovács József osztályvezető. Az itt említettek életkora széles skálán mozgott, közös vonásuk azonban, hogy szinte kivétel nélkül mérnöki, gépészmérnöki vagy technológusi diplomával rendelkeztek.

ből visszatérve Körmeny Ágostont a Kísérleti Üzem élére nevezték ki, jóllehet visszaemlékezései szerint, ha lehetett volna választani, „utazó mérnök” szeretett volna lenni.

A Kísérleti Üzemben folyó munka a fiatal, agilis, de már autóiipari szakmai tapasztalatokat is szerző Körmenynek biztos előrelépést hozott, ahogy fogalmazott: „A fejlesztési tevékenység sok érdekességet ígért, nagyrebecsülést jelentett”.²⁷ Számottevő változást hozott, hogy a vállalat műszaki szakemberei 1956-ot követően önállóan próbálkoztak és irányító jelleggel léptek fel a szűkebb szakmájuk és munkakörük területén. Elmondásában hangsúlyozta, hogy sikerült maga mellé állítania a „jó” szakembereket, akikkel együtt „tudatosan” vett részt az általuk kitálat és javasolt új fejlesztési feladatok megoldásában. Ezzel arra utalt, hogy önállóságuk a pályafutásának kezdetére tehető, 1956 előtti időszakban még igencsak korlátozott volt, és a motorgyártásban megfogalmazott számtalan javaslat és újítás ellenére általában mentes volt a „tudatosságtól”.²⁸ Visszaemlékezésében tehát éles határt húzott az 1956/1957 előtti és azt követő időszak között.

Az autógyári műszaki értelmiség attitűdjében hangsúlyosan jelen volt a szakmaszeretet és bizonyos esetben a politikától való tudatos távolmaradás. Körmeny Ágoston szerint voltak olyanok is, akik úgy akartak bekerülni a Kísérleti Üzembe, hogy arra érdemeik alapján nem szolgáltak rá. Az ő esetükben feltételezhetően a jövedelmi tényezők számítottak. Az 1957. évet Körmeny leginkább egy új korszak kezdetének látta. Korábbi, az önálló fejlesztési elképzelésekről tett vallomásával azonban némiképpen ellentmond, hogy szerinte az új eljárások kísérletezésére nem úgy tekintettek, mint saját elképzelésük kibontakozására, hanem mint mások által diktált folyamatok részére.²⁹ Visszaemlékezésének ezen része némiképp árnyalja a képet a magasan végzett műszaki értelmiség önállóságát illetően, azonban nem fejt ki státusának ellentmondásos voltát.

Az akkor fiatal mérnökök a fejlesztési munkát – Ratskó István vezetésével – önálló jelleggel témák köré csoportosították. Ezek mentén különböző, külföldi tapasztalatokon alapuló tanulmányokat, javaslatokat készítettek. Körmeny elmondása szerint ebben a vállalat fejlesztése motiválta őket. Magas színvonalú műszaki-elméleti és gyakorlati munka indult meg Szigetszentmiklós-Gyártelepen a témafelelősök vezetésével. Ratskó István a motorfejlesztéssel, Forgács Gábor a sebességváltó-fejlesztéssel, Gampe Károly és Körmeny Ágoston a különleges

²⁶ Körmeny Ágoston (1926–2011): gépészmérnök, matematikus. Pályafutása során számos hazai és nemzetközi jármű- és gépipari szövetségben töltött be vezető tisztségeket, és több szabadalom is a nevéhez fűződik. Visszaemlékezéseit közreadta: Szentgyörgyi: i. m. 204.

²⁷ Uo. 60.

²⁸ Hasonló tendenciára hívja fel a figyelmet Bódy Zsombor az Ikarus Karosszéria- és Járműgyár 1950-es évek végi gyári társadalmában bekövetkezett változások vizsgálatakor. „1956 és a szocializmus. Válság és újragondolás.” Konferencia, 2016. szeptember 9., Eger.

²⁹ Szentgyörgyi: i. m. 2010, 61.

gépjárművek gyártásának témájával, Katona Jenő és Szendrődi Valér pedig a vevőszolgálati munka kérdéseivel foglalkozott.³⁰

Az ÁEK már 1955-ben jelezte, hogy a vállalatnál jelentős decentralizációs lépések kezdődtek, melyek célja a gyáregységek és a termelő egységek önállóságának növelése volt. 1956. decemberben és a termelés 1957. január elején történő megindulását követően sorra jelentek meg az igazgató és a munkástanács elnökének körrendeletei. A vállalatvezetés a munkástanáccsal karöltve – melynek élén rövid idő alatt három személy is állt³¹ – gyorsan folytatta a szervezeti átalakításokat. Fontos lépés volt, hogy a műszaki igazgató (főmérnök) alá sorolták a Műszaki Osztályt, a TMK-t, a MEO-t³² és a termelési főnökséget. A gyártóeszköz-gazdálkodást és a hozzá tartozó egységeket szintén már nem a termelési főnökség, hanem a Műszaki Osztály alá helyezték, ahogy ez a Beruházási Osztállyal is történt.³³

A gyártmányfejlesztés során számos speciális rendeltetésű jármű készült el, melyek között megtalálhatók voltak a tej-, a bor-, a sör- és üzemanyag-szállító tehergépkocsik és a nyerges vontatók is. Körmeny a különleges gépjárművek gyártása kérdésében szűkszavúan mindössze annyit említett, hogy „*Megszereztük a gyárvezetés, a MOGÜRT támogatását a javasolt különleges kocsik gyártásához.*”³⁴ Ebből az következtethető, hogy a gyártástervezésben ez a szűk vállalati csoport az érdekeit kellő súllyal tudta érvényesíteni. A különleges gépjárműveknek összesen harminchét féle típusváltozata készült el az 1957 utáni években, melyek darabszámait az alábbi táblázat közli.

³⁰ Uo.

³¹ A Csepel Autógyár Munkástanácsának elnökei időrendben a következők voltak: Makai Tibor, Szili Béla, Helmer Elemér. Az autógyár 1956-os eseményeihez lásd Kiss András: *A Csepel Autógyár 1956-ban és a forradalom után. Évkönyv, 1956-os Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete*. XXII. Budapest, 2017, 123–138.

³² A Tervszerű Megelőző Karbantartás és a Minőség Ellenőrzési Osztály korabeli megnevezései.

³³ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL PML), Csepel Autógyár iratai (a továbbiakban: XXIX-88), 50. doboz, 1/1957. és 5/1957. sz. gyárigazgatói rendeletek. (Dátum nélkül.)

³⁴ Szentgyörgyi: i. m. 2010, 63.

1. számú táblázat
 Egyes tehergépjármű-típusok számának alakulása (darab)

Típus	1960	1961	1962	1963	1964	1965
D-352 alváz ³⁶	670	55	-	-	-	-
D-420, D-450 billenős alváz	1754	2472	2061	1601	903	1438
D-450 nyerges vontató	578	604	774	770	909	816
D-344 alváz	4	-	1524	1042	1069	853
D-346 alváz	-	-	-	1	1	120
D-705 nyerges vontató	65	141	138	150	150	108

Forrás: MNL PML, XXIX-88 1. d. Csepel Autógyár egységes adataira az 1950–1961. évekre

Jól látható, hogy a D-350-es dízel tehergépkocsi továbbfejlesztett változatának (pl. D-352) gyártása csökkenő tendenciát mutat, gyártása 1962-től lényegében befejeződött. Az 1960-as évek elején klasszikusnak számító D-450-es nyerges vontató gyártása 1960-tól 1964-ig emelkedő tendenciát mutat. A különleges szállító gépjárművek csoportjába tartozott a D-705 típusú nyerges vontató is. Termelésének megduplázása az 1960. évi indulást követően 1961-re tehető, ezt követően 1962-től közel másfélszáz darab készült belőle évente. Külön kategóriába sorolhatók az elsősorban hadiipari igények kielégítését szolgáló D-344-es és D-346-os gépjárművek. E típusok használatát a Magyar Néphadseregben rendszerezítették.

Az új gyártmányok értékesítéséből az autógyár jelentős exportbevételre tett szert. Ebben közrejátszott az is, hogy egyrészt a vállalat és a gazdasági vezetés felismerte az új típusok gyártásában rejlő lehetőségeket, másrészt a szocialista blokk országai csak évekkel később kezdtek a nyerges vontatók gyártásába. 1959 és 1964 között a speciális felépítménnyel rendelkező közúti járművek aránya az 1959. évi 9,5%-ról 35%-ra nőtt, tehát a termékszerkezet jelentős bővüléséről beszélhetünk.³⁶ A következő táblázat az új fejlesztésű tehergépkocsik exportadatait tartalmazza.

³⁵ A vállalat által készített táblázat csak az alvázak mennyiségét közli, az 1960 előtti adatok pedig hiányoznak.

³⁶ Germuska – Honvári: i. m. 55.

2. számú táblázat
A gyártott fő tehergépjármű-típusok száma (darab)

Típusok	1956	1957	1958	1959	1960	1961
D-420 tehergépkocsi	549	646	1298	406	248	168
D-420 billenős tehergépkocsi	2	3	210	442	518	1026
D-420 alváz	189	418	197	827	410	603
D-420 billenős alváz	-	-	-	-	30	-
D-450 nyerges vontató 4.5 tonnáig	-	-	3	57	297	180
D-450 nyerges vontató 4.5 tonna felett	-	-	1	1	68	141

Forrás: MNL PML, XXIX-88 1. d. Csepel Autógyár egységes adattára az 1950–1961. évekre

Jóllehet a D-420-as gépjármű fejlesztése az 1956 előtti időszakra esett, a típus gyártása és exportja az 1950-es évek végén még meghatározónak számított a gyártmányösszetételben, továbbfejlesztett változata a D-450-es gépjármű lett. A rendelkezésre álló adatok jól mutatják, hogy a D-420-as gépjármű 1958. évi darabszáma az 1957. évihez képest megduplázódott, azonban 1959-től már az 1956. évi szint alá süllyedt. A D-420-as gépkocsinak ún. „magashegyi” HD-jelzésű változata is készült, melyet az autógyár és a Járműfejlesztési Intézet mérnökei azért fejlesztettek ki, hogy különleges körülmények között is üzembiztos maradjon. O. P. gépipari technikai végzettségű interjúalanyom, aki 1953-tól dolgozott a vállalatnál, úgy fogalmazott, hogy a típusfejlesztés ekkor folyamatos volt. A magashegyi gépjármű nagy különlegesség volt hazánkban is: „ezekhez a kocsikhoz hozzá kellett fejlődni” [ti. azok alkalmazásához – K. A.].³⁷ Interjúalanyom, aki akkor az üzemfenntartáson technológusként dolgozott, arra a kérdésre, hogy munkaterületén a fejlesztésekből 1956 után mit érzékelt, úgy válaszolt, hogy „Többféle terméket gyártottunk, többféle gondunk is volt, sokkal több lett a munka, jobban oda kellett figyelni.”³⁸

³⁷ Interjú O. P.-vel, 2015. szeptember 9. Készítette: Kiss András.

³⁸ Interjú P. K.-val, 2016. szeptember 3. Készítette: Kiss András.

A lehetőségek buktatója: Győr

Germuska Pál és Honvári János tanulmányukban részletesen kitérnek arra, hogy az 1956 után jelentkező piaci igények kielégítésének az autógyár által előállított dízelmotor korszerűtlensége szabott gátat. Az exportorientált közúti járműgyártás fejlesztésének kérdése a korszerű közúti motorgyártás bázisának megteremtésén alapult. Továbbra sem volt eldöntött és még évekig húzódott a vita arról, hogy a motorgyártás központja Győrbe, a Magyar Vagon- és Gépgyárba kerül, vagy a Csepel Autógyárban folytatódik.³⁹ Elsősorban Horváth Ede⁴⁰ érvelt azzal, hogy a világon általában évi százezres darabszámmal kezdődik a rentábilis motorgyártás, és több milliárd forintos beruházással, automata gépsorok beállításával lehet csak felvenni a világpiaci versenyt a szocialista országokkal a volt gyarmati államok és a kapitalista piacok igényeinek kielégítéséért.⁴¹ Határozott fellépése, a piaci igények felismerése és az, hogy mindeközben a Győri Szerszámgépgyárat beolvasztották a Magyar Vagon- és Gépgyárba, előrevetítette a két vállalat éles konfrontációját és az autógyár vesztes helyzetét.

A közúti motorgyártás beruházását több éven keresztül tárgyalták a Kohó- és Gépipari Minisztérium, az MSZMP KB Ipari és Közlekedési Osztály, a megyei pártbizottságok és a vállalatok képviselői között. Különösen a Csepel Autógyár vezetői sürgették a kérdés eldöntését – végeredményben jogosan –, hiszen az ipar-telepítés irányába elmozduló szakmai „viták” közel három éve folytak. Az autógyár a tárgyalásokon arra az álláspontra helyezkedett, hogy mérnöki-szakmai gárdájával – együttműködve a Járműfejlesztési Intézettel – meg tudja oldani a motorok fejlesztését. A licencvásárlás mellett érvelők arra hivatkoztak, hogy a hazai motor sorozatgyártásához minimum négy-öt év szükséges, és így a közúti járműgyártás fejlesztése késne, az ország piacokat veszítene el. Az MSZMP KB Ipari és Közlekedési Osztálya 1963 tavaszán számos egyeztetést folytatott a kérdésben érintett személyekkel, köztük az MSZMP Pest Megyei Pártbizottság befolyásos első titkárával, Cservenka Ferencnével⁴² is, aki a felső pártszerveknél a Pest megyei

³⁹ Az autógyár szakemberei az Autóipari Kutató Intézettel állandó fejlesztéseket végeztek a motor teljesítményének növeléséért, azonban az új típusú járművek további motorteljesítmény-igényét nem lehetett kielégíteni. Honváriék szerint Horváth Edének, a vállalat új vezéregazgatójának már a kinevezése előtt megígérhették, hogy a nagysorozatú járműmotorok gyártásának székhelye Győr lesz, arról azonban még vita folyt, hogy mindez hazai fejlesztéssel vagy licenc vásárlásával valósuljon-e meg. Germuska – Honvári: i. m. 49., valamint: MNL OL, KGM Zsöfinyecz Mihály miniszter iratai (a továbbiakban: XIX-F-6-ga), 45. doboz, 1961. május 18.

⁴⁰ Horváth Ede (1924–1998): vasesztergályos, vállalatvezető, kommunista politikus. 1951-től a Győri Autógyár műszaki osztályának a vezetője, majd 1951 és 1963 között a Győri Szerszámgépgyár igazgatója. 1963-tól 1989. évi nyugdíjazásáig a Magyar Vagon- és Gépgyár vezéregazgatója. 1957-től az MSZMP KB póttagja, majd 1970-től rendes tagja.

⁴¹ Germuska – Honvári: i. m. 50.

⁴² Cservenka Ferencné (1918–2010): kommunista politikus. 1962-től 1983-ig az MSZMP Pest Megyei Bizottság első titkára, 1980 és 1988 között az Országgyűlés alelnöke.

telepítés érdekében lobbizott. A döntés elhúzódásához hozzájárultak a háttérben zajló szakmai belharcok, valamint Horgos Gyula kohó- és gépipari miniszter és Szurdi István,⁴³ az MSZMP KB Ipari és Közlekedési osztályvezetője meggyőzésének kísérletei, akik alapvetően a motorgyártás Győrbe telepítését és a licencvásárlást támogatták.⁴⁴

A motorgyár Győrbe telepítésének kérdése az 1963. augusztus 10-i kohó- és gépipari miniszteri értekezleten dőlt el. Az értekezleten a Pest Megyei Bizottság javaslata alapján felmerült a motorfejlesztésben részt vett szakembergárda megkérdezése arról, vajon licencmotor vagy a hazai fejlesztés lehet-e az alapja a beruházásnak. Mindezt egyrészt tekinthetjük ennek a csoportnak az autógyáron, de általában a magyar járműipari szakmán belüli felülreprezentáltságának. Másrészt azonban, ha elfogadjuk Honvári János és Germuska Pál feltételezését, miszerint Horváth Edének már a vezérigazgatói kinevezése előtt megígérték, hogy Győr lesz az új közúti motorgyártás központja, akkor szakmai véleményük kikérése minden bizonnyal csakis a Csepel autógyári vezetés „lecsillapítására” irányult. Az értekezletet követően Cservenka Ferencné levélben Nyers Rezsőhöz fordult, melyben sérelmezte a miniszter döntését és kérte, hogy a párt titkársága foglalkozzon a kérdéssel, valamint, hogy részt vehessen a Gazdasági Bizottság (GB) ülésén.⁴⁵

Cservenka Ferencné 1965. május 12-én levelet írt Szurdi Istvánnak is. Ebben azt sérelmezte, hogy az autógyár – és személyesen ő – mindent megtett, hogy a motorgyártás Szigetszentmiklós-Gyártelepre kerüljön. Kiemelte, hogy a műszaki fejlesztések miatt erősítették meg a vállalatot új főmérnökkel: *„Napi harcot kellett folytatni az emberek megtartásáért úgy, hogy közben biztatást szakmai vonalról nem kaptak. Sőt! [...] Igen nehéz időszak van mögöttünk, mert egy letört, perspektíva nélküli, bizalmat veszített és minden iránt bizalmatlankodó műszaki és tőzsgárda megtartása és újbóli talpra állítása volt a feladatunk.”*⁴⁶ Cservenkáné elképzelése az

⁴³ Szurdi István (1911–1987): kommunista politikus. 1957 januárjától Marosán György javaslatára az MSZMP KB Ipari és Közlekedési Osztályának vezetőjévé nevezték ki. Tisztségét 1963. decemberig töltötte be. 1966 és 1976 között belkereskedelmi miniszter, 1957 és 1980 között az MSZMP IKB és KB tagja, emellett számos más pozíciót is betöltött.

⁴⁴ MNL OL, MSZMP KB Ipari Osztály iratai (a továbbiakban: M-KS 288. f. 26. cs.), 1. ő. e. 1965. A tárgyalásokról és eredményeiről 1965. április 14-én emlékeztető készült. Az Autó- és Traktoripari Igazgatóság a Csepel Autógyár mellett érvelt. Legfontosabb érvként a gyakorlattal rendelkező műszaki szakembergárdát említették, ezt követte Győr perifériális helyzete, mely a szállításokat nehezítené. A minisztérium Távlati Fejlesztési Osztálya azonban a győri telepítést támogatta abból a megfontolásból, hogy az a vidék iparának fejlesztését és Budapest tehermentesítését szolgálná, továbbá Szigetszentmiklós-Gyártelepen az üzemek áttelepítése jelentős költséggel járna, Győr munkaerő-kapacitása pedig gazdaságosan is kihasználható lenne. Az érveket és ellenérveket részletesen taglalja: Germuska – Honvári: i. m. 53–63.

⁴⁵ A számtalan bizonytalansági tényező miatt a bizottság nem tűzte napirendre a kérdést, arra csak jóval később, 1964. december 23-án került sor. A bizottság felhatalmazást adott a licenciát nyújtó cégekkel a tárgyalások megkezdésére.

⁴⁶ MNL OL, M-KS 288. f. 26. cs. 1. ő. e. 1965.

volt, hogy Horgos Gyula kohó- és gépipari minisztert, valamint Szurdi Istvánt az autógyárba invitálja azért, hogy az új műszaki vezetőket „erősítsék”. Célja egyértelműen az volt, hogy a szakmai pályafutásukat nagy hévvel és tenni akarással kezdő (illetve 1957 után azt újabb lendülettel folytató) mérnököket maradásra biztassa. Feltehetően Cservenka Ferencné kemény hangvételű levelére válaszolva, 1965. május 31-én Horgos Gyula miniszter személyesen is tájékoztatta őt a Csepel Autógyár perspektivikus fejlesztéséről, amit ekkor még a tehergépkocsik alvázainak, fülkéinek és alkatrészeinek gyártásában és a járművek összeszerelésében képzeltek el. A személyes egyeztetés különlegességét az adja, hogy ezen a Csepel Autógyár vezetői „elmarasztalták” a kohó- és gépipari miniszter, de általában a minisztérium vezetőségét. Cservenkáné továbbra is a Központi Bizottság segítségét várta, ahogy fogalmazott: „*az autóipar fejlesztésével kapcsolatos további nyitott kérdések mielőbbi rendezésére.*”⁴⁷ A háttérben zajló egyeztetések főszereplőit nem az autógyári műszaki csoport, nem is a vállalat vezetői,⁴⁸ hanem elsősorban a párt megyei (így a győri megyei bizottság)⁴⁹ vezetői alkották.

Fontos kiemelni, hogy erre az időszakra esett számos azonos ágazatban működő kisebb-nagyobb vállalat összevonása, más néven „profilisztítása”. Az elvben a vállalatok közötti átláthatóságot segítő összevonások mögött bér- és létszám-takarékossági intézkedések álltak. A Gazdasági Bizottság 1962. október 26-i döntése nyomán a Csepel Autógyárba integrálták a budapesti székhelyű Dugattyú- és Csapágyöntödét, valamint a Dugattyúgyűrűgyárat. Az összevonásról készült jelentés szerint a vállalatok vezetőit és a munkásokat a termelési értekezleteken elsősorban a nyereségrészesedés, a bérkeresetük, a jóléti alap és a közétkeztetés kérdései foglalkoztatták.⁵⁰

1964. január 1-jével a KGM Autó- és Traktoripari Igazgatóságot trösztté szervezték, melynek szerepe az iparág középszintű irányítása lett.⁵¹ Az elképzelés része volt, hogy a gyártmányfejlesztést és a kísérleti kutatást a Járműfejlesztési Intézetbe irányítják, ezzel azonban gyengítették a Csepel Autógyárban és más vállalatoknál folyó kísérleti munkát. Az erről szóló minisztériumi előterjesztésben a tröszt létrehozásának „előnyeként” hozták fel, hogy a közös fejlesztés döntéseit „*már nem korlátozzák ellentétes, szűk vállalati érdekek*”. Az ágazaton belül az összevonások során a tíz termelő vállalatból hat maradt, továbbá létrejött egy kutató-fejlesztő intézet.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Az autógyár igazgatója 1955 és 1959 között Csányi Antal, 1959 és 1968 között pedig Szőnyi Miklós volt.

⁴⁹ Győr-Moson-Sopron megyét a megyebizottságtól Lombos Ferenc (1923–2011) első titkár képviselte.

⁵⁰ MNL OL, M-KS 288. f. 26. cs. 1. ő. e. 1965. Következő idézet uo.

⁵¹ 1952 és 1955 között Autó- és Traktoripari Tröszt (ATIT), 1955-től 1964-ig Autó- és Traktoripari Igazgatóság (ATIG), majd 1964-től szintén tröszt formában működött.

A következőkben tekintsük meg az iparág fő vállalatainak adatait – különös tekintettel a mérnökök létszámára –, majd a műszaki alkalmazottak létszámadatait a Csepel Autógyáron belül.

3. számú táblázat

*Az iparág szervezetébe tartozó vállalatok 1963. évi termelési adatai
(millió forintban) és létszámadatai (fő)*

Vállalat	Teljes termelési érték	Iparágon belüli koope-ráció	Export-érték	Összlét-szám(fő)	Mérnök (fő)	Technikus (fő)
1. Csepel Autógyár	2 691 796	916 200	706 414	7920	163	383
2. Ikarus Karosszéria- és Járműgyár	1 869 777	105 000	799 398	6120	75	312
3. Vörös Csillag Traktorgyár	1 142 760	14 500	501 000	4940	92	242
4. Győri Szerszámgépgyár	1 010 422	524 200	151 500	4860	51	146
5. Autóvillamossági Felszerelések Gyára	235 500	75 000	51 808	1553	20	67
6. Gödöllői Gépgyár	210 897	-	63 942	972	17	56
Járműfejlesztési Intézet	-	-	-	390	91	47
Igazgatóság ⁵²	-	-	-	54	11	7
Összesen	7 161 152	1 634 900	2 274 062	26 809	520	1270

Forrás: MNL OL, M-KS 288. f. 26. cs. 49. ő. e. 1964

A táblázatból látható, hogy az iparág vezető vállalata a Csepel Autógyár volt. Teljes termelési értéke valamennyi vállalatét meghaladta, az Ikarus Karosszéria- és Járműgyár mindössze az exportbevételeiben előzte meg. A vállalatok termeléséhez nagyban hozzájárult, hogy az iparág 1961 és 1963 között 383 millió forint beruházást kapott. Az MNB Kohó- és Gépipari Hitelosztály Jármű- és Közlekedésgépipari

⁵² KGM Autó- és Traktoripari Igazgatóság.

Osztálya jelentése szerint az autóipar teljes termelése 1959-től 1964-ig 120%-kal emelkedett.⁵³

Ami az autógyár létszámadatait illeti, elmondható, hogy a közel nyolcezer főt foglalkoztató vállalat létszám tekintetében is kimagaslott a többi vállalat közül. Ha szemügyre vesszük az adatokat, a különbség a mérnökök, tehát a magasán kvalifikált, műszaki egyetemi végzettséggel rendelkezők számában is jelentős volt. Az összes iparági vállalat közül ez a csoport a Csepel Autógyárban volt a legnépesebb, létszáma az Ikarus gyári mérnökök számához képest is több mint kétszeres volt.

A sorban az autógyárat különös módon nem az Ikarus, hanem a Vörös Csillag Traktorgyár követte, „holtversenyben” a Járműfejlesztési Intézettel, ahol 91 mérnök állt alkalmazásban. Az autógyárnál és az intézetnél dolgozó mérnököknek az összlétszámhoz képest magas aránya alátámasztja a két vállalatnál folyó gyártásfejlesztési munka prioritását. A Járműfejlesztési Intézetnél a 390 főre eső 91 mérnök alacsony arálynak tekinthető, mivel az intézet feladata új gépjárművek, motorok szerkesztése és kísérletezése volt, ami jelentős autóipari tudást feltételezett. Az intézet technikusainak létszámával együtt a műszaki végzettségűek aránya is alacsonynak mondható, ami arra utal, hogy a műszaki-fejlesztő kutatóintézetnél fennmaradó 252 fő nem műszaki végzettségű, hanem feltételezhetően adminisztratív munkaerő volt. Jelentős létszámú vállalatnak tekinthető a Győri Szerszámgépgyár a maga 4860 fős állományával, melyet éppen 1964. január 1-jével integráltak a Wilhelm Pieck Waggon- és Gépgyárba, létrehozva ezzel a Rába Magyar Vagon- és Gépgyárat. A szervezeti átalakítás jelentőségét az adta, hogy a fúzióval a vállalat a Csepel Autógyár komoly versenytársává nőtte ki magát.

Nem a véletlen műve, hogy a mérnökökre és technikusokra vonatkozó létszámadatok bekerültek a táblázatba. Ennek okát abban látom, hogy az 1950-es évek közepére tehető gyártmány- és gyártásfejlesztési igény nagyszámú mérnök alkalmazását kívánta meg az ágazat vállalatainál. Jóval nagyobb csoportot alkottak a vállalatokon belül a technikusok, akik középfokú műszaki végzettséggel rendelkeztek. Itt szintén a Csepel Autógyárat emelhetjük ki, azonban általánosan elmondható, hogy a technikusok létszáma többszörösen meghaladta a műszaki egyetemet végzett mérnökökét. A technikusok csoportjának mindazonáltal biztosítva volt a felsőfokú továbbtanulás lehetősége, és többen éltek is azzal.

A következőkben tekintsük meg a műszaki alkalmazottak csoportjába sorolt mérnökök, mérnök-közgazdászok és technikusok létszámadatait. Az elemzéseknél a vállalati adattárban a mérnökökre és technikusokra vonatkozóan csak becslült adatokkal találkozhatunk, ezért azt óvatossággal kell kezelnünk.

⁵³ MNL OL, Magyar Nemzeti Bank elnökhelyettesek és ügyvezető igazgatók iratai (a továbbiakban: XXIX-L-1-bbb), 85. doboz, 1. tétel. Tájékoztató a közúti járműprogram jelenlegi gazdasági és pénzügyi helyzetéről és további feladatairól, 1970. május 13.

4. számú táblázat

A műszaki alkalmazottak létszámának alakulása 1950 és 1961 között (fő)

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961
Mérnök	35	44	49	57	62	83	98	88	95	101	103	105
Mérnök- közgazdász	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Technikus	97	145	166	232	248	267	286	291	295	301	305	309
Összesen:	132	189	215	289	310	350	384	379	390	402	408	414

Forrás: MNL PML, XXIX-88 1. d. Csepel Autógyár egységes adattára az 1950–1961. évekre

A mérnökök és technikusok létszáma az 1950 és 1961 közötti időszakban – az 1957. évtől eltekintve – folyamatosan emelkedő tendenciát mutatott, azonban ki kell hangsúlyoznunk még egyszer, hogy ezek becsült adatnak tekinthetők. Mivel nem találtunk olyan adatforrást, amely egy évtizedet átölelően kitért volna az alkalmazottak – azon belül a műszakiak – létszámára, e táblázat adataiból kell kiindulnunk, feltételezve, hogy azok hozzávetőlegesen fedik a valóságot. Az adatokat a 3. számú táblázatban szereplő mérnök-technikusi számadatokkal összevetve közel pontosaknak tekinthetjük. A korábbi évek tendenciáit szemlélve kiugró növekedésnek tűnhet azonban a mérnökök 1961 és 1963 közötti létszámában bekövetkezett változás (1961: 105, 1963: 163 fő). Hasonló következtetésre juthatunk a technikusok adatainak vizsgálatakor: 1961-ben 309, 1963-ban pedig már 383 fő. Az 1962. évi adatok hiányában csak azt feltételezhetjük, hogy 1962-ben mindkét csoport létszáma jelentősen megugrott. E két csoport 1956-ban a vállalati összlétszám 5,5%-át adta, ellenben 1961-re már 6,4%-át.⁵⁴

A Csepel Autógyárban munkát vállaló műszaki és adminisztratív alkalmazottak iskolai végzettség szerinti megoszlása további érdekes adatokat rejt.

⁵⁴ MNL PML, XXIX-88, 1. doboz.

5. táblázat
A műszaki és adminisztratív alkalmazottak végzettség szerinti megoszlása
1950 és 1961 között (fő)

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961
Műszaki és adminisztratív összesen	816	1133	1596	1734	1753	1473	1430	1182	1166	1216	1263	1301
Műszaki egyetem	3 2	57	69	94	96	94	92	98	96	98	100	101
Közgazdasági egyetem	5	6	11	14	15	13	13	9	8	10	11	12
Egyéb főiskola	26	31	38	35	36	36	36	29	28	27	27	29
Műszaki középiskola	73	102	145	210	236	258	279	150	205	270	322	329
Közgazdasági középiskola	27	35	47	49	51	44	43	36	35	35	37	40
Egyéb középiskola	263	380	462	493	474	353	312	220	202	216	220	229
Középfiskolánál alacsonyabb	390	522	824	839	845	675	655	640	592	560	546	561

Forrás: MNL PML, XXIX-88 1. d. Csepel Autógyár egységes adattára az 1950–1961. évekre

Az adatok szerint a műszaki és adminisztratív munkakörben dolgozók száma 1950-től 1956-ig folyamatosan emelkedett, mindössze csak 1957–1958-ban csökkent jelentősen. Bizonyosra vehető, hogy e két csoporton belül a többséget az adminisztratív munkavállalók alkották. Végzettségüket tekintve érdekes adatokat olvashatunk ki a táblázatból, mely szerint 1950 és 1961 között alig emelkedett a műszaki egyetemet végzett és így mérnökként az autógyárban dolgozók száma. Kétszeres növekedést mindössze csak 1950-ről 1951-re láthatunk, azt követően létszámukra a stagnálás volt jellemző, számuk 1961-ben is 101 főt tett ki. Ebből arra következtethetünk, hogy ez a vállalaton belüli csoport alacsony létszáma ellenére is meghatározó szerepet töltött be az egyes Csepel-gyártmányok fejlesztésében.

A közgazdasági egyetemet, „egyéb főiskolát” és közgazdasági középiskolát végzettek a vállalaton belül elsősorban a kalkuláció, a bérszámfejtés, a könyvelés és még további pénzügyi-gazdasági területen helyezkedtek el. Jóval magasabb azonban a műszaki középiskolát végzettek száma, ahova elsősorban a technikusokat sorolhatjuk. A legnagyobb létszámot kétségkívül a középiskolánál alacsonyabb végzettségűek alkották általános iskolai végzettséggel. Munkakörük szerint ők is műszaki és adminisztratív jellegű munkát végeztek, azonban a vállalat legalsóbb szintjein helyezkedhettek el (pl. anyagnyilvántartás, raktár, munkaverseny-iroda). Kifejezetten gyártmánytervezéssel 1956-ban 91, 1957-ben 132, 1958-ban 126 fő foglalkozott, mely létszám 1961-ben is 128 fő volt.⁵⁵

A motorkérdés: újabb pozícióvesztés

Az autógyárnál dolgozó műszaki szakembergárda számára az újabb megrázkódást az jelentette, hogy az 1960-as évek közepére nyilvánvalóvá vált: azonkívül, hogy az új motorgyártás helyszíne Győr lesz, bázisa nem a hazai, tehát a Járműfejlesztési Intézet által fejlesztett motorra, hanem licencvásárlásra épül majd.⁵⁶ Addig azonban a háttérben komoly szakmai-politikai viták folytak a KGM, a Csepel Autógyár, valamint a Magyar Vagon- és Gépgyár képviselői között. A kérdéssel kiemelten foglalkozott az MSZMP KB Ipari Osztálya és Fock Jenő,⁵⁷ a Gazdasági Bizottság elnöke. Az osztályon belül a kérdés kapcsán azonban tanácsatlanság uralkodott: *„A Csepel Autógyár és Győr közötti vita nem mai keletű. Már többször lezárásra került, mégis újból felvetődik.”*⁵⁸

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ A licencmotor beszerzése körüli vitákat részletesen elemzi: Germuska – Honvári: i. m. 63–74.

⁵⁷ Fock Jenő (1916–2001): kommunista politikus. 1967-től 1975-ig a Minisztertanács elnöke, jelentős szerepe volt az új gazdasági mechanizmus kidolgozásában és megvalósításában.

⁵⁸ MNL OL, M-KS 288. f. 26. cs. 3. ő. e. 1966. A feljegyzés hozzátette, hogy azért nem indokolt a Csepel Autógyárba telepíteni a motorgyártást és Csepel-motorokra alapozni az új típusokat, mivel Pest megyében az építőipari kapacitás és a létszám sem áll rendelkezésre.

Az eseményeknek újabb lendületet a Gazdasági Bizottság 1964. december 28-i határozata adott, mely felhatalmazta a kohó- és gépipari, valamint a külkereskedelmi minisztert, hogy külföldi cégektől „*motorlicenc engineering és gyártóberendezés vásárlására*” árajánlatokat rendeljen.⁵⁹ A határozatot hosszú egyeztetés és külföldi utazások követték, melyeken győri mérnökök vettek részt. A hónapokig folyó tárgyalások központi kérdése a sorozatgyártás mielőbb megindítása és a magyar járműmotor fejleszthetősége volt. A tárgyalások eredményeként összesen kilenc cégtől érkezett Magyarországra motor-mintapéldány, melyeket egy szakértői bizottság vizsgált meg. A vizsgálatokat követően a szakemberek a MAN-Renault-Ferrostaal konzorcium ajánlata mellett döntöttek, melynek licenccéje 77–78 millió nyugatnémet márkát tett ki.

A MAN-csoport licencszerződés-ajánlata a győri gyártású motorra korlátlan exportjogot biztosított a szocialista országokba, azonban erősen korlátozott jogot a nyugat-európai piacokra.⁶⁰ Az ajánlatokat látva a Járműfejlesztési Intézet és a Csepel Autógyár vezetése, műszaki szakembergárdája ellentámadásba ment át, és 1965. április 8-i beadványukban részletesen ismertették saját motorcsaládjuk előnyeit. Határozott fellépésük elegendőnek bizonyult arra, hogy a minisztérium döntéshozóit még az utolsó pillanatban is elbizonytalanítsák.⁶¹ A terméketlen vitáknak végül a KGM és a Külkereskedelmi Minisztérium vetett véget. A két minisztérium 1966. április 27-én benyújtotta javaslatát a Gazdasági Bizottság felé a tőkés közúti dízel járműmotor licenc- és gyártóberendezés vásárlására. A licencmotor vásárlásáról a végső döntést a Gazdasági Bizottság mondta ki 1966. május 20-i határozatában.⁶² A minisztériumi vezetés azt hangoztatta, hogy az autógyár előtt továbbra is komoly jövő áll, annak ellenére is, hogy nem kapta meg az új motor gyártási jogát. Az új motor gyártásáról szóló előterjesztés a Csepel Autógyár esetében a továbbfejlesztett változatok gyártását tartalmazta. A pártapparátus a győri telepítés mellett foglalt állást abból az okból is, hogy szerintük a korábban gyártott motorokhoz az autógyárnak legalább még egy évtizedig biztosítania kell a pótalkatrészeket. Ezzel a döntéshozók azt kívánták hangsúlyozni, hogy a vállalat továbbra is megrendelésekhez jut, így új épületekre, gépekre, azaz beruházásokra lesz szüksége.⁶³ Az autógyár motorgyártása 1956 és 1965 között a következőképpen alakult:

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Az Európai Gazdasági Közösség (EGK) országaiba exportálható mennyiséget évi 140 darabban határozták meg.

⁶¹ A MAN-motor állítólag előnytelen tulajdonságairól Sulyok Béla pénzügyminiszter levelet kapott, amelyben autópári szakemberek érveltek a JÁFI-fejlesztésű motorok mellett. Bővebben: Germuska – Honvári: i. m. 68.

⁶² MNL OL, M-KS 288. f. 26. cs. 3. ő. e. 1966. A Gazdasági Bizottság 10.122/1966. számú határozata.

⁶³ Germuska – Honvári: i. m. 72. A vállalat számára a második öt éves tervben (1961–1965) eredetileg 459 millió forint beruházást hagytak jóvá, melyben szerepelt a motorgyár bővítése. A fenti összegből a vállalat 261 millió forintot használt fel beruházásra, jelentős részét gépek beszerzésére.

6. számú táblázat

A Csepel Autógyár közúti járműmotor kibocsátása 1956–1965 (darab)

Megnevezés	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965
Négy- hengeres	7686	6722	7294	8532	8334	8213	9037	9318	7868	6090
Hathengeres	1457	1490	1512	1508	1486	2304	2244	2940	3671	5324
Összesen	9143	8212	8806	10040	9820	10517	11281	12258	11539	11414

Forrás: MNL PML, XXIX-88 1. d. Csepel Autógyár egységes adattára az 1950–1961. évekre⁶⁴

A fenti döntés azonban – ahogy Germuska Pál és Honvári János is fogalmazott – végeredményben megpecsételte a Csepel Autógyár jövőjét.⁶⁵ A több évig tartó politikai-szakmai vitákkal egyidejűleg létezett egy másik konfliktusforrás is, mely alapvetően meghatározta a Csepel Autógyár és az azt irányító hatóságok kapcsolatát. A vállalat(ok) és az Autó- és Traktoripari Tröszt ellentétének kialakulása még 1964-re tehető, a konfliktusok lényegében már a tröszt megalakulásával egyidejűleg jelentkeztek. Egy 1964. évi jelentés külön foglalkozott a vállalati önállóság kérdésével, melyben megállapították, hogy a vállalatok és a tröszt vezetői között „ellentétes vélemények alakultak ki.”⁶⁶ Ennek oka abban kereshető, hogy az új tröszt szervezeti rendszer létrejöttével a gyártmány- és műszaki fejlesztés, a gazdálkodás területén a korábbihoz képest jelentősen csökkent a vállalatok önállósága. A jelentés így fogalmazott: „Ezt a vállalatok vezetői úgy ítélik meg, hogy csorbítja tekintélyüket, iparágazati rendszerbe szervezett jogaikat és önállóságukat. Sok esetben a kérdések felvetése mögött hiúság és indokolatlan önállóságra törekvés tapasztalható.” Az 1964. január 1-jével létrejövő ATIT-nak a vállalatok tervezését és működését érintő centralizálási törekvései erős negatív visszhangra találtak. A vállalati önállóság kérdése a Csepel Autógyár Pártbizottságának titkára, Konyár Ferenc figyelmét sem kerülte el, aki a tröszt és az autógyár kapcsolatát nem tartotta „rossznak.” Úgy fogalmazott: „Egy kérdés zavar csak, az önállóság. [...] A Tröszt intézkedései arra engednek következtetni, hogy a középírányító szerep helyett egyre inkább a nagyvállalat kialakítása felé tendál. Kérdés az, hogy egy nagyvállalatot

⁶⁴ A vállalati adattárba 1973-ig utólag beírták a motorgyártás adatait.

⁶⁵ Germuska – Honvári: i. m. 62. A licencszerződést 1967. január 6-án írták alá, Győrben az új motorgyárat 1969. június 17-én avatták fel.

⁶⁶ MNL OL, M-KS 288. f. 26. cs. 52. ő. e. 1964. A következő idézet uo.

*helyes-e – különösen az új mechanizmust figyelembe véve – egy még nagyobb vállalatba bekapcsolni?*⁶⁷

Elképzelhetőnek tűnik, hogy a motorkérdésben elfoglalt határozott és ambiciózus álláspont, a vállalati önállóság hangoztatása és a tröszt irányában megfogalmazott kritika vezetett oda, hogy az MSZMP KB Ipari Osztályán az autógyár vállalatvezetőit „vezetési stílusukban” elmarasztalták és leváltásukat fontolgatták. Az autógyár vezérigazgatója, Szőnyi Miklós felé a kritika az volt, hogy szerintük „nem tudta kézben tartani a műszaki és gazdasági problémák irányítását”, egy szűkebb körű, főosztályvezetőkön álló csoportra támaszkodott. Szőnyi nem fogadta el a trösztben bevezetésre került „két főmérnök” rendszert sem, jóllehet a vállalat vezető beosztású személyeit tartalmazó nyilvántartás szerint a vállalati főmérnök mellett 1963-tól létezett a termelési főmérnöki tisztség is.

Érdekes a jelentés azon része, mely azt rótta fel a Csepel Autógyárnak, hogy a műszaki fejlesztés területén a vállalatnál problémák voltak, – ez utalás lehetett az autógyár és a Járműfejlesztési Intézet által fejlesztett motorcsaládnál felmerült hiányosságokra. A tröszt elmarasztalta a vállalatvezetést, és ehhez a kohó- és gépipari miniszterhelyettest is sikerült megnyernie. A levéltári források szerint a kritikának a vállalatnál személyi következményei is lettek. Ezek szerint a műszaki főmérnököt felmentették, és új termelési főmérnököt, valamint főkönyvelőt neveztek ki.⁶⁸ Ebben az időszakban további személycserék a gyártásfejlesztési és gyártmányfejlesztési főosztályokon történtek. 1964. februárban a Gyártásfejlesztési Főosztály éléről a már korábban említett H. Kovács József főtechnológus, a Gyártmányfejlesztési Főosztályról pedig 1964. márciusban Körtvélyesi Antal főkonstruktőr távozott. Távozásuk pontos okát és azt, hogy a vállalaton belül esetleg más pozícióban helyezkedtek el, nem ismerjük.

A vállalati párttitkár 1966-ban már az MSZMP KB Ipari Osztály segítségét kérte abban, hogy növeljék a fejlesztési területen dolgozó műszaki végzettségűek számát. Úgy fogalmazott, hogy a fővárostól való távolság miatt a vállalat nem volt vonzó a „megfelelő szinten dolgozók” számára. Hasonló beosztást és munkabért egy műszaki egyetemet végzett gépészmérnök szerinte Budapesten is találhatott, és nem is kellett több órát ingáznia. Interjúalanyom, Lukácsi Gábor,⁶⁹ a vállalat

⁶⁷ MNL OL, M-KS 288. f. 26. cs. 6. ő. e. 1966.

⁶⁸ Uo. A forrás nem nevesítette a felmentett és kinevezett főmérnököket és a főkönyvelőt. A forrás hitelessége kétségbe vonható, ugyanis a vállalati vezetők neveit, beosztását és időkorét tartalmazó adattár szerint a jelentés elkészültének idején vagy azt megelőzően nem történt személycseré. Modrovits Tihamér főmérnök (műszaki igazgató) 1955. novembertől 1965. februárig, Kerhling Béla főkönyvelő (gazdasági igazgató) 1956. júliustól 1968. júniusig dolgozott beosztásában. A termelési főmérnöki tisztséget 1963. márciusban vezették be az autógyárnál, és Ratskó Istvánt bízták meg a feladatok ellátásával, aki 1968. januárig dolgozott ebben a tisztségben. *Csepel Autógyár gazdasági vezető beosztású dolgozóinak névjegyzéke 1949–1980*. Összeállította: Józsa László. Szigetszentmiklós, 1980, 2–5.

⁶⁹ Lukácsi Gábor 1955-től dolgozott a vállalatnál, 1978. júliustól termelési igazgató.

későbbi vezérigazgatója például – a dél-budapesti közúti összekötő híd hiányában – napi rendszeres dunai hajójáráttal járt Budafokról a Csepel-szigetre dolgozni.⁷⁰ Az ingázással összefüggésben az autógyári elhelyezkedést gátolta a szolgálati lakások hiánya is.⁷¹ Visszaemlékezése szerint 1972. júniusban a Fröschl Gusztáv⁷² vezérigazgatóval való konfliktusai – ahogy ő fogalmazott: „egyet nem értés” – miatt távozott a vállalattól Körmeny Ágoston gépészmérnök.⁷³ Járműipari karrierjét a MOGÜRT-nél folytatta, ahol főmérnöki beosztásban dolgozott, majd 1985 és 1990 között a vállalat tanácsának elnöke lett. Feladata a külkereskedelmi tevékenység műszaki támogatása és az exportpiacokon jelentkező fejlesztések hazai adaptálása lett. Korábban, 1968-ban távozott a vállalattól Ratskó István is, aki 1957 és 1963 között a Kísérleti és Kutatási Önálló Osztályon dolgozott főosztályvezetőként, majd ezt követően 1968-ig termelési főmérnöként. Pályafutását 1968-tól a KGM-ben folytatta, ahol tagja lett a miniszter által irányított közúti-járműipari tervezőcsoportnak.⁷⁴ Távozásukban minden bizonnyal jelentős szerepet játszhatott a gyártmányfejlesztés visszafogása is. P. K. interjúalanyom technológusként úgy látta, hogy az 1960-as évek közepétől komoly motorfejlesztés nem történt. Ekkora már nyilvánvalóvá vált, hogy az autógyár a korábbi Steyr-motor továbbfejlesztett változatait fogja csak gyártani, ezért is fogalmazott úgy, hogy meglátása szerint: „Győr nagyobbat fejlesztett, érződött, hogy nincs fejlődés.”⁷⁵

Összefoglalva, az autógyári mérnökök végeredményben kimaradtak a döntéshozatalból. A közúti járműfejlesztési programba történő bekapcsolódást követően a korábbi volumenű gyártmányfejlesztési munka igénye is visszaszorult.⁷⁶ Az 1961 és 1965 közötti második ötéves terv végrehajtása során – amikor a leghevesebb viták folytak az új motorgyártás helyszínéről – a beruházások jelentős része első sorban nem előre megtervezett, hanem spontán felmerülő szükségletek kielégítését

⁷⁰ Interjú Lukácsi Gáborral, 2016. augusztus 18. Készítette: Józai Attila – Kiss András.

⁷¹ MNL OL, M-KS 288. f. 26. cs. 6. ő. e.

⁷² Fröschl Gusztáv pályafutását a Győri Hajtóműgyárban kezdte, és 1952-ben helyezték át az autógyárba. 1968. május és 1974. május között irányította a vállalatot. A vállalat vezetőit tartalmazó adattár szerint 1952 után nem töltött be vezetői tisztséget az autógyárnál, 1968-ban azonban a vezérigazgatói tisztségben találhatjuk.

⁷³ Szentgyörgyi: i. m. 61. Konfliktusuk esetleges szakmai okairól Körmeny nem közölt részleteket.

⁷⁴ Ratskó István az 1970-es évek közepén tagja lett az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében létrejött kutatócsoportnak, melynek feladata az volt, hogy megvizsgálja a hazai autóipar fejlődési tendenciáit és a várható műszaki, technológiai és piaci változásokat. Mindemellett a Budapesti Műszaki Egyetem Közlekedésmérnöki és Járműmérnöki Kar Gépjárművek Tanszékén is rendszeresen oktatott.

⁷⁵ Interjú P. K.-val. 2016. szeptember 3. Készítette: Kiss András.

⁷⁶ A program rövid, de tömör összegzését nyújtja Kocsis Bence – Pomázi Gyula: *A magyar közúti járműprogram. Sikertörténet mai hatásokkal és tanulságokkal.* http://jovojarmuve.hu/content/imageup/cikk_pdf/49144091666028feb8411f019c67c14.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2020. november 7.).

szolgált. A Gazdasági Bizottság 1967. évi döntése óta a világgiaci helyzet is megváltozott. A teherautók kisszeriás gyártása az 1960-as évek közepére gazdaságtalannak bizonyult. A magas színvonalon dolgozó autógyári műszaki csoport jelentős eredményeket tudott felmutatni a gyártmányfejlesztésben. Nem rajtuk múlt azonban, hogy a fejlesztéseket kiemelt feladatként nem folytathatták. A visszafogás mögött hangsúlyosan jelen volt az is, hogy a gazdaságos szeriák gyártására a belföldi piac korlátozott felvevőképessége és a szocialista országok járműipari fejlesztései miatt nem volt mód. Az autógyár az 1970-es évekre a KGST-n belüli gyártmányszakosítás eredményeként az Ikarus Karosszeria- és Járműgyár részére beszállítóként önjáró alvázakat kezdett gyártani.⁷⁷

Következtetések

1956 után a közúti járműgyártást a kiemelten fejlesztendő területek közé sorolták, melyben meghatározó részt kapott a gyártmányfejlesztés. A vállalat a hazai és nemzetközi igényekre való tekintettel végül a különleges rendeltetésű járművek, valamint az 1970-es évektől az Ikarus Karosszeria- és Járműgyár részére önjáró alvázak gyártására rendezkedett be. Az időszak szembetűnő változásaként érzékelhető, hogy a vállalati tervek nem teljesülése vagy az autógyár és az irányító hatóság konfliktusa esetén a felek az ideológiai szólamokat félretéve jóval inkább racionális, szakmai okokból indultak ki. Több esetben tetten érhető, hogy a vállalat pártbizottsága a központi apparátussal nyíltan felvállalta a konfrontációkat is.

A vállalatvezetés és a dolgozók mozgásteré 1956-ot követően lényegesen megváltozott, amiben szerepe volt a hatalom kezdetben engedékeny gazdaságpolitikájának. Az autógyár nemzetközi színvonalon dolgozó műszaki-mérnöki szakemberei az 1950-es évek közepétől a termékszerkezet korszerűsítésén és a vállalat piaci mozgásterének bővítésén dolgoztak – több-kevesebb eredménnyel. Mentalitásban ez a magasan kvalifikált műszaki réteg erősen kötődött a vállalathoz, és az általa végzett munkának is elsőrendű fontosságot tulajdonítottak. A termékszerkezet megújításának központi igénye kétségkívül felértékelte helyzetét, és gazdaságilag kedvező helyzetbe hozta a járműipari vállalatot is.

⁷⁷ Magyarország és a KGST kapcsolatait eltérő nézőpontokból részletezi Germuska Pál: *Vörös arzenál. Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között.* Budapest, 2010; Feitl István: *Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében 1949–1979.* Budapest, 2016.

STRATEGIES, INDEPENDENCE TRIALS IN THE „CSEPEL” AUTOMOBILE FACTORY, AFTER 1956

The deep crisis of the socialist planned economy had been prevented the falling down of the state-party in October, 1956. During the Revolution of 1956, there was no chance for reforming the socialist economic policy system and economic management. One of the main claim of 1956 was the total revision of the over-centralized state-party economic system, because there was no doubt that the communist economic policy would lead further political crisis. The large investments of the „Csepel” Automobile Factory in the beginnings of the 1950s, ended in 1953. The idea of the independent foreign trade emerged in the middle of the 1950s related to the factory. The reason was the motivation for the perfect and qualitative production through the direct foreign relationships. The 3.5 ton „Csepel” trucks – the emblematic products of the 1950s – were no longer competitive at the end of the decade. Therefore, the company started producing special trucks for domestic and international needs and self-propelled chassis for the „Ikarus” autobus factory. By the conspiracy of technocrats, the „Csepel” Automobile Factory had been working permanently on the modernization projects and the widening of the market latitude, with more or less results in the 1960s. The central demands of the renewing products evidently put the factory to a prosperous position, however, with the well-marked technological fallback of the Hungarian industry, the market chances were still limited.

HOGYAN SEGÍT ÚJRAGONDOLNI A LEVÉLTÁRAK SZEREPÉT A MESTERSÉGES INTELLIGENCIA ÉS A GÉPI TANULÁS?

Bevezetés

Az archívumokban található hatalmas információtömegek kiváló lehetőségeket biztosítanak a mesterséges intelligencia mint rendelkezésre álló technikai újítás kiaknázásához. Az adatok tömege nagy segítséget jelent nemcsak a kutatás, hanem a politikai döntések előkészítésében és a közigazgatás egyes területein is a nem túl távoli jövőben. Bár a mesterséges intelligencia egykor a sci-fi irodalom terméke volt, kutatása és alkalmazása jelenleg a számítástechnika egyik jelentős ágát képviseli, amely intelligens viselkedéssel, gépi tanulással és gépi adaptációval is foglalkozik. Olyan tudományággá vált, amely a való élet problémáit próbálja megválaszolni. A mesterséges intelligencia által szabályozott rendszereket ma már széles körben használják a közgazdaságtan és az orvostudomány vagy akár a design területén, akár csak katonai célokra.

Globálisan fennáll a veszélye a helyi és a központi archívumok finanszírozásának csökkenésére. Emiatt is különösen képesnek kell lennie a levéltári közösségnek arra, hogy az archívumok fontosságát bizonyítsa, mind közgazdaságtani szempontból, mind pedig tágabb kulturális értelemben.¹

Rendkívüli értékek és felfoghatatlan mennyiségű információk jelennek a körülöttünk levő adatokban. Úgy gondolom, hogy ezek lehető legteljesebb felhasználása kulcsfontosságú mindenki számára. A levéltári adatok valójában a civilizációnk által felhalmozott legfontosabb értékek, amelyek a „múlt bölcsessége” révén az emberi tudás és tapasztalat jelentős részét képezik.² Az adatfeldolgozás és -felhasználás lehetősége exponenciálisan növekszik. Elég olyan területekre gondolni, mint az egészségügyi adatok vagy a marketingadatok felhasználásának különböző aspektusai. Nem kétséges, hogy az adatok önmagukban nem érnek sokat, valódi értéküket a feldolgozás számtalan változata határozza meg. A nagy mennyiségű adat feldolgozása a levéltárak esetében is új lökést adhat a fejlődéshez és az előrelépéshez, ezáltal növelve az archívumok befolyását. Mindannyian látjuk, hogy a világban végbemenő folyamatok végső soron az egész levéltárszaktmát érintik. A levéltárosok

¹ *Do Archives Have Value?* Szerk. Michael Moss – David Thomas. Facet, 2019. 8.

² Bógel György: *A Big Data ökoszisztémája*. Budapest, 2015, 23.

„alanyai” a „nyomtatott ipari társadalomról” a „tech-alapú internetes társadalomra” való nagy áttérésnek.³

Mint sok más szakma esetében, a levéltárosoknak is a lehető leghamarabb fel kell ismerniük, hogy a gépi tanulás eszközei és alkalmazásai sok feladatot elvesznek tőlük. Ugyanakkor egyre több más, kifinomultabb és magasabb minőségű, értékesebb feladat előtt nyílnak meg a lehetőségek. Kevesebb idő alatt is el lehet végezni olyan munkákat, amelyekről korábban álmodni sem mertünk volna. A jegyzékek és segédletek készítése, vagy a levéltári anyagok egymáshoz rendelése minden bizonnyal könnyen elvégezhető lesz egy mesterséges intelligencia algoritmusokkal támogatott gépi tanulási rendszerrel. Hasonlóképpen a gyűjtemények szervezése és rendszerezése, valamint a releváns tartalom rangsorolása is felgyorsul majd. Az olyan feladatok azonban, mint az archiválási adatok elemzése és az elemzéshez vezető út tervezése, új feladatokat ígérnek. Összefoglalva, ami ma nem túl egyszerű vagy rutinszerű feladat, a jövőben azzá válik. A munkatársak legtöbb idejét felemésztő feladatok robotokra és a gépi tanulás alkalmazásait is használó automatizált folyamatokra cserélhetőek a közeljövőben.

Big Data, MI (mesterséges intelligencia), GT (gépi tanulás) és a levéltárak

Kétségtelen, hogy az állami intézmények és a közgyűjtemények egyre több információt és nyomtatott, valamint elektronikus adatot generálnak. Egyértelmű, hogy ezeken a területeken egyre több eszköz van arra, hogy az adatokat komolyabb adatbázisokba szervezzék, egyre több kapcsolatot hozzanak létre az adatbázisok között, egyre különfélebb lekérdezéseket alkalmazzanak, és összetettebb, de mégis könnyebben használható rendszereket biztosítsanak a társadalom, az adófizetők számára. Ahogy a közgyűjtemények és a levéltárak egyre növekvő mennyiségű adatot kezelnek, úgy egyre rugalmasabb és robusztusabb informatikai infrastruktúrákat szükséges kiépíteni. Ezáltal a „Big Data” használatának legnagyobb kihívása az, hogy miként mentjük el a nagy mennyiségű adatot az elérhető legjobb és legteljesebb formában egy adott időpillanatban.

Statisztikák szerint az intézmények csak adataik 20%-át használják fel a gyakorlatban, a fennmaradó 80% pedig mind az operatív, mind a döntéshozatali eljárásokból egész egyszerűen kimarad. A Big Data és a gépi tanulás közötti szorosabb együttműködés a jövőben áttörést hozhat ezen a területen. Azonban mielőtt a levéltárak és a gépi tanulás kapcsolatát vizsgálnánk, fontos tisztázni azt, hogy mi is az a Big Data. A *Forbes* cikke szerint ez egy olyan terület, ahol arra keressük a választ, hogy miként kezeljük, elemezzük és alakítsuk át a nagy mennyiségű adatot

³ Kate Theimer: It's the end of the archival profession as we know it, and I feel fine. In: Caroline Brown: *Archival Futures*. Facet, 2018, 4.

hasznos információkká.⁴ Az eredményként megkapott információk relevanciája szerint azután a rendszer képes visszajelzést is adni, ami növelheti a folyamat jövőbeni hasznosságát és pontosságát. A fő kérdés a mi esetünkben, a levéltárak kapcsán, hogy a mesterséges intelligencia, közismertebb nevén a gépi tanulás, miként támogatja ezt a folyamatot, és hogyan változtatja hasznosabbá magánál az adat-elemzésnél. Létrehozza-e a közvetlen összefüggéseket, és esetleg még javaslatokat is tesz azok kapcsán a főbb adatok jobb rendszerezése érdekében? A MI és GT fontossága abban rejlik, hogy képes létrehozni a releváns korrelációkat, a kapcsolódó szálakat, kimutatja a két különböző adatcsoport közötti apró különbségeket, és azokat további elemzésre bocsátja.

Bruce, Malcolm és O'Neill szerint a kreatív ipar jelenleg több mint 84 milliárd fontra becsüli a brit gazdaság kulturális szektorát. Az iparág folyamatos sikerének hajtóereje a digitális tartalomfogyasztás növekedése.⁵ Egy brit példát említve, a Nesta⁶ az Arts & Humanities Research Councilal (AHRC) és az Angliai Művészeti Tanáccsal együttműködve, a Digitális K+F Művészeti Alap finanszírozásával szervezte meg az ArtsAPI nevű projektet, amely a digitális kultúra egy páratlan innovációs laboratóriumát hozta össze. Ez az interdiszciplináris K+F projekt azokat a kapcsolatokat vizsgálta, amelyek alátámasztják a művészeti szervezetek által létrehozott „relációs értéket” és az általuk fenntartott „hatáshálózatot”. Módszertan-ként szociális hálózati elemzést használtak. Ez lehetővé tette egy informatikai eszköz, az úgynevezett ArtsAPI létrehozását, kifejlesztését. Ennek használatával a kulturális szervezetek kiaknázhathatják a saját ökoszisztémájukon belüli kreatív online tevékenységet, felismerve a hálózataikat létrehozó és fenntartó tényezőket, lehetővé téve számukra, hogy megalapozottabb döntéseket hozzanak. De ez csak egy példa a sok közül.

Ahogy Anthea Seles jelezte egy közelmúltbeli ICA (Levéltárak Nemzetközi Tanácsa) webinariumban, a kérdés az, hogy a levéltárosok mennyi hozzáférést szeretnének biztosítani a kutatóknak a nyilvántartásokhoz és az adataikhoz.⁷ Véleménye szerint nem szabad túlságosan belemerülni a MI adta lehetőségekbe, fontos, hogy figyelmet fordítsunk a csatlakoztatott adatkészletek fejlesztésére és a szemantikai webre is. A vállalatok, amelyek gyakran teljes gyűjtemények digitalizálásáért cserébe egy ingyenes mesterpéldányt kaptak, rájöttek, hogy hatalmas

⁴ Jim Sinur: *AI & Big Data; Better Together*. 2019. <https://www.forbes.com/sites/cognitiveworld/2019/09/30/ai-big-data-better-together/#6bdb564e60b3> (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

⁵ Fraser Bruce – Jackie Malcolm – Shaleph O'Neill: Big Data. Understanding how Creative Organisations Create and Sustain their Networks. *The Design Journal*, 2017. 1. sz. 435-443. DOI: 10.1080/14606925.2017.1352961 (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

⁶ <https://www.nesta.org.uk/> (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

⁷ Athena Seles: Artificial Intelligence and Archives. Presentation at Emerging Technologies, Big Data and Archives. Webinar 9 June 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=noxwKS-cPh0> (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

információ és érték rejlik ezekben. Ezeknek az értékeknek a kiaknázása egy profit-orientált vállalat számára mindig elsőbbséget fog élvezni a gyűjtemények érdekeivel szemben, ezért itt az ideje a levéltárosoknak is felvenni a kesztyűt gyűjteményeik védelmében.

A gépi tanulás lehetőségei a levéltárakban

A levéltárak az emberi erőfeszítés legrégebbi példái az információk és adatok összegyűjtésének. Az adatok és/vagy információk gyűjtésének közös célja ellenére a levéltárak és a gépi tanulásos rendszerek adatkészletei eltérőek. Ennek felismerése arra sarkalja a GT-kutatókat, hogy olyan programnyelveket és algoritmusokat építsenek, amelyek képesek kommunikálni a levéltári rendszerekkel is.⁸

A digitalizálás és a számítógépesítés folyamata természetesen nemcsak a levéltárakra, hanem a könyvtárakra is igen nagy hatással volt az elmúlt évtizedekben. Király Péter tanulmányában az adatkezelést, az adatközzététel független alterületként való kezelését, az adatelemzéssel való integrációt, valamint a decentralizált web és a szemantikus web hatását vizsgálta. Eun Seo Jo és Timnit Gebru már idézett cikke szintén fontos abban a tekintetben, hogy az archívumok, könyvtárak és más intézmények hogyan működhetnek együtt a gépi tanulás kutatóival. Amely együttműködés azért is különösen fontos, mert az említett területeken belül már tanulmányoztak és szabályoztak különböző etikai, reprezentációs és átláthatósági kérdéseket.

A kutatás és fejlesztés másik izgalmas területe az úgynevezett számítógépes levéltártudomány mint tudományág, amely ténylegesen egyesíti a Big Data és MI/GT irányokat és módszereket a legteljesebb és még relevánsabb adatbázisok létrehozása érdekében. A közelmúltból két nagyszerű amerikai program is említhető ennek alátámasztására, részletes bemutatásuktól azonban el kell tekintenem. Az egyik a Morgenthau Holokauszt Gyűjtemények Projekt, míg a másik a Rabszolgaság Örökségének Számítástudományi Kezelése munkacímet viselte.⁹ Lilley és Moore szerint „*Vannak alapvető akadályok a művészeti és kulturális intézményekben a nagy adathalmazok használata kapcsán. Az első a finanszírozási környezethez kapcsolódik. Az ágazat jelenleg nagyrészt túl korlátozott megközelítést*

⁸ Eun Seo Jo – Timnit Gebru: Lessons from Archives: Strategies for Collecting Sociocultural Data in Machine Learning. In: *Conference on Fairness, Accountability, and Transparency*. January 27–30, 2020, Barcelona, Spain. <https://doi.org/10.1145/3351095.3372829> (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

⁹ Richard Marciano – Jane Greenberg: *Computational Archival Science (CAS): a Paradigm Shift Across the Data*. July 6, 2020, CLIR & AERI, 2020. http://aeri.website/wp-content/uploads/2020/06/CLIR-AERI2020_Marciano-Greenberg-Students.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

alkalmaz az adatokkal kapcsolatban. Az adatok gyűjtését és a jelentések készítését túl gyakran tekintik a finanszírozás vagy a fenntartó terheként és követelményének, nem pedig a művészeti vagy kulturális intézmény javára felhasználható eszköznek. Ez azt a veszélyt hordozza magában, hogy visszatartja az ágazatot. Ez részben a függőség, a támogatás és a piaci kudarc filozófiájából fakad, ami a kulturális ágazat nagy részét, köztük a művészeti és közszolgálati műsorszolgáltatást is jellemzi. [...] A második legnagyobb akadály az adatok felhasználásának korlátozott stratégiai megértése, vagy az iránta való érdeklődés a kulturális ágazat felsőbb szintjein.”¹⁰

Király Péter informatikus és könyvtáros kutatónak van egy érdekes ötlete a középkori dokumentumok feldolgozásáról. Kéziratában arról ír, hogy olyan többszintű eszközt kíván kidolgozni, amely képes importálni a már publikált adatokat, feldolgozza a természetes nyelvet, szemantikailag elemzi, dokumentumokban keresi és statisztikai elemzés alá vonja. Hipotézise az, hogy a dokumentumtípusok korrelálnak a szöveg szemantikai karakterével és relevanciájával. Ha be tudná sorolni a dokumentumokat, a kutatók kiválaszthatnák a szemantikai elemzésekhez megfelelő eszközöket és azok információs kontextusát.¹¹ Ehhez kapcsolódóan az elmúlt két év kutatási eredményei nyomán más kutatók is érdekes eredményeket értek el a biotechnológia területén középkori levéltári szövegek elemzésével.¹²

Mi szükséges manapság az archívumok megbízhatóságának és nyitottságának biztosításához? Goudarouli, Sexton és Sheridan szerint erre a kérdésre rendkívül magas színvonalú kutatás, a kutatás támogatása, a magán- és állami partnerekkel való kísérletezés és együttműködés lehet a válasz. A folyamatos innovációk kutatásával a módszerek és etikai követelmények feldolgozhatók, értékelhetők és alkalmazhatók. Ezek azután felhasználhatók olyan digitális fejlesztések megvalósítására, amelyek átláthatóbbá, elfogadhatóbbá teszik a dokumentumkezelés és az archiválás új formáit, és amelyek a jelenlegi és jövőbeli felhasználókra (a kormányra és az állampolgárokra) is alkalmazhatók.¹³

¹⁰ Anthony Lilley – Paul Moore: *Counting What Counts: What Big Data can do for the Cultural Sector*. 2013. http://www.cross-innovation.eu/wp-content/uploads/2013/04/CountingWhatCounts-Lilley-Moore.org_.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

¹¹ Király Péter: *Medieval Data Mining*. 2015. https://www.academia.edu/16657649/Medieval_Data_Mining (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

¹² Erin Connelly– Charo del Genio – Freya Harrison: Data mining a medieval medical text reveals patterns in ingredient choice that reflect biological activity against infectious agents. *mBio*. 11:e03136-19. <https://doi.org/10.1128/mBio.03136-19>. (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

¹³ Eirini Goudarouli – Anna Sexton – John Sheridan: The Challenge of the Digital and the Future Archive: Through the Lens of The National Archives UK. *Philosophy and Technology*, 2018. 1. sz. 173-183.

Gépi tanulás a gyakorlatban

2019-ben az Egyesült Királyságbeli Művészeti és Bölcsészettudományi Kutatási Tanács 21 Big Data kutatási programot finanszírozott összesen 4,6 millió font értékben.¹⁴ A támogatott programok alapvető célja annak biztosítása volt, hogy a művészeti és bölcsészettudományi kutatások élen járjanak a digitális kor olyan kulcsfontosságú kérdéseinek előremutató kezelésében, mint a szellemi tulajdon, a kulturális emlékezet és nemzeti identitás, valamint a kommunikáció és a kreativitás. Mérnökök, számítógépes tudósok és fejlesztők képesek ugyan infrastruktúrát és informatikai támogatást nyújtani mindehhez, de a művészeti és a humán tudományokon belüli innováció alapvető fontosságú lesz az új tudásban rejlő potenciál kiaknázásához, valamint megszervezésének, értelmezésének és felhasználásának kialakításában.

Az Egyesült Királyság Nemzeti Levéltárában számos párhuzamos projekt zajlott a közelmúltban, vagy zajlik jelenleg is, amelyek szorosan kapcsolódnak a Big Data és az MI / GT tudományokhoz. A gépi tanulási technológiában rejlő lehetőségek feltárására indított számos kezdeményezés között olyanokat is találhatunk,¹⁵ mint például az ún. eDiscovery¹⁶ eszközök az értékeléshez és a kiválasztáshoz; az Innsbrucki Egyetem által fejlesztett Transkribus kézírásfelismerő¹⁷ alkalmazásának tesztelése; PhD-projektek a webes adatok nagy sebességű megértésére és felülvizsgálatára, vagy az ún. „crowdsourced”¹⁸ adatok tisztításának nehézségei. 2017-ben a Nemzeti Levéltár még egy hackatlon¹⁹ is szervezett,

¹⁴ *The Challenges of Big Data*. Arts & Humanities Research Council. <https://ahrc.ukri.org/research/fundedthemesandprogrammes/themes/digitaltransformations/> (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

¹⁵ *Digital projects at The National Archives*. <https://www.nationalarchives.gov.uk/documents/digital-projects-at-the-national-archives.pdf> (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

¹⁶ Az Egyesült Királyság Nemzeti Levéltárának katalógusa. Bővebb információ: <https://www.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/discovery-help/what-is-discovery/>

¹⁷ Az OCR (Optical Character Recognition, magyarul optikai karakterfelismerés) mellett napjaink legizgalmasabb területe a HTR, tehát a kézírást is felismerni tudó alkalmazások fejlesztése. (Lásd: transkribus.net.) Világos, hogy az OCR újradefiniálta és megváltoztatta a szöveges adatokról való gondolkodásunkat. Forradalmi hatással van a történelmi, néprajzi kutatásokra. A következő lépés azonban a kézzel írt szövegek felismerése (lásd HTR). A kézzel írt szövegek felismerésének kétségtelenül nagy jövője van, de itt talán még nagyobb a felelőssége az algoritmusok tanítását végző emberi csapatnak, amely megtaníthatja a gépeket bizonyos típusú írott dokumentumok felismerésére. Lásd Richard Dunley: *Machines reading the archive: handwritten text recognition software*. 2018. <https://blog.nationalarchives.gov.uk/machines-reading-the-archive-handwritten-text-recognition-software/> (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

¹⁸ A crowdsourcing során egy szervezet a hagyományosan belsőleg, saját dolgozók vagy alvállalkozók által elvégzett feladatokat a szervezettől független személyek nagy csoportjának szervezi ki, jellemzően online formában. Jellemzője, hogy a *crowd* (angolul: tömeg) minden tagja csak egy kis részlettel járul hozzá a teljes feladat elvégzéséhez. Számos altípusa alakult ki. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/crowdsourcing> (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

amelyben 35 kollégájuk vett részt. A különböző csapatok gyakorlatba ültették át a korábbi tapasztalataikat, egyúttal sokféle adattal kísérleteztek, felvetették a digitális nyilvántartásokhoz való hozzáférés megőrzésének különböző problémáit is. Az esemény segítségével két főbb jövőbeni kutatási területet azonosítottak a további vizsgálatokhoz: a kódolt nyelvek automatizált felismerését, valamint katalógusleírások témamodellézését.²⁰

2019. október 31-én fontos hír jelent meg a *Nature* folyóiratban. Az azt figyelemmel kísérő tudományos közösségben nagyot robbant a hír, hogy a velencei „Idógép” projektet felfüggesztették a nemzetközi partnerek egyet nem értése miatt.²¹ A projekt a Lausanne-i Szövetségi Műszaki Egyetem, a Velencei Állami Levéltár és a velencei Ca’ Foscari Egyetem együttműködésével indult, amikor 2014-ben mindhárom intézmény nem kötelező erejű egyetértési megállapodást írt alá a munka elvégzéséről. A projekt célja az volt, hogy digitalizálja az állami archívum több mint 80 kilométernyi dokumentumát. Azért függesztették fel, mivel a megállapodás nem határozta meg az eredménytermék felhasználásának pontos paramétereit, amelyek a digitalizált adatok kutatók általi felhasználását szabályozták volna az olasz törvényekkel összhangban. Hozzá kell tennem, hogy a konzorciumi megállapodások részletei döntő fontosságúak egy ilyen horderejű program esetében.

Ausztráliában, az Új-Dél-Wales-i Állami Levéltár Digitális Állami Levéltárában a gépi tanulást vizsgálták, különös tekintettel annak a nyilvántartás kezelésben és az elektronikus iratok selejtezésében való alkalmazására. 2017-ben és 2018-ban két pilot projekt, azaz próbavállalkozás indult azzal az elsődleges céllal, hogy a miniszterelnöki kabinet elektronikus iratait dolgozzák fel. Konkrét céljuk volt egy olyan MI eszköz kifejlesztése, amellyel hasznos terméket hozhatnak létre az igazságszolgáltatás számára.²²

¹⁹ A verseny egy napindító (*bootphase*) előadás-sorozattal indul, amely kiválóan alkalmas az egyetemen megszokottól eltérő módszerű képzési környezet kialakítására. Az előadások után következő „Kérdezz, felelek”-blokkok a felvetődő problémák és kérdések megválaszolásával segítik a versenyzőket az elindulásban és ötleteik kidolgozásában. A második fázisban a résztvevők egy közös, plenáris ötletbörzén prezentálják az ötleteiket, amelyek közül a legjobbakat szavazással választják ki, majd a legjobb ötletek gazdái csapatokat kapnak oly módon, hogy a résztvevők megjelölik a nekik legjobban tetsző ötletet, és így csatlakoznak valamelyik csapathoz. A kialakuló *ad hoc* csapatok a rendelkezésükre álló időben kidolgozzák, élet- és versenyképessé alakítják az ötletet. Azaz a résztvevőket játékos módon, élményalapú, korszerű és hatékony eszközökkel – játék- és tapasztalati alapon – képezik, miközben jobban megismerik érdeklődési körüket és a szokásostól eltérő csoportban mutatott attitűdjüket, az ilyen szituációkban jelentkező kreativitásukat.

²⁰ Mark Bell: *Machine learning in the archives*. 2018. <https://blog.nationalarchives.gov.uk/machine-learning-archives/> (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

²¹ Davide Castelcchi: Venice ‘time machine’ project suspended amid data row. *Nature*, 2019. október 31.

²² Glen Humphries: *Case Study – External Pilot – Machine Learning and Records Management*. 2018. <https://futureproof.records.nsw.gov.au/case-study-external-pilot-machine-learning-and-records-management/> (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

A Smithsonian Intézet tudósai a növénycsaládok közötti különbözőségeket és hasonlóságokat vizsgálták olyan, ún. „mély tanulásos” algoritmusok segítségével, amelyek során 90% fölötti azonosítási pontosságra törekedtek. Az első kísérletben nyolcezer mintát használtak, és azt szerették volna tudni, hogyan katalogizálhatja a rendszer a növénypéldányokat. A kísérlet végén a pontosság több mint 90 százalékos volt. A gépi tanulás az addigi időpazarló folyamatot egy néhány napos gyors automatizált elemzésre változtatta.²³

2018-ban egy remek kísérletet folytatott a BBC a brit Nemzeti Levéltárral együttműködve. A BBC kutatási és fejlesztési részlege egy olyan MI-t használó alkalmazás fejlesztését tesztelte, amely a műsorkészítők és szerkesztők munkáját szeretne volna megkönnyíteni. A cél a BBC 4-es csatornája esti programkínálatának összeállítása volt, teljes egészében a csatorna archívumában a gép által válogatott programokból.²⁴ Osztályozták a BBC műsorait és speciális, BBC 4-es csatornajellemzőket is gyűjtöttek, majd azt kérték az MI alkalmazástól, hogy válassza ki a legjobb 150-et a több mint 270 ezer archív műsorból. A kiválasztott programokat ezután egy másik algoritmus segítségével osztották jelenetekre, amelyeket kísérleti adásukban le is játszottak. A projekt a kutatás szempontjából jelentős siker volt. Az általuk használt technikák és technológiák szélesebb körben is alkalmazhatók olyan termékek, szolgáltatások és eszközök fejlesztése során, amelyek lehetővé teszik az archivált adatokhoz, ebben az esetben a műsorokhoz való könnyebb hozzáférést, valamint a levéltár információinak új és kreatív módon történő újrahasznosítását.

A Magyar Nemzeti Levéltár hadifogoly-projektje

2019. április 8-án a Magyar Nemzeti Levéltár és az Orosz Állami Hadilevéltár munkamegállapodást kötött a Magyar–Orosz Levéltári Vegyesbizottság munkatervével összhangban.²⁵ Az egyezmény értelmében az Orosz Hadilevéltár digitalizálja a gyűjteményében levő úgynevezett nyilvántartó kartonokat, amelyek azoknak a magyar nemzetiségű személyeknek az adatait tartalmazzák, akiket a Vörös Hadsereg egységei foglyuk ejtettek a második világháború során, majd a Szovjetunióban hadifogolyként őriztek. Az együttműködési egyezmény értelmében 2019. december 1-jéig öt szakaszban összesen 682 131 nyilvántartó karton másolata kerül a Magyar Nemzeti Levéltár állományába, ami összesen 1 364 262 digitális fel-

²³ Ryan P. Smith: *How Artificial Intelligence Could Revolutionize Archival Museum Research*. 2017. <https://www.smithsonianmag.com/smithsonian-institution/how-artificial-intelligence-could-revolutionize-museum-research-180967065/> (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

²⁴ Tim Cowlshaw: *Using Artificial Intelligence to Search the Archive*. 2018. <https://www.bbc.co.uk/rd/blog/2018-10-artificial-intelligence-archive-television-bbc4> (Utolsó letöltés ideje: 2020. szeptember 23.)

²⁵ 2020-ban indul a szovjet fogolykartonok feldolgozása. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/2020_ban_indul_a_szovjet_fogolykartonok_feldolgozasa (Utolsó letöltés ideje: 2021. február 4.)

vételt jelent. A kartotékrendszer nemcsak azoknak a személyeknek az adatait tartalmazza, akik hadifogságba estek, hanem azokat is, akiket civilként internáltak, majd deportáltak a Szovjetunióba. A kartonokról tudni kell, hogy magyarul nem értő szovjet katonák töltötték ki őket, mégpedig kézírással, cirill betűkkel, hallás alapján. Ez azt jelenti, hogy az adatok szinte biztosan torzultak, így korrekciójuk külön feladat lesz. A projekt sikeressége érdekében a későbbiekben sor kerülhet kézírás-felismerést használó, valamint gépi tanulós programok fejlesztésére és alkalmazására is.

Következtetések

Kétségtelen, hogy a levéltárak szerepe világszerte változik. Ebben a grandiózus átalakulásban a levéltáraknak az élen kell járniuk a saját jövőjük érdekében, hogy képesek legyenek irányítani azt, és ne veszítsenek teret. Mivé válhat a levéltáros szakma a jövőben? A levéltári egységek leírását és azok védelmét főként gépek, betanított személyzet és papírrestaurátorok fogják végezni. A levéltártudomány inkább egyfajta módszertan lesz, semmint önálló tudományág, amellett, hogy az interdiszciplinaritás még komolyabb teret fog nyerni. A levéltárak elsődleges feladata (a közigazgatási funkció mellett) a kutatás, a kutatás támogatása és az oktatás lesz a megőrzendő és digitalizálandó gyűjtemények szaporítása mellett. Az intézményi modellek teljesen átalakulnak és összeolvadnak más közgyűjteményekével. A múzeumok, könyvtárak és levéltárak közötti intézményi különbségek megszűnnek. A megfelelő gyűjtemények digitálisan egy helyen lesznek elérhetőek, még akkor is, ha fizikailag máshol tárolják őket. A digitális tárgyak közötti kapcsolatot nem csak a kurátorok, hanem maguk a felhasználók is létrehozhatják majd (ahogy erre már láthatunk is példákat), ami akár intézményi elhelyezésüket is befolyásolhatja majd.

A levéltárak hasznossága egyáltalán nem lebecsülendő, mivel az új technológiák új lehetőségeket jelentenek, és a munka fontosságának újra-elismerését (és elismertetését) is magukban hordozzák. A jövőben az eddigi tapasztalatokra és készségekre is szükség lesz, de alkalmazkodóképesnek kell lenni, valamint az új körülményeknek, kihívásoknak kell megfelelni.²⁶ A levéltárnak teljes mértékben a felhasználóra kell összpontosítania (legyen az a kutató vagy a közigazgatás egy intézménye), és a tartalom fejlesztését kell szolgálnia, a lehető legnagyobb mértékben fenntartható és automatizált folyamatokat kell bevezetnie, továbbá a technológiát még okosabban és racionálisabban kell használnia.

A jövő egyértelműen digitális. Ha a szakma gondolkodása nem változik, nem alkalmazkodik az állandó változásokhoz, akkor az egyébként elkerülhetetlen kockázatok mellett más veszélyekkel is szembe kell majd néznünk.

²⁶ Caroline Brown: *Archival Futures*. Facet, 2018. V.

ISTVÁN HEGEDŰS

HOW DOES ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND MACHINE LEARNING HELP TO RETHINK THE ROLE OF ARCHIVES?

Although the artificial intelligence is the product of science-fiction literature, it currently represents a significant branch of computer science dealing with intelligent behavior, machine learning, and machine adaptation. It became a discipline that attempts to answer real-world problems. Artificial intelligence systems are nowadays widely used in economics, medicine, design or by the armed forces. The role of archives is changing worldwide. In this grandiose transformation, archives need to be at the forefront of their own future, so they need to steer, guide themselves, and try to not lose out. The vast masses of archival records provide an excellent platform for the exploitation of artificial intelligence. The plethora of data could be a great help not only for research but also for preparation of policies and in some areas of the public administration in the not too distant future.

A BELÜGYMINISZTERIUM IRATTÁRI ANYAGÁBA TARTOZÓ MARADANDÓ ÉRTÉKŰ, HITELES ELEKTRONIKUS MÁSOLATKÉNT TÁROLT DIGITÁLIS IRATÁLLOMÁNY LEVÉLTÁRI ÁTVÉTELE

Bevezető

Az elmúlt fél évtized során a magyar közigazgatásban rohamosan elterjedtek a komplex elektronikus iratkezelő rendszerek. E folyamatot nagymértékben elősegítették az elektronikus közigazgatás megvalósítására irányuló alábbi lépések: a Nemzeti Infokommunikációs Stratégia (2014–2020), a Közigazgatás- és Közszolgáltatás-fejlesztési Stratégia (2014–2020) és az ehhez kapcsolódó Széchenyi 2020 Program, valamint a Közigazgatás- és Közszolgáltatás- Fejlesztési Operatív Program (KÖFOP) megvalósítása.

Általános tendencia, hogy míg évről évre több elektronikus irat keletkezik, addig a papíralapú iratok fokozatosan visszaszorulnak, és az arány végül teljesen eltolódik a digitális dokumentumok javára. Természetesen a levéltárat sem kerülheti el e folyamat. Egyrészt felügyeleti szerepéből kifolyólag rálátása kell legyen erre, és a jogszabály által előírt esetekben (pl. selejtezés, szervellenőrzés, iratkezelési szabályzatok véleményezése) együtt kell működnie a közigazgatási szervekkel a digitális iratkezeléssel kapcsolatos tevékenységben. Másrészt viszont képesnek kell lennie a maradandó értékű digitális iratállomány átvételére – mégpedig nagy mennyiségben történő átvételére –, befogadására, megőrzésére és kutathatóságának biztosítására is. Ehhez az informatikai hardveres és szoftveres feltételek mellette mellett az átvételben jártas informatikus és levéltáros szakemberek is szükségesek. Az ilyen digitális állomány egyre nagyobb mennyiségben történő beérkezése és jelenléte, ezzel párhuzamosan a papíralapú iratok jelentős mértékű háttérbe szorulása a levéltárban egy alapvető paradigmaváltást tett szükségessé.

A 15 éves levéltárba adási idő miatt azt lehetne gondolni, hogy még éveknek kell eltelni addig, amíg az első ilyen iratok átvételére sor kerülhet. A közfeladatot ellátó szervek iratkezelésének általános követelményeiről szóló 335/2005. kormányrendelet 61. §. (7) bekezdése alapján azonban 2013. június 21-étől a közfeladatot ellátó szervek a megőrzési kötelezettségüket hiteles elektronikus másolat útján is teljesíthetik (a rendelet egy 2019. évi módosítása ezt a Központi Érkeztető Rendszerbe bevont szervek számára 2020. január 1-től egyenesen kötelezővé teszi). Vagyis elméletben már ekkor jelentkezhetett volna igény ilyen átadásra, amennyiben egy szerv az átadás előtt álló maradandó értékű iratairól a közigazgatási hatósági eljárás

és szolgáltatás általános szabályairól szóló 2004. évi CXL. törvény szerinti hiteles elektronikus másolatot készít.

A várható adatmennyiséget előrevetíti, hogy a 2012. évi e-adatvagyon felmérés az Országos Levéltár illetékességében hozzávetőlegesen 128 ezer Gigabájt (a továbbiakban: GB), vagyis 125 Terabájt¹ (a továbbiakban: TB) maradandó értékű adatállományt állapított meg, amiből 707 GB 15 évnél régebbi, vagyis azonnal átadható volt.² Az azóta eltelt nyolc évben ez a mennyiség – figyelembe véve például a szervellenőrzések során az egyes szerveknél az iratkezelő rendszerben tárolt adatok mennyiségének a korábbi ellenőrzés során közölt adathoz képest tapasztalt bővülését, illetőleg a növekedés ütemének emelkedését – feltehetőleg exponenciálisan nőtt.³

Habár a levéltár az Elektronikus Levéltár projekt keretében 2013. októberre megteremtette az elektronikus formátumú köziratok átvételének, tartós levéltári megőrzésének és használatának fizikai, technológiai feltételeit (központi archívum szolgáltatás), az átadás adminisztratív és technikai lebonyolításának kereteire ekkor még semmilyen szabályozás nem létezett.

Az elektronikus formában tárolt iratok közlevéltári átvételének eljárásrendjéről és műszaki követelményeiről szóló 34/2016. (XI.30.) EMMI-rendelet

Az átvételhez ez a rendelet teremtette meg a szükséges kereteket. A jogszabály előírja, hogy a maradandó értékű elektronikus iratokat ún. SIP (*Submission Information Package*, magyarul átadási információs csomag) elektronikus átvételi csomag(ok) formájában kell átadni az átvevő levéltár részére. A SIP az OAIS⁴ információs modellnek megfelelő információs csomag. Lényegét tekintve egy egyedi azonosítóval rendelkező ún. konténerfájl, amelyhez a benne foglalt adatok sértetlenségének ellenőrzését segítő ellenőrző összegfájl kapcsolódik. A konténerfájlban található a dokumentumok azonosítását, megjeleníthetőségét, visszakereshetőségét biztosító, a metaadatokat (a teljesség igénye nélkül: iktatószám, ügyirat tárgya, keletkeztető szervezeti egység, dátum, irattári tételszám) magában foglaló fájl tartalmazó *header* (fejléc) mappa, valamint egy *content* (tartalom) mappa. Ez utóbbi két almappát tartalmaz: a *data* (adatok) almappát az iratokat tartalmazó pdf-fájlok-

¹ Az adatmennyiség mértékegységeinél az eredetileg használatos bináris szorzót alkalmaztam (1 TB = 1024 GB).

² http://e-leveltar.gov.hu/download/635/file/ita_mol_adatvagyon_felmeres_v11_120305.pdf

³ Az ilyen adatok követhetőségét nagy mértékben segítené, ha a Scope-ban az egyes szervek szervdossziéjában lehetőség volna egy mezőben a szervezetezésében levő elektronikus adatállomány mennyiségét ellenőrzésről ellenőrzésre vezetni. Ez az információ egyelőre csak a csatolt pdf formátumú ellenőrzési jegyzőkönyvből nyerhető ki manuálisan.

⁴ OAIS = Nyílt Levéltári Információs Rendszer referenciamodell, az elektronikus információ hosszú távú megőrzését szolgáló szabvány elnevezése. <http://www.oais.info/>; <https://mnl.gov.hu/mnl/szkk/szabvanyok> (Utolsó letöltés ideje: 2019. november 3.)

kal és a dokumentációt (*documentation*), amelybe a az iratok értelmezéséhez szükséges, az átadó és az átvevő által egyeztetett dokumentáció kerül. Ez lehet például az iktatókönyvek rövidítéseinek jegyzéke, az adott évkörre vonatkozó irattári terv, az iratkezelő szoftverek verzióváltozásainak jegyzéke, stb. A *data* mappa a pdf-fájlokon kívül alkalmas bármilyen elektronikus dokumentációt (nemcsak formázott dokumentumot, hanem adatbázist, képi és audiovizuális tartalmakat) magában foglaló fájlformátumok elhelyezésére is, amennyiben azok megfelelnek az elektronikus dokumentumokra vonatkozó jogszabályok által előírt feltételeknek.

A pontos felépítést, a metaadatok struktúráját megszabja egyrészt az, hogy az átvétel iratkezelési szoftverből, adatbázisból, fájlrendszerből, vagy pedig elektronikus iratok összetartozó gyűjteményéből történik-e. Másrészt az, hogy tanúsított vagy nem tanúsított iratkezelési szoftverből történő átvételről van-e szó, – iktatási iratnyilvántartással, vagy éppen ellenkezőleg: nem iktatási típusú iratnyilvántartással, iratszintű metaadatokkal, vagy pedig nem iratszintű metaadatokkal. Ezek részleteit a jogszabály mellékletei szabályozzák.

A fenti jogszabály előírja továbbá az átadó és az átvevő közötti, a maradandó értékű elektronikus irat levéltári átvétele tárgyában kötendő megállapodást, amelynek az alábbiakat kell tartalmaznia:

- az átvételi eljárás tartalmi és technikai előkészítésére vonatkozó feladatok meghatározását;
- az átvételre kerülő maradandó értékű elektronikus iratok körét, azok technikai és tartalmi jellemzőit, meghatározva azon maradandó értékű elektronikus iratok körét is, amelyekből ügyviteli célból példány marad az átadónál;
- az átvétel részeként átadásra kerülő meglévő és elkészítendő dokumentációt;
- az elektronikus átvételi csomag előállításához szükséges feladatokat, azok ütemezését és ellenőrzését;
- az átvételi eljárás technikai lebonyolítását és ütemezését;
- a maradandó értékű, papíralapú és elektronikus iratot egyaránt tartalmazó ügyiratok egységének megőrzésére, kezelhetőségére és használhatóságára vonatkozó rendelkezést.

A jogszabály értelmében a levéltári átvételt iratkezelési szoftverből, adatbázisból, fájlrendszerből, vagy pedig elektronikus iratok összetartozó gyűjteményéből is meg lehet valósítani.

Az átvételnek a következő típusai lehetnek:

- átvétel tanúsított iratkezelési szoftverből. Ez azt jelenti, hogy az iratkezelő rendszer rendelkezik saját SIP-előállító funkcióval, és az ezzel keletkeztetett csomag az átadandó ügyiratok és a hozzájuk rendelt metaadatok mellett az iktatókönyv alapján az összes ügyirat metaadatait is tartalmazza. (Lényegében

a maradandó értékű iratok mellett a levéltár megkapja a teljes iktatókönyvet is.) Ez az 1-es típusú SIP;

- nem tanúsított iratkezelési szoftverből iktatási iratnyilvántartással. Ez esetben a használt iratkezelő rendszer nem rendelkezik SIP-előállító funkcióval, ezért a rendszerből kinyert metaadatokat felhasználva egy külön szoftver alkalmazásával készítik el a SIP-csomagot. A SIP tartalmazza az átadandó ügyiratokat és a hozzájuk rendelt metaadatokat, illetve esetlegesen az összes ügyirat metaadatait. Ez a 2-es típusú SIP;
- nem tanúsított iratkezelési szoftverből nem iktatási típusú iratnyilvántartással, iratszintű metaadatokkal: az iratkezelő rendszerbe nem került olyan elektronikus tartalmat adnak át, amelyhez rendelkezésre áll iratszintű nyilvántartás, és a SIP-készítő szoftverrel létrehozott csomag így rendelkezik a megfelelő metaadatokkal. Ez a 3-as típusú SIP;
- végül nem iktatási típusú iratnyilvántartással nem iratszintű metaadatokkal történő átadás esetén a keletkezett SIP-ben foglalt elektronikus tartalom nem rendelkezik a szükséges metaadat-állománnyal, hogy az előző három típus valamelyikének megfelelő SIP-et hozzanak létre belőle. Ez utóbbit 4-es típusú SIP-ként kategorizálják.

Elektronikus iratátadás kezdeményezése

Az első, a 34/2016. EMMI-rendelet szerinti elektronikus iratátadást a Belügyminisztérium kezdeményezte. A Központi Közigazgatási Irattár kialakításának vizsgálatáról szóló 1790/2016. (XII. 19.) kormányhatározat elrendelte, hogy a minisztérium meglévő papíralapú iratanyaga csökkentése érdekében végezzék el az iratanyag digitalizálását, illetve selejtezését. A minisztérium a határozatnak eleget téve, kezdeményezte az irattáraiban tárolt iratanyag digitalizálását és levéltárba történő adását.

A megkeresést követően a felek közt előzetes egyeztetések folytak, valamint a levéltár munkatársai elvégezték a BM Központi Irattárában tárolt iratanyag azon iratköreinek meghatározását, melyeket elektronikus, elektronikus és papíralapú, valamint részben elektronikus, részben papíralapon vesznek át. Az egyeztetések és az előzetes felmérés eredményeképpen 2017. február 9-én kötötték meg a Belügyminisztérium és a Magyar Nemzeti Levéltár közötti, a 34/2016. EMMI-rendelet 5. §-ának megfelelő együttműködési megállapodást a maradandó értékű elektronikus és papíralapú iratok levéltári átvételéről.

Az együttműködési megállapodás

A megállapodás értelmében a Belügyminisztérium Központi Irattára az alábbi iratanyagokat adta át a levéltárnak:

- Belügyminisztérium, 1993–2006, 2010–2011;
- Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium, 2006. augusztus 1. – 2008. április 9.
- Önkormányzati Minisztérium, 2008. április 9. – 2010. szeptember 1.;
- Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium rendészeti és büntetőpolitikai szakterület, 2006. augusztus 1. – 2010. szeptember 1.
- Turisztikai Hivatal, 1995–2006.

Összesen mintegy 187,35 ifm-nyi dokumentum került feldolgozásra és a fenti három módozat valamelyike szerinti átadásra,⁵ ebből 179,708 ifm elektronikus iratátadás volt.

Lényeges kiemelni, hogy ebben az esetben még nem elektronikusan keletkezett állományokról, hanem papíralapú, utólag digitalizált dokumentumokról beszélhetünk.

Az iratoknak három típusa volt:

- Eredetileg papíralapú iktatókönyvben nyilvántartásba került, a Robotzsaru iratkezelő rendszer archiválási felületén rögzítésre került iratok.
- Eredetileg a Lotus Notes iktatórendszerben rögzített eredeti iktatókönyvi metaadatok exportjából származó Excel-táblázat adatai és a hozzájuk tartozó iratok pdf-formátumú képei.
- A korábbi KIR3 iktatórendszerből a Robotzsaru rendszerbe migrált adatok.

A három típus leírása nem teszi egyértelműen világossá, hogy a 34/2016. EMMI-rendeletben hivatkozottak közül pontosan melyikről van szó (1-es, 2-es, 3-as vagy 4-es típusú SIP-ek, lásd fentebb). Ezeket a továbbiakban érdemes tisztázni, a levéltári rendszerbe való betöltés során ugyanis fennakadást okozhat a pontatlan definícióból eredő téves típusmegállapítás: a folyamat elején a programnak meg kell adni, mely típusú SIP-pel kell dolgoznia, annak megfelelő paramétereket vár majd az adott fájlról.

A folyamat technikai kivitelezéséhez szükség volt a 451/2016. (XII. 19.) kormányrendeletnek megfelelő, zárt láncú hiteles elektronikus másolatkészítésre. A Belügyminisztériumban a hiteles elektronikus másolatkészítés a következőképpen történt.

⁵ E dolgozat csak az elektronikus iratok átadási eljárásával kíván foglalkozni. A papíralapú iratanyag hagyományos átadás-átvételi eljárással került be a levéltárba.

- Az iratot előkészítették digitalizálásra.
- Az irat főszámos borítóját ellátták vonalkóddal.
- Az iratot főszám szerint szkennelték pdf-formátumban. A fájl megnevezése a vonalkód számával egyezik.
- A szkennelt dokumentumot ellenőrizték, hogy hiánytalan-e, és a képek megfelelő minőségben készültek-e el.
- Ezután a szkennelt dokumentumot összerendelték a vonatkozó metaadatokkal.
- Az újabb ellenőrzés – audit – során megvizsgálták, hogy a metaadatok egyeznek-e a hozzárendelt iraton fellelhetővel, a szkennelt kép egyezik-e az iratanyagával és a vonalkód is egyezik-e minden felületen.
- A folyamat során minden munkanap végén mentést készítettek, valamint egy szűrőpróbaszerűen kiválasztott iratanyagon ismételten végrehajtották a fenti audit folyamatot.

A Belügyminisztérium részéről 2018 májusában jelezték, hogy végeztek a hiteles másolatok digitalizálási projektjével. Kezdetben szembesültek azzal a problémával, hogy a nagy terjedelmű pdf-ek esetében nem sikerült elhelyezni a jogszabály alapján történő digitális hitelesítési záradékot, azonban ezt egy másik szerver használatával sikerült áthidalni.

A SIP-állományokat, mivel a Belügyminisztérium által használt Robotzsaru iratkezelő rendszer korabeli verziója még nem rendelkezett beépített SIP-előállító funkcióval, külön SIP-generáló szoftverrel készítették el. Az elkészült SIP-fájlok ennek következtében, az átadandó iratok három típusát tekintetbe véve a 3-as és 4-es típusba voltak sorolhatóak.

Előzetes tesztelési folyamat

A levéltár 2018. június 8-án két db DVD adathordozón 10 db SIP-csomagot vett át előzetes tesztelésre. Ez még nem minősült tényleges átadásnak, a levéltár munkatársai az adathordozókat kizárólag tesztelési céllal vették át, ez a vonatkozó átadás átvételi jegyzőkönyvben is feltüntetésre került. A tesztelés célolta az adatcsomagok mind informatikai, strukturális, mind levéltárszakmai, tartalmi megfelelőségét. Utóbbi szempontból az illetékes iratórzo osztály munkatársa vizsgálta a fájlokat.

A tesztelés során egyes fájlok ellenőrző összege hibás volt, de a javított állományok megküldése után a csomagok rendben betöltődtek. A metaadatok a mintában szereplő irattípusra elégségesnek bizonyultak, azonban a kollégák jelezték, hogy más iratok, pl. testületi ülések anyagai esetén hiányosnak számítanak, nem fednék le a követelményeket. Legnagyobb probléma tartalmi jellegű volt: az iratanyag évkörönként volt felosztva szervezeti egységenkénti bontás helyett.

A Belügyminisztérium illetékesével történt egyeztetés után a minisztérium munkatársai elkészítették az új, már proveniencia alapján összeállított SIP-állományokat. A javított tesztállományt 2018 július végén kapta meg a levéltár DVD adathordozókon.

A tesztelés során a levéltár szempontjai szerint átalakított SIP-csomagok már megfelelőnek bizonyultak tartalmi tekintetben is, a tesztelés végeztével 2018 szeptember elején a levéltár a megállapodás értelmében hivatalosan tájékoztatta a Belügyminisztériumot a tesztelés sikerességéről.

Az átadás-átvételt megelőző egyeztetések

2018 októberében a felek egyeztető tárgyalást tartottak, ezen az átadás-átvételi folyamat további ütemezéséről volt szó. A minisztérium november 20-ra vállalta az összes SIP-állomány elkészítését. Az átadás lebonyolítását a felek ekkor 2018 decemberére tervezték. Lényeges kiemelni az átadásra szolgáló technikai eszköz kérdését. Felmerült ún. NAS-hálózatra kapcsolható adattároló alkalmazása, azonban az átadó fél részéről egy ilyen eszköz fogadásához előzetes biztonsági ellenőrzésre lett volna szükség, ami jelentősen terheli a folyamatot.⁶ A felek így megfelelő tárhelykapacitással bíró USB csatlakozású hordozható merevlemez egység alkalmazása mellett döntöttek.

A Belügyminisztérium november elejére végzett az átadandó SIP-állományok elkészítésével. Ezt követően megkezdődtek az minisztérium és a levéltár közti egyeztetések az átadás-átvételi jegyzőkönyv tartalmával kapcsolatban. Ezek során a minisztérium kérte, hogy a jegyzőkönyvben tüntessenek fel egy határidőt, amikor a levéltár köteles az átadót hivatalosan tájékoztatni a befogadás, vagyis az átvett digitális állományoknak a levéltár hosszú távú archívumába való maradéktalan és hibátlan feltöltése megtörténtéről. A felek az átvétel dátumától számított hat hónapban állapodtak meg. A levéltár részéről a szövegben a papíralapú eredeti példányok megsemmisíthetőségére vonatkozó feltétel és az azt előíró jogszabályi hely került feltüntetésre.⁷

Problémaként merült fel, hogy a minisztérium a SIP-állományok mellett átadott volna 160 db fizikai adathordozót (CD, DVD, floppy, kazetta) is, amelyek az eredeti papíralapú példányok mellékletét képezték, mindenféle segédanyag, dokumentáció nélkül. A levéltár ebben a formában nem vállalta ezen állományok átvételét. A felek végül megállapodtak, hogy az adathordozók tartalmát egy másik,

⁶ Az ideális az automatikus átadás lenne, amelynek során az állományok továbbítása hálózati kapcsolaton keresztül történik az átadó és az átvevő fél szerverei között, azonban ennek technikai feltételei egyelőre nem adóttak, illetve az eljárás bizonyos - egyelőre nem rendezett - informatikai biztonsági kérdéseket is felvet.

⁷ Az 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről, 5. § (6).

későbbi átadás-átvételi eljárás keretében venné át digitális formában, ún. iso (lemezkep) fájlokban, eredeti állományukat megtartva, de visszakövethetően, hogy mely ügyirat mellékletét képezték. A 118 GB-nyi összterjedelmű, 154 db iso lemezkep-fájl átvételére végül 2019 júliusában került sor a fent említett külön átadás-átvételi eljárás keretében.

Az e-iratok átadás-átvételi eljárása

Az átadás-átvételi eljárásra 2019. február 21-én került sor a Belügyminisztérium épületében. A levéltár munkatársai két darab (köztük egy tartalék), egyenként 2 TB kapacitású USB 3.0⁸ csatlakozású hordozható merevlemezegységet vittek magukkal az átadás-átvétel fizikai lebonyolítása céljából. Az átadásra került SIP-állományok áttöltése az átadás céljára szolgáló számítógépről a hordozható lemezegységre meglehetősen hosszadalmasnak bizonyult, több mint három órán át tartott. Az átadott adatok mennyisége (114 GB) ezt nem feltétlenül indokolta volna, azonban az állományok az átadásra használt gépre a Belügyminisztérium szerveréről párhuzamosan, az átvétel folyamán kerültek áttöltésre belső hálózaton keresztül, ami meglehetősen lassította az adatátvitelt. Érdeemes lehet a későbbi átadások előtt megállapodni, hogy ha ilyen belső hálózaton történő transzferálási folyamatra van szükség, akkor arra már az átadás-átvételi eljárást megelőzően sor kerüljön.

Az állományok sikeres áttöltése után az adathordozókat a levéltár telephelyére szállították, ahol az informatikus kollégák a SIP-csomagokat feltöltötték a levéltár szerverére. Ezzel lezárult a szűk értelemben vett átadás-átvételi eljárás, az átvétel folyamata azonban még nem fejeződött be, sőt igazából azt lehet mondani, hogy csupán az első, kezdeti lépés történt meg.

A befogadási eljárás a Preservicába

Hátra volt még ugyanis az adatoknak a levéltár hosszú távú archívumába, a Preservica szakszerverbe való feltöltése. A befogadási eljárás meglehetősen összetett folyamat, melynek során a levéltár munkatársai, mind informatikai, mind iratőrző részről meglehetősen sok nehézséggel szembesültek.

Az állományok érkezetésük során először biztonsági ellenőrzésen estek át, amin a fájlokon lefuttatott számítógépes víruskeresést értünk. Az állományok ezután a protokoll szerint egy hónap időtartamra „karanténba” kerültek, vagyis olyan, a levéltár informatikai rendszerétől virtuálisan és/vagy fizikailag is elkülönített átmeneti tárhelyre, ahonnan esetleges felderítetlen rosszindulatú kódok nem

⁸ Ez a kék színű csatlakozással rendelkező USB nagyságrenddel gyorsabb adatátvitelt tesz lehetővé, mint az előző, 2.0 USB-szabvány (fekete csatlakozó).

fertőzhetik meg a teljes rendszert. Erre azért van szükség, mert egyes számítógépes kártevőtípusok a fertőzés után egy darabig alvó üzemmódban maradnak, és csak később, időzítve aktiválják magukat. A karantén letelte után a fenti okból kifolyólag az átvett állományok ismételt vírusellenőrzésen estek át. Látható, hogy már maga a biztonsági ellenőrzés protokollja meglehetősen meghosszabbítja a befogadás folyamatát, hiszen ennek befejezéséig a SIP-állományokkal semmilyen tevékenység nem végezhető.

A következő lépés a SIP-fájlok szerkezeti, strukturális ellenőrzése volt. Erre egyelőre manuális módszerek állnak rendelkezésre. Első körben a szemrevételezés történt, vagyis a fájlokba „belenézve” ellenőrizték, megvan-e az előírt könyvtárstruktúra (*header, content, stb.*), valamint, hogy rendelkezik-e a fájl a szükséges metaadat-állománnyal, továbbá ezek a metaadatok a megfelelő struktúrában vannak-e tárolva. Itt némi fennakadást okozott, hogy egyes állományok metaadat-állománya hiányosnak tűnt. Az átadóval történt egyeztetés során világossá vált, hogy 3-as típusú SIP-állományokról van szó, a fájlok ennek a szabványnak már megfelelőnek bizonyultak. Fontos tanulság ebből a precedensből, hogy érdemes az átadóval a SIP-generálás elkészülte után, de még az átadás előtt nagyon pontosan egyeztetni, hogy az átadandó SIP-ek közül melyik mely típusba tartozik.

Ha azonban a szemrevételezéses eljárás csak egy előzetes ellenőrzésnek minősül, a teljes ellenőrzési folyamat az állományok Preservica tesztrendszerébe való betöltése során, ezzel párhuzamosan történhet meg. Eközben történik meg például az állományoknak a hozzájuk rendelt ellenőrzési összeggel való azonosítása. Teljes bizonyosság a fájlok megfelelőségében csak az átadásra került összes állomány sikeres feltöltése után lehetséges.

Nehezítette az eljárást, hogy ekkor még nem állt rendelkezésre a Preservica tesztrendszere. Mindent az éles rendszerbe kellett egyből feltölteni, ahol viszont nincs lehetőség módosításra: adott egyéni azonosítóval rendelkező SIP csak egy alkalommal tölthető be.

Maga a feltöltés lényegében egy átalakítási-szinkronizációs folyamat, melynek során a SIP-fájlból egy ún. AIP (*archival information package* – levéltári információs csomag) állomány készül, ami bekerül a Scope rendszerben kialakított megfelelő leírási egység alá.

A betöltési folyamat megkezdése előtt tehát az illetékes iratőrző osztály munkatársainak létre kellett hozniuk a megfelelő leírási egységeket. Az átvett belügyi dokumentáció ebből a szempontból igen összetettnek számított, nagyszámú jogelőld szerv és már megszűnt, illetve átalakult szervezeti egység iratait tartalmazta. A leírási egységek kialakítását ezért időigényes szervtörténeti kutatómunka előzte meg a pontos jogutódlások és szervezeti változások feltérképezése érdekében. Ebből a tapasztalatból levonható, hogy a későbbiekben mindenképpen érdemes előzetesen leegyeztetni az átadóval az átadandó állomány részletekbemenően provenienciális felépítését, majd ennek alapján javaslatot tenni a levéltár szempontjai alapján felépített szervezeti egység szerinti bontásra a kialakítandó SIP-állományokban.

A feltételek ilyen biztosításával a törzskönyvi bejegyzések legkésőbb a biztonsági ellenőrzéssel párhuzamosan (karantén) létrehozhatóak, mielőtt még a betöltés megkezdődne.

A törzskönyvi bejegyzések elkészültével megtörtént az átvett állományok betöltése, AIP-állománnyá alakítása. Az ellenőrzés során az állományok végleg megfelelőnek, a befogadás sikeresnek bizonyult.

A levéltár ezt követően 2019. szeptember elején a Belügyminisztérium részére megküldte a megállapodásban szereplő hivatalos átiratot az átvett elektronikus iratanyag levéltári szakrendszerbe való befogadásának sikerességéről.

Ezzel a Magyar Nemzeti Levéltár első, a 34/2016. EMMI-rendelet szerinti elektronikus iratátadás-átvételi eljárása lezárult.

A Belügyminisztérium ezt követően még megküldte a levéltár részére a papíralapú eredeti példányok megsemmisítési eljárásához szükséges selejtezési jegyzőkönyvet, melyhez a levéltár hozzájárult. A 335/2005., a közfeladatot ellátó szervek iratkezelésének általános követelményeiről szóló kormányrendelet 61. § (7) bekezdésének a 137/2019. sz. kormányrendelettel történt módosítása, valamint az 1995. évi levéltári törvény 5. §. (4–6.) bekezdésének a 2020. XXXII. törvény általi módosítása a papíralapú eredeti példányok megsemmisítési eljárását azóta lényegesen egyszerűbbé tette: a levéltár a maradandó értékű hiteles elektronikus másolatok előzetesen megküldött tételjegyzékéből kiválaszthatja a papíralapon is átvenni kívántakat, a maradék pedig már az átadást-átvételt megelőzően minden további eljárás nélkül megsemmisíthető az átadó szerv által.⁹

GÁBOR TÜRKE

ARCHIVAL RECEIVING OF THE CERTIFIED ELECTRONIC COPY OF RECORDS WITH PERMANENT VALUE FROM THE ARCHIVES OF THE MINISTRY OF INTERIOR

The Archives must keep the pace with the rapid spread of complex electronic records management systems in the Hungarian public administration. Among others, they need to be able to take over, accept, preserve and to ensure the researchability of large amounts of digital records. The first electronic transmission – regarding the whole process, i.e. from the preliminary survey of the docu-

⁹ Lásd Závocski Adrienn: Papíralapú példány vagy hiteles elektronikus másolat? A 335/2005. Kormányrendelet 61. §-ának 2020. évi módosításairól. Kézirat, megjelenik a *Levéltári Közlemények* XCI. (2020) évfolyamában.

ments to the final acceptance – of documents between the Ministry of Interior and the National Archives of Hungary took place from the beginning of 2017 to September 2019 according to the Ministry of Human Resources Decree 34/2016. During this, 114 GBs of digital records were handed over. In this case, there were not electronically generated documents, but certified electronic copies of approximately 187 running meters of paper-based documents, which were created in a closed system. This process also provided important experience with the procedure for electronically generated documents.

A KÚRIA KOLLÉGIUMAI ÁLTAL KELETKEZTETETT IRATOK SELEJTEZÉSI ELJÁRÁSÁNAK LEVÉLTÁRI KIALAKÍTÁSA

A 2010-es évek első felében az iratkezelés felügyelete területén végzett munkák – főleg a selejtezési jegyzőkönyvek ellenőrzése és az iratátadás – során az MNL OL Módszertani, Oktatási, Továbbképzési, majd Iratkezelés-felügyeleti Osztályának munkatársai, valamint a Kúria illetékes képviselői azzal a ténnyel szembesültek, hogy a Kúria kollégiumainak iratai nagyobb mértékben selejtezhetők a vártnál, annak ellenére, hogy a legtöbb irattári tételnél az őrzési idő levéltárba adandót rögzített. A Kúria iratainak selejtezéséről vagy levéltárba adásáról ki kellett alakítani egy eljárásrendet a keletkezett iratanyag forrásértékével kapcsolatban. A Kúriánál tett látogatásaink során a selejtezési jegyzőkönyvekben felsorolt iratok helyszínen történő szűrőpróbaszerű megtekintésekor a vizsgálat azt mutatta, hogy a selejtezhető anyagban fellelhető maradandó értékű irat is. Ezért a Kúria munkatársaival együtt szükségesnek véltük, hogy az iratokat még alaposabb értékelésnek vessük alá.

E munkám igyekszik rövid áttekintést adni az iratképző szervek egy speciális, a bíróságok – azon belül is a Kúria – által keletkeztetett maradandó értékű, illetve selejtezhető iratok levéltári kezeléséről.

Maradandó érték/történeti érték

Mi a cél a tervezett eljárásrend kidolgozásával? Az irattári tervben szereplő tételek maradandó értékét megőrizni, illetve még több levéltárszakmai szempontot figyelembe venni az átvételre, illetve selejtezésre kijelölt iratoknál. Ebből egyrészt az következik, hogy az irattári terv szerint selejtezhető tételek között is van maradandó értékű irat, másrészt a levéltári átadásra szánt iratok között is fellelhető nagy arányban olyan, ami selejtezhető.

Két mérvadó megőrzési szempont van, melyet a közlevéltáraknak figyelembe kellett venniük az irat értékelése és beszállítása alkalmával. A maradandó, történeti-politikai értékű irat levéltári megőrzése magától értetődő. A másik kiemelkedő szempont a jogbiztosító érték, tehát az állampolgári jogok érvényesítéséhez nélkülözhetetlen dokumentumok megőrzése. Ezek történeti szempontból nézve is fontosak lehetnek, mivel szociológiai, társadalomtörténeti, helytörténeti és családtörténeti vonatkozásait is feltárhatják a kutatók.

A bírósági iratok átvételekor komoly gondot okozott a „maradandó érték” megítélése. Az 1995. évi levéltári törvény azon pontja, melynek értelmében a levéltár

„az állampolgári jogok érvényesítéséhez nélkülözhetetlen, más forrásból nem, vagy csak részlegesen megismerhető adatot tartalmazó” iratot köteles átvenni, azt eredményezte, hogy a selejtezhető iratok köre jelentősen leszűkült. Ebből kifolyólag az óriási mértékű iratmennyiség átvétele meghaladhatta volna a levéltárak befogadó képességét, ugyanakkor nem feltétlenül volt minden levéltárba adandó tétel valóban történeti értékű irat. A levéltáraknak az iratátvétel során előnyben kellett – és kell a mai napig is – részesíteniük a történeti érték szempontjait, egyes jogbiztosító iratok esetében pedig lényegesen hosszabb őrzési idő meghatározására volt szükség. Azon kívül tehát, hogy szükség volt egy eljárásrend kidolgozására, a jövőben bevezetendő új iratkezelési szabályzat irattári tervi részét is át kellett gondolni. Ezekhez a feladatokhoz a tapasztalt levéltárosokon kívül elengedhetetlenül szükség volt a közfeladatot ellátó szerv együttműködésére is, tehát a két intézmény közötti jó kapcsolat fenntartására is figyelemmel kellett lenni.

A Legfelsőbb Bíróság – 2012-től Kúria – vázlatos története a 20. század második felében

Mielőtt rátérnék a Kúria iratkezelésének sajátosságaira, fontosnak tartom nagyon röviden áttekinteni a Kúria történetét a 20. század második felében, hogy a laikus olvasó is átfogó képet kapjon a magyar felsőbírászkodás működéséről. Először is tisztázni kell, hogy a Kúria mint legfelsőbb bírói intézmény neve 2012-ben változott meg erre, korábban Legfelsőbb Bíróság néven működött.

Az 1954. évi II. törvény a Magyar Népköztársaság bírósági szervezetéről ki mondta, hogy az ország legfőbb bírói szerve a Legfelsőbb Bíróság. Felügyeletét az igazságügyminiszter látta el.¹ A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága elnökből, elnökhelyettesekből, a Legfelsőbb Bíróság hivatásos bíróiból és népi ülnökökből állt.² Feladatai az alábbiak voltak: elsőfokon ítélezett a törvény által hatáskörébe utalt, illetőleg a legfőbb ügyész által hozzá benyújtott kiemelkedő fontosságú ügyekben; eljárta a megyei bíróságok, a fővárosi bíróság és a különbíróságok határozatai ellen benyújtott fellebbezések és fellebbezési óvások ügyében; döntéseket hozott a legfőbb ügyész és a Legfelsőbb Bíróság elnökének a bíróságok jogerőre emelkedett határozatai ellen benyújtott törvényességi óvásaival kapcsolatban; elvi döntéseiben a bíróságokra kötelező irányelveket állapított meg.³

Az 1957. évi 25. sz. törvényerejű rendelet szerint „az ellenforradalmi bűntettek, valamint az állam rendje és a közbiztonság ellen elkövetett bűntettek miatt indított bűnügyekben a dolgozó nép érdekeinek megfelelő, egységes ítékezés biztosítása

¹ *A magyar állam szervei 1950–1970. Központi szervek.* Főszerk. Boreczky Beatrix. Budapest, 1993, 300.

² Az 1954. évi II. tv. V. fejezet 39. §.

³ *A magyar állam szervei 1950–1970...* 301.

céljából” 1957. április 6-i hatállyal a Legfelsőbb Bíróságon különbírósként Népbírószági Tanácsot kellett felállítani.⁴ Ez a Népbírószági Tanács foglalkozott az 1956-os forradalom idején szerepet vállalók ítélethozatalával is.

Az 1972. évi IV. törvény modernizálta a bírósági szervezetet, ami egybeesett az államszervezet és a gazdaságirányítás reformjával. A törvény 37. §-a kimondta, hogy „a Legfelsőbb Bíróságon büntető, polgári, gazdasági, munkaügyi és közigazgatási kollégium működik.” A kollégium a Legfelsőbb Bíróság elnöke által „ugyanabba az ügyszakba beosztott” bírák testülete volt.⁵

Az 1989-es alkotmány-módosítással a legfőbb bírósági fórum a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága elnevezést kapta. Az átfogó bírósági reform megalapozása és megvalósítása végett sor került az Alkotmány módosítására, valamint a bíróságokra vonatkozó három alaptörvényből álló jogszabálycsomag megalkotására.⁶ E jogszabályok a bírósági szervezetet mint a végrehajtó hatalomtól elkülönült egységes szervezetet határozták meg, és a bírói függetlenség alapvető biztosítékeként a bíróságok igazgatásának olyan rendszerét alakították ki, amely a politikailag semleges bírói hatalmat elkülöníti a törvényhozó és a végrehajtó hatalomtól.

A bírósági szervezet modernizálásának legutóbbi lépcsőfoka - a 2012. január 1-jétől hatályos Alaptörvény végrehajtásaként - a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény volt, amely az egész bírósági rendszert és ítélezést korszerűbb és hatékonyabban működő pályára állította. Ettől kezdve a mai napig a bíróságok központi igazgatását az Országos Bírósági Hivatal elnöke látja el, a Kúria elnöke pedig a szakmai vezetésért felelős. A rendszer elemét képezi a bírák által választott és kizárólag bírákból álló Országos Bírói Tanács, amely döntően ügynevezett kontrollfunkciókat⁷ gyakorol. A visszaállított Kúria jog- és hatásköre jelentősen kibővült.⁸

2020. április 1-vel megszűntek a járásbírószági, kerületi szintű közigazgatási és munkaügyi bíróságok, az ezek által tárgyalt ügyek törvényszéki szintre kerültek elsőfokon. A közigazgatási perekben 2020. április 1-től elsőfokon nyolc törvényszék (Fővárosi Törvényszék, Budapest Környéki Törvényszék, Debreceni Törvényszék, Győri Törvényszék, Miskolci Törvényszék, Pécsi Törvényszék, Szegedi Törvényszék és a Veszprémi Törvényszék) jár el regionális illetékességgel.⁹

⁴ Bővebben lásd Mikó Zsuzsanna: *A Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa működése és ügykezelési gyakorlata (1957-1963)*. 66. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/mikozsuzsanna/diss.pdf> (Utolsó letöltés ideje: 2020. november 25.)

⁵ Az 1972. évi IV. törvény, 37. § (1).

⁶ A bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 1997. évi LXVI. törvény, a bírák jogállásáról és javadalmazásáról szóló 1997. évi LXVII. törvény, továbbá az igazságügyi alkalmazottak szolgálati viszonyáról szóló 1997. évi LXVIII. törvény.

⁷ Az Országos Bírósági Hivatal elnöke felett a felügyeleti jogokat az Országos Bírói Tanács gyakorolja.

⁸ <https://kuria-birosag.hu/hu/kuria-tortenete> (Utolsó letöltés ideje: 2020. november 25.)

⁹ A bírósági szervezetrendszeréről lásd <https://birosag.hu/a-birosagi-szervezet> (Utolsó letöltés ideje: 2020. november 25.)

A munkaügyi bírósági ügyekben első fokon az illetékes törvényszékek, másodfokon, a fellebbezési eljárásban az ítéletáblák, míg a felülvizsgálati eljárásban a Kúria (korábban Legfelsőbb Bíróság) jár el.

A Kúria iratkezelésének sajátosságai

A Kúria iratkezelésének ellenőrzése az 1995. évi LXVI. törvény 11. § (1) bekezdésében foglalt felhatalmazás alapján a Magyar Nemzeti Levéltár illetékességi körébe tartozik. Az ellenőrzésre jogszabály alapján háromévente kerül sor. A Kúria jelenleg hatályos iratkezelési szabályzata és irattári terve – a Magyar Nemzeti Levéltárral többször egyeztetve – a 14/2015. sz. elnöki utasítással 2015. október 15-én lépett hatályba. A szabályzatból, valamint a helyszínen végzett iratkezelési ellenőrzés tapasztalataiból kiderül, hogy iratkezelésük decentralizált.¹⁰ Az iratok átvétele, a postabontás, az érkeztetés az Ügykezelő Irodán, míg az iktatás itt és az Elnöki Irodán történik.¹¹ A két iroda ügykezelése elkülönül egymástól. Az iktatás főljestrómszámos.¹² A Kúria az Országos Bírósági Hivatal által tanúsított BIIR (Bírósági Integrált Informatikai Rendszer) iratkezelő szoftvert használja 2005 óta. A Kúrián belül az Elnöki Iroda – amely külön szervezeti egységet képez – iratkezelése centralizált, és 2018-tól az Országos Bírósági Hivatal által tanúsított elnöki Iratkezelő Rendszer (EIR) megnevezésű iratkezelő és nyilvántartó szoftvert használja.¹³

2014 első felében a Kúria képviselői abban az ügyben kérték a Magyar Nemzeti Levéltár munkatársainak segítségét, hogy az irataik levéltárba adása és selejtezése során milyen szempontokat lehetne érvényesíteni az iratválogatásnál. A levéltárral való egyeztetés során végül döntés született a selejtezhető besorolású bíróságkijelölési, illetve az előzetes letartóztatásra vonatkozó ügyiratok és az ítéletábláknak átadott ügyek iratai kapcsán. Ezek mellett azt kellett még eldönteni, hogy selejtezhetőek-e a büntető ügyszakban keletkezett 15 évnél régebbi, az irattári tervben „Előzetes letartóztatás”, „Előzetes felülvizsgálata” és az „Előzetes meghosszabbítása” megnevezésű ügyek. A Levéltár munkatársai az iratok tüzetes áttekintése után végül úgy ítélték meg, hogy a letartóztatásokra vonatkozó ügyiratok nem marandó értékűek, az ítéletábláknak átadott ügyek iratait pedig célszerű lesz, ha a megyei levéltárak veszik át az ítéletábláktól. A Levéltár képviselői a „vegyes ügyek”, korábbi panaszügyek iratait sem találták marandó értékűeknek, mivel ezek általában tévesen a Kúriának küldött megkeresések voltak, illetve a valóban komoly ügyek az Elnöki Irodához kerültek.

¹⁰ Jegyzőkönyv a Kúria iratkezelésének ellenőrzéséről, 14. 2016. 11. 29., 07/811-2/2016. ikt. sz.

¹¹ Uo. 14.

¹² Uo.

¹³ Jegyzőkönyv a Kúria Elnöki Iroda iratkezelésének ellenőrzéséről, 14. 2016. 11.12., 07/307-1/2018. ikt. sz.

A többi kollégiumi ügyirat esetében 2014 előtt nem született döntés a mintavételezés szempontjainak módszertani meghatározására, mivel a korabeli irattári tervek vagy nem voltak megfelelőek (pl. csak bírósági iratok tételcsoportja van, nincsenek elkülönítve a különböző szintű bíróságok egymástól, így a Legfelsőbb Bíróság sem), vagy szinte minden tétel levéltárba adandóként szerepelt. Ráadásul a Legfelsőbb Bíróság döntése után az iratok visszakerültek az elsőfokú bíróságokhoz, a Legfelsőbb Bíróság ügyirataiban csak az ítéletek találhatóak meg, tehát komplex ügyiratról nem beszélhetünk. Ennek ellenére a Levéltár munkatársai úgy találták, hogy a jelentősebb vagy kiemelt ügyek iratait a megyei tagintézményeken kívül az Országos Levéltárnak is át kell vennie. Ehhez azonban megfelelő szempontrendszert kell kialakítani, ami a korabeli és jelenlegi irattári tervek figyelembevételével csak az iratanyag alapos áttekintésével valósítható meg. Hangsúlyozni kell, hogy a Kúria Központi irattárában 2014. április 29-én tett helyszíni látogatás alkalmával a Kúria részéről is igény mutatkozott egyfajta levéltári iránymutatásra a selejtezési eljárás, a maradandó érték megállapítása és a levéltárba adás lefolytatásához. A munka így 2014-ben közös erővel elindulhatott és egészen 2016-ig tartott – a levéltárosok heti egy napot töltöttek a Kúriánál –, ami az iratanyag nagy mennyiségét is jól mutatja.

Megtekintettük a Kúria Elnöki Iroda 1998. évi iratait is. Erre azért volt szükség, mert ezen irattípus 1998 előtt keletkezett iratai már bekerültek a levéltárba, noha nem tekinthetők maradandó értékűnek; így az 1998 utáni iratok felülvizsgálata mindenképpen indokolt volt, hogy elkerüljük a csekély forrásértékkel rendelkező iratok levéltárba kerülését. A maradandó értékű iratok kiválogatása érdekében a Levéltár munkatársai ezért átvizsgálták a LEBÜSZ (Elnöki Bírósági Ügyviteli Szakrendszer) irattári tervét, illetve megkérték az Elnöki Irodát, hogy az iratokról főcsoport-alcsoport szintű jegyzéket készítsenek.

A levéltári vizsgálat az alábbi döntéseket eredményezte:

- A bíróságkijelölési, előzetes letartóztatási, előzetes felülvizsgálati, előzetes meghosszabbítási és vegyes ügyek (panaszügyek) egyik kollégium esetében sem képeznek maradandó értéket, így ezeket az ügyirattípusokat a Levéltár nem vette át akkor, illetve nem veszi át most sem.
- A Munkaügyi Kollégium esetében a Levéltár álláspontja szerint maradandó értékűek a felmondással, lemondással, munkaviszonnyal, foglalkoztatási megbetegedéssel, fegyelmivel, mulasztással, megvalósított jogsértéssel, valamint a vagyonjeggyel kapcsolatos olyan ügyek, amelyek esetében a Legfelsőbb Bíróság a korábbi ítéletet megváltoztatta.
- A Közigazgatási Kollégium esetében maradandó értékűek azon ügyek, melyeknél a Legfelsőbb Bíróság a korábbi ítéletet megváltoztatta, kivéve az adóval kapcsolatosakat.

- A Büntető Kollégiumnál maradandó értékűek a 109/1981. IM utasítás irattári terve III. Bíróságok a) Büntető ügyek tételcsoportjának az alábbi ügyekre vonatkozó iratai: állam elleni, háborús és népellenes, a béke és az emberiség elleni bűncselekmények, börtönzendülés, közveszélyokozás, vasúti (légi, vízi) közlekedés biztonsága elleni büntettek, sajtóbüntettek, törvény (hatósági rendelkezés) elleni izgatás, gazdasági ellenőrzés és adatgyűjtés akadályozása, rémhírterjesztés, pénzhamisítás és bélyeghamisítás, emberölés, különösen nagy kárt okozó lopás (sikkasztás, csalás, hűtlen kezelés, rablás), értékegybefoglalás folytán a társadalmi tulajdonban különösen nagy kárt okozó lopás (sikkasztás, csalás, hűtlen kezelés, rablás, rongálás). Azon ügyek iratai is maradandó értékűek, ahol a Legfelsőbb Bíróság a korábbi ítéletet megváltoztatta, valamint minden olyan büntett ügye, amely esetében kényszergyógykezelést rendeltek el (akár a korábbi, akár a Legfelsőbb Bíróság által megváltoztatott ítélet), Ezeken kívül minden olyan háborús és népellenes büntett ügye maradandó, amely az 1990 előtt indult eljárás felülvizsgálatára vonatkozik.
- A Polgári Kollégium iratai közül csak azon ügyek maradandó értékűek, amelyek esetében a Legfelsőbb Bíróság a korábbi ítéletet megváltoztatta.
- A Gazdasági Kollégium által keletkeztetett iratanyag esetében a Levéltár munkatársainak nem sikerült ilyen jól körülhatárolt szempontokat kialakítani, ezért ezen ügyiratok esetében mintavételezéssel, az ügyiratok iktatókönyvi és eseti kiválogatásával kívánjuk a jövőben a maradandó értéket meghatározni.

A Levéltár munkatársai a fent leírt szempontokat figyelembe véve javasolták, hogy a Kúria Ügyviteli Szabályzatában található elnöki ügycsoportok alapján kezdeményezzék a bíróságok egységes iratkezelési irattári tervének módosítását annak érdekében, hogy a kifejezetten Kúriára jellemző ügycsoportokat – akár külön egyésként – beemeljék az irattári tervbe, hiszen a 335/2005. kormányrendelet 10. § (1) bekezdése értelmében *„az ügyiratokat és a nyilvántartott egyéb iratokat – a szerv ügyköreit az azonos tárgyú egyedi ügyekig lemenő részletességgel felsoroló jegyzék segítségével – tárgyi alapon tételbe lehet sorolni.”* Jelenleg a folyamat ott tart, hogy várjuk a még hatályban lévő, 2015-ben kiadott iratkezelési szabályzat és irattári terv felülvizsgálatát, a levéltár által kért szempontok szerinti átdolgozását és a hatályos iratkezelésre vonatkozó jogszabályokkal való harmonizálását.

ESZTER VASS

ARCHIVAL DISPOSAL PROCEDURE OF DOCUMENTS CREATED BY THE DEPARTMENTS OF THE CURIA

My work tries to give a brief overview of the archival management of valuable or discardable documents created by the courts – especially by the Curia. The associates of the Hungarian National Archives had to develop a new procedure regarding the source value of the records of the Curia. The aim of the new procedure – in addition the preserving of the permanent value of the items in the archival plan – was to decide based on more archival aspect about the receiving or disposal of the documents.

EGY RENDHAGYÓ KARRIER

Veglai Horváth Gáspár, a Magyar Kamara elnökének életútja¹

A Magyar Kamara 1531-es felállításától kezdve a Magyar Királyság egyik legfontosabb folyamatosan működő hivatala volt a 16–17. század során. A 16. század folyamán meghonosodott rendszer szerint a kamaraelnöki tisztségbe a Habsburg-uralkodók az egyházi elitből kiválasztott püspököket neveztek ki. A szekularizációs folyamatok keretében, ahogy a Magyar Kancellária esetében, úgy a Magyar Kamaránál is folyamatosan lecserélődtek az egyházi alkalmazottak.² Igaz a folyamat itt valamivel gyorsabb volt. A 16. század közepére már csupán az elnökök voltak egyháziak; egy rövid időszakot, Dessewffy János (1557–1561) kamaraelnökségét leszámítva a 17. század elejéig változatlanul egyháziak töltötték be a kamaraelnöki tisztséget.³ Az utolsó egyházi kamarai *praefectus* Szuhay István váci püspök volt, akinek a tizenötéves háború, valamint Bocskai István mozgalma alatti tevékenysége komoly indulatokat korbácsolt fel. A későbbiek során ez is jelentősen közrejátszott abban, hogy a Wesselényi-féle rendi szervezkedést követő zűrzavarban kinevezett Kollonich Lipótot leszámítva, világiakkal lett betöltve az elnöki pozíció.⁴

A kamaraelnökökről napjainkig Thurzó Ferencet (1520–1576) leszámítva, nem készült összefoglaló munka.⁵ Szerencsésebb helyzetben vagyunk a 17. századi praefectusokkal. Közülük Pálffy Pálról és Zichy Istvánról rendelkezünk bővebb ismeretekkel. Ugyanakkor ezek az ismeretek is általános jellegűek, illetve csak mellékesen veszik figyelembe a kamaránál kifejtett tevékenységüket. Pálffynál a legnagyobb figyelem nádorságára, az „esterházyista” csoportban betöltött szerepére, valamint

¹ Ezúton szeretném megköszönni Gecsényi Lajosnak, hogy felhívta a figyelmemet Veglai Horváth Gáspár rendhagyó karrierjére. Köszönettel tartozom mindazon kollégáknak, akik felhívták a figyelmemet egyes forráscsoportokra, valamint tanácsaikkal és meglátásaikkal segítették ennek a munkának az elkészülését.

² Fazekas István: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században: hivatalnoki karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon. *Századok*, 2014. 5. sz. 1136.

³ Vö. Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*. Budapest, 1946, 131.; Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország föméltségei*. Budapest, 1988, 109–110.

⁴ Szuhay halálát követően hat elnök: Pethe László (1612–1617), Veglai Horváth Gáspár (1619–1624), Pálffy Pál (1625–1646), Lippay Gáspár (1646–1653), Majthény Mihály (1655), Zichy István (1655–1672) valamint két igazgató/adminisztrátor: Vizkelethy Tamás (1609–1611) és Rakoviczky György (1653–1655), látta el a hivatalvezetői feladatokat. Vö. Fallenbüchl: i. m. 109–110.

⁵ Gecsényi Lajos: A rejtélyes Thurzó: Thurzó Ferenc, a Magyar és az Udvari Kamara elnöke, 1549–1563. *Levéltári közlemények*, 2010. 1–2. sz. 3–31.

politikai szerepvállalására irányult.⁶ Ezt egészíti ki két nagyobb forrásközlés, amelyek Batthyány Ádámmal és Maximilian von Trauttmansdorffhoz írott leveleit gyűjtötték össze.⁷ Ezzel szemben Zichy István esetében néhány régebbi tanulmány áll rendelkezésünkre, amelyek nem különösebben tértek ki kamaraelnöki tevékenységére,⁸ az újabb kutatások pedig még gyermekcipőben járnak.⁹ A többiekéről elszórta találhatóak adatok, amelyek összegzésére nem került sor. A már említett Thurzó Ferencet leszámítva nem készült modern kamaraelnöki életrajz. Ennek a hiátusnak a pótlása az elkövetkezendő időszakban mindenképpen szükség lenne, hiszen a Magyar Kamara vezetői a Magyar Királyság meghatározó politikusai voltak a 16–17. század folyamán.¹⁰

Jelen tanulmány ezt a hiátust igyekszik részben orvosolni. Az itt bemutatásra kerülő életrajz egy hosszú és aprólékos kutatómunka eredménye. Az összegyűjtött adatok alapján a 17. század első felének második világi kamaraelnöke, veglai Horváth Gáspár (1563?–1624) rendhagyó karrierjét mutatja be. Rendhagyósága elsősorban a három országon – Erdélyi Fejedelemség, Magyar Királyság és a *Rzeczpospolita* – átívelő életútjában, a főnemességbe való felemelkedésének menetében, valamint a Magyar Királyság egyik leginkább bizalmi pozíciójának elnyerésében állt. A kutatást nagyban nehezítette a források kis száma és azok szétszórtsága. Ezért a legnagyobb igyekezet ellenére is kisebb hézagok maradtak Horváth Gáspár életében, amelyek kitöltésére kevés esély mutatkozik a jövőben. A meglévő adatok azonban lehetőséget nyújtanak arra, hogy veglai Horváth életének fontosabb részeit rekonstruálhassuk, ezzel pedig képet kapjunk a 16–17. század fordulóján élt nemes úrról.

*

⁶ Péter Katalin: *A magyar romlás évszázadában*. Budapest, 1975, 51–59., 81–82., 88–103. Újabbban pedig Anna Fundarkova: *Egy királysági politikus és az erdélyi fejedelmi udvar a 17. század közepén: Pálffy Pál országbíró és nádor erdélyi kapcsolatai (1646–1653)*. *Századok*, 2008. 4. sz. 943–966.

⁷ S. Lauter Éva: *Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653)*. Budapest, 1989; Anna Fundarkova: *Ein ugarischer Aristokrat am Wiener Hof des 17. Jahrhunderts: Die Briefe von Paul Pálffy an Maximilian von Trauttmansdorff (1647–1650)*. Wien, 2009.

⁸ Gróf Zichy István: *Adatok a XVII. századi magyar nemesség műveltségéhez*. In: *Emlékkönyv Berzeviczy Albert, a MT Akadémia elnökének tiszteleti taggá választásának harmincadik évfordulója alkalmából*. Budapest, 1934, 245–249. Uő.: *Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez. Öregebbik Zichy István gróf (1616–1693)*. In.: *Regnum egyháztörténeti évkönyv* 5. sz. Budapest, 1942–1943, 734–764.

⁹ Újabbban Zichy Istvánra: Károlyi Bálint: *Zichy István, a Magyar Kamara elnökének levelezése Holló Zsigmond szepesi kamarai tanácsossal 1670-ben*. In: *Doktoranduszhallgatók VII. és VIII. konferenciájának tanulmányai*. Szerk. Rózsa Sándor. Eger, 2020, /Konferenciák, műhelybeszélések XVII./, 37–52.

¹⁰ A későbbiekben terveim között szerepel a Magyar Kamara 17. századi elnökei életének és munkásságának feldolgoása akár monografikus keretek között.

A kora újkor századaiban felemelkedő új nemesi családok esetében sokszor igen nehéz vagy lehetetlen feltárni, honnan is származtak valójában. Nincs ez másként a veglai Horváthok esetében sem. Bár a család előneve „vegla” és vezetékeve is azt látszik igazolni, hogy horvátországi, azon belül is tengeremelléki, illetve szigetvilági eredetű lehetett, egyelőre azonban nincsenek ezzel kapcsolatban megnyugtató bizonyítékaink.

A veglai Horváth család középkori előzményeiről alig vannak információink. Erdély határán való megjelenésükre egy, a 15. század végén II. Ulászló király által kiadott oklevél árulkodik, amiben a király utasítja a kolozsmonostori konventet, hogy feltételezhetően dolgozatunk főhősének azonos nevű elődjét, valamint Sthelen Kiliánt (!) iktassák be a Bihar vármegyei Mihályfalva és Gyrolth (!) települések földesuraságába.¹¹ Mint látható, a kezdetek igen bizonytalanok. A rendelkezésre álló források sajnos nem visznek közelebb ahhoz, hogy pontosan meghatározzuk, honnan is származtak dolgozatunk főszereplőjének ősei. Az azonban bizonyos, hogy erdélyi térnyerésük időben kicsit későbbre, a 16. század első felére tehető. Ekkor elsősorban Belső-Szolnok és Doboka vármegyék területén, a Szapolyaiak és Martinuzzi György jelentős birtokokhoz juttattak délszláv származású családokat. A két vármegye területén ekkor telepedtek le a kentelki Perusithok, a kápolnai Bornemisszák, az atyafi Saffarithok, a váradi Korlatovichok és mások mellett a veglai Horváthok is. Az újonnan beköltöző horvát és szerb eredetű családok letelepedésének nagyban kedvezett az erdélyi nagybirtokok folyamatos felaprózódása. A folyamat eredményeképpen a 16. század során a két vármegyében jelentősen megnőtt a köznemesség létszáma. Ugyanakkor az is látszik, hogy a „jövevények” inkább Belső-Szolnok vármegyét részesítették előnyben, ezt jelzi, hogy Doboka területén sokkal több maradt a régi elem.¹²

A veglai Horváthok 16. századi térnyeréséről nagyon kevés információval rendelkezünk. Számos bizonytalan pont ellenére a szakirodalom és a források alapján arra következtethetünk, hogy a család Mohács évszázadában Belső-Szolnok vármegyében próbálkozott gyökeret verni. A század második felében erre a tényre utal, hogy 1582-ben Kecskéháta településbe iktatják be Szentmártonmacskási Macskási Ilonát gyermekeivel egyetemben. A látszólag lényegtelen beiktatás azért fontos, mert Macskási Ilona előbb Lepsényi Miklós felesége volt, majd annak halála után Horváth Jánoshoz ment férjhez, akitől gyermekei is születtek.¹³ Horváth Gáspárnak két fiútestvére is volt, György és Miklós, akiket ekkor szintén beiktattak

¹¹ II. Ulászló a Kolozsmonostori konventnek Buda, 1495. március 31. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatikai Levéltár, 27981.

¹² Jakó Zsigmond: Belső-Szolnok és Doboka magyarsága az újkorban. In: *Szolnok-Doboka magyarsága*. Szerk. Szabó T. Attila. Dész - Kolozsvár, 1944, 71-130., 73., 75.

¹³ *Politika és házasság. Menyegzőre hívogató levelek a 16. századi Erdélyből*. Sajtó alá rendezte Horn Idikó, Kreuzer Anna, Szabó András Péter. Budapest, 2005, /TDI könyvek 2./, 97.

a birtokba, és akik az 1580-as évek elején már félárvaak voltak.¹⁴ A térségből még egy kisebb jószágról van tudomásunk, amit a veglai Horváth család birtokolt: Aranyosszentmiklós településnek 1592-ben már biztosan veglai Horváth Gáspár volt a tulajdonosa.¹⁵

Birtokállományuk alapján a veglai Horváthok nem tartoztak a legtehetősebb nemesi családok közé az akkor még csak alakuló Erdélyi Fejedelemségben. Dolgozatunk főhősének fiatal koráról szinte semmit sem tudunk. Mint fentebb megírtuk, 1582-ben már testvéreivel egyetemben félárvaak voltak. Iskoláztatásukról szintén nincsenek adataink, így csak feltételezhetjük, hogy valamelyik közeli iskolában tanulhattak. A veglai Horváthok felekezeti hovatartozását nehéz megállapítani. Ha elfogadjuk horvátországi származásukat, akkor szinte biztos, hogy kezdetben katolikusok voltak. A későbbiek folyamán nem zárható ki, hogy sok más családhoz hasonlóan a 16. század közepétől ők is – igazodva a fejedelmi udvarhoz – az unitárius egyházba tértek meg.¹⁶

Veglai Horváth Gáspár életének egyik legizgalmasabb szakasza a lengyelországi karrierje. Ahogy életének több mozzanata, úgy a *Rzeczpospolitá*ba kerülése körül is több részlet tisztázatlan. A kutatás jelenlegi állása alapján két verzióra lehet leszűkíteni a lehetőségeket. Az első, hogy az unitárius veglai Horváth Gáspár a szintén unitárius tanácsúr, Bekes Gáspár támogatója volt az erdélyi fejedelmi trónért folytatott harcban. Amikor Bekes 1575-ben vereséget szenvedett Báthory Istvánnal szemben és Lengyelországba menekült, magával vitte néhány elkötelezett hívét, így esetleg a fiatal Horváth Gáspárt is.¹⁷ A másik lehetőség, hogy valamikor az 1570-es, 1580-as évek fordulóján Báthory István jóvoltából egyenesen Erdélyből került az unitárius nemes úrfi a király unokaöccse, Báthory András mellé. Jelen állás szerint mind a két alternatíva mellett felsorakoztathatóak érvek és ellenérvek. Források hiányában azonban egyik lehetőség mellett sem foglalhatunk biztosan állást.

Lengyelországba kerülésének körülményei megnyugtatóan ugyan nem tisztázhatóak, a későbbi fejlemények azonban megerősítik, hogy Horváth Gáspár a *Rzeczpospolitá*ban a Báthory-vonalon mozgott tovább. Az 1580-as években a Báthoryakhoz való erős kötődése és kapcsolata egyértelművé vált az életében. Báthory István lengyel királyként nagy figyelmet fordított unokaöccseinek iskoláztatására, különösen a fiatal András esetében, akit a *pultuski* jezsuitáknál tanítta-

¹⁴ Kádár József: *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*. 1901. <http://mek.oszk.hu/04700/04755/html/240.html> (Utolsó letöltés ideje: 2019. 05. 27.)

¹⁵ Uo. <http://mek.oszk.hu/04700/04755/html/61.html> (Utolsó letöltés ideje: 2019. 05. 27.)

¹⁶ Horn Ildikó: *Hit és Hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Budapest, 2009, 57-77.

¹⁷ Uó: Politikusportrék János Zsigmond udvarából (Bekes Gáspár). In uó: *Tündérország útvesztői*. Budapest, 2005, 46-54.

tott.¹⁸ A király nagy gonddal válogatta össze az unokaöccse környezetébe szánt személyeket. Természetesen a számos nemzet fiait felsorakoztató körből a magyarok sem hiányozhattak. Báthory András tanulótársai között ott találjuk nagybátyja egykori ellenfele, majd hű katonája, Bekes Gáspár leszármazottait is, akiket a király szintén kiválóan oktattatott. A Bekes-fiúk először Vilnóban, majd a pułtsuki jezsuitáknál pallérozódtak.¹⁹ Közülük a legidősebb Bekes László volt, akit apja végrendelete szerint a király maga választott ki Báthory András tanulótársának.²⁰

Veglai Horváth Gáspár esetében sajnos nem állnak rendelkezésünkre hasonló források. Esetleges lengyelországi tanulmányairól egyáltalán nincsenek információink. Ez alapján nem zárható ki, hogy egyáltalán nem is tanulótársa volt Báthory Andrásnak, csupán a király által unokaöccse köré szervezett csoportba került be. Ha a tanulmányok terén nem, de felekezeti szempontból a pułtsuki tartózkodás mély nyomokat hagyott a fiatal Horváth Gáspár életében. Az ottani jezsuita környezett megtette hatását, és az ifjú unitárius (ariánus) nemes katolizált.²¹ Ahogy a későbbiekben látni fogjuk áttérése után a katolikus egyház és a jezsuita rend jelentős támogatója lett mind Lengyelországban, mind pedig a Magyar Királyságban.

Pułtsuki megismerkedésük után Horváth Gáspár hosszabb távon is Báthory András környezetében maradt. Szolgálatiért komoly megbecsülésben részesült. 1582-ben Báthory István számadáskönyve alapján 12 (magyar) forint fizetést kapott.²² Alig egy évvel később, 1583 januárjában már Báthory András szervitorai között említi a számadáskönyv. Ekkor a Pultov és Krakko közötti utazás alkalmával 10 forintot utaltak ki számára, feltehetőleg itt is Báthory András kíséretével összefüggésben.²³ Egy másik bejegyzésben, ugyancsak januárban, szintén az uralkodó

¹⁸ Uó: *Báthory András*, Budapest, 2002, 27–28.

¹⁹ Divéky Adorján: *A Békés család szerepe Lengyelország történetében*. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai, IX. kötet, 2. füzet. Debrecen, 1944, 17.; A Bekes-fiak mellett tanulótársa volt még az ifjú Báthorynak Forgách Ferenc, Dóczy Gábor, Kornis Boldizsár és Jósika István is. Vö. Horn.: *Báthory András...* 29–30.

²⁰ „*Ha ü felsíge Laczkót Báthory András uramhoz akarja vitetni, legyen az üfelsíge kegyelmes akaraja.*” Vö. Békés Gáspár végrendelete 1579. november 1. Közli Barabás Samu. *Történelmi Tár*, 1891, 145–148.

²¹ *Jezsuita okmánytár I/1. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606*. Sajtó alá rendezte Balázs Mihály – Kruppa Tamás – Lázár István Dávid – Lukács László. Szeged, 1995, 385. Horváth Gáspár katolizálása pontosan beleillett a Báthoryak fellépésével meginduló rekatolizációs folyamatba, amit a jezsuiták megjelenése felgyorsított. Stratégiájuk keretében a hatalom várományosait megcélozva hosszú távon igyekeztek eredményt elérni. Horváthhoz hasonlóan unitáriusból lett katolikus a kiváló erdélyi diplomata, Kakas István is, 1594-ben pedig Kornis Gáspár fiai is a katolikus hitet választották. Vö. Horn Ildikó: *Az unitárius elit stratégiái (1575–1603)*. In uó: *Tündérország útvesztői*. Budapest, 2005, 88–101. Itt: 90–91., 94, 99.

²² Veress Endre: *Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek magyar- és erdélyországi adalékai (1576–1586)*. Budapest, 1918, 174.

²³ Uo. 196.

unokaöccsének szervitoraként említik, és szolgálataiért ismét egy kisebb apanázsban részesítette a király.²⁴

Szervitori szolgálatából kifolyólag Horváth Gáspár részese volt Báthory András itáliai utazásainak is. Mint ismert, az utazások célja az volt, hogy Báthory István törökellenes ligájához megszerezzék a pápa támogatását, illetve a király unokaöccsének kiharcolják a bíborosi címet.²⁵ A fiatal bíboros-aspiráns kíséretét igyekeztek gondosan megszervezni. A csoport vezetője Stanislav Reszka (1544–1600) apát és Báthory András udvari káplánja, Jarosewski (?) lett. Mellettük kiemelt szerep hárult Orlando Pozzuolora (?), akinek a feladata az volt, hogy Báthory András olasz nyelvtudását erősítse. Rajtuk kívül még néhány érdekesebb személy érdemel figyelmet, akik Horváth Gáspár szempontjából sem hanyagolandók el. Ilyen volt Jan Skarga (?), aki a lengyel Pázmányként is ismert Piotr Skarga (1536–1612) testvére volt, Samuel Dembinsky (–1649), a krakkói *castellan* unokája, valamint talán a legfontosabb közülük: Fabian Działyński, aki a chełminski *palatinus* fia, nem mellesleg a későbbi kancellár, Jan Zamoyski (1542–1605) unokaöccse volt. A csoporttal tartott egy kisebb magyar társaság is, akik közül Dóczy Gábort kell kiemelni. Hozzájuk csatlakozott a Padovába tartó Forgách Ferenc és Cserényi Mihály, valamint a Bolognába utazó Szalánkeményi János és a szintén Rómába igyekvő Jósika István is.²⁶ Ebbe a magyar társaságba kell elhelyeznünk veglai Horváth Gáspárt. A szervitorok komoly feladatot láttak el, ugyanis az utazás alatt folyamatosan ingáztak és közvetítették az üzeneteket Báthory András, Báthory István, Bolognetti nunciusz és Reszka apát között.

Az utazás igen hosszú volt 1583 szeptembere és 1584 októbere között, több mint egy évig tartott.²⁷ A főszereplők által hátrahagyott dokumentumok közül csak a Reszka apát által készített diáriumban szerepel néhányszor veglai Horváth Gáspár neve. Igaz, ezek a visszaútra vonatkozólag szolgálnak hasznos információval. Mégis, a néhány feljegyzés alapján szinte biztos, hogy az út korábbi részében is hasonló feladatokat láthatott el. Az első adat szerint 1584 májusában érkezett vissza Rómába Horváth Gáspár a Báthory István által küldött fontosabb iratokkal és levelekkel a tarsolyában. Kísérője ekkor Lorenzo Maggio (1531–1605) jezsuita atya, a király teológusa volt.²⁸ Veglai Horváth Gáspár futártevékenysége miatt nem tudjuk biztosan, hogy ő is részt vehetett-e azon a lelkigyakorlaton, amit a szentéletű Borromeo Károly (1538–1584) celebrált a fiatal Báthory András és kísérete számára milánói tartózkodásuk alatt.²⁹

²⁴ Uo. 198.

²⁵ Horn: *Báthory...* 59. Báthory András római útjára lásd még Barlay Ö. Szabolcs: *Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*. Budapest, 1986, 156–165.

²⁶ Horn: *Báthory...* 62–63.

²⁷ Uo. 78–79.

²⁸ *Stanislav Rescii diarium 1583–1589*. Kiadja: Johannes Czubek. Krakó, 1915, 36. (A továbbiakban: *Diarium*.)

Mint ismert, a hosszúra nyúlt római tartózkodás sikeresen zárult, és Báthory András bíborosként térhetett haza Lengyelországba. A visszaúton a Magyar Királyságot is útba ejtették, ahol több olyan rokon főnemesi családnál vendégeskedett Báthory és kísérete, mint Nádasdy Ferenc és Báthory Erzsébet, Kerecsényi Judit és Dobó Ferenc. De vendégeskedtek a kíséret tagja, Dóczy Gábor édesanyjánál, Hetesi Pethe Márton váci és Fejérvölgy István veszprémi püspököknél, Salmgrófnál, valamint Thököly Sebestyénnél is.³⁰ Utóbbihoz 1584 októberében érkeztek meg. Késmárkról október 13-án küldték előre Krakkóba Horváth Gáspárt, hogy a kincstartóval egyeztessen a megérkezésük időpontjáról és fogadásuk előkészítéséről.³¹

A Lengyelországba való visszatérés után is hasonló futári feladatokat látott el. 1584. november 13-án Erdélybe küldik, ahova Báthory András és Reszka apát leveleit vitte a fejedelemség nemes urainak, többek között Báthory Istvánnak, Báthory Zsigmondnak, ecsedi Báthory Istvánnak, Kovacsóczy Farkasnak és Kendy Sándornak.³²

Alig egy évvel később, 1585. szeptember 14-én a Báthory András familiárisi köréről készült kimutatásban is ott találjuk a nevét, igaz, a lista végén. Veglai Horváth Gáspár egy igen vegyes összetételű, „multikulturális” társaság tagja volt, hiszen négy magyaron kívül természetesen legnagyobb részt lengyelek és litvánok, mellettük pedig néhány német, angol, olasz és orosz név volt feltüntetve. Szerepe ekkor még nem lehetett túlságosan jelentős, ugyanis neve, mint említettük, a lajstrom végén szerepelt. Mindössze egy szolgálival volt jelen, viszont szolgálataiért cserébe 40 forintot kapott.³³

Báthory András második római útján is ott találjuk Horváth Gáspárt, ezúttal már név szerint is említve. Ekkor már komolyabb presztízse lehetett, ugyanis a listán a 17. helyen szerepelt a neve, és a magyarok közül csak a Báthory András mellé rendelt orvos, Hunyadi Ferenc előzte meg őt. A kíséretben a magyarok között ott találjuk Báthory korábbi tanulótársát, Dóczy Gábort is. Horváth és Dóczy mellett egy harmadik személy, Háportoni Forró Pál is figyelmet érdemel. Igaz, ő ekkor még csak a *pauperek* között kapott helyett. Forró Pál annak a háportoni Forró Györgynek lehetett a testvére, aki a későbbiekben Pázmány Péter egyik legodaadóbb híve és tanácsosa lett.³⁴ Horváth Gáspár szempontjából nem elhanyagolható

²⁹ Horn: *Báthory*.... 64.

³⁰ Uo. 78–79.

³¹ *Diarium*... 72.

³² Uo. 77.

³³ Uo. 109. A másik három magyar: Deák István, Dóczy Gábor és egy Miklós nevű ifjú.

³⁴ A feltételes mód azért indokolt, mert a kutatás jelenlegi állása szerint nem teljesen eldönthető, hogy valóban testvérek vagy távoli rokonok voltak, vagy csak névazonosságról van szó. A régebbi szakirodalom az utóbbi mellett, azaz a névegyezés mellett foglalt állást. Vö. Monok István: Háportoni Forró Pál élete és művei. In: *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, macedonok kirá-*

ez az ismeretség, ugyanis a későbbiekben Pázmánnyal igen jó viszonyt ápolt. Báthory András bíboros második követsége alkalmával is útba ejtette a Magyar Királyságot. Ez alkalommal is jelentős főnemesek és főpapok meglátogatása szerepelt a programban. Többek között a Forgách család tagjainál, Thurzó Györgynél, Thelegdy Miklósnál és Draskovich György bíborosnál is vendégeskedett a kíséret. Maga a római utazás az előzőhöz képest gyorsan és eredménytelenül ért véget, hiszen nagybátyjának halálhírére sietősen távoztak az „örök városból”, és Báthory András nem lett a *Rzeczpospolita* római követe.³⁵

A fiatal Báthory András és a környezetében élő magyarok – így veglai Horváth Gáspár – számára Báthory István halála fordulópontot jelentett. Bár a Báthory család mindent elkövetett annak érdekében, hogy a következő uralkodó is közülük kerüljön ki, végül a lengyelek Vasa Zsigmondot (1587–1632) választották meg királynak.³⁶ Az új király megválasztásával és koronázásával a „svéd vonal” erősödött meg. A *Rzeczpospolita* területére Báthory idején érkezett erdélyi magyar nemesek is döntési kényszerbe kerültek. Báthory András bíboros ugyan továbbra is az ország egyik befolyásos embere volt, mégis helyzete megváltozott. A jelek szerint fenntartotta multikulturális udvarát még warmiai püspökként is. A bíboros körül sok katona is szolgált ebben az időszakban, akik zömét a magyarok adták. Mivel azonban az akkori számadásokban kevés familiáris szerepel név szerint, Horváth Gáspárt sem találjuk közöttük. A későbbi ismeretségei alapján azonban nem zárható ki a bíboros püspök melletti jelenléte.³⁷ Talán ekkor ismerkedhetett össze az Erdélyi Fejedelemségben meghatározó szerepet játszó ruszkai Kornisokkal, valamint az ifjú Pázmány Péterrel is. Kornis Gáspár például 1586-ban járt követségben a lengyel királyválasztás miatt az országban. Kornis Zsigmond, a későbbi jelentős erdélyi tanácsúr is megfordult Báthory András udvarában.³⁸ Horváth Gáspár szempontjából ez utóbbi látogatók bírnak különleges jelentőséggel, ugyanis a Kornisokkal, mint látni fogjuk, házassága révén még rokonságba is kerül a 17. század elején.

Az 1580-as évek második fele minden bizonnyal veglai Horváth Gáspár számára a kapcsolatok építésével telt. Erre a Báthory András melletti szolgálat kiválóan alkalmas volt. Ismereteink szerint a bíboros gyakran időzött akkortájt Krakóban, így a mellette szolgálóknak is lehetősége nyílt arra, hogy találkozzanak az

lyának viseltetett dolgairól irattatott históriája. Debrecen, 1619. Faksimile kiadás, 39–40. Az újabb szakirodalom viszont Forró Pál és György rokonsága mellett foglal állást. Vö. Horn: *Báthory...* passim.

³⁵ *Diarium...* 132. Horn: *Báthory...* 95–97.; Barlay: i. m. 166–167.

³⁶ Gebei Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások.* Budapest, 2007, 72–74.; Horn: *Báthory...* 100–110.

³⁷ Horn: *Báthory...* 144.

³⁸ T. Orgona Angelika: *Unikornisok Tündérorságban. A ruszkai Kornisok Erdélyben (1546 k. – 1648).* Budapest, 2014, 49–51.; Horn: *Báthory...* 145.

Erdélyből érkezett növendékekkel.³⁹ Köztük az 1588-ban Krakóba kerülő Pázmány Péterrel és novícius társaival. Bár Pázmány csak rövid ideig tartózkodott a királyi székvárosban, ez idő alatt nem zárható ki, hogy esetleg találkozott a bíborossal és a kíséretében szolgálókkal.⁴⁰ Újabb információk hiányában pusztán csak a gyanúval élhetünk, hogy hősünk ekkor ismerkedhetett össze a későbbi esztergomi érsekkel.⁴¹ Ha valóban ekkor ismerkedtek meg, akkor feltételeznünk kell, hogy Horváth Gáspár azon kevés magyarok egyike volt, aki az 1580-as években is megmaradt Báthory András mellett, hiszen a 80-as évek második felében többen is elhagyták a bíboros udvarát. Ebben alighanem az volt a döntő indok, hogy Báthory Andrásnak a nagybátyjától származó jövedelmei megcsappanása után a kisebbre szabott bíborosi udvar már nem tudott biztos jövedelemforrást biztosítani az ott szolgálóknak. A Báthoryak és a Vasa Zsigmond jelentette új irányvonal között a „hidat” egyértelműen Jan Zamoyski kancellár jelentette. A Báthory István alatt „felfutó” kancellár III. Zsigmond uralkodása idején is megőrizte pozícióit. Horváth Gáspár a jelek szerint a kancellár felé való orientációval próbálkozott előre jutni. Erre utal, hogy 1591-ben nem Báthory Andrásához, hanem Zamoyskihoz fordult levelével segítségért, a feltehetőleg szintén Lengyelországban élt testvére, Miklós halála után annak hagyatéki ügyében.⁴² Ezt követően azonban nincsenek forrásaink arra, hogy Horváth Gáspár milyen utat járt be. Feltehetőleg a Báthory-Zamoyski vonalat kihasználva igyekezett boldogulni, nem elszakadva a *Rzeczpospolita* magyar közösségétől. Mivel már szervitori szolgálata alatt is láthatuk, hogy katonáember volt, szinte biztosak lehetünk benne, hogy a katonai szolgálat felé fordult. A korábbi és kortárs példák alapján ez logikus döntés volt. A Báthory-korszakban Lengyelországba érkezett magyarok közül sokan, mint például a Bekes család tagjai, nagy dicsőséget szereztek a magyar fegyvereknek az oroszok elleni háborúban. Bekes Gábor 1580-ban már az oroszok elleni háborúban harcolt 500 magyar gyalogos és lovas élén. Sikereiért 1581 februárjában, Litvániában megkapta Owanta birtokát.⁴³ Hasonlóan a később erdélyi fejedelemmé emelkedő Székely Mózes is sikeres katonai pályát járt be.⁴⁴ Veglai Horváth

³⁹ Horn: *Báthory...* 146.

⁴⁰ Pázmány lengyelországi tartózkodásáról a leginformatívabb munka Öry Miklós műve, azonban még ő sem tesz említést ilyen jellegű találkozóról. Igaz, ő inkább Pázmány tanulmányaira koncentrált. Vö. Öry Miklós: *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Piliscsaba, 2008, 48–64.

⁴¹ A későbbi jaroslawi tanulmányairól újabban Bitskey István közölt részleteket. Vö. Bitskey István: *Pázmány Péter*. Budapest, 1986, 19–23. Újabban uő: Pázmány Péter Krakóban. In: *Bámulám a Visztulát... Krakó a magyar művelődés történetében*. Szerk. Kovács István – Petneki Áron. Budapest, 2003, 172–182.

⁴² Veglai Horváth Gáspár levele Jan Zamoyski kancellárnak. Varsó, 1591. október 11. In: Veress Endre: Zamoysky János kancellár levelezése magyarokkal és magyarokról (1576–1605). Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (a továbbiakban: MTAKK) MS 433. fol. 591.

⁴³ Divéky: i. m. 15.

⁴⁴ Horn: *Hit és hatalom...* 275–280.

Gáspár 1598 augusztusában már III. Zsigmond király magyar testőrségének kapitányaként bukkan fel.⁴⁵ Ezek alapján komoly katonai tapasztalat és karrier állhatott mögötte. A warmiai püspök udvarát feltételezhetőleg valamikor az 1590-es évek elején hagyhatta el. Erre utal, hogy még 1589-ben egy bizonyos szentmártonmácskási (!) Horváth Gáspár – aki minden bizonnyal azonos lehet veglai Horváth Gáspárral – Báthory András familiárisaként említve járt Báthory Zsigmond fejedelemnél követségben egy birtokátruházás ügyében.⁴⁶ Az egység, aminek 1598-ban már biztosan parancsnoka volt, egy viszonylag új alakulatként működött Lengyelországban. Megalapításáról és egyáltalán működéséről viszonylag keveset tudunk. Talán még Báthory István uralkodása alatt szervezték meg, amikor a királlyal számos erdélyi és királyságbeli nemes érkezett a *Rzeczpospolitába*. A király halála után tovább létezett, bár a magyar származásúak aránya folyamatosan csökkent benne. III. Zsigmond idején a lengyel királyi udvarban kétfajta őrséget különböztettek meg. Az egyik a testőrség, amely nemesekből állt és lovas egységként működött. A másik a hajdúságnak nevezett egység volt, amelyet gyalogos katonák alkottak. Létszámuk nem egyértelműen behatárolható. Feladatuk hivatalosan a király kíséretének ellátása volt.⁴⁷ 1598 után már egyre több adattal rendelkezünk Horváth Gáspár főkapitányi tevékenységéről. 1599-ből több nyugta maradt fenn arról, hogy a főkapitány minden hónapban kifizette az alatta szolgáló katonákat. Ezekből azt is megtudjuk, hogy veglai Horváth a hajdúságnak nevezett gyalogos alakulat kapitánya volt.⁴⁸

Veglai Horváth Gáspár karrierje a *Rzeczpospolitában* a 16-17. század fordulóján érte el a csúcát. A főkapitányi tisztsége mellett ekkor kötött házasságot régi harcostársának, Bekes Lászlónak az özvegyével, Usaly Katalinnal. Házassága nagy jelentőséggel bírt, éppen ezért erre részletesebben is kitérünk. Bekes László Bekes Gáspár fia volt. Az ifjú Báthory Andrással együtt nevelkedett, majd katonai pályára lépett. Sikeresen harcolt a jelek szerint Magyarországról is toborzott egységével. Részt vett III. Zsigmond háborúiban, védte Colmart Svédországban, a II. Miksa elleni háborúban a Bycynanál vívott csatában pedig meg is sebesült. Hadi sikerei mellett wschowai első sztarosztája és kapitánya lett, valamint udvarmesteri kinevezést is kapott.⁴⁹ III. Zsigmond elismerése jeleként karrierje csúcán Bekes Lászlót Pren, Braclaw és Chonwelen sztarosztájává nevezte ki.⁵⁰ Bekes 1597-ben

⁴⁵ Horváth Gáspár panasza III. Zsigmond királynál, 1598. augusztus 19. Veress Endre: *Monumenta Hungarica in Polonia*. MTAKK MS 477. fol. 11–12. (A továbbiakban: MTAKK MS 477.) A kapitány panaszát egy feltehetőleg délszláv felmenőkkel rendelkező katonája, Marcus Serbia tolmácsolta az uralkodónak.

⁴⁶ *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. Közzéteszi: Bogdándi Zsolt – Gálfi Emőke. Kolozsvár, 2008, 253.

⁴⁷ Walter Leitsch: *Leben im Hof Sigismund III. von Polen*. III. kötet. Wien, 2010, 268–269.

⁴⁸ Veglai Horváth Gáspár kapitány nyugtái. MTAKK MS 477. fol. 60., 68–69., passim.

⁴⁹ Veress Endre: *Bekes Gáspár élete és levelezése 1553–1603*. MTAKK MS 427. fol. 3. (A továbbiakban: MTAKK MS 427.)

Magyarországra utazott, ahol Usaly László és Bogacsóczy Mária leányát, Usaly Katalint szerette volna feleségül kérni. Nagyszombatban kiállítottak egy házassági szerződést is. Ebben kikötötték, hogy az ifjú menyasszony hozománya hatvanezer lengyel forint lesz, Bekes halála esetén pedig a lengyel-litván jog szerint az asszony és közös gyermekeik öröklik a férj ingó és ingatlan vagyonát. A tanúk szerepét Illésházy István és Kubinyi László töltötték be.⁵¹ Az egyezés létre is jött, ugyanis egy nappal később kelt levelében Bekes már a következő év januárjában a Liptó megyei Teplán tartandó esküvőjére invitálja Miksa herceget.⁵² A herceg a jelek szerint el is fogadta Bekes invitálását, és jóindulata felől biztosította a lengyel nemes urat.⁵³ Az esküvő igen szegényes körülmények között mehetett végbe, mivel az ifjú pár kölcsönből fedezte a lakodalom költségeit. 1599 elején Usaly Katalin mostoha-testvérei, Pálffy Ilona és Erzsébet 2000 magyar forintot kölcsönöztek nekik, amiért Usaly a magyarországi birtokait adta zálogba.⁵⁴ Bekes László és Usaly Katalin alig két évig élvezhették házasesetüket. Egy bizonyos Piotr Smolik 1600-ban veglai Horváth Gáspár kapitánynak címzett leveléből értesülünk arról, hogy Bekes László Kameieniec Podolski mellett elhunyt. Levelében Smolik kéri, hogy a kapitány segítkezzen a temetésnél, ugyanis az elhunyt korábbi kívánsága az volt, hogy Vlnában temessék el.⁵⁵

Ilyen előzmények után veglai Horváth Gáspár valamikor 1601-ben vezette oltárhoz elhunyt barátja özvegyét. A korábbi házassági szerződés alapján az asszony megörökölte volt férje valamennyi ingó és ingatlan vagyonát, ami egyben Horváth Gáspárt is gazdagította. Az új férj megszerezte Bekes lengyelországi tisztségeit is. Ezek közül a Pren-i sztarosztaságot biztosan ő igazgatta tovább. Ezzel nem csak anyagilag került előnyös helyzetbe, hanem a lengyel nemesi társadalomba való integrációját is sikerült megerősítenie. Anyagi gyarapodása olyan jól sikerült, hogy a 17. század elején, 1609. augusztus 5-én litván területen, az irányítása alá tartozó preni sztarosztaság központjában, Pren városa mellett templomot alapított. A templom ellátására a közeli Bograny nevű majorságot adományozta.⁵⁶

⁵⁰ Divéky: i. m. 19., Bekes László levele Miksa hercegnek, amiben a katonai sikereiért kapott sztarosztaságokat is felsorolta. D. n. MTAKK MS 427. fol. 14.

⁵¹ Bekes László házassági kötelezvénye. Nagyszombat, 1597. december 25. MTAKK MS 427. fol. 109–110.

⁵² Bekes László levele Habsburg Miksa herceghez. Bécs, 1597. december 27. MTAKK MS 427. fol. 84.

⁵³ Miksa levele Bekes Lászlónak. Bécs, 1598. január 6. MTAKK MS 427. fol. 85.

⁵⁴ Österreich Staats Archiv Hofkammer, Archiv Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: ÖStA HKA HFU), RN. 78. Konv. 1603. június fol. 702. Kutassy János esztergomi érsek tanúsítványa, 1599. fol. 405–406.

⁵⁵ Piotr Smolik levele veglai Horváth Gáspárnak. Kameieniec Podolski, 1600. november 23. MTAKK MS 427. fol. 63.

⁵⁶ Aleksander Połujanjki: *Wedrówski po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte*. Varsó, 1859, 329.

Házasságával feleségének hozományaként a Magyar Királyság területén az Usaly-vagyon egy részét is sikerült megszereznie. Usaly Katalin rendkívül jó választásnak bizonyult. A rokoni szálakat figyelembe véve, veglai Horváth Gáspár egy igen jelentős társaságnak lett a tagja, bár maguk az Usalyak nem tartoztak a legjelentősebb családok közé a 16–17. század során. A Mohács utáni időszakban Veszprém vármegyében voltak a központi birtokaik, innen költöztek északabbra a török előretörésével. Usaly Péter 1551 előtt a Liptó vármegyei Likava várának várnagya (*prefektusa*) volt. I. Ferdinándnak tett szolgálataiért cserébe az uralkodó 1551-ben neki adományozta a várhoz tartozó Tepla falut 17 jobbágytelekkel.⁵⁷ Karrierje folyamatos felfelé ívelésének köszönhetően 1559-től kezdve az esztergomi érseki uradalmak adminisztrátoraként tevékenykedett.⁵⁸ Adminisztrátorságának kezdetén teplai javaira új adományt kapott,⁵⁹ 1562-ben pedig megerősítették jogaiban.⁶⁰ 1567-ben sikerült adományként megszereznie a fiágon kihalt csajági Csajághy Ferenc Csajág nevű faluját 12 házhellyel.⁶¹ 1571-ben Usaly Péter új adományt kapott Miksa királytól Teplára, azonban ekkor már felbukkan mellette egyik rokona, László is, akit a dokumentum unokaöccseként (*nepos*) jegyzett.⁶² Usaly Pétert és Lászlót az új érsek, Verancsics Antal is megtartotta hivatalukban egészen 1571-ig, amikor is Usaly Péter a Magyar Kamara tanácsosa lett. Ezt a tisztséget egy rövid kitérővel – 1573–74-ben ideiglenesen ismét az érseki javak adminisztrátora volt – egészen 1579-ben bekövetkezett haláláig töltötte be.⁶³ Kettejük közül egyértelműen Péter volt az, aki a család vagyonát megalapozta. 1574-ben Turóc, Zólyom és Liptó vármegyei birtokok ügyében született uralkodói döntés.⁶⁴ Munkájának megbecsüléseként, halála előtt nem sokkal az uralkodó elengedte adósságait.⁶⁵ Usaly Péter valamikor 1579 elején halhatott meg, ugyanis februárban már Rudolf király megerősíti az elhunyt végrendeletének rendelkezéseit, miszerint

⁵⁷ I. Ferdinánd adománya Usaly Péternek. Bécs, 1551. október 6. MNL OL, A Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztraturája, Libri regii (a továbbiakban: A 57) II., fol. 527–528.

⁵⁸ Kenyeres István: *Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. Budapest, 2008, 210.

⁵⁹ Miksa újadománya Teplára, 1559. március 28. MNL OL A 57 III., fol. 591.

⁶⁰ Miksa megerősíti Tepla adományát Usaly Péternek, 1562. augusztus 13. MNL OL A 57 III., fol. 743.

⁶¹ Miksa adománya Usaly Péternek, 1567. május 20. MNL OL A 57. III., fol. 885.

⁶² Miksa adománya Usaly Péternek, 1571. július 20. MNL OL A 57 III., fol. 987.

⁶³ Kenyeres: i. m. 210.

⁶⁴ Miksa király döntése Usaly Péter, Rakovszky János és Kubinyi Kristóf egyezségéről, Bécs, 1574. április 26. MNL OL A 57 III., fol. 1086.

⁶⁵ Usaly Péter adósságainak elengedésére vonatkozó iratok. ÖStA HKA HFU RN 38 konv. 1578. fol. 55–60.

vagyonát unokaöccsére, Lászlóra hagyta.⁶⁶ Usaly László számunkra egyelőre ismeretlen időpontban vette feleségül erdődi Pálffy István (1550–?) özvegyét, Bogacsóczy Máriát, akitől két gyermeke – ifjabb László (–1601) és Katalin (–1635?) – született.⁶⁷ Mellettük még mostohalányaiként nevelte Pálffy Ilonát és Erzsébetet is. A saját lányának kiházásítása mellett nevelt lányait is sikerült jól férjhez adnia. Pálffy Ilona Kornis Zsigmond erdélyi tanácsúr és az erdélyi katolikus elit prominens tagjának felesége lett.⁶⁸ Testvére, Erzsébet is jó házasságot kötött Daróczy Ferencsel, aki később a Szepesi Kamara adminisztrátora lett.⁶⁹

Veglai Horváth Gáspár és újdonsült felesége nem Magyarországon, hanem a *Rzeczpospolita* litvániai részén fekvő Prenben telepedett le. Magukkal vitték az özvegy Bogacsóczy Máriát is, akinek nem nyerte el tetszését a litvániai környezet, ugyanis még 1601-ben visszaköltözött a Teplán lévő kúriába.⁷⁰ Horváth Gáspár további lengyelországi szerepvállalására a katonái számára felvett fizetésekből tudunk következtetni. Ezek alapján házasságkötése után is folyamatosan szolgáltatot teljesített, mint a testőrség *praefectura*.⁷¹ Változás talán csak az 1600-as évek elején állt be, ugyanis 1601-től kezdve egyre gyakrabban kezdett magyarországi ügyekkel foglalkozni. A századforduló környékén a felesége magyarországi javai ügyében folytatott tevékenységéről értesülünk. Ennek hátterében Usaly László 1601-ben bekövetkezett halála állt.⁷² Már 1601 májusában a Magyar Kamarához fordult, hogy az Usaly Péter és Usaly László után maradt birtokokat megszerezze.⁷³ Az ügyben Mátyás főherceg és a Kamara is mozgolódnak kezdett, ugyanis információkat kértek Usaly Péter és László javainak újraadományozásának lehetőségéről. Az dokumentumban ekkor kiemelték Horváth Gáspár érdemeit, akinek talán az iratok sietős elkészítése közben elérték a nevét, így Horváth Péterként van feltüntetve a lapokon.⁷⁴ Valószínűleg ennek nyomán folytatódott 1602 februárjában

⁶⁶ Rudolf rendelete Usaly Péter kamarai tanácsos végrendeletével kapcsolatban. Prága, 1579. február 8. MNL OL A 57 IV., fol 135–136.

⁶⁷ Bogacsóczy Márta 1596-ban már özvegyként szerepel. Figyelembe véve a gyerekek, különösen Katalin házassági időpontjait (1599), akkor szinte biztosan állíthatjuk: nem Pálffy István, hanem Usaly László özvegye volt. Így nem csak Nagy Iván, hanem Jedlicska Pál megállapítása is hibásnak tekinthető. Vö. Nagy Iván: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, Pest, 1857–1868. IX. kötet, 40.; Jedlicska Pál: *Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához (1401–1653) s gróf Pálffyák életrajzi vázlatai*, Budapest, 1910, 489.

⁶⁸ Nagy: i. m. VI. 359.

⁶⁹ Uo. IX. 76. Daróczy Ferenc jelentős szerepet játszott Giorgio Basta erdélyi hadjáratában. Az 1616-ban bekövetkezett haláláig komoly tényezője volt a Magyar Királyság politikai életének. Vö. Nagy: i. m. III. 241–242.

⁷⁰ Bogacsóczy Márta hazaköltözéséről 1601. h. n. MTAKK MS 477. fol. 76.

⁷¹ Veglai Horváth Gáspár kapitány nyugtái fizetés felvételeiről. MTAKK MS 477. fol 68–69.

⁷² Nagy: i. m. XI. 416.

⁷³ Horváth Gáspár folyamodványa a kamarához, 1601. május 22. ÖStA HKA HFU RN 71 konv. 1601. szept. fol. 9–27.

Horváth Gáspár és felesége útlevéért, hogy Prenből Magyarországra utazhassanak, így személyes jelenlétükkel próbáljanak meg pozitív eredményt elérni.⁷⁵ Nem tudjuk, meddig tartózkodtak a Magyar Királyság területén, az azonban biztos, hogy a dolgok csak az év vége felé lendültek mozgásba. Ekkor már Rudolf császárhoz is eljutott az ügy, aki az erdélyi biztosokat kereste fel a lengyel kapitány érdeklődése miatt.⁷⁶ Október végén pedig a Magyar Kamara az Udvari Kamarához (*Hofkammer*) fordult egy véleményes javaslattal, amiben közölték; mivel Horváth Gáspár a lengyel király előkelő szolgája és Tepla majdhogynem jelentéktelen birtok a maga 17 jobbágytelkével, így javasolják, hogy adják meg az uralkodói hozzájárulást, és tegyenek új adományt a birtokra.⁷⁷ 1603 áprilisában az Udvari Kamara Rudolf császárhoz juttatta el Horváth Gáspár kérelmét, amit a teplai birtokok ügyében nyújtott be. Hozzá mellékeltek III. Zsigmond király előző évben kelt ajánlólevelét is.⁷⁸ 1603 júniusában már a Titkos Tanács előtt volt az ügy, ahol megerősítették a Magyar Kamara korábbi véleményét, és javasolták az uralkodói hozzájárulást.⁷⁹ Mindezek ellenére Horváth Gáspárnak júniusban újra kérvényeznie kellett felesége birtokait, ekkor már Mátyás főhercegtől. Beadványában felesége családjának hűségére és érdemeire hivatkozott, valamint mellékelte a kérdéses birtokokra vonatkozó egyezményt, miszerint felesége távollétében annak testvérei kezelték a kérdéses jószágokat.⁸⁰ Megerősítésként pedig urától, a lengyel királytól kért egy újabb ajánlólevelet, amit a király Krakóban ki is állított számára, igaz, csak augusztusban.⁸¹ Véleményem szerint ezek után már révbe ért veglai Horváth Gáspár a felesége rokonainak Teplán található birtokai megszerzésére irányuló tevékenysége. Ezt erősíti meg, hogy 1604-ben már a lutheránusoktól elvett temp-

⁷⁴ Mátyás főherceg információ-kérése a Magyar Kamarától, 1601. szeptember 3. ÖStA HKA HFU RN 71. konv. 1601. szept. fol. 9–27.

⁷⁵ Horváth Gáspár és felesége útlevele, Vilno, 1602. február 29. MTAKK MS 477. fol. 78.

⁷⁶ Rudolf császár az erdélyi biztosokhoz, 1602. október 3. ÖStA HKA HFU RN 74. konv. 1602. okt. fol. 37.

⁷⁷ A Magyar Kamara az Udvari Kamarához, Pozsony, 1602. október 27. ÖStA HKA HFU RN 78. konv. 1603. június. fol. 405–406.

⁷⁸ Horváth Gáspár kérelme a teplai Usaly-javakra, 1603. április 7. ÖStA HKA HFU RN 77. konv. 1603. április fol. 73–82.; III. Zsigmond ajánlólevelei veglai Horváth Gáspárnak. Vilna, 1602. február 23. Uo. fol. 79–80.

⁷⁹ Előterjesztés a titkos tanácshoz, 1603. június 20. ÖStA HKA HFU RN 78. konv. 1603. június fol. 396.

⁸⁰ Horváth Gáspár beadványa a főherceghez, 1603. június 20. ÖStA HKA HFU RN 78. konv. 1603. június fol. 701.

⁸¹ III. Zsigmond második ajánló levele veglai Horváth Gáspárnak. Krakó, 1603. augusztus 1. Uo. fol. 79–80.; ÖStA HKA HFU RN 77 konv. 1603. április fol. 79–80.

lomot az új birtokos – pénzt nem sajnálva – gazdagon feldíszítette és új papot is hozatott, még hozzá a jezsuitáktól.⁸²

Veglai Horváth Gáspár és újdonsült felesége törekvései a teplai birtokok megszerzéséért egybeesnek a tizenötéves háború időszakával. A kérdés ezek után adott. Milyen szerepet vállalt Horváth Gáspár az események folyamán? Lengyelországi tevékenysége miatt szinte kizárható, hogy bekapcsolódott volna a magyarországi eseményekbe. Korábbi patrónusa, Báthory András a háború kibontakozásával egyre aktívabban igyekezett a fejedelemség politikájába beavatkozni.⁸³ 1599-ben rövid ideig a fejedelmi címet is megszerezte, uralkodása azonban tragikusan végződött.⁸⁴ Hősünk ebben az időszakban, egészen pontosan 1599 novemberében fordult Zamoyski kancellárhoz, hogy értesítse, megkapta a királytól az engedélyt erdélyi útjához. Ugyanakkor további szolgálatairól is biztosította a lengyel főurat.⁸⁵ Utazásának célja nem ismert. Talán Báthory hívhatta Erdélybe a tapasztalt katonát, hogy segítse küzdelmét. Az engedélyt ehhez azonban később kapta kézhez, így szerencséjére elkerülte egykori patrónusa tragikus végzetét. Ezt követően nincsenek információink arra, hogy Horváth Gáspár kereste volna a Báthoryakkal való kapcsolatot. Annál is inkább, mert egysége 1599-ben már a Porosz Hercegségben tartózkodott.⁸⁶ Nem sokkal később pedig az irányítása alatt lévő hajdúsággal részt vett a litvániai hadjáratokban 1601 márciusa és decembere között ezer katonával.⁸⁷

Magyarországi birtokszerzései már a háború végének időszakára estek. A jelek szerint rövid királlyági tartózkodásai alatt volt lehetősége új kapcsolatok kiépítésére. Ezek közül talán az egyik legjelentősebb a Lengyelországban is érdekeltségekkel rendelkező Thurzó családdal való kapcsolat volt. A Thurzó Györggyel folytatott levelezéséből jó képet kaphatunk arról, hogy a lengyel király magyar testőrkapitánya milyen szerepet is vállalt ebben az időszakban. Az 1600-as évek elején még biztos kétlaki életet folytatott, mivel kapitányi szolgálata a lengyel királyi udvarhoz kötötte, ezért leveleit nagyrészt Krakóból címezte. Azonban az is látható, hogy egyre többet időzött Liptó vármegyei birtokán, Teplán. Horváth Gáspár egyfajta közvetítő, azaz mediátori szerepet igyekezett betölteni Magyarország és a

⁸² A jezsuita rend évkönyvéből. A vágatolcai misszió, 1604. In: *Jezsuita Okmánytár*. I/1. 1601–1606. Sajtó alá rendezte: Balázs Mihály – Kruppa Tamás – Lázár István Dávid – Lukács László. Szeged, 1995, 385–386.

⁸³ Horn: *Báthory...* 155–186.

⁸⁴ Mint ismert a 16-17. század fordulóján Báthory Zsigmond lemondásainak következtében újabb és újabb fejedelmek bukhattak fel. 1599-ben Báthory András bíboros lett a fejedelem, akit a Sellenberki csatavesztés után menekülésközben székely lázadók öltek meg. Vö.: Horn: *Báthory...* 227–236.

⁸⁵ Veglai Horváth Gáspár levele Jan Zamoyski kancellárnak. Varsó, 1591. október 11. MTAKK MS 433. fol. 616.

⁸⁶ Horváth Gáspár nyugtája a Poroszországban tartózkodó egysége részére. 1599. július 20. MTAKK MS 477.

⁸⁷ Horváth Gáspár részvétele a litvániai hadjáratban 1601-ben. MTAKK MS 477. fol 97.

Rzeczpospolita között. A két országból származó híreket megpróbálta megfelelő helyre eljuttatni. 1604 márciusában például közli Thurzóval, hogy nem kell újabb tatár támadástól tartaniuk, ugyanis az udvarból származó értesülései szerint a Krímből nem vonulnak újabb csapatok a törökök mellé.⁸⁸ Horváth Gáspár leveleiből megtudjuk, hogy Biccse urának is voltak érdeklődései a *Rzeczpospolitában*, 1604-ben pedig sikerült összetűzésbe kerülnie egy helyi hatalmassággal, egy bizonyos Komoroczky úrral. Ügyében az udvarban szolgáló veglai Horváth vállalta, hogy eljár, és képviseli Thurzót.⁸⁹ Az eset komolyságát jelzi, hogy áprilisban Horváth Gáspár már arról értesíti magyarországi barátját, miszerint a király és a nemes urak a minél hamarabbi rendezés mellett vannak, és sürgetik is azt.⁹⁰ Jól mutatja a két nemes úr kapcsolatát, hogy a későbbiekben is ajánlja magát Thurzónak lengyelországi ügyeinek intézésében,⁹¹ de nem csak Thurzó, hanem Dersffy (talán Dersffy Ferenc, Thurzó Magdolna férje) ügyében is jó szívvel eljárt volna.⁹² A későbbiekben pedig egy másik, szintén Thurzó-rokonnak, Czobor Mihálynak is a közbenjárását ajánlotta.⁹³ Ebbe a körbe látszik illeszkedni az ekkor lengyelországi száműzetésben élő Illésházy Istvánnal való megismerkedése is. A jelek szerint vele is felvette a kapcsolatot és igyekezett segédkezni abban, hogy kényeszerű tartózkodását a lehető legkényelmesebbé tegyék.⁹⁴ A következő év elején a varsói szejmről is tájékoztatta a száműzetésben élő magyar urat. Illésházy feleségének még azt is megírta, hogy szerinte magyar követeket is vártak Varsóba.⁹⁵

Ezek mellett folyamatosan informálta Thurzót a lengyelországi ügyekről. 1605 szeptemberében megírta, hogy III. Zsigmond északon a svédek elleni háborúban győzelmet aratott (talán Kircholm), de a békéről még nem voltak hírei.⁹⁶ Horváth Gáspár leveleiből az is kiderül, a felek alapvetően magyarul írtak egymásnak, ugyanakkor a lengyel kapitány olyan kérdéssel fordult Thurzóhoz, hogy a fontosabb magyarországi híreket latinul írja meg neki, hogy adott esetben az eredeti levelet is be tudja mutatni az illetékeseknek, akár a királynak is.⁹⁷ Így a lengyel

⁸⁸ Veglai Horváth Gáspár Thurzó Györgynek. Krakkó, 1604. március 25. MNL OL, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara archívuma, Családi és személyi fondok, Archivum Familiae Thurzó (a továbbiakban: E 196), Nr. 495.

⁸⁹ Veglai Horváth Gáspár Thurzó Györgynek. Krakkó, 1604. március 29. MNL OL E 196 Nr. 496.

⁹⁰ Veglai Horváth Gáspár Thurzó Györgynek. Krakkó, 1604. április 29. MNL OL E 196 Nr. 497.

⁹¹ Veglai Horváth Gáspár Thurzó Györgynek. Krakkó, 1604. július 10. MNL OL E 196 Nr. 444.

⁹² Veglai Horváth Gáspár Thurzó Györgynek. Krakkó, 1604. július 29. MNL OL E 196 Nr. 499.

⁹³ Veglai Horváth Gáspár Thurzó Györgynek. Krakkó, 1605. szeptember 7. MNL OL E 196 Nr. 500.

⁹⁴ Pálffy Kata leveleskönyve. *Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez, 1602–1606.* Sajtó alá rendezte: Ötvös Péter. Szeged, 1991, /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 30./, 45.

⁹⁵ Illésházy István levele Pálffy Katához. Skawina, 1605. február 7. In: *Pálffy Kata leveleskönyve...* 125.

⁹⁶ Veglai Horváth Gáspár levelei Thurzó Györgynek. Krakkó, 1605. október 18. MNL OL E 196 Nr. 501.

⁹⁷ Veglai Horváth Gáspár Thurzó Györgynek. Krakkó, 1604. július 17. MNL OL E 196 Nr. 498.

udvarban szinte első kézből értesülhettek a szomszédos országban zajló eseményekről. Ezek alapján nem csoda, hogy Horváth Gáspárnak pontos értesülései voltak Bocskai István helyzetéről. 1604-ben az idős Zamoyski kancellárhoz írott levelében a magyarok és németek közötti ellentétről számolt be. Értesülései igen pontosak voltak, ugyanis tudni vélte, miszerint az uralkodó Nyáry Pált küldte Bastához, hogy közvetítsen közte és Bocskai István között. A lázadással való felhagyásért cserébe Bocskainak még az erdélyi fejedelemséget is átengedték volna.⁹⁸ Bocskai István mozgalmához való hozzáállásáról keveset tudunk. 1605-ben Rimay Jánoshoz írott levelében arról panaszkodott, hogy lipthói birtokait hajdúk dúlták fel, és elvitték lovaikat, agarait, valamint egyéb értékeit.⁹⁹ Mivel nagyjából ebben az időszakban sikerült az Usaly-vagyon egy részét megszereznie, anyagilag mindez igen érzékenyen érinthette Horváth Gáspárt. Ezért vélhetően a fejedelem mozgalmával sem szimpatizált különösebben.

A magyarországi urakkal való levelezésben a kapcsolattartás módjára is találunk adatokat. Horváth Gáspár egyik levelében meghagyja, hogy a neki szóló leveleket Thurzó György Teplára küldje, és majd onnan a szolgálói tovább küldik az aktuális tartózkodási helyére, Lengyelországba.¹⁰⁰ Thurzó György a jelek szerint megfogadta a javaslatot, ugyanis feleségének, Czobor Erzsébetnek visszaküldte a nála lévő, Horváth által írott levelet, valamint meghagyta, hogy az ő, veglai Horváth Gáspárnak szóló levelét küldjék annak lipthói házához, ahonnan majd tovább viszik azt Krakkóba.¹⁰¹

Az 1605 és 1617 közötti időszak nehezen rekonstruálható veglai Horváth Gáspár életében. Thurzó Györgynek 1607 májusában például erdélyi hírekkel szolgált. Értesülései szerint a vajda, Rákóczi Zsigmond meghalt. Ugyan tudjuk, hogy ez a hír téves volt, mégis érdekes részletként szolgálhat. Emellett a lengyelországi udvarból, valamint a szejm megnyitására is vannak értesülései.¹⁰² A svédek elleni háborúhoz, illetve a lengyel udvarhoz kapcsolódó hírek a későbbiek során sem maradtak el. Így 1607 szeptemberében Tepláról írott levelében már a lengyel-svéd béke megkötéséről közölt híreket,¹⁰³ majd alig egy évvel később már lengyelországi birtokáról, Prenből írta meg az újabb svéd támadás hírért, aminek eredményeként a svédek kisebb litvániai területeket is elfoglaltak, illetve a környéket

⁹⁸ Veglai Horváth Gáspár levele Jan Zamoyskihoz Krakkó, 1604. december 14. MTAKK MS 433. fol. 663.

⁹⁹ Horváth Gáspár levele Rimay Jánoshoz. Krakkó, 1605. december 31. In: *Alsóregovai Rimay János államiratai és levelezése*. Szerk. Ipolyi Arnold. Budapest, 1887, 139–140.

¹⁰⁰ Veglai Horváth Gáspár Thurzó Györgynek. Krakkó, 1604. július 17. MNL OL E 196 Nr. 498.

¹⁰¹ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez. Podluzánt, 1604. május 31. In: *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez, czoborszentkirályi Czobor Erzsébethez*. Közreadta: id. gróf Zichy Edmund. II. kötet. 1601–1616. Budapest, 1876, 110–111.

¹⁰² Veglai Horváth Gáspár levelei Thurzó Györgynek. Tepla, 1607. május 16. MNL OL E 196 Nr. 67.

¹⁰³ Veglai Horváth Gáspár levelei Thurzó Györgynek. Tepla, 1607. szeptember 13. MNL OL E 196 Nr. 69.

pusztították.¹⁰⁴ A Thurzóval való kapcsolata már ebben az időben sem csak a hírek áramoltatására korlátozódott. Egy alkalommal, mikor Biccse ura az észak felé való utazásáról írt, Horváth Gáspár meginvitálta magához. Birtokai közül inkább Teplát javasolta, ugyanis Párisházán lévő kúriája nagyon leromlott állapotban volt a hajdúk pusztítása miatt.¹⁰⁵ Ugyanazon év szeptemberében Horváth Gáspár is élvezhette a későbbi nádor vendégszeretét.¹⁰⁶ Kettejük szoros kapcsolatára utal, hogy 1608 elején, amikor veglai Horváth visszaindult lengyelországi birtokaira, nagyon sajnálkozott, hogy nem tudtak találkozni. Ekkor ígéretet is tett arra, ha mindent rendben talál távoli jószágain, minél hamarabb visszatér majd Magyarországra.¹⁰⁷ 1608-as lengyelországi tartózkodása a kiújuló svéd-lengyel konfliktus miatt elhúzódott. A források alapján Horváth Gáspár birtokai is fenyegetve voltak a svéd előretörés miatt. 1609 tavaszán meg is írta, hogy sok kárt szenvedtek a birtokai, de szerencsére azokat, amelyeket a háború miatt ideiglenesen elvesztett, az uralkodó visszaadta neki. Nyáron pedig a károk elhárítása lesz a fő feladata – írta –, csak azután gondolhattak a Magyarországra való visszatérésre.¹⁰⁸ Litvániai tartózkodását kihasználva ekkor alapította meg a már említett templo mot Pren mellett, valamint részt vett a Varsóban összeülő szejmen is. III. Zsigmond ekkor megerősítette egy korábbi, 1601-es adományát. Ez nagy valószínűség szerint a preni sztarosztaságra vonatkozott. Az 1609-es szejmen Horváth Gáspár szolgálatai elismeréséért lengyel indigenátust kapott III. Zsigmondtól.¹⁰⁹ A király ezt a döntését 1611-ben ismét megerősítette.¹¹⁰ Horváth Gáspárnak 1609 végére sikerült a litvániai birtokain rendezni az ügyeit, ezt követően tudott visszatérni Magyarországra. Némileg hátráltathatta utazását gyermekeinek megbetegedése, legalábbis sógorának, Daróczy Ferencnek írott levelében emiatt szabadkozott. Írásából kiderült, hogy útját Pozsony felé vette – egy rövid kitéréssel az özvegy Pálffy Katánál járt, feleségét is hátra hagyta –, hogy részese legyen annak a főúri csoportnak, amely Forgách érsekkel kívánt találkozni. Sógorát kérte, hogy neki valamilyen szállást is biztosítson, ugyanis még nem rendelkezik

¹⁰⁴ Veglai Horváth Gáspár levelei Thurzó Györgynek. Pren, 1608. augusztus 28. MNL OL E 196 Nr. 72.

¹⁰⁵ Veglai Horváth Gáspár levelei Thurzó Györgynek. Tepla, 1607. június 31. MNL OL E 196 Nr. 68.

¹⁰⁶ Veglai Horváth Gáspár levelei Thurzó Györgynek. Tepla, 1607. szeptember 17. MNL OL E 196 Nr. 70.

¹⁰⁷ Veglai Horváth Gáspár levelei Thurzó Györgynek. Tercszina, 1608. február. MNL OL E 196 Nr. 71.

¹⁰⁸ Veglai Horváth Gáspár levelei Thurzó Györgynek. Varsó, 1609. március 4. MNL OL E 196 Nr. 73.

¹⁰⁹ Horváth Gáspár lengyel indigenátusa. Varsó, 1609. június. MTAKK MS 477. fol. 249–252.

¹¹⁰ Horváth Gáspár indigenátusának és privilégiumainak megerősítése. Varsó, 1611. november 19. MTAKK MS 477. fol. 264–267.

alkalmas lakhellyel a magyar fővárosban.¹¹¹ A Daróczyval való jó viszonyát mutatja, hogy a későbbiekben is jó kapcsolatot ápoltak, és közösen utaztak ügyeik intézése végett a nádorhoz.¹¹²

Az 1610-es évek elejének forrásai alapján Horváth Gáspár egyértelműen kétlaki életet folytatott. A *Rzeczpospolitában* birtokolt sztarosztaság miatt időről időre vissza kellett térnie távoli állomáshelyére, hogy ottani feladatainak eleget tudjon tenni. Véleményem szerint valamikor az 1610-es évek első felére kell helyeznünk azt az időpontot, amikor Horváth Gáspár megvált a lengyel király magyar testőrségének kapitányságától. 1610 után ugyanis megritkult a *Rzeczpospolitába* utazásaira és tartózkodásaira utaló források száma. Bár a magyarországi forrásokban még 1613-ban is mint „*Poloniae capitaneus*” van jelen.¹¹³

Veglai Horváth Gáspár egyértelműen azok közé a magyar nemesek közé tartozott, akiknek kedvezett az 17. század elejének zavaros időszaka, így sikerült komoly politikai szereplővé válnia. Erre alkalmassá tette, hogy egy komoly lengyelországi karrier mellett mind a Magyar Királyságban, mind pedig az Erdélyi Fejedelemségben voltak érdekeltségei. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy rokoni kapcsolatai révén befolyásos katolikus köröknek volt a tagja. Ezt pedig igyekezett is kihasználni.

Miután az 1570–1580-as évek környékén hátrahagyta Erdélyt, szinte semmit sem tudunk arról, hogy milyen viszonyban volt szülőföldjével és ott maradt rokonaival. A család kevés kis birtokállományát még Lengyelországból is sikerült némileg gyarapítania. Aranyosszentmiklós település birtokjogába 1592-ben iktatták be. A faluban lévő javait azonban nem sokáig bírhatta, ugyanis 1596-ban hűtlenség vádjába esett, a birtokot Báthory Zsigmond fejedelem elkobozta 26 jobbágyával együtt, és Kornis Gáspárnak adta. Kornis pedig 1597-ben hű emberének, Szemere Jánosnak tovább adományozta.¹¹⁴ Az ügynek csak jóval később, 1616-ban lett vége. Ekkor veglai Horváth Gáspár és Kornis Zsigmond, valamint az új birtokos, Szemere János egyezményt kötöttek. Vélhetőleg felismerték, hogy a kicsiny jószág visszaszerzésére nem sok esély mutatkozik, így az egység keretében megállapodtak Szemerével, hogy 100 forint lefizetéséért cserébe lemondanak követeléseik-

¹¹¹ Veglai Horváth Gáspár levele Daróczy Ferenchez. Nagyszombat, 1609. december 8. MNL OL, Magánlevéltárak, Zichy család zselői levéltára (a továbbiakban: P 707), fasc. 81. NB. Nr. 1055.

¹¹² Veglai Horváth Gáspár levele Daróczy Ferenchez. Tepla, 1612. d. n. MNL OL P 707 fasc. 81. NB. Nr. 1056.

¹¹³ Magyar Kamara felirata II. Mátyáshoz veglai Horváth Gáspár új vámhely létesítésének ügyében. Pozsony, 1613. május 17. ÖStA HKA HFU RN 103. Konv. 1613. május fol. 58.

¹¹⁴ Kádár: i. m. <http://mek.oszk.hu/04700/04755/html/61.html> (Utolsó letöltés ideje: 2019. 05. 27.)

ról.¹¹⁵ A Kornis család tagjaival való üzletelés a jelek szerint a későbbiekben sem hagyott alább: 1619-ben Kornis Boldizsár (–1610) özvegyével is tető aláhozott egy kisebb üzletet, ennek részletei azonban a homályba vesznek.¹¹⁶

Ez a kisebb birtok-affér nem okozott konfliktust az időközben a magát Erdély egyik vezető familiájává kinövő Kornisokkal. Báthory Gábor viharos uralkodása alatt az erdélyi katolikus elit helyzete a korábbi időszak után cseppet sem volt biztató. A fejedelem elmozdítására szőtt terveik és az 1610-ben kudarcba fulladt széki merénylet után a legjelentősebb katolikus urak Felső-Magyarországon kerestek menedéket. Báthory bukása és Bethlen Gábor fellépése után azonban lehetőség nyílt a rendezésre az emigrációban lévő katolikus urak és a fejedelem között, miután erre mind a két félnek égető szüksége volt.¹¹⁷ Ehhez a csoporthoz igyekezett csatlakozni veglai Horváth Gáspár is. Az ekkor már három országban is birtokos, jó kapcsolatokkal rendelkező nemes úrra pedig nagy szüksége volt Bethlennek, ugyanis helyzete a korai időszakban igen instablnak számított. Országában is híján volt támogatóinak, nehéz helyzetét pedig erősítette a Magyar Királyságból jövő fenyegetés is.¹¹⁸

1613-ban Szilvássy Boldizsár fejedelmi tanácsúrnak már a katolikus menekültek és Bethlen Gábor kiegyezése után írt levelet. Üzenetében Kornis Zsigmond mellett magát is ajánlja, és kéri a bizalmát a többi tanácsúrnak, Erdélyi Istvánnak, Gyerőffy Jánosnak. Továbbá szeretné, ha az említettek Bethlen Gábornál is beajánlanák őt. Saját elmondása szerint nagy haszonnal tudna szolgálni a fejedelemnek.¹¹⁹ Mivel a válaszlevelet nem ismerjük, illetve az ismert források is hallgatnak Horváth Gáspár szerepéről, ezért a meglévő ismereteink alapján feltételezhetjük, hogy sikerült célt érnie, hiszen a katolikus elitből csak Kornisnak sikerült megőriznie a szerepét hosszútávon. Ez dolgozatunk főszereplőjének is a javára vált. Ugyanis a katolikus tanácsurak közül a legszorosabb kapcsolata Kornis Zsigmonddal volt, az ő feleségének, Pálffy Ilonának a testvére, Erzsébet Daróczy Ferencnek volt a felesége. Féltestvérük pedig Usaly Katalin volt, aki Horváth Gáspárhoz ment feleségül.

¹¹⁵ Veglai Horváth Gáspár és György egyezsége Szemere Jánossal. MNL OL, Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Kolozsmonostori Konvent országos levéltára, *Protocola libri regii et stylonaria* (a továbbiakban: F 15), 1616. április.

¹¹⁶ Horváth Gáspár levele Keresztúry Katalinnak. Tasnád, 1619. március 8. Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj (Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár, a továbbiakban ANDJC), Fond familial Kornis, 378, nr. 250. *Acte cu caracter istoric din timpul lui Kornis Baltazar* (1601–1674).

¹¹⁷ Horn Ildikó: Önagysága merénylői. (Gondolatok egy politikai összeesküvéshez). In uő: *Tündérország útvesztői*. Budapest, 2005, 173–174.

¹¹⁸ Cziráki Zsuzsanna: Megjegyzések Erich Lassota zu Steblau 1614. évi titkos erdélyi megbízatásához. *FONS*, 2012. 3. sz. 321–361. Itt: 321–333.

¹¹⁹ Veglai Horváth Gáspár levele Szilvássy Boldizsárhoz. Kassa, 1613. november 13. Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára (jelenleg a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári fiókjában, ANDJC), Fond familial Bethlen din Cris, nr. 10.

Kornis egyértelműen a legnagyobb hatású és legkarizmatikusabb egyénisége volt az erdélyi katolikus elitnek. Jelentősen támogatta nem csak az erdélyi, hanem a magyarországi katolikus egyházat is. Több patronáltja is volt a jezsuita rendben, ahogy rokonai közül is került ki jezsuita páter. Befolyásának árnyoldala volt, hogy Bethlen a válságosabb időszakokban rendre rabságba vetette.¹²⁰ Horváth Gáspár erdélyi pozícióinak megszilárdítására tett erőfeszítéseiről tanúskodik Mikola János fejedelmi tanácsos, Kolozs vármegye főispánjához írott levele. Horváth ebben sajnálkozását fejezi ki, hogy elmulasztotta egy találkozájukat – ezért egyébként Kornis meg is fedte –, de el kellett utaznia lengyelországi birtokaira, ahol már három éve nem járt. Kéri ugyanakkor Mikolát, hogy támogassa a testvérét, veglai Horváth Györgyöt, akinek a helyzetén valamilyen hivatal juttatásával igen sokat segíthetne. Az ügy érdekében felhívja a tanácsúr figyelmét, hogy beszéljen Erdélyi Istvánnal, Gyerőfi Jánossal, Kornis Zsigmonddal, Sarmansághyval és Cserényi (Czereni) Farkassal. A *Rzeczpospolitá*ból való visszatérése utánra ígérte, maga is a fejedelemségbe fog utazni, hogy személyesen is beszéljen a megnevezett urakkal.¹²¹

Végigtekintve a felsorolt személyek listáján, tökéletesen kirajzolódik az erdélyi katolikus elit legjava. A felsoroltak között megtalálhatjuk azokat az urakat is, akik az alig egy évvel korábbi levélben is előkerültek. És bár a későbbiek során a felsoroltak jelentősége csökkent, ekkor még egyértelműen meghatározóak voltak a fejedelemség politikai életében.¹²² Horváth Gáspár kapcsolata e csoport felé saját erdélyi politikai súlyát is jelentősen befolyásolta. A Bethlen Gábor első hadjárataig terjedő időszakban igyekezett kihasználni pozícióit és összeköttetéseit a fejedelemségben. 1617 elején sikerült megállapodást kötnie Bánffy Judittal egy jelentősebb kölcsönről. A kezesek pedig Erdélyi István és Cserényi Farkas tanácsurak voltak.¹²³ Ugyanebben az évben elhunyt Daróczy Ferenc.¹²⁴ Özvegyének, Pálffy Erzsébetnek a Tasnád mezővárosában lévő érdekeltségei megtartásában segédkezett Kornis Zsigmonddal egyetemben.¹²⁵ Bethlen Gábor partnernek mutatkozott az ügyben,

¹²⁰ Horn: *Az erdélyi katolikus elit...* 188–191.

¹²¹ Veglai Horváth Gáspár levele Mikola Jánoshoz. Tepla, 1614. október 30. ANDJC, Fond fideicomisionar Josika, Corespondență primită de Mikola János, nr. 784.

¹²² Horn: *Az erdélyi katolikus elit...* passim; Uő: „Én creaturaim vagytok, édes híveim”. Az erdélyi elit változásai Bethlen Gábor korában. In: *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*. Szerk. Dáné Veronika et al. Kolozsvár, 2014, 194.

¹²³ Veglai Horváth Gáspár egyezsége Bánffy Judittal. Gyulafehérvári konvent regesztái, 1617. április.

¹²⁴ Daróczynak 1608-ból ismert egy másolati példányban fennmaradt végrendelete. Ebben árvái és jószágai főtutorának és főgondnokának jelölte ki Horváth Gáspárt. Meghagyta, hogy amennyiben felesége újra házasodna, akkor is a későbbi kamaraelnök legyen fia, az ifjabbik Daróczy Ferenc tutora, oktatásáról pedig a jezsuiták egyik intézményében gondoskodjanak. Vö. Deregyei Daróczy Ferenc végrendelete. Közli: Péter Mihály. In: *Adalékok Zemplén-Vármegye Történetéhez*. 1902. 6. sz. 180–184. Itt: 183.

¹²⁵ MNL, Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Erdélyi fejedelmi kancellária, Libri regii (F 1), 10–19. kötet, 1614–1635. sorsz. 10.22/c.; Bethlen Gábor megerősíti Horváth Gáspár, Kornis Zsigmond és Pálffy Erzsébet kiváltságait

ugyanis megerősítette Horváth Gáspár és a többi nemes birtokjogát Tasnádon. A várost két évvel később 32 000 forint zálogösszegben váltotta magához Horváth Gáspár.¹²⁶ Pénz- és birtokügyekben veglai Horváth a későbbiekben is igen aktív maradt. Mikola János tanácsúr feleségének, Kovacsóczy Zsuzsannának nyújtott segédkezet egy Náprágyi Demeter püspökkel folytatott hitelügyletben. Horváth Gáspár mint meghatalmazott járhatott el a győri püspökkel szemben.¹²⁷ Az egyes ügyek súlyát nem nagyon lehet megítélni, Horváth Gáspár mozgásteréről azonban sokat elárulnak. Birtokainak gyarapodása nem volt számottevő. Azonban a fent említett mediátori feladatai révén igyekezett pozícióját az erdélyi katolikus eliten belül megerősíteni. Magyarországi érdekeltségei miatt könnyebben tudott szerepet vállalni az Erdélyen kívüli ügyek intézésében is. Ezt, a jó tárgyaló- és érdekérvényesítő képességét próbálta meg kamatoztatni a Bethlen Gábor vezette Erdélyi Fejedelemség és a Bécsi Udvar közötti elmérgesedett helyzet lecsillapítására is. 1617-ben önként vállalkozott arra, hogy Felső-Magyarországra utazik a lázongó hajdúk lecsillapítása végett. Pázmány Péter ugyan ellátta őt instrukciókkal, de némi fenntartásokkal kezelte Horváth Gáspár sikerének lehetőségét. Felső-Magyarországon a megbízólevelét be kellett mutatnia Forgách Zsigmond főkapitánynak, és vele közösen kellett eljárnia, hogy sikerüljön a rendet helyreállítani. Az utasítás értelmében az erdélyi fejedelemmel is egyeztetnie kellett, valamint a hajdúkkal is tárgyalni.¹²⁸ Pázmány fenntartása érthető volt, ugyanis alig egy évvel korábban, érseki kinevezése előtt, még turóci prépostként az uralkodó őt küldte a térségbe a lázongó protestánsok lecsillapítására, így első kézből tapasztalhatta, hogy milyenek is a közállapotok a térségben.¹²⁹

*

Dolgozatunk első részében végigkövethettük veglai Horváth Gáspár karrierjét a kezdetektől a Magyar Királyságban való letelepedéséig. A második részben az új hazájában való szerepvállalását mutatjuk be.

Időben és térben kissé visszakanyarodva a királyság irányába, veglai Horváth Gáspár neve több érdekes esemény kapcsán is felbukkan. Ilyen volt az 1610-es évek közepén Pázmány Péter magyarországi tevékenysége, amelynek eredményeként a jezsuita páter elfoglalhatta az esztergomi érseki pozíciót. Az érsekké való kinevezésből Horváth Gáspár is kivette a részét.

Tasnád városával kapcsolatban. 1617. október 13.

¹²⁶ Bethlen Gábor, Gyulafehérvár, 1618. január 4. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, Josika család hitbizományi levéltára, Fasc XII., nr. 17.

¹²⁷ MNL OL F 15 XX. köt. fol. 57–59.

¹²⁸ Pázmány Péter instrukciója veglai Horváth Gáspár részére. Nagyszombat, 1617. január 3. Esztergomi Prímási Levéltár, Acta Radicalia Classis V. Nr. 106.

¹²⁹ Bitskey: i. m. 130–131.

1615-ben váratlanul meghalt Forgách Ferenc. Az így megüresedett esztergomi érseki pozícióba pedig egy hosszas küzdelemben, különböző érdekcsoportok és egyéni politikai döntések nyomán Pázmány Pétert választották ki utódjául.¹³⁰ Pázmány megválasztása során a legjelentősebb szerepet Melchior Khlesl (1552–1630) bécsi püspök játszotta, aki Forgách érsek halálával elérkezettnek látta a lehetőséget arra, hogy a Habsburg Monarchiához tartozó Magyarországra is kiterjessze politikai elképzeléseit. Reálpolitikusként biztosra kívánt menni, így kiemelt figyelmet fordított Pázmány kinevezésére. A püspök és a jezsuita páter kölcsönös egymásra támaszkodása tipikus kora újkori jelenségnek számított. Khleslnek a kül- és belpolitikai céljai megvalósítása érdekében szüksége volt megbízható emberekre az olyan fontosabb pozíciókban, mint az esztergomi érsekség. Pázmánynak pedig egy erős támogató kellett, akire patrónusként tekinthetett. Így következhetett be Pázmány életében az a korántsem gyakori, kicsit meseszerűnek ható esemény, hogy a jezsuita rendből távozását fontolgató szerzetesből egyszerre az ország prí-mása váljék.¹³¹

Khlesl és a bécsi udvari körök mellett ebben jelentős szerepet játszottak a magyarországi rendek is. A jezsuita páter érdekében közbenjáró magyar katolikus világi elit szervezője, hetesi Pethe László kamaraelnök (1612–1617) veglai Horváth Gáspár hivatali elődje volt. Pethe mellett hasonlóan fontos szerepet játszott a kamara tanácsosa, Partinger Gáspár is, aki leginkább háttértevékenységével vette ki részét a szervezkedésből. A „rejtőzködő” Partinger személyét és szerepét azonban már Lukács Lászlónak sikerült beazonosítania. Pethe László viszonylag korán, 1615 decemberében komoly erőket mozgatót meg Khleslnél – ajándékokat küldött neki Forgách hagyatékából –, hogy a külképviseleten mozdítsák elő Pázmány ügyét. Pethe 1615-ös, valamint későbbi ténykedése és kiállása Pázmány mellett nem a véletlen műve volt. A jezsuita páter ugyanis jól ismerte Pethét és családját. A kamaraelnök feleségével, Kapy Annával is kimondottan jó viszonyt ápolt. Lelki vezetője volt az asszonynak, valamint neki ajánlotta egy korábbi művét is.¹³²

Pázmány és Pethe László kapcsolata mellett fontos megemlíteni az érsekaspírás személyes hatását is. Pázmány ekkor már jól ismerte a magyarországi viszonyokat, hiszen az országban teljesített szolgálata alatt lehetősége volt összeismerkedni befolyásos személyekkel. Támogatói között olyan nemeseket találunk, mint Lippay János, Madochány János, Cziráky Mózes, Kereszthúry András, Pakay Benedek, Kittonicz János, Pathay István és Szombathelyi György. Köznemesi státusuk ellenére valamennyien országos méltóságokban voltak. Így Pázmány jelen-

¹³⁰ Pázmány érsekké választásának körülményeiről Tusor Péter végzett kutatásokat, amelyek eredményeit egy forrásokkal is bőségesen illusztrált kiadványban jelentette meg. Lásd Tusor Péter: *Pázmány, a jezsuita érsek*, Budapest, 2015.

¹³¹ Uo. 244–245.

¹³² Uo. 310–311.

tős támogatói körrel rendelkezett a magyar hivatali elit körében. Mellettük természetesen nélkülözhetetlen volt a „valódi” elit támogatása is. Ennek a csoportnak a tagjait a II. Mátyáshoz és Khleslhez küldött levelek aláírói között találjuk. Ide tartozott Forgách Zsigmond, Czobor Mihály, Erdődy Kristóf, Pálffy István és Bosnyák Tamás is. 1614–1615 fordulóján Pethe László mellett Esterházy Miklós, Erdődy Tamás, Hans Prainer és veglai Horváth Gáspár is azok között volt, akik kérelmezték V. Pál (1552–1621) pápától, hogy küldje vissza Pázmányt Magyarországra.¹³³ A szentatya 1615 elején kelt válaszában nyugtázta Horváth Gáspár kérését és biztosította, hogy döntésekor mindenképpen figyelembe fogja venni az egykori lengyel kapitány levelét is.¹³⁴ Horváth szerepvállalása Pázmány kinevezésében arra enged következtetni, hogy ekkor már jó ismeretségben állhattak egymással. A későbbi évek történései pedig meg is erősítik, hogy kapcsolatuk egészen Horváth haláláig jó volt.

Pázmány 1616-os érsekké való kinevezése és az utána folytatott tevékenysége elég jól ismert. Az elkövetkező években az új főpap erőteljes egyházszervező tevékenységet fejtett ki, mellette pedig politikai szempontból is az ország egyik legjelentősebb alakja lett. Érseksége alatt természetesen nem feledkezett meg az őt segítőkről és az általa alkalmasnak talált személyekről sem. Erre kiváló alkalmat nyújtott az 1618-ban összehívott koronázó országgyűlés. A Diétának számos problémát kellett orvosolnia. A legfontosabb feladata egyértelműen Ferdinánd stájerfőherceg ifjabb királlyá választása és koronázása volt. Mellette a Thurzó György 1616-os halála óta üresedésben lévő nádori hivatal és több más, *vacantiá*-ban lévő tisztség betöltésére is sort kellett kerítenie a gyűlésnek.¹³⁵ Az 1618-as országgyűlés különösen fontos volt veglai Horváth Gáspár szempontjából, ugyanis ez alkalommal kapott először meghívást a magyar Diétára, méghozzá a mágnások között.¹³⁶

Dolgozatunk szempontjából a legfontosabb kérdés a kamaraelnöki tisztség betöltése volt. A hivatal már 1617 vége óta betöltetlenül állt, ugyanis az addigi elnök, hetesi Pethe László a Bethlen Gáborral folytatott nagykarolyi tárgyalások alatt meghalt. Az esetről a Magyar Kamara viszonylag gyorsan tájékoztatta II. Mátyás királyt. A jelentés szerint Pethe László betegen tért vissza Kistapolcsányból, és november 28-án meg is halt.¹³⁷ A kamara tanácsosai gyorsan kívántak gondoskod-

¹³³ Uo. 312.

¹³⁴ V. Pál levele veglai Horváth Gáspárhoz. Róma, 1615. január 9. In: Tusor: i. m. 343.

¹³⁵ Forgách Zsigmond nádor az üresedésben lévő hivatalokra javasolt személyeket, amely hivatalok a következők voltak: dunántúli főkapitány, felső-magyarországi főkapitány, országbíró, főétekgő, főajtónálló, udvarmester és a Magyar Kamara elnöke. Forgách Zsigmond II. Ferdinánd királyhoz. Pozsony, 1618. május 21. ÖStA HHStA Ungarische Akten Comititalia Fasc. 399. fol. 392–393.

¹³⁶ Tatjana Guszarova: A 17. századi magyarországi országgyűlések résztvevői. *Levéltári közlemények*, 2005. 2. sz. 93–148. Itt: 99.

¹³⁷ Magyar Kamara II. Mátyás Királyhoz. Pozsony, 1617. november 28. ÖStA HKA Hoffinanz

ni Pethe helyettesítéséről, és még aznap javaslatot kértek az utódlásával kapcsolatban.¹³⁸ Fontos részlet a későbbi fejlemények szempontjából, hogy II. Mátyásnak már ekkor volt két jelöltje a kamaraelnökségre: az egyik Cziráky Mózes, míg a másik Horváth Gáspár.¹³⁹ Valószínűleg egyikük sem számolt azzal, hogy az elhunyt praefectus helyét viszonylag hosszú ideig nem tudják majd betölteni.

Az 1618-as Diétán az újonnan megválasztott nádor, Forgách Zsigmond nem vesztegette idejét, és hosszas beadvánnyal fordult az ifjabb királyhoz az üresedésben lévő pozíciók betöltése ügyében. Feliratában minden *vacantiában* lévő tisztségre több jelöltet is felsorolt az uralkodónak. A legfontosabbnak tartott hivatalok közül az általa korábban betöltött országbírói pozícióra például az első helyen Batthyány Ferencet javasolta, a másodikon homonnai Drugeth Györgyöt, de harmadik lehetőségként nem tartotta elképzelhetetlennek Révay Péter megválasztását sem. A nádornak a Magyar Kamara elnökségére is több elképzelése volt. Véleménye szerint a legalkalmasabb jelölt Révay Péter lett volna, de rajta kívül számításba vette Apponyi Pált is. E két személy előnyben részesült ugyan Forgáchnál, de nem tartotta kizártnak, hogy veglai Horváth Gáspár kapja meg a kamaraelnöki tisztséget, igaz, mellette Cziráky Mózeset is alkalmasnak találta a feladatra.¹⁴⁰

Forgách Zsigmond mellett Pázmány Péter is számolt azzal az eshetőséggel, hogy a Lengyelországból Magyarországra települt Horváth Gáspárt valamilyen országos pozícióhoz juttassák. Az érsek 1618 májusában II. Ferdinánd ifjabb királyhoz intézett előterjesztésében szintén benyújtott egy listát arról, hogy a fontosabb országos tisztségekre kiket tart alkalmasnak. Az érsek levelében már konkrétabb javaslatokkal állt elő. Az országbírói tisztségre homonnai Drugeth Györgyöt, a kamara praefectusának pedig veglai Horváth Gáspárt ajánlotta. Nem mellékesen Thurzó Szaniszlónak és Esterházy Miklósnak pedig a bárói cím adományozását javasolta.¹⁴¹ Mindannak ellenére, hogy az ország két legjelentősebb főméltósága is számoltartotta, illetve ajánlotta az ifjabb királynál Horváth Gáspárt, az 1618-as országgyűlésen elmaradt az új kamaraelnök kinevezése. Ennek ellenére is jelentős megtiszteltetésben volt része az egykori lengyel kapitánynak. Július 1-jén, Ferdinánd koronázásának napján ott volt a nádor szállásán, ahonnan a koronát és a koronázási jelvényeket a várba kísérték. A társaságban olyan urak kaptak helyet, mint Pakay Benedek személynök, Szántóházy Ferenc és Zay János.¹⁴² Mindezek

Ungarn RN. 117. Konv. 1617. november. fol. 112–113.

¹³⁸ Magyar Kamara az Udvari Kamarához. Pozsony, 1617. november 28. ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn RN. 117. Konv. 1617. november. fol. 119.

¹³⁹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. 7. kötet. 1614–1621. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1881, 78–79.

¹⁴⁰ Forgách Zsigmond II. Ferdinánd királyhoz. Pozsony, 1618. május 21. ÖStA HKA Ungarische Akten Comitalia Fasc. 399. fol. 392–393.

¹⁴¹ Pázmány Péter II. Ferdinánd ifjabb királyhoz. Pozsony, 1618. május 29. In: Hanuy Ferencz: *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*. I. kötet. Budapest, 1910, 153–154.

mellett Esterházy Miklós, Illésházy Gáspár, Thurzó Szaniszló vagy éppen Pálffy Miklós és János mellett veglai Horváth Gáspárt is aranysarkantyús lovagga avatták.¹⁴³

Mielőtt folytatnánk Horváth Gáspár rendhagyó karrierjének bemutatását, röviden ki kell térnünk arra, miként lehet, hogy a későbbi kamaraelnök ilyen illusztris társaságba került. A Magyar Királyság arisztokráciájában, mint ismert, már Mohács után is jelentős változások mentek végbe. A folyamat a hosszú török háborúval felgyorsult, és korábban ismeretlen családok jutottak bárói, majd grófi címekhez. A Bocskai István mozgalma, majd az azt követően Pázmány Péter színre lépésével meginduló katolikus visszarendeződési folyamatok újabb változásokat hoztak a királyság elitjében¹⁴⁴ Maga a folyamat ugyanakkor 1622-ben a soproni országgyűlésen tetőzött be. A Bethlen Gábor első hadjárata után összehívott Diéta, amiről alább még lesz szó, jelentette azt az új kiegyezést, ami a végső lökést adta a Magyar Királyság arisztokráciájának átalakulásához. 1616-ig Thurzó György nádornak a protestáns elit szervezése, valamint a katolikus elittel szembeni kevésbé elutasító politizálása volt irányadó. Ahogy láthattuk, 1618-ban a nádori tisztségben Thurzót követő Forgách Zsigmond feltűnése már a katolikusok újbóli megerősödésének az egyik jele volt, amit csak ideiglenesen tudott 1622-ben Thurzó Szaniszló megszakítani. 1618 és 1622 között pedig a magyar politikai színpad jelentős átalakulása is végbement. Ebben az időszakban kezdődik meg több olyan nemes felemelkedése, akik meghatározóak lesznek az elkövetkezendő évek politikájára. Legjelentősebb képviselőjük egyértelműen Esterházy Miklós volt¹⁴⁵ A folyamat végeredménye az lett, hogy 1618-tól kezdve a protestáns főurak egyre inkább háttérbe szorultak az ország irányításában, amit Bethlen Gábor első hadjárata csak ideiglenesen lassított le. Az új arisztokrata jellemzően udvarhű, katolikus, a jezsuitákkal jó viszonyt ápoló nemes lett.

Veglai Horváth Gáspár elkötelezett katolikussága, a jezsuita renddel ápoló jó viszonya, valamint Pázmány Péter hathatós támogatása révén illeszkedett be az újonnan formálódó elitbe. Ugyanakkor igyekezett nem csak abba a csoportba tar-

¹⁴² Kovachich Márton György: *Solemnia inauguralia seren ac potentiss principum utriusque sexus, qui ex stirpe Habspugo-Austriaca sacra corona in reges Hungarorum reginasque redimti sunt industria synchronorum scriptorum adumbrata*. Pestini, 1790, fol. 70–71.

¹⁴³ Uo. 74.

¹⁴⁴ Pálffy Géza: *Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban*. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Szerk. Papp Klára – Püski Levente. Debrecen, 2009, 9–23.; Uő: *A grófi cím a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben*. In: *„...éltünk mi sokáig »két hazában«...”*. *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Szerk. Dáné Veronika – Oborni Teréz – Sipos Gábor. Debrecen, 2012, 177–191.

¹⁴⁵ Esterházy mellett azonban számos olyan nemest találunk, akik pályájának a felívelése az 1618–1620 közötti időszakban kezdődött vagy érte el a csúcát. Ilyennek tekinthetjük Alaghy Menyhértet, Drugeth Györgyöt, Ostrosich Istvánt, Apponyi Pált vagy valamivel később Zichy Pált.

tozni, ami az új érsek körül formálódott, hanem a Habsburgok felé elkötelezett nemesek táborához is csatlakozni. Továbbá személye minden bizonnyal megfelelt a bécsi udvari köröknek is, ahol ismert lehetett lengyelországi szolgálata miatt. (Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy III. Zsigmond lengyel királynak mindkét felesége II. Ferdinánd király testvére volt.) Ezek alapján látható, hogy nem volt véletlen veglai Horváth Gáspár karrierjének felívelése a 17. század elején a Magyar Királyságban.

Visszatérve a kamaraelnökség kérdéséhez, az országgyűlésről maradt adatok alapján láthatjuk, hogy Horváth Gáspárnak jelentős, és ami még fontosabb: befolyásos támogatói voltak a Magyar Királyságban. Bár a nádor és még inkább Pázmány Péter is ajánlotta őt a pozícióra, mégsem sikerült elérni a kinevezését. Ennek elmaradása mögött a Cziráky Mózes mögött felsorakozó támogatókat kell sejteni. További érvként lehet Cziráky mellett felhozni, hogy régebb ideje élt a királyságban, és már előtte is ellátott komolyabb tisztségeket.¹⁴⁶ Mint ismert, a Magyar Kamara és annak elnöki tiszte a leginkább bizalmi pozíciók egyikének számított, így Horváth Gáspár esélyeit némileg ronthatta, hogy korábban a *Rzeczpospolitában* jelentős tisztséget töltött be, illetve Erdélyben is voltak érdeklődései. A jelek szerint a már említett 1617-es felső-magyarországi kiküldetése sem befolyásolta pozitívan Horváth Gáspár helyzetét. A kinevezés elmaradását elemezve az a lehetőség sem zárható ki, hogy a már idős és betegeskedő II. Mátyás és utódja, Ferdinánd ifjabb király között ellentét húzódott ebben a kérdésben, ezért a kinevezést elhalasztották. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy a Magyar Kamara 1617 novembere után csak 1619. április 20-án – egy hónappal II. Mátyás halála után – készített el egy beadványt, amelyben javaslatot kért az Udvari Kamarától a kamaraelnöki tisztség betöltésére.¹⁴⁷ Erre az időszakra Horváth Gáspárnak sikerült tovább erősítenie pozícióit. 1619 januárjában őt delegálták Pakay Benedek személynök és Szentkereszthy Jakab tanácsosok mellé az 1615-ös nagyszombati egyezmény megújítása végett tartott tárgyalásokra Nagyváradra.¹⁴⁸ Fontos részlet, hogy maguk a tárgyalások nem Nagyváradon zajlottak, hanem a közeli Tasnádon, ami ekkor már veglai Horváth Gáspár birtoka volt. Az, hogy az ő birtokán lévő településen folytatták le a tárgyalásokat, számára komoly fegyverténynek minősült. A sikeres tárgyalások után a záró okiratot Nagyvárad városában írták alá március 26-án.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Cziráky Mózes 1606–1608 között a királyi korona ügyésze volt, 1613-ban pedig Thurzó György nádor mellett volt ítélmester. Vö. Fallenbüchl Zoltán: *Állami (császári királyi) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*. Budapest, 2002, 69.

¹⁴⁷ Magyar Kamara az Udvari Kamarához. Pozsony, 1619. április 20. ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn RN. 118. Konv. 1619. április. fol. 149.

¹⁴⁸ Veglai Horváth Gáspár kiküldetése. 1619. január 20. ÖStA HKA Hoffinanz-Ungarn. RN. 118. Konv. 1619. január fol. 82–83.

¹⁴⁹ *Österreichisches Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*. Bearb. v. Roderich Gooss. Wien, 1911, 475–476.

Ilyen előzmények után érthető, hogy elhárulhattak az akadályok Horváth Gáspár kinevezése előtt, ugyanis 1619 nyarán az új király már nem tartott ellent a kinevezésében, amiben bizonyosan közrejátszott Pázmány és a nádor korábbi kiállása is. Hozzá kell tenni, hogy 1619-ben sem ment azért minden zökkenőmentesen. A kibontakozó harmincéves háború és II. Ferdinánd császárrá koronázása nyilvánvalóan elvonták a bécsi udvar figyelmét a magyarországi ügyek felől.¹⁵⁰ Ferdinánd július elején megküldte utasításait a Magyar Kamarának Horváth Gáspár kinevezésével kapcsolatban.¹⁵¹ A királyi utasításban az új kamaraelnök installációjára három embert küldtek ki: Telegdy János nyitrai püspököt, Esterházy Miklóst és Pakay Benedek személynököt.¹⁵²

Az esketésre és a beiktatásra egy nappal később, Bécsben került sor. Az esketés részleteiről sajnos nem maradtak fenn egykorú források. Rimay János és Csuty Gáspár is csak a beiktatás tényét közölte Thurzó Imrével. Rimayék megemlítik azt is, hogy a kinevezéssel egyetemben Horváth Gáspár megkapta Liptóújvár várát is, amiért tízezer forintot ajánlott a királynak.¹⁵³ Az értesülés azonban téves volt, ugyanis a várát és az uradalmat Nagymihályi Ferenc (1568/69–1620)¹⁵⁴ kamarai tanácsos kapta meg. Ellenben az uralkodó az új kamaraelnöknek 1625 forintot fizetett ki a felső-magyarországi vármegyék koronázási adójából egyfajta kárpoztalásképpen.¹⁵⁵ Az esemény fontosságát jelzi, hogy néhány nappal később Rimay és Csuty egy újabb levélben ismét felemlgették az új elnök megválasztását.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Ferdinánd július és november vége között volt távol a császárvároستól. Ebben az időszakban testvére, Lipót főherceg látta el a helytartói feladatokat. Vö. Robert Bireley: *Ferdinand II, Counter-Reformation Emperor, 1578–1637*. Chicago, 2014, 98–105.

¹⁵¹ II. Ferdinánd a Magyar Kamarához. 1619. július 10. ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn RN. 119. Konv. 1619. július. fol. 47.

¹⁵² II. Ferdinánd leirata veglai Horváth Gáspár installációjáról. 1619. július 10. ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn RN. 119. Konv. 1619. július fol. 50.

¹⁵³ „... ez itt való Camara Praefectusságot Horváth Gáspár uramnak adta ő felsége; tegnap eskedteték meg Bécsbe az tiztre. Liptó Új várát is neki adák, tízezer forint anetiót ígért ő felségének az várra.” Vö. Csuty Gáspár és Rimay János levele Thurzó Imréhez. Pozsony, 1619. július 11. In: *Rimay János összes művei*. Összeállította Eckhardt Sándor. Budapest, 1955, 349–350.

¹⁵⁴ Nagymihályi Ferenc karrierje nem csak a Magyar Kamarára korlátozódott. Igaz, első ismert állomáshelye a pozsonyi hivatal volt, ahol 1597-ben titkárként bukkant felt. 1604 és 1610 között a Magyar Kancellária titkáráként tevékenykedett, azonban személyes ellentétek miatt visszatért a Kamarához, ahol 1620-ban bekövetkezett haláláig szolgált. Vö. Fazekas István: *A Magyar (Udvári) Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2018, 310–312. Itt szeretném megköszönni Fazekas Istvánnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot.

¹⁵⁵ ÖStA HKA Hoffinanz Ungarn RN. 119. Konv. 1619. július fol. 51.

¹⁵⁶ Csuty Gáspár és Rimay János levele Thurzó Imréhez. Pozsony, 1619. július 16. In: *Rimay János összes...* 352–353.

Bár viszonylag kevés adattal rendelkezünk, néhány általános megállapítást azért tehetünk Horváth Gáspár kamaraelnöki kinevezésével kapcsolatban. Látható, hogy az elnöki kinevezéshez elengedhetetlen volt egy biztos támogatói kör. Horváth esetében Pázmány támogatása megkérdőjelezhetetlen. Az érsek mellett a nádor támogatása sem zárható ki. Ezt követően már az Udvari Kamara és az uralkodó kezében volt a döntés joga. A kinevezési folyamatnak fontos részét képezte az esketés és az installáció, amiről Rimayék is megemlékeztek. A jelek szerint ehhez nem volt szükség az uralkodó személyes jelenlétére, hiszen II. Ferdinánd ekkor már úton volt Frankfurt felé, Bécsben pedig helytartóként Lipót (1586–1632) főherceget hagyta hátra. A Magyar Királyság vezetőit is csak néhány prominens főúr és főpap képviselte. Ismereteink szerint Horváth Gáspár eskütételének szövege nem maradt fenn, ami nem meglepő, hiszen a 17. századi kamaraelnökök esetében egyedül Lippay Gáspár (1649–1653) esküje vehető kézbe.¹⁵⁷

Egy 1654-ben a Magyar Kamara tanácsosai által készített jelentés megerősíti, hogy Rimayéknak tévedését, amikor Liptóújvár megszerzéséről írtak. A jelentés ugyanis számba veszi, hogy a korábbi elnökök milyen javadalmakban részesültek hivatalviselésük idején. Horváth Gáspár esetében az akkora már magvaszakadt enyingi Török család birtokából a kincstárra szállt Pápa birtokát említették. Az uradalmat hatvanezer forint fejében kapta volna meg az új praefectus, de a valóságban az ügylet nem jöhetett létre, mivel a jelentés szerint a dominium akkor idegen kézben volt. Ezért Horváth Gáspár évi kétezer forintos illetményben részesült, halála esetén pedig özvegye élete végéig ennek felét, ezer forintot kapott.¹⁵⁸ Szakály Ferenc kutatásaiból tudjuk, hogy az idegen tulajdonosok a bedeghi Nyáry család tagjai voltak. Tőlük pedig Nyáry Krisztina révén került a város az Esterházyakhoz. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy Szakály Ferenc kutatásai alapján Horváth Gáspár nem adomány miatt, hanem egy, a Magyar Kamarának adott hétezer forintos kölcsöne fejében formált jogot a városra és a hozzá tartozó uradalomra. A város és tartozékainak ügye, mint alább látni fogjuk, csak jóval Horváth Gáspár halála után, 1655-ben rendeződött.¹⁵⁹

Veglai Horváth Gáspár kinevezése és elnöksége szinte egybeesett a harmincéves háború Magyarországra is kiterjedő időszakával. Bethlen Gábor néhány hónappal később megindította első hadjáratát a királyságon keresztül, hogy megsegítse a szorult helyzetben lévő cseh rendeket. A fejedelem első hadjáratára a Magyar Királyság rendjei különbözőképpen reagáltak. A feszültségektől amúgy sem men-

¹⁵⁷ Lippay Gáspár kamaraelnöki beiktatásával és eskütételével kapcsolatban ÖStA Wien, AVA FHKA HKA Familienakten L 126. fol. 3–8. Idézi Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, Budapest, 2015, 195.

¹⁵⁸ A Magyar Kamara tanácsosainak jelentése. Pozsony, 1654. október 5. ÖStA HKA HFU 1654. Nr. 194. fol. 17–25.

¹⁵⁹ Szakály Ferenc: Pápa a török korban. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig*. Szerk. Kubinyi András. Pápa, 1994, 83.

tes társadalomban három csoport alakult ki aszerint, hogy milyen álláspontra helyezkedtek a fejedelemmel szemben. Az első csoportba a végletekig ellenállók tartoztak, a másodikba a kényszerből a fejedelem mellé állók, és végül az utolsóba azok a nemesek, akik önszántukból csatlakoztak Bethlenhez.¹⁶⁰ Az Esterházy Miklós által készített feljegyzésekből tudjuk, hogy veglai Horváth Gáspár azoknak a csoportjába tartozott, akik kényszerből csatlakoztak Bethlen Gáborhoz, mivel a Pozsony alá érkező fejedelmi csapatok előtt a frissen kinevezett kamaraelnök sem tudott elmenekülni.¹⁶¹ A hozzá hasonlóan kényszerből csatlakozók nem marasztalhatók el, ugyanis amikor a fejedelem csapatai Pozsony alá értek, a királyt helyettesítő Lipót főherceg maga javasolta, hogy a kritikus helyzetben a nádor, Forgách Zsigmond akár csatlakozhat is a fejedelemhez, ha úgy látja jónak. Így a nádornak adott felhatalmazás tulajdonképpen az egész rendi nemzetre is érvényes lehet, még ha voltak is olyanok – elsősorban nyugat-magyarországi birtokosok –, akik még a felhatalmazás és tanács ellenére is a végsőkig ellenálltak, amint azt Esterházy Miklós is tette.¹⁶²

Veglai Horváth Gáspár tevékenysége a Bethlen Gáborhoz való pártolása idején nem teljesen tisztázott. Az 1619-es esztendő második feléből kevés információval rendelkezünk. Csupán egy kisebb adományt ismerünk. Horváth Gáspár – és felesége – Rudolf és II. Mátyás idején egyenlőre közelebről nem ismert szolgálataiért 13 500 Ft-ért kapta *inscriptió*ba a Szentgyörgy-bazini uradalomhoz tartozó Sárffő és Németgorub falvakat, valamint a Grozgnod nevű helyet.¹⁶³ 1620 elején feltehetőleg a fejedelem közelében volt, ugyanis március elején, amikor egy tasnádi lakos ügyében járt közben, az erdélyi fejedelem már nagyságosnak említette, illetve a „hívünk” jelzővel is kitüntette Horváth Gáspárt.¹⁶⁴ Ezek után is Kassán maradhatott, mivel a hónap végén Révay Péternek szóló levelében „öfelsege” mellől, Kassáról való hazatérésével kezdte mondanivalóját. Hosszas értekezésében beszámolt róla, hogy Behtlen követeket küldött a tárgyalások érdekében a törökhöz és a császárhoz is, akivel maga is találkozott. Ugyanakkor kérte Révayt, ha esetleg tud valamit a császár által Bethlennek küldött levél tartalmáról, jó lenne, ha azt is megírná neki.¹⁶⁵ A kamaraelnök által leírt követküldések teljességgel érthetőek, hiszen a fejedelem – a csehek megsegítését leszámítva –, sikerei csúcsára ért; mivel seregei

¹⁶⁰ Pálffy Géza: Egy elfelejtett kiegyezés a 17. századi magyar történelemben. Az 1622. évi koronázódiéta Sopronban. In: *Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés*. Szerk. Dominkovits Péter – Katona Csaba. Sopron – Budapest, 2014, 22–30.

¹⁶¹ Szalay László: *Galántai gróf Esterházy Miklós, Magyarország nádora*. I. kötet. 1586–1622. Pest, 1863, 66–67.

¹⁶² Uo. 65–66.

¹⁶³ II. Ferdinánd adománya veglai Horváth Gáspárnak. Graz, 1619. október 12. MNL OL A 57 VII. fol. 31–34.

¹⁶⁴ Bethlen Gábor. Kassa, 1620. március 5. MNL OL F 1, 10–19. kötet, 1614–1635, sorszám: 10.184.

¹⁶⁵ Veglai Horváth Gáspár Révay Péterhez. Tepla, 1620. március 25. Slovenský Národný Archív (SNA) Rod Révay, Révay Péter iratai 1610–1622, Nr. 110.

még az előző év végén Bécsset is megostromolták, a magyar nemesség java része, még ha kényszerből is, de mellette állt. Nem kevésbé fontos részlet, hogy a koronázási ékszerek is a birtokába kerültek, ő pedig választott király (*electus rex*) lett. Azonban mielőtt a nagypolitika eseményei kedvezőtlenre fordultak, sietőssé vált számára a béke.¹⁶⁶

Horváth Gáspár vélhetően 1621 közepéig Bethlen szolgálatában maradt. Ekkor már fia is ellátott bizonyos mediátori feladatokat. A februárban Nagyszombatba érkező ifjú a katonaság fizetéséről tárgyalt Bécsben.¹⁶⁷ A kamaraelnöknek és a kényszerből Bethlen mellé állt társainak II. Ferdinánd 1621 májusában meghirdetett amnesztia-rendelete adta meg a lehetőséget a folytatásra. Ennek érdekében egy bizottságot is felállítottak, amelynek tagjai Forgách Zsigmond nádor, Apponyi Pál és Jakusith György voltak.¹⁶⁸ Horváth Gáspár távozása váratlanul érthette a fejedelmet, ugyanis júniusban már az elfogatására adott parancsot.¹⁶⁹

A kamaraelnök szerepe ezek után sem volt elhanyagolható. Az amnesztia-rendelet értelmében egyre nagyobb számban tértek vissza a nemesek a király hűségére. A nádor vezette bizottság mellett Esterházy Miklós a Nyugat-Dunántúlon királyi biztosként, majd a nádor halálát követően Pozsonyban és a Csallóközben fejtett ki hasonló tevékenységet. 1621 nyarától már Horváth Gáspár kamaraelnök, Ostrosith István és Koháry Péter is Esterházy segítségére volt.¹⁷⁰ Ehhez kapcsolódik a Magyar Kamara működésének újraindulása is. Ennek részleteiről nem sokat tudunk. Ami biztos, hogy már 1621 tavaszán a Bethlennek átnyújtott békepontokban szerepelt mind a pozsonyi, mind pedig a kassai adminisztráció helyreállítása.¹⁷¹ Minden bizonnyal Horváth Gáspár érdeme lehetett, hogy a Magyar Kamara alkalmazottainak házáit megóvták az 1621-ben Magyarországra érkező katonaság beszállásolásától. II. Ferdinánd Pozsony városának küldött leiratában részletesen

¹⁶⁶ Horváth Gáspár Révay Péternek írott levele szerint a törökhöz küldött követek, Rimay János és Károlyi Mihály a török készülődésről érkező hírek miatt lettek elküldve, ugyanis nem voltak biztosak, hogy Magyarország vagy Lengyelország felé fognak hadjáratot indítani. Rimayék török követségére lásd Újváry Zsuzsanna: Bethlen Gábor, mint választott magyar király portai politikája az oszmánok által elkövetett magyarországi sérelmek tekintetében. In: *Bethlen Gábor képmása*. Szerk. Papp Klára – Balogh Judit. Debrecen, 2013, 159–178. A török készülődésre és Bethlen lengyelországi információira lásd Gebei Sándor: Bethlen Gábor viszonya a Rzeczpospolitához (1622-ig) In: *Bethlen Gábor képmása...* 93–116.

¹⁶⁷ Bethlen Gábor Thurzó Imréhez. Nagyszombat, 1621. február 13. In: Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*. Budapest, 1897, 250–252.

¹⁶⁸ Szalay László – Salamon Ferenc: *Galántai gróf Esterházy Miklós, Magyarország nádora*. Pest, 1863–1870. I. kötet. 200–201.

¹⁶⁹ Horváth Gáspár mellett más elpártolók elfogatására is parancsot adott a fejedelem. A legjelentősebbek a kamaraelnök mellett Szunyogh Gáspár, Ostrosith István és Balassa Zsigmond voltak. Vö. Bethlen Gábor Thurzó Imréhez. Kassa, 1621. június 7. In: Szilágyi: Bethlen Gábor... 318–322. Különösen: 321.

¹⁷⁰ Szalay – Salamon: i. m. 204.

¹⁷¹ Uo: 190–191.

megírták, hogy mely hivatalviselők ingatlanai mentesültek a katonaság elszállásolása alól.¹⁷²

Az év végén megkötött nikolsburgi béke értelmében mindkét oldal bizottságokat állított fel annak érdekében, hogy az egyes békepointok megvalósítását (mint például Bethlen Gábor foglalásainak visszaszolgáltatását) figyelemmel kísérjék. Dallos Miklós győri püspök elképzelései szerint három ilyen ellenőrző bizottságot kellett volna felállítani, egyet-egyet minden olyan országrészre, ahova a fejedelem hadai eljutottak. Ebben a tervek szerint veglai Horváth Gáspár is komoly szerepet kapott volna, méghozzá a Dunán-inneni részeket ellenőrző bizottságban. Mellette Hermann Frigyes kamarai tanácsos is tagja volt e bizottságnak, míg Szentkereszty Jakab tanácsos a felső-magyarországi csoportba került volna. A Dunántúlért fel- lős körbe viszont nem került egy kamarai hivatalnok sem.¹⁷³

Az 1622 nyarán megnyílt soproni országgyűlésen Horváth Gáspár is részt vett, a mágnások között kapott helyet.¹⁷⁴ Dallos Miklós későbbi feljegyzéseiből tudjuk, hogy a kamaraelnök élesen bírálta Bethlen Gábort, sőt sértő megjegyzést is tett a fejedelemre.¹⁷⁵ Ennek oka, véleményem szerint birtokainak feldúlása lehetett, illetve az a tény, hogy a fejedelemtől való elpártolása után Erdélybe sem térhetett vissza. Emellett családjának kevés kis jószágga, a legfontosabbak, Tasnád mezővárossal egyetemben, örökre elvesztek. Vélhetőleg az Erdélyből való kiszorulása miatt már 1622 elején kérelmet nyújtott be több kisebb birtokra, hogy veszteségeit valahogy ellensúlyozza.¹⁷⁶ Ilyen birtok volt például egy laszkári (Laskár) kúria, ami állítása szerint korábban az apósa birtokában volt.¹⁷⁷ Már a Diétán kárpótlásért folyamodott a Bethlen Gábor hadjárata alatt elszenvedett káraiért. Ekkor kérte Tasnád

¹⁷² II. Ferdinánd leirata Pozsony város főbírójának. Bécs, 1621. november 5. Archiv Hlavného Mesta Slovenskej Republiky, Bratislavy, Lad. 35. Nr. 19. A leirat szerint veglai Horváth Gáspár elnök, Loránth Ferenc, Hillebrandt Monoldus, Hermann Frigyes tanácsosok, Szentkereszty Jakab titkár, Partinger Gáspár számvevő és Skolek Imre regisztrátor lakásai mentesültek a beszállásolástól.

¹⁷³ Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomatai iratai (1618–1626). Közreadja Frankl Vilmos és Ráth Károly. Esztergom, 1867, 92. Megjegyzendő, hogy a két tanácsos, Hermann Frigyes és Szentkereszty Jakab is aktívan részt vett a nikolsburgi tárgyalásokon, amiért az uralkodó az 1622 nyarán tartott soproni országgyűlésen mindkettejüknek egy 300 tallér értékű aranyláncot adományozott. Vö. Pálffy: *Egy elfelejtett kiegyezés...* 42–43. Szentkereszty Jakab és Partinger Gáspár, a Magyar Kamara alkalmazottai tevékenységükért címzetes tanácsosi címet kaptak II. Ferdinándtól. MNL OL A 57. VII. fol. 107.

¹⁷⁴ Guszarova: i. m. 105.

¹⁷⁵ Dallos Miklós iratai... 132.

¹⁷⁶ A Horváth Gáspár kárpótlására utaló első ismert forrás egy, a Magyar Kancellárián az uralkodó nevében kiállított okirat. Ebből arról értesülünk, hogy Horváth Gáspár hűségéért és az emiatt elszenvedett kárai miatt kárpótlásra számíthat. ÖStA Ungarischen Akten Allgemeine Akten Fasc. 171. Konv. C fol. 110–111.

¹⁷⁷ Horváth Gáspár kérelme a laszkári kúriára. 1622. április 16. ÖStA HKA HFU RN 122 konv. 1622. április fol. 266–269.

helyett Csataj falut, valamint Gorub és Sárfő falvak felének birtokjogát.¹⁷⁸ Augusztus 4-én a korábbi szolgálataiért cserében és a tasnádi birtokát ért károk miatt az országgyűlésben ismét kérelmezte Csataj falut 3000 forintért. Úgy tűnik, folyamatos beadványai ellenére nem sikerült elérnie, hogy az uralkodó neki juttassa a kért birtokot, ugyanis még szeptemberben is benyújtott egy folyamodványt a falu ügyében, ami akkor már Ostrosith Istvánnak volt *inscribálva* 3000 forintért. Ez a jelek szerint nem nagyon zavarta a kamaraelnököt.¹⁷⁹ Valószínűleg az ügy tovább húzódott, ugyanis még 1623 végén is belefoglalták a kamaraelnök kérelmébe a Szentgyörgy-bazini uradalomhoz tartozó Gorubra és Sárfőre való igényeit.¹⁸⁰

Egy hónappal később már új beadvánnyal fordult az udvarhoz. Ekkor ismét előkerült a korábban már neki ígért pápai vár ügye. Ezúttal nem csak az erősséget, hanem annak tartozékait is kérte, valamint évi 3000 forint penzióért is folyamodott.¹⁸¹ II. Ferdinánd azonban csak a következő évben hozott határozatot a kérelmével kapcsolatban. A király utasította a Magyar Kamarát, hogy évi kétezer forintot folyósítsanak a kamaraelnöknek mindaddig, amíg Pápát és tartozékait nem tudják átadni neki.¹⁸² A jelentős nyugat-magyarországi véghelyet végül 1623 júliusában sikerült megszereznie Horváth Gáspárnak és családjának.¹⁸³ Az év végén pedig már a királyi könyvekbe is bevezették, hogy a várost mely tartozékaival együtt kapják meg a veglai Horváthok.¹⁸⁴

A kamaraelnök birtokszerzési kísérleteivel kapcsolatban az utolsó ismert adat 1623-ból való. Akkor a nemrég elhunyt Lépes Bálint kalocsai érsek kielmanseggi kastélyát szeretne volna magához váltani. Erre lehetőség kínálkozott, ugyanis az

¹⁷⁸ Horváth Gáspár folyamodványa. 1622. július 1. ÖStA HKA HFU RN 120 fol. 198–208. Július 12-én megerősítést kért az említett birtokok ügyében. HFU RN 123 konv. 1622. július fol. 247.

¹⁷⁹ Horváth Gáspár folyamodványa. 1622. augusztus 4. ÖStA HKA HFU RN 120 konv. 1622. augusztus fol. 200–201.

¹⁸⁰ Birtokadomány Horváth Gáspár részére. Bécs, 1623. október 15. MNL OL A 57 VII. fol. 261–263.

¹⁸¹ Horváth Gáspár folyamodványa Pápa váráért és tartozékaiért. 1622. szeptember 13. ÖStA HKA HFU RN konv. 1622. szeptember fol. 90.

¹⁸² II. Ferdinánd utasítása a Magyar Kamarának. Bécs, 1623. február 1. ÖStA HFU RN 124 konv. 1623. február fol. 3.

¹⁸³ Július 19-én még megerősítik, hogy ezúttal Horváth Gáspár fia, László kap évi 2000 forintot, amíg Pápát meg nem kapják. ÖStA HFU RN 124 konv. 1623. július fol. 120–123. Július 29-én pedig már a pápai uradalom Horváth Gáspárnak történt átadásáról állítanak ki iratot. ÖStA HFU RN 124. konv. 1623. július fol. 185–194.

¹⁸⁴ Adomány veglai Horváth Gáspár részére. Bécs, 1623. október 15. MNL OL A 57 VII., fol. 261–263. Pápa mellett Kap, Igar, Borsosgyőr és Szerecsen falvakat kapta meg a kamaraelnök.

épület Lépes saját tulajdona volt.¹⁸⁵ Valószínűleg ennek az ügynek az intézése miatt utasította vissza Thurzó Szaniszló meghívását is.¹⁸⁶ Az ilyen és ehhez hasonló folyamatok elhúzódása a kamaraelnök pozíciójának, jelentős és befolyásos ismeretségi körének tudatában némileg meglepőnek hat. Bár az ismert támogatók köre folyamatosan változott, a Thurzók viszonylag biztos helyet foglaltak el ebben a körben. György nádor halála után a helyét átvevő fiával is szívélyes viszonyt ápolhatott. Horváth Gáspár igen illusztris társaságban volt jelen Thurzó Imre 1618-ban Biccscén tartott esküvőjén.¹⁸⁷ Thurzó Imre váratlan halála után sem szakadt meg a családdal a kapcsolat. 1622-től az új nádorral, Thurzó Szaniszlóval is kapcsolatban volt. Ismeretségük talán még Bethlen Gábor környezetére vezethető vissza, hiszen az evangélikus főúr Bethlen egyik legjelentősebb támogatója volt. A kamaraelnök a soproni országgyűlés után is jó viszonyt ápolott a nádorrá választott szepesi főúrral, akinek szolgálatait is felajánlotta.¹⁸⁸ Kettejük kapcsolata hosszú távon is gyümölcsöző lett, mivel – egyelőre ismeretlen időpontban – Horváth Gáspár lánya, Ilona feleségül ment Thurzó Szaniszló fiához, Ádámhoz.¹⁸⁹

Bethlen Gábor második hadjárata volt az, ami a viszonylag nyugodt helyzetéből kimozdította Horváth Gáspárt. Márciusban Erdődy Tamás tárnokmesternek jelentette, hogy Bethlen Kassán járt, de az országgyűlés miatt gyorsan visszatért a fejedelemségbe. Nála pedig a fejedelem követe járt, aki utána Bécsbe ment tovább. A kamaraelnök szerint nem kérdés Bethlen újabb támadása, és annak célja minden bizonnyal Szilézia lenne.¹⁹⁰ Dallos Miklós feljegyzéseiből tudjuk, hogy az uralkodói körökben ismét felmerült egy esetleges lengyelországi toborzás, ahogy azt korábban Drugeth György tette. Ugyanakkor a győri püspök szerint olyan megbízható embert kell a hadak élére állítani, aki szót tud érteni velük, elkerülve a környék pusztítását. A püspök Horváth Gáspár mellett Forgách Miklóst vette számításba.¹⁹¹ Kettejük közül a kamaraelnök több szempontból sem volt alkalmas. Praefectusként Pozsonyhoz volt kötve, Esterházy Miklóstól pedig azt is tudjuk,

¹⁸⁵ Udvari Kamara a Magyar Kamarához. Bécs, 1623. május 10. ÖStA HFU RN 124 konv. 1623. május fol. 43–47. Vö. Fazekas István: Főpap és hivatalnok. Adalékok Lépes Bálint kalocsai érsek, győri adminisztrátor pályájához. In: *PRIMUS INTER OMNES. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*. Szerk. Arató György – Nemes Gábor – Vajk Ádám. Győr, 2016, 81–108. Itt: 104.

¹⁸⁶ Veglai Horváth Gáspár Thurzó Szaniszlóhoz. Nagyszombat, 1623. május 23. MNL OL E 196, Thurzó Szaniszlóhoz írott levelek, fol. 216–217. Thurzó Szaniszlóról újabban Lengyel Tünde: Thurzó Szaniszló, a Magyar Királyság nádora (1622–1625) In: *Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés...* 79–94.

¹⁸⁷ Vachtler Albert: Thurzó Imre menyekzője. In: *Arpadia, Honi történetek zsebkönyve*. Szerk. Kovácsóczy Mihály. Kassa, 1833. Thurzó Imre bicccsei lakodalmára meghívottak listája, 339–343. Itt: 342.

¹⁸⁸ Veglai Horváth Gáspár Thurzó Szaniszlóhoz. Nagyszombat, 1622. augusztus 15. MNL OL E 195, Irregesta Thurzó Szaniszlóhoz írott levelek, fol. 211–212.

¹⁸⁹ Nagy: i. m. 11. kötet, 207.

¹⁹⁰ Veglai Horváth Gáspár Erdődy Tamáshoz. Tepla, 1623. március 30. ÖStA HHStA Familien Akten Erdődy, Ladula 101, Nr. a1.

hogy ez idő tájt betegeskedett is az ekkor már idős főúr.¹⁹² Forrásaink hiányossága miatt egyelőre nem ismert, milyen szerepet játszott az újabb háborús eseményekben. Nem zárható ki, hogy már 1623-ban elkezdtek szervezni a következő évi követséget. 1624 márciusában egy Varsóból keltezett levelében a királyi udvarban (!) tett látogatásáról számolt be a kamaraelnök.¹⁹³ Feltehetőleg a varsói követség volt az utolsó nagyobb esemény, amelyen az idős főúr részt vett.

Veglai Horváth Gáspár rendhagyó karrierje 1624. július 10-én ért véget. Özvegyen hagyott felesége, Usaly Katalin ezen a napon kelt, az esztergomi káptalanhoz címzett levelében tájékoztatta a káptalan tagjait férje haláláról. Írásában kiemelte férje négy uralkodónak (Rudolf, II. Mátyás, Báthory István és III. Zsigmond) tett szolgálatait, illetve tájékoztatott arról, hogy megboldogult ura temetése július 26-án lesz a nagyszombati parochiális templomban. Ezzel együtt kérvényezte, hogy a végtisztességet adják meg számára.¹⁹⁴ Egyelőre nem tudni miért, az előre jelzett időpont helyett a temetését végül valamikor szeptember végén tartották Nagyszombatban.¹⁹⁵ Pázmány Péter egy nappal később tájékoztatta II. Ferdinándot veglai Horváth Gáspár Turócban bekövetkezett haláláról. Pázmány – továbblépve – Cziráky Mózeset ajánlotta a megüresedett kamaraelnöki pozícióba.¹⁹⁶ Az Udvari Kamara is hamar cselekvésre szánta el magát. Alig egy héttel Horváth Gáspár halála után leiratban fordultak a Magyar Kamarához, hogy jelöljenek alkalmas személyeket a megüresedett pozícióra.¹⁹⁷

Ezzel akár pontot is tehetnének veglai Horváth Gáspár rendhagyó karrierjének a végére. Mivel azonban a halála után is több alkalommal említették a nevét, így bővebb kitekintést kell tennünk nem csak Horváth Gáspár, hanem családja utóéletére vonatkozólag is. Özvegyen hagyott felesége, Usaly Katalin nem házasodott újra. A jelek szerint aktívan kivette részét a családi vagyon megőrzéséből. 1626-ban gyermekeivel, Lászlóval, Ferencsel, ifj. Gáspárral és Zsigmonddal egyetemben kirá-

¹⁹¹ Dallos Miklós *iratai...* 207.

¹⁹² Esterházy Miklós veglai Horváth Gáspárhoz. Újvár, 1623. augusztus 16. MNL OL, Magyar kincstári levéltárak, Magyar (pozsonyi) kamarai levéltár, Magyar kamara regisztrátúrája, Litterae ad cameram exaratae (a továbbiakban: E 41), 1623-as évkör, nr. 155.

¹⁹³ Veglai Horváth Gáspár a Magyar Kamara tanácsosaihoz. Varsó, 1624. március 14. MNL OL E 41, 1624-es évkör, nr. 56.

¹⁹⁴ Esztergomi Káptalani Levéltár, ML Lad. 96. fasc. 4. Nr. 116.

¹⁹⁵ Esterházy Miklós levele Nyáry Krisztinához. Prácsa, 1624. szeptember 25. In: Dr. Merényi Lajos: Esterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához, 1624–1639. I. Közlemény. *Történelmi Tár*, 1900. 20–21.

¹⁹⁶ Pázmány Péter II. Ferdinándhoz. Sellye, 1624. július 11. In: Hanuy: i. m. 397. A Pázmány által ajánlott Cziráky Mózes helyett egy évvel később Pálffy Pált nevezik ki a Kamara élére, Cziráky pedig a személynöki pozíciót fogja betölteni 1627-ben bekövetkezett haláláig. Vö. Fallenbüchl: *Allami tisztségviselők...* 69., 227.

¹⁹⁷ Az Udvari Kamara leirata a Magyar Kamarához. Bécs, 1624. július 20. ÖStA HFU RN 126. konv. 1624. július fol. 173.

lyi megerősítést kapott három, Turóc vármegyei helység, Kelemenfalva és Budys falvak, valamint egy Nevolna nevű puszta birtoklásával kapcsolatban.¹⁹⁸ A birtokokkal kapcsolatos bonyodalmak a későbbiekben sem maradtak el. Az Udvari Kamara 1630-ban utasította a Magyar Kamarát, kezdjen tárgyalásokat Usaly Katalinnal, hogy a pápai uradalom részeire való igényeit adja fel.¹⁹⁹ Az ügy végül két évvel később rendeződött el Pálffy Pál kamaraelnök jóvoltából.²⁰⁰ Problémásabb helyzet alakult ki amiatt, hogy Horváth Gáspár nem csak a királyságban, hanem Erdélyben is rendelkezett némi fekvő jószággal, amit halála után természetesen felesége vett kezelésbe. 1633-ban megállapodást kötöttek az elhunyt kamaraelnök örökösösei a magyarországi és az erdélyi birtokok ügyében. Ennek értelmében – Kóly falut kiemelve – a fejedelem lesz jogosult dönteni az ottani jószágok örökösödéséről.²⁰¹

Az iratban nem szerepel veglai Horváth Ilona, aki ekkor már minden bizonnyal az 1625-ben elhunyt nádor fiának, Thurzó Mihálynak volt a felesége. Házasságukból nem született fiúgyermek, 1635-ben pedig már özvegyként említik a fiatalasszonyt.²⁰² Veglai Horváth Ilona a férje halála után a jelek szerint nem házasodott újra. Özvegyi életéről viszonylag keveset tudni. Özvegysege ellenére aktív társadalmi életet élhetett, legalábbis erről tanúskodik, hogy a fiatal Esterházy Pálnak is segítséget nyújtott, amikor egy színházi előadás során Gabriel Dietenshamer darabjában eljátszotta Judit szerepét.²⁰³ Ismereteink szerint Horváth Gáspár egyetlen leánya hosszú özvegység után, az 1660-as évek elején hunyt el.²⁰⁴

Horváth Gáspár és Usaly Katalin többi gyermekéről is viszonylag keveset tudunk. A szülők előéletét ismerve biztosak lehetünk benne, hogy gondosan iskoláztatták a gyermekeket. Erről tanúskodik, hogy a két kisebbik gyermek a Nagyszombati Jezsuita Gimnáziumban végezte tanulmányait.²⁰⁵ Az ifjabb Horváth

¹⁹⁸ Királyi megerősítés Horváth Gáspár özvegyének és fiainak. MNL OL A 57 VII. fol. 533–538.

¹⁹⁹ Az Udvari Kamara a Magyar Kamarához. Bécs, május 13. ÖStA HHStA Hoffinanz Ungarn RN. 141. Konv. 1630. május fol. 75–76.

²⁰⁰ Pálffy Pál jelentése az eset megoldásáról. ÖStA HHStA Hoffinanz Ungarn RN. 141. Konv. 1632. május fol. 22–23.

²⁰¹ Megállapodás az erdélyi és királysági birtokokról. MNL OL A 57 VIII. fol. 19–22, Kóly falu esete, fol. 21. 10. pont.

²⁰² MNL OL A 57 IX. fol. 189.

²⁰³ Knapp Éva: Gabriel Dietenshamer: Judit (Patrona Hungariae in coelos Assumpta sub schemate Victricis Triumphatricis Judith. Nagyszombat, 1649). In: *Barokk színház – barokk dráma. Az 1994. évi egi Iskoladráma és barokk című konferencia előadásai*. Szerk. Pintér Márta Zsuzsanna. Debrecen, 1997, 81.

²⁰⁴ Nagy: i. m. XI. kötet. 207.

²⁰⁵ Az intézmény számára veglai Horváth Gáspár egy kertet adományozott egyelőre ismeretlen időpontban. Frankl Vilmos: *Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Budapest, 1873, 132. Ezek alapján feltételezhető, hogy a nagyobb gyerekek is Nagyszombatban folytatták tanulmányaikat.

Gáspár a „rethorica” osztályt 1625-ben fejezte be.²⁰⁶ Majd a jelek szerint egyedülként a családjából magasabb fokú egyetemi tanulmányokat folytatott. Apja halála után két évvel, 1626-ban iratkozott be a Grazi Egyetemre, ahol logikát tanult, majd a következő évben Baccalaureus vizsgát tett.²⁰⁷ Megszerzett tapasztalatait vélhetően korai halála miatt nem sikerült hasznosítania.²⁰⁸ A legifjabb testvér, Zsigmond is a nagyszombati jezsuitáknál töltötte diákéveit. Tanulmányairól a fennmaradt adatok alapján elmondható, hogy kezdetektől fogva helyben tanult. Mindhárom gimnáziumi egységet, a syntaxist, a poeticát és a rethoricát is elvégezte 1627-ig.²⁰⁹ További tanulmányairól nincs információnk.

Veglai Horváth Gáspár a nagyobb gyermekei életét már tanulmányaik után igyekezett egyengetni. Ferenc és László már 1618-ban felbukkannak, mint étekgókok II. Ferdinánd koronázási lakomáján. A végső kiválasztás után azonban már csak László maradt.²¹⁰ Veglai Horváth László még a III. Ferdinánd koronázása utáni lakomán is jelen volt. Akkor Pázmány Péter mellett teljesített szolgálatot törülközőtartóként.²¹¹ Veglai Horváth László nagy valószínűséggel a katonai pályát választotta hivatásul. Erre enged következtetni a királyi könyvekben egy 1638-as bejegyzés, amelyben újvári lovaskapitányként Tepla mezőváros számára kért és kapott két szabad vásártartási jogot az uralkodótól.²¹² További sorsáról azonban nincsenek ismereteink. Testvérét, Ferencet az uralkodó, I. Lipót 1657-ben királyi tanácsosai közé emelte, fizetésül az ilyenkor szokásos szálláriumot jutatta.²¹³

²⁰⁶ *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1616–1772)*. Szerk. Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Ternovác Bálint. Budapest, 2019, 24. 00684 rekord. https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_2_Nagyszombat/?pg=23&layout=s&query=de%20vegla (Az utolsó letöltés ideje: 2019. 11. 20.)

²⁰⁷ Johann Andritsch: *Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586–1782)*. Graz, 1965, 54.; Varga Júlia: *Magyarországi diákok a Habsburg-birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin, 1560–1789*. Budapest, 2004, 69.

²⁰⁸ Az ifjabb Horváth Gáspár valamikor 1635 után eshetett áldozatul egy gyilkosságnak. Ezt erősíti meg, hogy 1635-ben még Esterházy Miklós egy levelében arról tájékoztat, miszerint az ifjabb Gáspár testvérel egyetemben Erdélybe utazott. Vö. Esterházy Miklós levele Pázmány Péterhez. 1635. április 25. Pázmány, Lippay és Eszterházy levelezése I. Rákóczi Györggyel. Közli Beke Antal. *Történelmi Tár*, 1881. 665. A gyilkosság tényére abból tudunk következtetni, hogy a nagyszombati gimnázium *matriculájába* az „Occisus” szót írták a neve mellé. Sajnos, többet egyelőre nem tudunk róla. Vö. *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága...* 24. rekord. 00684. https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_2_Nagyszombat/?query=vegla&pg=23&layout=s (Utolsó letöltés ideje: 2019. 11. 20.)

²⁰⁹ *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága...* 34. 00867. rekord. https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_2_Nagyszombat/?pg=33&layout=s&query=de%20vegla (Utolsó letöltés ideje: 2019. 11. 20.)

²¹⁰ Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. *Századok*, 2004. 5. sz. 1005–1101. Itt: 1075

²¹¹ Uo. 1078. Társai ekkor Pálffy János és ifj. Bosnyák Tamás voltak.

²¹² Vásártartási jogadomány Teplának. MNL OL A 57 IX. fol. 136–137.

Az ifjú veglai Horváth Zsigmond jónak számító házasságot kötött, amikor a Héderváry családba házasodott be. Valamikor 1655 körül vezette oltárhoz Héderváry István kisebbik lányát, Zsuzsannát. Házasságuk nem tartott sokáig, a fiatalasszonyt már 1663-ban özvegyként említik, nem sokkal később pedig már Kapy Gábor felesége volt.²¹⁴

A veglai Horváth család számára 1668-ban érkezett el a vég. Az akkor már minden bizonnyal elég idős Horváth Ferenc halálával a famíliát fiágon magvaszakadt-nak nyilvánították. Azt nem tudjuk pontosan, hogy Horváth Ferenc házassága Ordódy Erzsébettel gyermektelen volt-e, vagy pedig fiatalon haltak meg a gyermekeik.²¹⁵ I. Lipót ekkor adományozta oda Majláth Miklós (–1682) királyi jogüggyigazgatónak veglai Horváth Ferenc egyik *deserta* kúriáját.²¹⁶ A család többi jóságát is más családokra ruházták rá. A néhány évvel korábban gyermektelenül elhunyt legfiatalabb testvér, Zsigmond javai is az utolsó élő családtagra, Ferencre szálltak. Így halálakor a már említett Majláth Miklósnak jutó részt, leszámítva az összes jóságot, egyben adományozták el. I. Lipót a kancellárián szép karriert befutó, akkor éppen pecsétőrként tevékenykedő Dvornikovits Miklósnak (–1673) juttatta a kihalt veglai Horváth család vagyónát.²¹⁷

Ezzel az eseménnyel végérvényesen megszakadtnak tekinthetjük nem csak Horváth Gáspár rendhagyó karrierjét, hanem családja történetét is.

*

Összegzőképpen elmondható, hogy veglai Horváth Gáspár, ahogy a dolgozat címében is kiemeltük, egy rendhagyó karriert tudhatott maga mögött. Az erdélyi unitárius kismemesi családból kiindulva, a katolizálását követően nyíltak meg előtte igazán az ajtók. A *Reczpospolitában*, Báthory András udvarából kiindulva azon nemesek közé tartozott, akik István király halála után is Lengyelországban marad-

²¹³ I. Lipót veglai Horváth Ferencet tanácsosai közé emeli. Bécs, 1657. június 16. MNL OL A 57 XII. fol. 16–17.

²¹⁴ Závodszy Levente: *A Héderváry-család oklevéltára*. II. kötet. Budapest, 1922, 77–78.

²¹⁵ Veglai Horváth Ferenc és Ordódy Erzsébet házassága abban hasonlított az apjához, hogy felesége a Magyar Kamara berkeiben jelentős pozíciókat betöltő családból származott. Erzsébet apja az az Ordódy Imre, aki a 17. század közepén Draskovits János alnádora volt. Vö. Fallenbüchl: *Állami tisztségviselők...* 219.; S. Lauter Éva: *A Palatinus Regni Hungariae a 17. században*. In: *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Szerk. Horn Ildikó. Budapest, 1993, 215–239. Itt: 226.

²¹⁶ I. Lipót adománya Majláth Miklósnak. Bécs, 1668. november 23. MNL OL A 57 XIV. fol. 263–264.

²¹⁷ A Dvornikovits Miklósnak adományozott javak listája: MNL OL A 57 XIV. fol. 256–257. Dvornikovits Miklós horvát származású nemes volt. Tanulmányait a győri jezsuitáknál végezte, majd Cziráky Ádám ítélőmester deákjai között szerepelt. 1661-től a kancellária regisztrátora és pecsétőréként tevékenykedett. Hivatali teendőit 1673-ban bekövetkezett haláláig látta el. Vö. Fazekas: *A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai...* 255–256.

tak. Katonaként sikeres karriert tudhatott maga mögött. Jó viszonyt ápolt a kor-szak neves lengyel politikusi közül Zamoyski kancellárral, de a királyi udvarban is fontos szerepet játszott, magával a királlyal, III. Zsigmonddal is jó viszonyban volt. Lengyelországi karrierjének befejezése után visszatért a Magyar Királyságba, ahol sikeresen integrálódott a korabeli elitbe, aminek eredményeképpen 1619-ben, ha nem is zökkenőmentesen, de a Magyar Kamara elnökévé nevezte ki az uralkodó. Elnöksége egybeesett a harmincéves háború első szakaszával, amiből Bethlen Gábor fejedelem is kivette a részét, így az erdélyi érdekeltségekkel rendelkező Horváth Gáspárnak ügyesen kellett lavíroznia annak érdekében, hogy ottani pozícióit is megvédhesse. Életére és karrierjére a „rendhagyó” jelző mellett talán a legjellemzőbb a közvetítő szerep volt, amit igyekezett legjobb tudása szerint ellátni. Több diplomáciai küldetésben és béketárgyaláson is részt vett, ezzel mintegy mediátori szerepet vállalt a Habsburg Monarchia és benne Magyarország, valamint Erdély és Lengyelország között.

BÁLINT KÁROLYI

AN UNUSUAL CAREER

The life of Gáspár Horváth of Vegla, the President of the Hungarian Chamber

One of the most important institution of the Kingdom of Hungary was the Royal Chamber in Pressburg. The royal grace choose Gáspár Horváth of Vegla as the head of this institution, who remained the Praefectus until his death. Gáspár Horváth went to the Kingdom of Poland from a Transylvanian Unitarian family, where he served Cardinal András Báthory at first, and accompanied him to Rome twice. After the fall of the Báthory family he was the captain of the bodyguards of Zygmunt III for nearly twenty years. At the beginning of the 1600s, the idea of moving to Hungary arose, which finally took place a decade later. He established good political connections with the Transylvanian Catholic elite, and he was also trusted by Gábor Bethlen until 1619. Among the leading politicians of the Kingdom of Hungary, he also maintained friendship with Péter Pázmány and the Palatine, György Thurzó. The circumstances of his appointment as president of the Chamber are pointing out to that the selection of the head of the most important monetary institution of the state led to serious political struggles in the era.

AKIK ELMENTEK – ÉS AKIK MARADTAK A fiumei kormányzóság tisztviselői a két világháború között

Bevezetés

1918. október 29-én hosszan elnyújtott füttyel, fekete füstfelhőbe burkolózva robogott ki a fiumei vasútállomásról a déli sebes, hogy illusztris utasait, köztük Jekelfalussy Zoltán fiumei királyi kormányzót és családját Budapestre szállítsa.¹ Bár a járaton az elmúlt több mint négy évtizedben számos magasrangú főúr – köztük kormányzók, bánok, államtitkárok, miniszterek, de még a két évvel korábban megboldogult király is – megfordult, ez az utazás valahogy mégis különbözött a többitől. A fiumei pályaudvaron nem taposták egymást az emberek, hogy a magyar államhatalom helyi reprezentánsára legalább egyetlen kíváncsi pillantást vethessenek, és még a fővárosban is elmaradt a díszfogadtatás.

A borús hangulat sem Fiumében, sem Budapesten nem volt teljesen alaptalan. Egy négy évig elhúzódó, vesztés háború utolsó napjaiban és az Osztrák–Magyar Monarchia széthullását kísérő, egymást érő válságjelenségek közepette ez nem is lehetett volna másképp. Már csak azért sem, mert Jekelfalussy minden ellenállás nélkül adta át a Magyar Királyság egyetlen tengeri kikötővárosát a nála jelentkező Délszláv Bizottságnak, majd szinte titokban, a kormányzói palota hátsó kapuján kisonva hajtattott a vasútállomásra. A kormányzó távozása nagy felzúdulást keltett, ám a legélesebb kritikákat nem meglepő módon éppen a Fiumében államszolgálatot teljesítő hivatalnokok és alkalmazottak fogalmazták meg. Ők cserbenhagyásként, a haza elárulásaként élték meg Jekelfalussy elutazását, és még évekkel később írt visszaemlékezéseikben is keserűséggel emlegették fel az utolsó fiumei kormányzó dicstelen futását. Még akkor is, ha Jekelfalussy saját elmondása szerint Wekerle Sándor miniszterelnök kimondott felszólítására tartózkodott az erőszakos ellenállástól, és a lehető legnagyobb diszkréció mellett hagyta el székhelyét.²

Jekelfalussy álláspontjához még évekkel később is következetesen tartotta magát, amit jól példáz az alábbiakban közölt dokumentum is. A forrás ugyanis nem más, mint a kormányzó 1921 júniusában – már a trianoni békeszerződés ratifikálása után – Bethlen István miniszterelnöknek írt zárójelentése, melyben csaknem négyéves

¹ E tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-19-3-III-KRE-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² Ordasi Ágnes: „Hazaszeretből” jeles? – A fiumei tanárok érvényesülési stratégiái és lehetőségei az impériumváltások éveiben. *Pro Minoritate*, 2019. 2. sz. 51–92.

kormányzói működéséről adott számot. A géppel, kétségtelenül önigazoló és ön-felmentő jelleggel írt beszámoló, valamint az annak mellékletét képező, dátum és aláírás nélküli, egy négyzethálós papírdarabra kézzel rótt feljegyzés jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Miniszterelnöki iratai (MNL OL K 26) közt lelhető fel és szabadon kutatható.

A választást indokolja, hogy a korabeli diskurzusokban és az azok alapján írt tanulmányokban Jekelfalussy szinte már „Fiume Görgejeként” jelenik meg, szerepét ezért érdemes más szempontból is megvizsgálni. Már csak azért is, mert úgy hiszen, méltán feltehető a kérdés, hogy Jekelfalussy távozása mögött vajon nem állhat-e egyszerűen az a diplomáciai gyakorlat, mely válsághelyzetben legelőször a magasrangú diplomátákat és tisztviselőket rendeli vissza, nehogy azok fogságba esve az ország egészére nézve kedvezőtlen nyilatkozatot tegyenek és ezzel zsarolási alapot jelentsenek. Noha a kérdés megválaszolása egyelőre nem lehetséges, úgy vélem, annak felvillantása, valamint a fiumei hatalmi átmenetek egyéb momentumainak ismertetése mégsem teljesen haszontalan.

Tehát munkámban a választott forrás segítségével bemutatom az államhatalom első számú helyi letéteményeseinek számító, a fiumei kormányzósághoz beosztott állami tisztviselők és alkalmazottak világháborút követő helyzetét és lehetőségeit.³ Egyrészt abból a célból, hogy – posztumusz „felmentésének” legkisebb szándéka nélkül – árnyaltabb képet festhessek Jekelfalussy személyes felelősségéről, kötelességteljesítéséről és mulasztásairól. Másrészt azért, hogy a közreadott forrást érthetőbbé tegyem és felhívjam azon tényezőkre és összefüggésekre a figyelmet, melyek a dokumentum megfelelő értékeléséhez elengedhetetlennek tűnnek. Így például arra, hogy a szakirodalom előszeretettel megfélekedzik arról, miszerint 1918 októberének utolsó napjaiban nemcsak a kormányzó távozott, hanem a kormányzóság más tagjai is elhagyták a várost.⁴ Köztük a kalandos életű Orosdy Lajos miniszteri tanácsos, Szitányi Géza miniszteri segédfogalmazó, valamint Villani Frigyes miniszteri titkár és egyben tanügyi előadó.⁵ Noha egyelőre nyitott kérdés, hogy miért éppen ők szegődtek a kormányzó mellé, az viszont tény, hogy fővárosba érkezésük nem jelentett egyet a fiumei kormányzóság megszűnésével és a magyar állam helyi érdekeltségének felszámolásával.

Ez először is annak köszönhető, hogy Jekelfalussy Wekerle Sándor miniszterelnök utasítására Budapestre, egészen pontosan a Miniszterelnökség I. kerületben

³ Az állami tisztviselők és alkalmazottak kérdésével általánosságban az alábbi tanulmányomban foglalkoztam. Ordasi Ágnes: A fiumei állami alkalmazottak helyzete az első világháború után. In: *Emberök és eszmék migrációja Bulgáriában és Magyarországon (19–21. század). A Magyar–Bolgár Történelmi Vegyes bizottság kiadványa.* Szerk. Penka Peykovska – Demeter Gábor. Szófia, 2018, 256–271.

⁴ A kormányzót nem sokkal később az állami rendőrség mobilisabb tagjai is követték, ami azonban nem meglepő, tekintve, hogy egyenruhás és fegyveres alakulatként ők különösen veszélyeztetett helyzetben találták magukat.

⁵ A fiumei kormányzóság a miniszterelnökségen működik. *Magyarország.* 1918. november 8.

található Albrecht úti épületébe tette át a kormányzóság székhelyét.⁶ (Pár nappal később a Tengerészeti Hatóságot is elhelyezték.)⁷ Másodszor pedig annak, hogy Jekelfalussy indulása előtt Egan Lajos kormányzóhelyettesre bízta a kormányzóság helyi működtetését, valamint a kikötővárosban élő magyar állampolgárok személyi és vagyonbiztonságának szavatolását. Azaz a kormányzóság lényegében kettévált. Míg a kormányzó kezdetben Orosdy, Villani és Szitányi (később Hajnik Miklós miniszteri segédfogalmazóval, Bertalan Ferenc hivatalszolgával és Szvat Mihály kapussal kiegészülve) a fővárosban hivatalnokoskodott, addig Egan Lajos a kormányzóság többi tagjával a kikötővárosban asszisztálta végig a magyar államhatalom Fiuméből való kiszorulását.⁸

E ponton három tényezőt kell megemlíteni. Az egyik, hogy bár 1918. december végétől a hivatal a felszámolás alatt álló fiumei kormányzóság nevet vette fel, a kormányzó nyugdíjazásai (ami alig egy hónappal előzte meg a trianoni szerződés hatálybalépésének időpontját) *de jure* gyakorolhatta jogköreit.⁹ A másik az, hogy noha a kormányzóság beosztottjai állami alkalmazottként ténylegesen is magyar állampolgársággal rendelkeztek, többen közülük már Fiumében születtek,¹⁰ és egyesek nem is feltétlenül vallották magukat magyar nemzetiségűnek. Ehhez hasonlóan a helyi társadalomba való integrációjuk közt is jelentős különbségek figyelhetők meg. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az államfordulatok során a lehetőségeiket és boldogulási stratégiáikat képzettségük, szakértelmük, nyelvismeretük mellett társadalmi megítélésük legalább ugyanannyira meghatározhatta. Végül pedig azt is meg kell említeni, hogy a kormányzóság felszámolása még a kormányzósági alkalmazottak számára sem jelentett feltétlenül kudarcot. Sőt, miként az egyes életutakból kiderül, az egykori alkalmazottak olykor egyfajta ugródeszkaként, vagy legalábbis jó referenciaként és erős indulási pontként profitáltak a kikötővárosban töltött évek tapasztalataiból és az ottani szűkre szabott lehetőségek közüli szabadulásból.¹¹ Éppen ezért a fiumei kormányzóság alkalmazottjai helyzetének

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Miniszterelnökségi Levéltár, Miniszterelnökség, Központilag iktatott és irattározott iratok (a továbbiakban: K 26), 1187. cs. 1918. XXVII. tétel. 5031/1918. XXVII. tétel. (4905. a. sz.); MNL OL K 26, 1187. cs. 1918. XXVII. tétel. 1906./1921. XXIV. tétel. (1906. a. sz.); *Egan Lajos naplója – Impériumváltások Fiumében a kormányzóhelyettes szemével (1918–1920)*. Szerk., s. a. r., bev. tan., jegyz. Ordasi Ágnes. Budapest, 2019, 58.

⁷ *Egan Lajos naplója ...* 58. Ablonczy Balázs legújabb munkájából ismert, hogy hasonló hivatalát-helyezések máshol is akadtak. Például Kechkeméthy Pethes László selmec- és bélabányai főispán-kormánybiztos a rá bízott területek idegen megszállását követően egy hónappal később, 1919 februárjában hivatalát budapesti lakásán rendezte be. Igaz, ellentétben Jekelfalussyval, Kechkeméthy a megszállás ellenére még egy darabig továbbra is a helyszínen maradt. Ablonczy Balázs: *Az ismeretlen Trianon*. Budapest, 2020, 168.

⁸ *Egan Lajos naplója ...*

⁹ A békeszerződés ratifikálására 1920. november 15-én, becikkelyezésére pedig 1921. július 21-én került sor.

¹⁰ Tehát alanyi jogon automatikusan fiumei illetőséggel rendelkeztek.

tanulmányozásakor nagy vonalakban egyaránt ki kell térni a hivatal történetre, a beosztottak egyéni pályafutására és ambíciójára, valamint a legmeghatározóbb külső tényezőkre is.

*

A fiumei kormányzói méltóság és hivatal története egészen Mária Teréziáig vezethető vissza, azonban a dualizmus kori Fiume esetében két jogi aktus, a horvát–magyar kiegyezés vonatkozó szakasza (1868:XXX. tc. 66. §.), valamint a fiumei provizórium elrendelése (1870. július 28.) tehető meg origónak. Az előbbi Fiume (vitatott) közjogi állásáról és *corpus separatum* mivoltáról határozott, az utóbbi pedig a viszálykodó magyar–horvát felek és a fiumeiek számára teremtett egyfajta vállalható *modus vivendi*. Ez utóbbi ugyanakkor még egy fontos kitévelt tartalmazott. Nevezetesen a fiumei kormányzó kinevezését, akinek a kikötőváros közigazgatása feletti ellenőrzés és felügyelet mellett másodfokú közigazgatási hatóságként a folyamatos kommunikáció biztosítása, a városi lakosság biztonságának szavatolása, valamint a magyar államhatalom lokális reprezentálása képezte fő feladatát. A kormányzót azon ügyek intézésében, melyek nem tartoztak a Tengerészeti Hatóság körébe, az ügynevezett kormányzói hivatal segítette. A hivatalt eleinte meglehetősen szerény keretek közt állítottak fel: csupán egy osztálytanácsos, egy elnöki titkár, egy miniszteri titkár, egy miniszteri fogalmazó, illetve segédhivalként a segédhivatali igazgató és a számvevőszék, továbbá némi kezelési és irodaszemélyzet állt a kormányzó szolgálatára. A korabeli viszonyokra jellemző, hogy a provizórium még a hivatalszolgák létszámát sem határozta meg. A kérdés eldöntését a kormányzó a szerzett tapasztalatain alapuló későbbi előterjesztésétől tette függővé.¹²

Megjegyzendő, hogy a hivatal még a magyar ügykezelési nyelve és az állami célkitűzéseket nyíltan kiszolgáló attitűdje ellenére sem tekinthető kizárólagosan „magyar” intézménynek. Soraiban ugyanis szinte már az első pillanattól kezdve a magyar születésű és magyar ajkú tisztviselők mellett a helyi kötődéssel bíró olasz, sőt olykor egyes megbízhatónak és szakmailag kompetensnek ítélt horvát nyelvű hivatalnokok is helyet kaptak. Jóllehet a nem magyar anyanyelvűek száma mégis elmaradt a kormányzó felügyelete alá tartozó egyéb – például Pénzügyigazgatóság, Tengerészeti Hatóság – hivatalokétól. Az olasz ajkúak közt említhető Nicolò Gelletich, Ladislao Verneda, a horvátok közül pedig Budin Delimir neve.¹³ Ez a

¹¹ Úgy mint az előrejtás nehézségei, szerény fizetés, fokozott „elvárások”, politikai expozíció, folyamatos reprezentálási kötelezettség, esetleges nyelvi és/vagy szocializációs nehézségek.

¹² MNL OL K 26, 396. cs. 1897. II. rész. 329. a. sz. 1741. sz.; MNL OL K 26, 396. csomó. 1897. II. rész. 329. a. sz. 1887/1870. B. M. III. cs. 38. t. sz.

¹³ MNL OL K 26, 874. cs. 1910. XXVII. tétel. 4874/1910.

fajta „nyitottság” a multietnikus és többnyelvű kikötővárosban racionális okokból is indokolt volt.

A kormányzóság belső szerkezetére komoly hatást gyakorolt a magyar kormány központosító és modernizáló politikája, mely az 1870-es évek második felétől mind látványosabban megnyilvánult. Egyre több törvény hatályát terjesztették ki a kikötővárosra, intenzívebbé váltak az állami, vagy legalábbis állami érdekeltségű intézményalakítások és beruházások, és egyre nyíltabb intézkedések történtek a magyar nyelv domináns helyzetbe juttatása érdekében. A magyar állam törekvései azonban gyakran kimondottan a fiumei képviselő-testület jogköreinek kisajátítására, de legalábbis korlátozására irányultak, amivel megsértették a város 1872-ben belügyminiszterileg is jóváhagyott autonómiáját.¹⁴

A magyar kormányok politikája a kormányzót és hivatalát is jelentősen megterhelte. Egyrészt azért, mert a helyi elitek felháborodott tiltakozása és a politikai csatározások jelentős időt, energiát vontak el a mindennapi teendőktől,¹⁵ másrészt azért, mert a kormányzóság hatáskörének fokozatos kitágulása nagyban hozzájárult az ügyforgalom felszaporodásához és a fordítandó iratok feltorlódásához.¹⁶ Minden nehézség ellenére a kormányzóság személyzetét még 1899-ben is 15 fő alkotta, ami csak kettővel tért el az 1871-ben megállapított 13-tól. Igaz, a fokozatos hivatali előmenetek és a reprezentációs kötelezettségek megnövekedése következtében a hivatalnokok és alkalmazottak fizetésére, illetményeire fordítandó költségek szintén megugrottak. Míg ugyanis a kormányzóság költségvetését 1871-ben 23 830 Ft-ban, addig 1901-ben már 34 900 Ft-ban határozták meg.¹⁷ Igaz, ennek nagy részét a kormányzó fizetése és illetményei tették ki. Az összeg a provizórium értelmében a miniszterelnöki tárcát terhelte.

A kormányzóság diszfunkcionális és gazdaságtalan működése már az első években is egyértelműen megmutatkozott, de igazán feltűnővé csak az 1890-es évek közepére vált. Ennek következtében a központi és a helyi kormányzat is felismerte, hogy elkerülhetetlen a kormányzóság hatékonyságának növelése, valamint célracionális átszervezése. Hiszen a magyar politikai elit felfogásában az állam súlya és tekintélye megkövetelte a lehető legtökéletesebb hatalomkoncentrációt. Ezt viszont nem a kormányzó hatáskörének és jogosultságainak kibővítésével tervezték megvalósítani, hanem korporatív módon, újabb testületek és intézmények útján. Bánffy Dezső miniszterelnöksége során a kormányzóság modernizálását az ország egész területén 1876-ban felállított közigazgatási bizottság Fiumében – a kormányzóság mellé – való megszervezésével igyekeztek kivitelezni. Az intézmény azonban az autonómiájukat féltő városatyák ellenállása következtében már megalakulása

¹⁴ *Statuto della Libera città di Fiume e del suo distretto*. Fiume, 1872.

¹⁵ MNL OL K 26, 947. cs. 1912. XXVII. t. 6030/1911.

¹⁶ MNL OL K 26, 577. cs. 1903. XXV. t. 176/1902. XIII. t.

¹⁷ Számításaim a *Magyarország tisztai cím- és névtára*, valamint az állami költségvetések vonatkozó éveinek adatain alapulnak.

előtt életképtelennek bizonyult. A városatyák elsősorban azt kritizálták, hogy az új hatóság további jogosultságokat von el tőlük, illetve, hogy ők már a kormányzó személyében rendelkeznek másodfokú fórummal, így annak felállítása felesleges.¹⁸

Az állam és a városi elitek közt időközben „municipális válsággá” fajuló konfliktus Széll Kálmán kormányalakításával került le ideiglenesen a napirendről azzal, hogy a miniszterelnök megegyezett – rossz nyelvek szerint paktumot kötött – a fiumei Autonóm Párt vezérével, Michele Maylenderrel. A megállapodás lényege két fő pontban foglalható össze: a városatyák elismerték a magyar állam feltétlen szupremáciáját és a parlament által hozott törvények érvényét a kikötőváros területén, cserébe pedig a miniszterelnök külön törvényben (1901:IX. tc.) rendezte Fiume közigazgatásának kérdését. A miniszterelnök így az egyezség értelmében felszámolta a közigazgatási bizottságot és azt egy újabb másodfokú fórummal, már a kormányzóság kebelébe épített kormányzói tanáccsal váltotta fel.¹⁹

A reform öt nagy következményt vont maga után.

1. A kormányzó a szervezeten át újabb közigazgatási területekre terjeszthette ki hatalmát.

2. A hivatali kontinuitás és a rend hathatósabb fenntartása érdekében állandósították a kormányzóhelyettesi státuszt. Ez azért bizonyult szükségesnek, mert a politikai zavarok megszüntetése érdekében, a kormányzói méltóság és azzal együtt az állami tekintély védelme miatt célszerűbbnek tűnt az igazán kellemetlen intézkedéseket „mással”, egy egyszerű hivatalnokkal elvégeztetni. Ennek ellenére a kormányzói méltóság fokozatosan vesztett presztízséből, és a korábban Zichy, Szapáryk és Batthyányk által betöltött hivatalra egyre nehezebben lehetett különleges fiumei viszonyoknak megfelelni tudó és akaró főrendet találni. Ekképpen a századfordulótól kezdve a fiumei kormányzói méltósággal már nem az elsősoros történelmi arisztokrácia képviselőit ruházták fel.²⁰ Ezt jól jelzi 1904-ben Roszner Ervin, majd 1906-ban Nákó Sándor, 1910-ben Wickenburg István kinevezése, de lényegében Jekelfalussy Zoltán is csak „jobb híján” került a kormányzói székbe 1917-ben.²¹

3. A kormányzói tanács kormányzóságba ültetésével professzionalizálódott a testület. Ez annak köszönhető, hogy innentől kezdve a kormányzó munkáját osztálytanácsosi minőségben négy – közigazgatási, közgazdasági, pénzügyi, tanügyi –

¹⁸ La Giunta Amministrativa e le leggi concesse alla sua istituzione. *La Difesa*, 1897. október 2.

¹⁹ MNL OL K 26, 517. cs. 1901. X. t. 300/1901. (300. a. sz.) X. tétel. 538/1901. (538. a. sz.) X. t. Bel. Min. 13311. sz. /III. Indoklás.

²⁰ Ordasi Ágnes: *Modellváltások a fiumei kormányzóság feladat- és hatásköreinek meghatározásában – Centralizációs stratégiák Fiumében*. Megjelenés helye: MNL Somogy Megyei Levéltár a fiumei kormányzóság repertóriumához.

http://mnl.gov.hu/mnl/sml/fiumei_es_magyar_horvat_tengerparti_kiralyi_kormanyzo_iratainak_repertoriuma?fbclid=IwAR1J_uUAesh8mjIwmNQvrTRlgnm-Kh6pErYWCwA-cutc6wZLK3c17hyb_6E (Utolsó letöltés ideje: 2020. június 4.)

²¹ MNL OL K 26, 1917. 1123. cs. XXVII. tétel. 2844./1917. XXVII. tétel. (1912. a. sz.).

előadó és egy királyi főmérnök segítette. Kiválasztásuknál az egyik legfontosabb szempontot a fiumei viszonyok ismerete, valamint az állás betöltéséhez szükséges szakismeretek megléte képezte. Érdemes megjegyezni, hogy az 1901-ben felállított „törzskar” már több éve eleve Fiumében élt, és gyakorlatilag 1917-ig, Wickenburg István kormányzó és Kankovszky Ferenc nyugdíjaztatásáig megmaradt. Mindez azért is lényeges tényező, mert a fiumei speciális sajátosságokkal (mint például a mediterrán éghajlat, a lakhatási problémák és a magas árviszonyok) nehezített, rosszul fizető államszolgálat rendkívüli „ügybuzgalmat,” alkalmazkodóképességet követelt, ráadásul a mindennapi feladatok elvégzése csak jelentős áldozatok meghozatalával valósulhatott meg.²²

Az előadói kinevezésnek több negatív vetülete is volt. Ahogy Egan példája mutatja, egyeseknek még mellékkereseti lehetőségüktől is meg kellett válniuk.²³ Illetve, ahogy az 1901-es parlamenti választást követően Kankovszky Ferenc esete tanúsítja, a kinevezettek olykor még politikai indíttatású (fizikai) támadások célpontjai is lehettek.²⁴ A konfliktusok egyrészt a szocialisták és az általuk rendezett és/vagy támogatott munkássztrájkokban öltöttek testet,²⁵ másfelől főleg az Autonóm Párttal és a képviselő-testülettel való súrlódások alkalmával kerültek felszínre. Ezek az összeütközések nem ritkán a renitensnek tartott képviselő-testület feloszlásával, majd újabb községi választások kiírásával értek véget, melyeket a kormányzó megkísérelt a saját érdekének megfelelően befolyásolni. Így történt 1911-ben és 1914-ben is, de a kormányzónak csak 1915-re – a háborúnak és az elrendelt rendkívüli állapotoknak köszönhetően – sikerült elérnie, hogy egy olyan képviselő-testület alakuljon, mely hajlandó politikáját támogatni. Ám a siker – miként azt a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács (FONT) megalakulása jelzi – továbbra is csak átmenetinek bizonyult.²⁶

4. A hatékonyabb és gyorsabb ügykezelés érdekében a személyzeti létszámot is kibővítették. A korábbi 15 helyett eleinte 23, majd fokozatosan 30 egyén tartozott a kormányzóság kötelékébe. A beosztottak alkalmazása tekintetében nem meglepő módon továbbra is az előző évtizedek trendjei érvényesültek. Vagyis büntetlen előélet, lojális politikai magaviselet, valamint megfelelő végzettség mellett (és kellő lobbierővel rendelkező pártfogó támogatásával) a magyar nyelvű kormányzósági tagok mellé olasz és horvát ajkú jelentkezők egyaránt bekerülhettek. Sőt, a fiumei

²² Ordasi: *Modellváltások ...*

²³ MNL OL K 26, 577. cs. 1903. XXV. tétel. 2660. M.E./1901. X. tétel. (2435. a. sz.) 83. eln. sz.; MNL OL K 26, 577. cs. 1903. XXV. tétel. 2660. M.E./1901. X. tétel. (2435. a. sz.) 83. eln. sz.

²⁴ Tüntetés a magyarok ellen. *Magyar Tengerpart*, 1901. október 8.; *Belügyminisztérium Körendelete az országgyűlési képviselőválasztások feletti bíráskodásról*. N. 98976. 1901. szeptember 10.

²⁵ Naplopó dzsentrik menedéke. *Népszava*, 1912. július 30.

²⁶ Ordasi Ágnes: Bombatámadások a fiumei kormányzóság ellen (1913–1914). *Századok*, 2018. 2. sz. 401–417.

elit körök bizalmának megnyerése és a hivatal társadalmi elfogadtatása érdekében kimondott célkitűzéssé vált a (rég) fiumei (patrícus) családokból származó, jogi végzettséggel rendelkező,²⁷ magyar nyelven jól tudó, „jó magyarérezelmű” fiatalok alkalmazása. Ekképpen került Verneda Emil, Manasteriotti Heliodor, Smoquina Marius is a hivatalba.²⁸ A törekvés igen eredményesnek bizonyult, mivel 1918-ra a *Magyarország tisztai cím- és névtárában* (MTCN) feltüntetett²⁹ 21 fő egyharmada (7 személy) – még ha magyar családban is, de már – Fiumében született, és legalább a középfokú tanulmányait helyben végezte. Ezzel kapcsolatban az is figyelemre méltó, hogy 1918-ra valamennyi beosztott már több éve (sőt volt, aki már évtizedek óta) a városban tartózkodott.

Ugyan a magyar mellett kimondott elvárás volt a magas szintű olasz nyelvismeret,³⁰ miként Hegedüs Valér, Villani Frigyes, vagy éppen Bertalan Ferenc példája tanúsítja, a hivatalba kerüléskor nem mindenki felelt meg ennek a követelménynek. Azaz akadtak olyanok, akik nem, vagy csak kevésbé beszélték az olasz nyelvet, és azt fiumei szolgálatuk során sajátították el. A nyelveket illetően az sem lehet mellékes, hogy az 1918-as MTCN-ben³¹ szerepeltetettek legalább három nyelven (magyar, német, olasz) beszéltek az impériumváltások idejére, de többen angolul, franciául is megtanultak. Ezzel szemben a horvát nyelvismerettel rendelkezők aránya mindvégig elenyésző maradt. Jóllehet ebből még nem feltétlenül következett, hogy egyáltalán ne tudtak volna valamilyen szinten horvátul is kommunikálni a városban és a környékén élő szlávokkal.

Szintén hangsúlyozandó, hogy bár a hivatalnoki kar nem volt mentes a feszültségektől, az államszolgálat szigorú rendet és fegyelmet igényelt. Ez pedig lényegében minimalizálta a komolyabb nemzetiségi összetűzések lehetőségét. Természetesen ennek ellenére akadtak kivételek: mi több, a származás és a családi kapcsolatok érv vagy ellenérv is lehetett. Ezt jelzi az is, hogy bár az 1907-es kormányzói költségvetés csak egy miniszteri titkár kinevezését tette lehetővé, Nákó Sándor, az akkori kormányzó Csörgheő Zoltán mellett a rangidős Manasteriotti Heliodor előléptetését is szorgalmazta. Ennek oka az volt, hogy Nákó elismerte: az

²⁷ Egészen pontosan az állásuk betöltését a köztisztviselők minősítéséről szóló 1883:I. tc. szabályozta. Ezáltal a szűken vett kormányzóságnál (tehát segédhivatal nélkül) alkalmazott egyének Egan Lajos és Nádory István kivételével mind állam- és jogtudományi tanulmányokat végeztek, és legalább nyolcan doktori címmel is rendelkeztek.

²⁸ MNL OL K 26, 633. cs. 1905. XXV. tétel. 2903./1901. (2903. a. sz.) X. tétel.

²⁹ Az MTCN-ben a kormányzóság rovatánál a kapusok, ajtónállók és hivatalszolgák nincsenek feltüntetve. Így például Dorigo Balázs, a kormányzóság tanügyi osztályába beosztott tanító, Szénássy János, Kiss Ferenc és Bertalan Ferenc hivatalszolgák, valamint Szvat Mihály kapus és a díjnoknők sem.

³⁰ MNL OL K 26, 947. cs. 1912. XXVII. tétel. 623./1911. Sőt, 1911-ből olyan dokumentum is akad, mely már a hivatalszolgái állást is olasz és magyar nyelvtudáshoz kötötte. Legalábbis elvileg, a gyakorlat azonban mást igazol. MNL OL K 26, 947. cs. 1912. XXVII. tétel. 5981./1911. XXVII. tétel.

³¹ *Magyarország tisztai cím- és névtára*, 1918, 51.

előléptetésre Manasteriotti is érdemes, valamint a kormányzó attól tartott, hogy a fiumei családból származó hivatalnok mellözése tovább mélyítené az olasz ajkú lakosság és a kormányzóság közti ellentétet. Kiváltképpen azért, mert Manasteriotti sógora volt a városi képviselő-testület befolyásos alelnökének.³² A kormányzó törekvései sikerrel jártak, így a miniszterelnök Manasteriottit Csörgheóvel együtt 1907 decemberében miniszteri titkárrá nevezte ki.³³

A történet érdekessége, hogy az eset alig tíz évvel később, 1918 őszén – ugyan fordított előjellel – megismétlődött. Ekkor ugyanis Manasteriotti fiumei születése és olasz anyanyelve miatt nem lehetett kormányzóhelyettes. Jekelfalussy elmondása alapján azért, mert bár a hivatalnok nem adott okot a bizalmatlanságra, az olasz megszállás alatti városban nem lett volna szerencsés az Egan Lajost rangban követő férfit a kormányzóság élére kinevezni.³⁴ Jobb megoldás híján ezért Egant nyugdíjaztatása ellenére 1920 nyaráig szolgálatban tartották, távozását követően pedig a legszükségesebb feladatokat – köztük az állami alkalmazottak fizetéseinek és illetményeinek folyósítását, menekülési segélyeik kiutalását és hazaköltöztetésüket – előbb Brandenstein Ottó kereskedelmi számvevősegi igazgató,³⁵ majd a Tengerészeti Hatósághoz beosztott Nyíró Gábor tengerhajózási főfelügyelő, végül pedig Sebestyén Pál alkonzul vette át.³⁶

5. A mind bonyolultabbá váló szervezetre fordítandó költségek roppant mód megemelkedtek. A miniszterelnökség 1902-re 51 290 Ft-ot (102 580 korona), 1913-ra pedig már 87 850 Ft-ot (175 700 korona) helyezett kilátásba a kormányzóság számára. A kormányzói hivatal létszáma és költségvetése lényegében a világháború alatt sem változott. Jóllehet a sorozások alól a hivatal tagjai sem mentesülhettek, és hadkötelezettségük alóli felmentésüket csak igazán megalapozott okokra hivatkozva remélhették. Például a kora miatt Egan Lajos kormányzóhelyettes, vagy a hivatalos ügyek intézése érdekében Csempesz Gyula és Lengyel Emil. Mindez maga után vonta, hogy bár a keretszám állandó maradt, az adott időszakban közülük nem mindenki teljesített tényleges hivatali szolgálatot a kikötővárosban. Volt, akit időközben szabadságoltak, és volt olyan is, aki nem, vagy nem állandóan tartózkodott Fiumében.

Az impériumváltások Fiumében több hasonlóságot is mutattak a történelmi Magyarország más megszállt részein lezajlott eseményekkel, jóllehet a hatalmi átmene-tek közel sem fordultak át az erdélyihez vagy a délvidékihez hasonló brutalitásba.

³² MNL OL K 26, 707. cs. 1907. XXVII. t. 5640/1907.

³³ *Budapesti Közlöny*, 1907. december 13.

³⁴ MNL OL K 26, 1187. cs. 1918. XXVII. tétel. 6056/1918. (6056. a. sz.).

³⁵ MNL OL K 26, 1187. cs. 1918. XXVII. t. 2284/1921. XXIV. tétel. (1906. a. sz.); MNL OL K 26, 1187. cs. 1918. XXVII. tétel. 4104/1921. XXIV. tétel. (1906. a. sz.).

³⁶ MNL OL K 26, 1187. cs. 1918. XXVII. tétel. 1906/1921. XXIV. t.; MNL OL K 26, 1187. cs. 1918. XXVII. tétel. 5052./1921. XXIV. t. (1906. a. sz.); MNL OL K 26, 1187. cs. 1918. XXVII. tétel. 5298/1921. XXIV. tétel. (1906. a. sz.).

A kiépülő párhuzamos közigazgatások – ha békésen nem is, de akárcsak Gyulafehérváron³⁷ vagy Kassán³⁸ – többnyire ideiglenesen, kényszerűen megfértek egymás mellett. Ebben – a bevonuló szövetséges katonai erők „fékszerépén” kívül – kétségtelenül közrejátszott, hogy a város új „urai” főleg a helyi elitek és „elvbarátai” közül kerültek ki,³⁹ akik most újabb jogosultságokra és nagyobb hatalomra tettek szert. Igaz, mivel a kormányzóság ügyeihez sem a Délszláv Nemzeti Bizottság illetékesei, sem a FONT képviselői nem értettek (és más területeken sem feltétlen bírtak elégséges, kellő szakértelmű emberállománnyal), ezért az ügymenet folytonossága és a közrend fenntartása érdekében rá voltak utalva a magyar állami alkalmazottak együttműködésére.

A Délszláv Bizottság 1918 novemberének első napjaiban alapvetően semleges, de inkább mérsékelt viszonyult az intézményhez, mi több, a közigazgatás és a közrend fenntartása érdekében Egan Lajostól szolgálata folytatását kérték.⁴⁰ Ezzel szemben az 1918. november 17-én hatalomra jutó FONT decemberben már határozottan tiltakozott a kormányzóság fennállása ellen. Antonio Grossich, a FONT elnöke *explicit verbis* kimondta, hogy Jekelfalussy távozásával megszűnt a hivatal létjogosultsága, és határozottan a FONT-hoz való átlépésre szólította fel az illetékeseket.⁴¹ Még egy év sem telt, mire a folyamat egy újabb fázisba jutott: Gabriele D’Annunzio bevonulása előtt pár nappal a FONT minden olyan magyar köztisztviselőt megfosztott fiumei illetőségétől, aki az 1872-es városi statútum 10. §-a alapján (tehát nem születés, hanem felvétel által) tett szert arra.⁴² Miként Dominique Reill kutatásaiból ismeretes, az illetőség elvesztése különösen kiszolgáltatottá tette az érintetteket. Többek közt azért, mert az a (magyar) állampolgárság örökébe lépett és minden jogosultság legalapvetőbb feltétele lett. Az illetőséggel nem rendelkezőket pedig a FONT bármikor kiutasíthatta a városból.⁴³

Fontos hangsúlyozni, hogy a FONT intézkedései nem kimondottan egyes személyek ellen, hanem arra irányultak, hogy saját legitimitását és pozícióit erősítse minden rivális kormányzati szerv valamilyen módon való eltüntetése érdekében. Ezt igazolja az is, hogy akárcsak más állami hivatalnokok és alkalmazottak, úgy a kormányzósághoz beosztott egyének számára is felajánlották az önkéntes átlépés lehetőségét. Igaz, mivel a FONT az átlépést eredetileg hűségeskühhöz kötötte, és

³⁷ Ablonczy: i. m. 163–165.

³⁸ Simon Attila: Kassa három megszállása. *Történelmi Szemle*. 2017. 4. sz. 569–590.

³⁹ Ivan Jeličić: *The political elites in Fiume and its’ challengers, 1918–1924*. Kézirat.

⁴⁰ *Egan Lajos naplója...* 57., 70.,

⁴¹ Uo. 80.

⁴² Uo. 222., *Statuto...* 11. „Államhivatalnokok, békeszolgálatban álló katonatisztek, papok, nyilvános tanárok és tanítók fiumei illetőségűek lesznek, ha hivataluk állandóan Fiuméhez vagy annak területéhez közi őket.”

⁴³ Dominique Reill: *The Fiume Crisis: Surviving in the Wake of the Habsburg Empire*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2020. 151–154.

mivel az államszolgálat önkéntes elhagyásával korábban kiérdemelt illetményei, (nyugdíj-) jogosultságai és magyar állampolgársága elvesztését kockáztatta, a kormányzóság személyzete eleinte tartózkodott az ajánlat elfogadásától. Ezt a helyzetet a fiumei magyar állami hivatalnokok külön kérésére kirendelt Fülep Lajos kormánybiztos⁴⁴ és Antonio Grossich 1919. január 6-án kötött egyezsége változtatta meg. A dokumentum ugyanis a Fiume-kérdés nemzetközi rendezéséig nemcsak a magyar állampolgárok Fiumében való tartózkodásának feltételeit szabályozta, hanem a FONT-hoz átszegődők kilátásáról is határozott. Ekképpen azok, akik valamilyen oknál fogva ideiglenesen a FONT alkalmazásába léptek, mentesültek a hűségeskü letétele alól,⁴⁵ és a FONT alatti működésükkel korábbi jogosultságaikat nem veszítették el. Mindennek természetesen megvolt az ára. Cserébe ugyanis Károlyi Mihály kormányának szavatolnia kellett, hogy gondoskodik a magyar állampolgárok egzisztenciájáról, és az időközben elbocsátottakat automatikusan visszafogadja az állam szolgálatába. Emellett még ahhoz is hozzájárult, hogy mindez a FONT alatt végzett tevékenységük idejének és illetményeinek beszámításával teszi meg. Nem meglepő, hogy az egyezmény megkötése általában véve nagy hatást gyakorolt az állami tisztviselőkre.⁴⁶

Mivel a kormányzóság személyzete nem alkotott kompakt, homogén tömböt, ekképpen sem tapasztalataik és igényeik, sem pedig az impériumváltásokra adott válaszuk nem lehetett egységes. Sőt, miként a forrás is utal rá, helyzetüket az éppen regnáló hatalmaknak a magyar kormányzervekhez való viszonyulása is számottevően befolyásolhatta. Mindez viszont nem számított fiumei sajátosságnak. Hasonló mintázatokat a történelmi Magyarország valamennyi megszállt területein meg lehet figyelni.⁴⁷ Vagyis a kormányzósági beosztottak reakciói változatosak voltak.

• Miként Jekelfalussy Zoltán, Villányi Frigyes, Orosdy Lajos, Szitányi Géza és Hajnik Miklós példája alátámasztja, egyesek Budapestre távoztak, és a „fővárosi” kormányzóságnál működtek tovább. Habár Jekelfalussy ellen állítólag az Igazságügyi Minisztérium vizsgálatot indított, és nevét még a Fiumei Nemzeti Kaszinó taglistájából is törölték,⁴⁸ közös jellemzőjük, hogy hamarosan valamennyien rangban és pozícióban is előrébb léptek. Jelesül: Villányinak végre teljesült régi vágya, és a külügyminisztériumhoz kerülve a két világháború közt fényes

⁴⁴ MNL OL K 26, 1187. cs. 1918. XXVII. tétel. I. 6470/1918. XXVII. tétel. (4905. a. sz.).

⁴⁵ Helyette hivatali fogadalmat kellett tenniük.

⁴⁶ Magyar Tudományos Akadémia Központi Könyvtár és Információs Központ (a továbbiakban: MTA KKT), Kézirattár (a továbbiakban: MS), Fülep Lajos iratai (a továbbiakban: 4592), 50.; MTA KKT, MS, 4592/69.; *Egan Lajos naplója...* 109–110., 123–124.; *I verbali del Consiglio Nazionale Italiano di Fiume e del Comitato Direttivo, 1918–1920.* A cura di Danilo L. Massagrande. Roma, 2014, 130.

⁴⁷ Ablonczy: i. m.

⁴⁸ MTA KKT, MS, 4592/55.

diplomatakarriert futott be,⁴⁹ Orosdy többszöri előléptetését és kitüntetését követően helyettes államtitkárként vonult végleg nyugdíjba,⁵⁰ Hajnik Miklós pedig, előbb miniszteri fogalmazó lett, de végül íróként ért el igazán nagy sikereket.⁵¹ Pályamódosításához talán gyenge egészségi állapota is hozzájárult.⁵²

Úgy látszik, a kollektíva bizonyos szinten még az egykori kormányzónak is megbocsátott. Jekelfalussy ugyanis az 1920-as évek közepén nemcsak egyszerűen több bizottságba is bekerült, de számos testületben legalább névleg vezérszerepet játszott. Példának okáért a felsőház által választott szakértőként bekerült a Kivándorlási Tanácsba és a Hermes Magyar Váltóüzlet Rt. igazgatósági bizottságába, 1926-ban pedig még a Nemzeti Kaszinó elnökévé is megválasztották.⁵³ A kutatás jelen fázisában úgy tűnik, Jekelfalussy budapesti kormányzói tevékenységében a legnagyobb változást a Tanácsköztársaság hozta el. Igaz, Kun Béla rezsimjének arra már nem maradt ideje, hogy a hivatal helyzetét rendezze és megszüntesse, ekképpen a kormányzóság tevékenysége a megváltozott viszonyok között kimerült a formalitásokban. Jekelfalussy innentől kezdve a „Felszámolás alatt levő kormányzóság vezetője”-ként írta alá leveleit,⁵⁴ míg a Tanács „kormányzó-elvtárs”-ként szólította meg.⁵⁵ A rendszer bukásával minden visszatért az eredeti állapotba. Jekelfalussy még a zárójelentését is kormányzóként szignálta.⁵⁶

Ami a „felfelé ívelő” karrierutakat illeti, egyedüli kivételnek a Justh-rokonsággal is büszkélkedő Szitányi tekinthető. Ő előbb – egyelőre ismeretlen okokból – visszakerült Fiumébe, ahol miután Egan szabadságolta, a FONT felügyelete alá tartozó pénzügyigazgatósághoz került.⁵⁷ Amennyiben hitel adható Egan naplójának, Szitányi a FONT által kínált lehetőséget nem mulasztotta el meghálálni: lakására olasz zászlót tűzött ki, és 20 koronával még Nazario Sauro⁵⁸ emlékszobrához is hozzájárult.⁵⁹ Jóllehet alig két hónap múlva a FONT elbocsátotta, és

⁴⁹ Villani pályafutásáról részletesebben lásd Czetz Balázs – Szűts István Gergely: Villani: Egy elfeledett diplomata testvérpár. *Közelmúlt – Politikai-történelmi Folyóirat*, 2018. 9. sz. 35–45.; Egan Lajos naplója... 309–310., Ordasi Ágnes: “Scale o Serpenti?”. Le condizioni dei rappresentanti del potere dello stato ungherese dopo la Grande Guerra. In: *Qualestoria*. 2020. Nr. 2. Edizioni Università di Trieste. 95–112.

⁵⁰ *Budapesti Közlöny*, 1922. november 23.; Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Halotti értesítők, Orosdy Lajos, 1943.

⁵¹ MNL OL K 26, 1187. cs. 1918. XXVII. tétel. 2050./1921. XXIV. tétel. (2050. a. sz.); Volt egyszer egy völgy... *Élet és Tudomány*, 1989. 45. sz. 1430.

⁵² MNL OL K 26, 1249. cs. 1921. XXIV. tétel. 4782/1921. XXIV. tétel. (3982. a. sz.).

⁵³ *Országgyűlési almanach*, 1939–1944. Jekelfalussy Zoltán.

⁵⁴ MNL OL K 26, 1211. cs. 1919. XXIV. tétel. 5890/1919. XXIV. tétel.

⁵⁵ MNL OL K 26, 1211. cs. 1919. XXIV. tétel. K.T.E.2421./1919. XXIV. tétel.

⁵⁶ MNL OL K 26, 1249. cs. 1921. XXIV. tétel. 2139/1921. 204/F.K.1921. sz.

⁵⁷ Egan Lajos naplója... 137.

⁵⁸ Olasz irredenta kapitány, 1916-ban Pólában az osztrákok hazaárulásért végezték ki.

ezért a Fülep-féle egyezmény értelmében megélhetéséről újfent a kormányzáságnak kellett gondoskodnia. Annak, hogy Szitányi pályafutása végén „csak” a pénzügyi tanácsosi címet viselte, mégsem ez az intermezzo volt az oka, hanem az 1932-ben Debrecenben bekövetkezett hirtelen halála.⁶⁰

• A kormányzásági beosztottak másik nagy csoportját azok alkotják, akik Fiumében maradvá folytatták államszolgálatukat. Ide tartozott Egan Lajos és a rangban őt követő hivatalnokok, alkalmazottak többsége. Bár elsöre úgy tűnhet, hogy míg a fővárosba került tisztviselők sorsa pozitív fordulatot vett, addig a Fiumében maradtak/ragadtak kilátásai kizárólag negatívak lehettek, a helyzet mégsem intézhető el ennyivel. Először is azért, mert a Fiumében maradók lehetőségei sem voltak egyformák: többségük ideiglenesen, néhányan viszont tartósan is a FONT szolgálatába szegődtek. Másodsor pedig azért, mert a FONT-hoz való átlépés nem feltétlenül jelentett egyet a teljes deklasszálódással és státuszvesztéssel. Kiváltképpen akkor nem, ha az érintett személy születése révén fiumei illetőséggel rendelkezett. Erre jó példa, hogy a FONT nem késlekedett Dorigo Balázst a tanügyi osztályhoz titkárrá kinevezni,⁶¹ Nádory István mérnököt és Skultéty Jolán gépírónőt magasabb fizetési osztályba sorolni,⁶² valamint Lengyel Emilt a Tengerészeti Hatósághoz titkárként, majd főnökhelyettesként elhelyezni.⁶³ Egyébiránt Lengyel pályája a későbbiekben is érdekesen alakult: 1921-ben nemcsak egyszerűen tagjává vált a Fiumei Szabadállam első kormányának, de elnökének, az Autonóm Párt nagy „magyarfaló” vezérének, Riccardo Zanellának a helyettese és főtitkára lett.⁶⁴

Szintén a tartósan átvett tisztviselők közt kell Manasteriotti Heliodor, valamint Verneda Emilt számontartani. A két fiumei patrícuscsaládból származó olasz ajkú férfi felsőfokú jogi és államtudományi tanulmányaik befejeztével hivatali pályafutásukat a kormányzáságban kezdték, és Manasteriotti 1918-ra pénzügyi, Verneda pedig közgazdasági előadóvá lépett elő. A magyar államhatalom fokozatos kiszorulása azonban számukra is új viszonyt teremtett, és ami azt illeti, születésük és anyanyelvük ellenére még az ő helyzetük sem volt egyértelmű. Mint Egan Lajos naplójából ismeretes, noha Manasteriotti eleinte visszakozott,⁶⁵ később saját maga kezdeményezte átvételét, amin a FONT hónapokig gondolkodott. Ügye végül mégis pozitív elbírálásban részesült, ezért Manasteriotti írásban fejezte ki háláját, valamint azt, hogy ő mindig olasz volt és az is marad.⁶⁶ Nem sokkal később

⁵⁹ *Egan Lajos naplója...* 176.

⁶⁰ OSZK Halotti értesítők, Szitányi Géza, 1932.

⁶¹ *Egan Lajos naplója...* 119.

⁶² Uo. 119.

⁶³ Uo. 185., 261

⁶⁴ A mai Fiume. *A Tenger*, 1921. 89.; Magyar ember a fiumei rendőrfőnök és a kormány főtitkára. *Magyarország*, 1921. október 20.

⁶⁵ *Egan Lajos naplója...* 130.

Manasteriottit még az újonnan létrehozott hitelbank igazgatóságába is bevásztották, és a kereskedelmi és ipardelegáció főigazgatójává nevezték ki.⁶⁷

Némileg máshogy alakult Verneda pályája. Verneda ugyanis egy magyar nőt vett feleségül, és – ami a FONT felháborodását igazán kiváltotta – gyermeke(i) anyanyelvének is a magyart választotta.⁶⁸ Sokáig úgy tűnt, Egan 1919 nyarán bekövetkezett nyugdíjaztatását követően ő a legalkalmasabb személy a kormányzóság ügyeinek helyi vezetésére, ám időközben a FONT és Verneda között megkezdődtek a tárgyalások átvétele feltételeiről. A megegyezést végül 1919. június utolsó napjaiban kötötték meg, így Verneda elvileg július elsejétől, gyakorlatilag valószínűleg csak szeptembertől a FONT tisztviselője lett, és a vasúti adminisztrációt intéző *Ufficio di Controllo* vezetésével bízták meg.⁶⁹ Megbízatása komoly következményt vont maga után: a Tanácsköztársaság a Fülep-féle szerződésre hivatkozva megfosztotta miniszteri osztálytanácsosi rangjától. Igaz, Verneda sikeresen fellebezett a döntés ellen, ezáltal címét és jogait megtarthatta.⁷⁰ Mi több, hamarosan újabb megbízatásokat kapott a FONT-on belül: 1920-ban a közigazgatási bírósághoz, valamint a közlekedési ügyekért felelős *Delegato alle Comunicazioni* nevű szervbe osztották be. Életét hosszas betegségét követően a Fiumei Szabadállam közmunkaügyi államtitkáraként 1923-ban az ausztriai alfenzi szanatóriumban fejezte be.⁷¹ Ez pedig egyben azt is jelenti, hogy az már sosem derül ki, Verneda miként viselkedett volna Fiume Olaszországhoz való csatlakozását követően.

Nem így történt Tauffer Emil, a kormányzóság és a Tengerészeti Hatóság híres orvosának esetében. Tauffer frontszolgálatát, majd több hónapos bécsi tartózkodását követően tért vissza Fiumébe, ahol hamarosan (tehát lényegében Gabriele D'Annunzio regnálása alatt) a munkásbeteg-segélyző a fülész-gégész rendelő orvosává nevezték ki, 1923-ban pedig a Fiumei Szabadállam kormánya egészségügyi főtanácsosi címmel ismerte el a köz érdekében kifejtett munkáját. Tauffer állását egészen 1924-ig töltötte be, azonban mivel Fiume annektálása után az olasz állampolgárság felvételét megtagadta, nyugalmazott tengerészeti orvosként visszatért Magyarországra, Gyulára.⁷²

Érdemes megjegyezni, hogy – a nyugdíjazása ellenére létszámon felülként szolgálatban tartott Egan kivételével – 1919 augusztusától kezdve a magyar kormányzó rendelkezésére valamennyi kormányzósági díjnoknőnek felmondtak, a tisztviselő-

⁶⁶ *I verbali* ... 142.

⁶⁷ *Egan Lajos naplója*... 230., 270.

⁶⁸ Uo. 189.

⁶⁹ Uo. 191.

⁷⁰ Uo. 215.

⁷¹ OSZK Halotti értesítők, Verneda Emil, 1923.

⁷² *Katolikus Lexikon*. Tauffer Emil. <http://lexikon.katolikus.hu/T/Tauffer.html> (Utolsó letöltés: 2020. június 2.)

ket pedig rendelkezési állományba helyezték.⁷³ A rendelkezési állományba helyezés általában akkor bizonyult szükségesnek, mikor az érintettek szolgálati beosztása valamilyen okból kifolyólag nem volt lehetséges, de változatlanul számítottak működésükre. Ezen időszak alatt a tisztviselő illetményeinek nagy részére jogosult maradt, ám ez az időszak gyakran csak egy rövidebb átmenetet képezett az illetők szerényebb javadalmazásával együtt járó nyugdíjaztatása előtt. Mindez akkor is igaz, ha a nyugdíjazást általában – ahogy Balogh Károly vagy éppen Hegedűs Valér példája is alátámasztja⁷⁴ – „buzgó szolgálatuk elismerésül” még kitüntetés is kísérette. Ugyanez Egan esetében már nem mondható el. A kormányzóhelyettes ugyanis minden bizonnyal sem nyugdíjazásakor, sem pedig tényleges visszavonulásakor nem részesült semmilyen extra jutalomban. Igaz, ennek az is lehetett az egyik oka, hogy borostyánkői (ma Bernstein, Ausztria) birtokára való megérkezését követően pár hónappal később elhunyt.⁷⁵

Az sem lehet mellékes, hogy nyugdíjazás és nyugdíjazás közt is jelentős különbségek mutatkoztak – és nemcsak az anyagiak tekintetében. Miként számos példa is tanúsítja, a nyugállomány nem mindig bizonyult véglegesnek, és az egyes hivatali pozíciók megüresedése, át és/vagy megszervezése esetén egyesek újfent aktív szolgálatba kerültek. Jó példa erre a fővárosban 1926-ban létesített forgalmi adófőnöki állás, mely a korábbi főispánok, képviselők, ügyészek és egyéb hivatalnokok egzisztenciális viszonyainak rendezését kívánta biztosítani.⁷⁶ Mint a fentiek is utalnak rá, a szerencésebbek közé az 1918 őszén a kormányzóval Budapestre távozó tisztviselők tartoztak, míg a Fiumében maradók lehetőségei – már csak fizikai és földrajzi tényezők miatt, valamint fiumei illetőség hiányában jogi okokból is – jóval korlátozottabbak voltak. Érdekességként jegyezhető meg, hogy természetesen nem mindenki maradt a fővárosban. Példának okáért Csempez Gyula Szombathelyre került,⁷⁷ Crouy-Chanel László miniszteri fogalmazó pedig 1920 márciusában a Nemzeti Hadsereg kötelékébe lépett, ahol hadapród őrmesteri fokozatban a mátészalkai gyalogezred rohamzászlóaljában teljesített szolgálatot.⁷⁸ Az már csak kuriózum, hogy az állítólag Árpád-házi leszármazott Crouy-Chanel László végül festőként szerzett magának igazi hírnevet.⁷⁹

Az érvényesülési lehetőségek vizsgálata során még egy gyakran felemlgetett tényezőre kell kitérni, jelesül a magyar állam iránti lojalitás kérdésére. Noha az egyes felterjesztések, visszaemlékezések és naplófeljegyzések a tisztviselők

⁷³ *Egan Lajos naplója...* 200., 248.

⁷⁴ Felmentés – eladományozás. *Magyarság*. 1920. december 18.

⁷⁵ *Egan Lajos naplója...* 52.

⁷⁶ Volt főispán, volt képviselő, volt ügyész, volt katonatiszt mint forgalmiadó ellenőr? *Az Est*, 1926. augusztus 24.

⁷⁷ MNL OL K 26, 1249. cs. 1921. XXIV. tétel. 8462/1920. (5099. a. sz.) XXIV. tétel.

⁷⁸ MNL OL K 26, 1249. cs. 1921. XXIV. tétel. 2515/1920. XXIV. tétel.

⁷⁹ *Magyar arisztokrata művészek a polgárosodás korában*. Budapest, 2001, 13., 17.

Fiumében és a magyar állam kötelékében való megmaradást előszeretettel a haza és az állam iránt táplált hűséggel magyarázták, az, hogy a fenti lehetőségek közül ki, mikor, miért és melyik opciót „választotta” – akárcsak más területeken⁸⁰ –, az már Fiumében sem csak a lojalitástól függött. Éppen ellenkezőleg: számos egyéb tényező is közrejátszott a reakciókban. E tekintetben a felkínált lehetőségek és ajánlatok, a szakképzettség, nyelvtudás, a szerzett tapasztalatok és a megbízhatóság legalább annyira relevánsnak számítottak, mint a formális és informális kapcsolatok.⁸¹ vagy éppen a leleményesség és alkalmazkodóképesség. Végére is, ebben a válsághelyzetben a „túlélés” volt a tét, amit csak a kellő adaptivitás és kompromisszumképesség garantálhatott. Ez azt is jelentette, hogy egy-egy elhamarkodott lojalitási nyilatkozat vagy gesztus (legyen az tényleges vagy szimbolikus) nemcsak az adott tisztviselő karrierjében okozhatott kedvezőtlen fordulatot, de akár egész családjának az egzisztenciáját komoly veszélybe sodorhatta.

A választás lehetősége ráadásul többnyire nem is az adott személy kezében volt, hanem az olyan felsőbb hatalmakéban, mint például a FONT (1919 szeptemberétől lényegében Gabriele D’Annunzio), vagy éppen az egymást váltó magyar kormányokéban. Gyakran ismételt tézis, hogy Fiume az impériumváltások éveiben komoly infrastrukturális – határlezárásokkal és vasúthiánnyal együtt járó – problémákkal küzdött, ami a lakosság költözködési és szállítási lehetőségeire is kihatott. Arról viszont általában már jóval kevesebb szó esik, hogy sokan – kiváltképpen a nyugdíjasok – saját, vagy hozzátartozóik egészségügyi állapota,⁸² esetleg pénzhiány miatt nem hagyhatták el a várost, a tanárok és a MÁV-alkalmazottak pedig külön felszólítást kaptak, hogy lehetőség szerint maradjanak a helyükön és teljesítsék kötelezettségüket.⁸³ A kormányzóság tisztviselőihez azonban ilyen kollektív utasítás sokáig nem érkezett. Mi több, szinte már toposszá vált, hogy maga Jekelfalussy is minden további rendelkezés nélkül hagyta hátra a tisztviselőket,⁸⁴ így helyzetük valamilyen szintű rendezésére, *de facto* Fülep Lajos és Antonio Grossich egyezményéig várniuk kellett, miközben az olyan külső kényszerítő körülmények hatása

⁸⁰ Erre vonatkozóan lásd Szeghy-Gayer Veronika: Államfordulat és az újrastrukturálódó helyi elit Bártfán (1918–1919). *Századok*, 2018. 6. sz. 1215–1236.; Ablonczy: i. m. 200–201.

⁸¹ Az olykor több éves és szorosabb ismeretség (néha akár távolabbi atyafiaság) nem ritkán kimondottan segítette az egyes személyek érvényesülését vagy kedvezőbb bánásmódban való részesítését. Egrý Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában, 1918–1944.* Budapest, 2015; Ablonczy: i. m. 167.; Gábor Egrý: *Fallen between two stools? Imperial legacies, state-society relationship and the limits of nation-state building in post-WWI Romania.* Kézirat, megjelenés előtt.

⁸² E téren nem lehet mellékes, hogy a kikötővárosban egymást érték az olyan tömegjárványok, mint például a tífusz, malária, vagy éppen a spanyolnátha. Például napjója alapján ebben az időszakban Egan Lajos is gyengélkedett, felesége pedig legalább egyszer kanyarós lett. *Egan Lajos naplója...* 272–273.

⁸³ MNL OL K 26, 1249. cs. 1921. XXIV. tétel. 3401/1921. (2139. a. sz.) XXIV. tétel.

⁸⁴ *Egan Lajos naplója...* 60.

alól, mint amilyenek Fiume nemzetközi megítélése, a város válságos anyagi és gazdasági helyzete, a rohamosan dráguló árviszonyok, a magyarországi elhelyezkedési és lakhatási nehézségek, már nem vonhatták ki magukat.⁸⁵

E téren két további tényezőre kell kitérni: a következetes kontroll-, illetve az állandósuló információhiányra, valamint az ezekből származó materiális és morális jellegű bizonytalanságokra. A kitérő azért is indokolt, mivel a kaotikus állapotok, a mindennapi egzisztenciális problémák gyakran még a kormányzósági beosztottak közt is ügyeskedéshez, „zavarosban halászáshoz” vezettek. Itt többek közt Hegedűs Valér és Ótocska Péter nevét lehet kiemelni, akik rendszeresen üzérkedtek: titokban pénzt és élelmiszert hoztak Zomborból a kikötővárosba.⁸⁶ Míg a FONT szigorúan büntette a hamis és a kívülről becsempészett pénzek forgalmát, úgymint az idegen területekről származó cikkekkel való kufárkodást, a helyi lakosság szinte természetes jelenséggént kezelte a hasonló illegális tevékenységeket. Ez nem meglepő, hiszen Fiume ellátási problémái annyira reménytelennek bizonyultak, hogy a túlélés érdekében a lokális társadalom nemcsak egyszerűen szemet hunyt az ilyen földalatti üzletkötések felett, de – miként Dominique Reill is bizonyítja – gyakorta haszonélvezője, sőt támogatója volt az ilyesfajta törvényellenes tranzakcióknak.⁸⁷

Ami a kormányzósági beosztottak helyzetét kivételessé tette, az tulajdonképpen két alapvető motívumban ragadható meg leginkább. Először is abban, hogy a magyar állam helyi közigazgatásának működtetéséért ők feleltek. Másodszor pedig, hogy ebből adódóan a központi hatalom első számú képviselőinek számítottak. Ez pedig komoly kötelességeket és még nagyobb felelősséget igényelt. Magatartásuk tehát azon túl, hogy a FONT gazdasági és pénzügyi politikájának aláásásához járult hozzá, több morális következményt vont maga után. Ezek közül talán a leg súlyosabb a kormányzóság, és vele együtt a magyar államhatalom intenzívebb tekintélyvesztése volt. Hiszen azzal, hogy az úgynevezett Adria-kérdés részeként Fiume hovatartozásának problémája nemzetközi szintre került, a törvényellenességek és „elhajlások” külföldön különösen kellemetlen visszhangot kelthettek.

*

Összességében elmondható, hogy Jekelfalussy zárójelentése és a nagyrészt kontrollforrásokra támaszkodó elemzésem több pontján ellentmondások mutathatók ki. Egyrészt azért, mert Jekelfalussy beszámolójának központjába saját magát és fővárosi tevékenységét helyezte. Ez az önigazoló attitűd a dokumentum műfajából, illetve a kormányzó meneküléséről szóló híresztelésekből adódóan egyáltalán nem meglepő. Mindazonáltal az is igaz, hogy a különböző minisztériumi anyagok közül

⁸⁵ MNL OL K 26, 1249. cs. 1921. XXIV. tétel. 3401/1921. (2139. a. sz.) XXIV. tétel.

⁸⁶ *Egan Lajos naplója...* 144., 150., 152., 191.

⁸⁷ Reill: i. m.

több is arról tanúskodik, hogy a kormányzó valóban nem feledkezett meg beosztottjairól és általában véve a fiumei magyar állampolgárokról. Támogatásuk, segítségévelük, majd hazaszállításuk érdekében tényleges lépéseket tett.⁸⁸ Az pedig, hogy ezek jelentős része nem, vagy csak részben valósult meg, nem csak a kormányzó felelőssége. Éppen ezért Jekelfalussy szerepének és munkásságának – akárcsak az általa kiutalt pénzeszettek formájának, jogcímének, rendeltetésének és hasznosulásának – objektívebb felmérése és értékelése még további kutatásokat igényel.

Ennek ellenére, már csak fiumei jelenlétük miatt is, vitathatatlan, hogy a munka oroszlánrészét a „frontvonalban maradt” Egan Lajos és a hivatal „kinti” fele végezte. Ők voltak azok, akik mindennapjaik során szembesültek a hatalmi átmenet alatt felmerült problémákkal, és ők voltak azok, akiknek az adott helyzetben rögtön reagálniuk és választaniuk kellett. Ez pedig egy teljesen bizonytalan, folyamatosan változó válsághelyzetben a hosszú távú tervezések és stratégiák helyett a kínálkozó pilanatnyi érvényesülési lehetőségek fokozott kihasználásának engedett teret.

Másrészt Jekelfalussy narratívája nemcsak túlzóan leegyszerűsítő, de jóval naivabban, pozitívabban tünteti fel a kint maradt állami alkalmazottak helyzetét és hazaköltöztetésük, valamint az új államstruktúrába történő integrációjuk lehetőségét, mint ahogy arra valójában kilátásuk lehetett. Ez az önfelmentés szándéka és a „nem is olyan nagy a baj” elhárító mechanizmusa mellett a kormányzó által is megemléltetett kommunikációs problémákra vezethető vissza. Az információáramlási nehézségek viszont nem csak a kormányzói hivatal két részére terjedtek ki, hanem – miként arra a kormányzó maga is utalt – a közte és Károlyi Mihály kormánya közti kommunikációs deficitre is. Jekelfalussy véleményét (ahogy némi sértett felháborodással ő maga fejt ki) még Fülep kinevezésével kapcsolatban sem kérték ki. Fülep kormánybiztosi missziója egyébiránt két másik dolgot is jelez. Egyrészt azt, hogy a kormány 1918. december végére gyakorlatilag már lemondott a kikötővárosról, másrészt pedig azt, hogy egyértelművé vált: a kormányzó éppen az 1870-es provizóriumban meghatározott egyik legfőbb feladatát, a központi hatalom és a város közti kommunikáció zavartalan biztosítását nem tudta ellátni.⁸⁹ Ez pedig különös óvatosságra int.

Hasonló következtetésre lehet jutni Jekelfalussynak a helyi politikai konfliktusokról közvetített képéről is. Ez kiváltképpen az 1890-es évekre vonatkozó állításaira igaz, hiszen a kormányzó csak 1909-ben került a kikötővárosba, így a korábbi eseményekről csupán másodforrásokból tájékozódhatott. E tekintetben még egy tényezőt érdemes figyelembe venni. Egészen pontosan azt, hogy Jekelfalussyt ekkor sem a kormányzósághoz nevezték ki, hanem a Kivándorlási Hivatal vezetésével bízták meg, a világháború alatt pedig az internálások lebonyolításának koor-

⁸⁸ MNL OL K 26, 1234. cs. 1920. XXIV. tétel. 1107. F. K. 1920; MNL OL K 26, 1187. cs. 1918. XXVII. tétel. 2217/1921. XXIV. tétel (1906. a. sz.).

⁸⁹ A végeredmény tekintetéből, hogy mennyiben volt ez Jekelfalussy saját felelőssége és mennyiben a körülményeké, azt hiszem, mellékes.

dinálásával. Nagy valószínűséggel álláspontját az itt szerzett, meglehetősen intenzív tapasztalatai is jelentősen befolyásolták, így nem csoda, hogy zárójelentésében a felelősség áthárítása és a bűnbakkeresés motívumai is megjelentek.

Jekelfalussy a magyar államhatalom kiszorulásának okát a délszláv és nagyolasz agitációk közvetlen eredményének tudta be, azonban mint végsoraiból kitűnik, közvetetten mégis csak a magyar kormányok erélytelenségére és elhibázott Fiumepolitikájára vezette vissza a kikötőváros elvesztését. Azaz arra, hogy a magyar kormányok a délszláv törekvések ellensúlyozására mindig a város olasz ajkú tagjaival szövöttek, és túlságosan is elnézően viselkedtek velük szemben. Érdemes megjegyezni, hogy egy 1942-es interjú tanúsága alapján Jekelfalussy emlékei látszólag megszépültek. Ekkor ugyanis a *Nemzeti Újság* riporterének a fiumei kormányzósága kapcsán így nyilatkozott: „Több tanácskozással, az időszerű helyi problémák mérlegelésével, tökéletes összhangban a helyi lakosság vezetőségével került sor arra, hogy az autonóm város független elhatározással vezesse be a magyar nyelv használatát is. Ezt az eredményt, amely – úgy vélem – egyike volt a legszebbeknek fiumei kormányzóságom alatt, nemcsak saját munkámnak és fáradozásaimnak köszönhetem, hanem nagyrészt annak az őszinte és nemes barátságának is, mely már akkor testvérileg fűzte össze a város olasz és magyar lakóit.”⁹⁰ Mivel azonban a fiumei önkormányzat nyelve még 1918 októberének utolsó napjaiban is az olasz maradt, egyelőre az, hogy Jekelfalussy mire is gondolt, mikor szavait megfogalmazta, legalább olyan rejtély, mint az, hogy mit értett „tökéletes összhang” és „független elhatározás” alatt, továbbá pontosan mi is hangzott el a Wekerle Sándorral 1918. október 28-án folytatott telefonbeszélgetésében...

*

Jekelfalussy zárójelentését a rövidítések jelzetlen feloldása és a tíznél kisebb számok betűvel való átírása mellett szó szerinti formában, a régies kifejezések lábjegyzetben való megmagyarázásával, a mai magyar helyesírásnak megfelelő formában közlöm.

⁹⁰ A tartalék almásszürke. *Nemzeti Újság*, 1942. augusztus 30.

Dokumentum
Jekelfalussy Zoltán kormányzó zárójelentése a fiumei viszonyokról
Budapest, 1921. június 21.

Magyar királyi Miniszterelnökség. Felszámolás alatt álló fiumei és magyar–horvát tengerparti királyi kormányzóság

Bethlen István belső titkos tanácsos úrnak, magyar királyi miniszterelnöknek

Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr!

A 4.905. M.E.I. 1918. számú rendelettel Budapestre áthelyezett fiumei kir. kormányzóság⁹¹ vezetésétől történt felmentésem alkalmából van szerencsém e hivatalnak két és fél évi itteni működéséről megszerkesztett jelentésemet a következőkben előterjeszteni.

A 6099. M.E.I. 1918. szám alatt elfekvő jelentéseimben részletesen számoltam be ama intézkedéseimről, amelyeket Fiumének a délszláv és nagyolasz agitációval szemben való megvédelmezése érdekében megtettem. Sajnos megbízható katonaságot nem kaptam, ami volt, azt is elvezényeltette Istvanović altábornagy,⁹² aki a Fiumében állomásozó katonák közül elsőnek esküdött fel a jugoszláv nemzeti

⁹¹ MNL OL K 26, 1187. cs. 1918. XXVII. tétel. 4905/1918. XXVII. tétel, valamint ezzel megegyező tartalommal: MNL OL, Pénzügyminisztériumi Levéltár, Pénzügyminisztérium, Elnöki iratok (a továbbiakban: K 255), 899. cs. 7. tétel. 8356/1918. 4904. M.E.I. „I. Valamennyi miniszter úrnak. Fiume városának a délszláv csapatok által történt megszállása következtében elrendeltem, hogy a fiumei és a magyar–horvát tengerparti királyi kormányzóság székhelye ideiglenesen Budapestre áthelyeztessék, s felhatalmaztam a fiumei kormányzó urat, hogy a kormányzóság ügyeit teljes hatáskörrel Budapesten intézze. Egyúttal megbíztam a kormányzót avval is, hogy a Fiumében volt magyar állami hatóságok működése beszüntetésével beállott zavaros állapotok rendezésének munkálatait haladéktalanul kezdje meg, és főfelügyeleti jogom épségben tartása mellett mindent megtegyen, hogy a Fiumében visszamaradt, illetve onnan menekülni kényszerült állami alkalmazottak és a Fiumében lakó többi magyar állampolgárok érdekei a lehetőség szerint megvédessenek. Van szerencsém ennél fogva miniszter urat felkérni, hogy a vezetése alatt álló tárca körében intézkedést kívánó fiumei kérdésekben nevezett kormányzó úrral lehetőleg egyetértőleg szíveskedjék eljárni. A fiumei és magyar–horvát tengerparti kormányzóság hivatala jelenleg a miniszterelnöki palotában működik. II. A fiumei kormányzó úrnak. Rövid úton előterjesztésére ezennel elrendelem, hogy /kiírandó az I. alattiból/ és /írandó az I. alattiból/ és felhatalmazom kormányzó urat, hogy a kormányzóság ügyeit teljes hatáskörrel Budapesten intézze. Megbízom továbbá a kormányzó urat /írandó az I. alattiból/. Egyúttal van szerencsém közölni, hogy jelen intézkedésről a kormány tagjait is értesítettem, és felkértem az egyes miniszter urakat, hogy a vezetésük alatt álló tárcák körében intézkedést kívánó fiumei kérdésekben a kormányzó úrral a lehetőség szerint egyetértőleg szíveskedjenek eljárni. Budapest, 1918. november 5-én.”

⁹² Nikola Ištvanović (Ivanska, 1857 – Zágráb, 1944): a m. kir. VI. zágrábi horvát–szlavón kerületi parancsnokság tábornagya,

tanácsra,⁹³ az események ezután oly rohamossággal fejlődtek, hogy az 1918. évi október 28–29-én bekövetkezett összeomlást emberi erővel többé elhárítani nem lehetett.⁹⁴

Midőn e napon a jugoszláv forradalmi szervezet⁹⁵ a harcterekről visszaözönlő horvát katonák támogatása mellett a kormányzói palotát és az állami hivatalokat elfoglalta, Wekerle Sándor miniszterelnök úrnak 1918. október 28-án távbeszélőn adott utasításához képest a várost elhagytam, s helyettesítésemmel Egan Lajos kormányzóhelyettest⁹⁶ bíztam meg.⁹⁷

A Fiumében visszamaradt állami alkalmazottak, s általában az ott élő magyarok ügyeit a helyszínen Egan Lajos kormányzóhelyettes, utóbb báró Brandenstein Ottó számvevőségi igazgató,⁹⁸ 1920. június óta pedig Nyíró Gábor hajózási főfelügyelő⁹⁹ intézte. Ezek voltak azok a szervek, amelyek közvetítésével a Fiumében visszamaradt állami alkalmazottakkal s a magyarsággal általában érintkeztem, s amelyek a kormány rendeleteit végrehajtották és utasításaimat foganatosították.

Az állami alkalmazottak egy részét 1919. évi január hó 1. napjától számított hatálylallyal Fiume városa, helyesebben az államhatalmat bitorló Olasz Nemzeti Tanács fogadta szolgálatába, éspedig a Károlyiról¹⁰⁰ elnevezett kormány megbízottja, Fülöp Lajos¹⁰¹ és a Fiumei Nemzeti Tanács¹⁰² közt megkötött egyezmény értelmében a magyar kormány ama kötelezettségével, hogy „mindazon alkalmazottakat,

⁹³ A Zágrábban székelő Délszláv Nemzeti Tanács.

⁹⁴ MNL OL K 26, 1187. cs. 1918. XXVII. tétel. 6099/1918. XXVII. tétel. Az idézett jelentés szerint Jekelfalussy többször kérelmezte a Jellacic gyalogezred elhelyezését, valamint annak honvéd csapatokkal való felcserélését. Mivel ez nem történt meg, sem 1918. október 23-án, sem 28-án nem állt megfelelő számú és felszereltségű karhatalmi szerv a rendelkezésére, így nem is állhatott ellen.

⁹⁵ A Délszláv Nemzeti Tanács helyi szervezete. Josip Krpan, Ramberg ezredbeli főhadnagy, Milan Battolo, hadnagy, Bartol Baretic, a sušaki erdőhivatali számellenőr.

⁹⁶ Egan Lajos (Csákvár, 1852 – 1920. szeptember 5.).

⁹⁷ A Tengerészeti Hatóság vezetését Dunay László miniszteri osztálytanácsos, elnökhelyettes vette át.

⁹⁸ Brandenstein Ottó, báró (Pest, 1866 – Budapest, 1938): a Tengerészeti Hatóság számvevőségi igazgatója, építési vállalkozó.

⁹⁹ Nyíró Gábor (1851/1852 – ?): a Tengerészeti Hatóság közigazgatási osztályának beosztottja, a Magyar–Horvát Gőzhajózási Rt. hajózási főfelügyelője.

¹⁰⁰ Károlyi Mihály (Budapest, 1875 – Vence, 1955): a Magyar Népköztársaság miniszterelnöke 1918. október 31 – 1919. március 11. között.

¹⁰¹ Helyesen: Fülep Lajos. Fülep Lajos (Budapest, 1885 – Budapest, 1970): művészettörténész, református lelkész, 1919. január 6-tól kormánybiztos, a Tanácsköztársaság idején a budapesti egyetem olasz tanszékén tanár.

¹⁰² Fiumei Olasz Nemzeti Tanács (*Consiglio Nazionale Italiano di Fiume*): többnyire a fiumei Autonóm Párt tagjaiból és egyes befolyásos, szélsőségesebb nézeteket valló (irredenta) várostartyákból 1918. október 29-én megalakult ideiglenes kormány szerv, mely Fiume Olaszországhoz való csatlakozását tűzte ki céljául. Elnöke Antonio Grossich orvos volt.

akik Fiumének állami hovatartozóságának kimondása után az akkori kormány által állásukban meg nem erősítettnek, a saját szolgálatába visszafogadja, éspedig a szolgálat folytonossága alapján azzal, hogy elismeri ama alkalmazottak szerzett jogait, azaz azon fizetési osztályt és rangot, amelyet a tisztviselőkre nézve rendszeresítendő szolgálati táblázat keretében elértek volna, hogyha minden megszakítás nélkül a magyar állam szolgálatában megmaradtak volna.”

E szerződés 1. pontja értelmében a Fiumei Nemzeti Tanács azt a jogát is biztosította, hogy az átvett magyar tisztviselőket korábban is – a szolgálat szükségességéhez és a közigazgatás érdekeihez képest” – elbocsáthassa.¹⁰³

Már az 1921. évi június hó 3-án 158. szám alatt tett felterjesztésben beszámoltam arról, hogy az eredetileg átvett 408 állami alkalmazottból jelenleg már csak 360 áll Fiume szolgálatában,¹⁰⁴ s a fiumei kérdés végleges rendezéséig még nagyobb lesz azoknak a száma, akik a magyar kormány rendelkezésére fognak bocsáttatni, és illetőleg akiket a magyar kormány az 1919. évi január 6-án megkötött egyezmény értelmében – előléptetéssel – visszafogadni tartozik.¹⁰⁵

Talán nem szükséges külön kiemelni, hogy a Károlyi-féle kormány megbízottja és a fiumei uralmi szervezet közt létesült megegyezésbe be nem folytam, de be sem folyhattam, mert Fülöp az én megkérdezésem nélkül küldetett Fiumébe.¹⁰⁶

Amíg az összeomlás idején volt közel 860 magyar állami alkalmazottból (ide nem értve a MÁV alkalmazottjait)¹⁰⁷ jelenleg 360 áll Fiume szolgálatában, addig ez idő szerint már csak 53 állami alkalmazott tartózkodik Fiumében. Ezek, valamint az ott lakó 30 állami nyugdíjas 1921. évi június hó végéig járó illetményeinek folyósítása iránt tett felterjesztésemre Nagyméltóságod 1921. évi június hó 10-én 3731. M.E.I. szám alatt méltóztatott intézkedni.

Az állami alkalmazottak és nyugdíjasoknak államköltségén való hazaszállításáról és segélyezéséről az 1920. évi március hó 22-én 1107. szám alatt kelt előterjeszté-

¹⁰³ Az 1919. január 6-án kötött „Egyezmény” január elsejére visszamenő hatállyal bírt. Az egész szöveget lásd MNL OL K 26, 1249. 2139/1921. (2139. a. sz.) XXIV. tétel. Másolat. Egyezmény, valamint: *Egan Lajos naplója...* 123–124.

¹⁰⁴ Az állami alkalmazottak száma különösen 1919 áprilisától, majd 1919 őszétől csappant meg igazán, miután a FONT (majd Gabriele D’Annunzio) megkezdte az „idegenek” és a politikai, ideológiai szempontól kártékonynak ígért személyek kiutasítását. A kiutasításokra mindenekelőtt gazdasági okokból volt szükség, mivel az olasz kormány blokádjá, valamint az állandósuló valutaváltság következtében a város még saját alkalmazottjairól sem tudott már gondoskodni.

¹⁰⁵ MNL OL K 26, 1249. 2139/1921. (2139. a. sz.) XXIV. tétel. Másolat. Egyezmény, valamint *Egan Lajos naplója ...* 123–124.

¹⁰⁶ Fülep Lajos kiküldetéséről részletesebben lásd Fülep Lajos személyi iratai, életére vonatkozó dokumentumok. MTA KK, MS, 4592, vagy *Fülep Lajos levelezése*. I. köt. 1904–1919. Szerk. F. Csanak Dóra. Budapest, 1990.

¹⁰⁷ MNL OL K 26, 1234. cs. 1920. XXIV. tétel. 52048/1920. Noha pontos számuk egyelőre nem megállapítható, az tudott, hogy a FONT felszólítására 1920. május elsejéig 155 MÁV-al alkalmazottnak kellett elhagyni a várost. Távozásukat siettetve, a FONT májusra már élelmiszerjegyeiket és illetményeik folyósítását sem biztosította.

semre Nagyméltóságod hivatali elődje 1920. évi április hó 12-én 1392. szám alatt, és ezek alapján a pénzügyminiszter úr 1920. évi április hó 23-án 2308. P. M. szám alatt tette meg a szükséges rendelkezéseket.¹⁰⁸

Ezen támogatással közel 400 állami alkalmazott tért vissza a hazájába.

Megelégedéssel tölt el az a tudat, hogy a hazatért állami alkalmazottak elhelyezése érdekében tett lépéseim sikertelenek nem maradtak. Az országba visszatért tisztviselők (tanárok, tanítók) elhelyezése immár biztosítottnak jelentkezik.¹⁰⁹

Különös gondoskodásom tárgyát képezte az ellenséges megszállás következtében az anyaországtól elszakadt Fiumében visszamaradt állami alkalmazottak és nyugdíjasok illetményügye.¹¹⁰

Hálás szívvel emlékezem meg ama nagymérvű támogatásról, amelyet Nagyméltóságod és hivatali elődjei a súlyos anyagi helyzetbe sodort fiumei állami tisztviselőknek és nyugdíjasoknak nyújtani méltóztatott.

A Fiumében tartózkodó állami alkalmazottak és nyugdíjasok illetményeire eddig 5 540 282 korona fordítottatott, s utalványozás alatt áll még 609 206 korona és 15 000 olasz líra. Ez az utóbbi összeg fogja fedezni az állami alkalmazottaknak 1921. évi június hó végéig és az állami nyugdíjasoknak 1921. évi június hó végéig járó összes illetményeit.

A vezetésemre bízott hivatal budapesti működése óta állandó kapcsolatot képezett a fiumei magyarság és a magyar hatóságok között. Ez irányú tevékenységének nagy jelentősége volt abban az időben, amidőn a Fiumével való érintkezés a legtöbb esetben elháríthatatlan akadályokba ütközött. A postát alkalmi küldöncök¹¹¹ és a közvetítését előzékenyen felajánlott spanyol királyi konzulátus kurírjai helyettesítették.¹¹²

¹⁰⁸ MNL OL K 26, 1234. cs. 1920. XXIV. tétel. 1107. F. K. 1920. Jekelfalussy ebben Egan Lajos felterjesztése alapján a fiumei állami tisztviselők, valamint családjaik és bútoraik díjtalan hazaszállítását kérte, illetve felhívta a figyelmet a már anyaországban szolgálatot teljesítő, de visszamaradó hozzátartozókkal és ingóságokkal rendelkező tisztviselők helyzetének visszásságára is. A kormányzó a már új beosztást nyert személyek közül többeket név szerint megemlített. Köztük Orosdy Lajost és Villani Frigyes, Török István rendőrkapitányt és a rendőrség más tagjait, Meyer Guido törvényszéki elnököt, Brandenstein Ottó számvevőségi igazgatót. Emellett külön felhívta a miniszterelnök figyelmét a nyugdíjasokra, elsősorban azokra, akik a délszláv betörést követően kerültek nyugállományba. Azaz Egan Lajos kormányzóhelyettesre, a kormányzóság korábbi előadójára, Kankovszky Ferencre, a Tengerészeti Hatóságnál szolgált Popp Józsefere, és a Tengerészeti Akadémia igazgatójára, Szabó Samura.

¹⁰⁹ Az optimista állásfoglalás ellenére sokak mégis rendelkezési állományban maradtak, majd nyugdíjazva lettek. Sőt, egyesek (például Csempez Gyula) esetében még arra is akadt példa, hogy bár az elhelyezés kérdése valóban megoldódott, a tisztviselők illetményeinek folyósítása akadályokba ütközött.

¹¹⁰ MNL OL K 26, 1249. cs. 1921. XXIV. tétel. 3401/1921. (2139. a. sz.) XXIV. tétel; MNL OL K 26, 1249. cs. 1921. XXIV. tétel. 2139/1921. (2139. a. sz.) XXIV. tétel.

¹¹¹ Például a Kormányzóság vagy a Tengerészeti Hatóság Budapestre utazási engedélyt nyert alkalmazottjai, vagy Rejtő Jenő törvényszéki bíró.

¹¹² Kiváltképpen Meynier Károly.

Áttérek a magyar állam fiumei javainak elszámolására.

Azok az anyagi áldozatok, amelyeket Magyarország közel 50 esztendő óta pénzügyi erejét meghaladó mérvben a fiumei kikötőnek megépítéséért és a város felvirágoztatásáért hozott, a jóvátételi tárgyalásoknál figyelembe veendő kompenzációs értékeket képviselnek.¹¹³ Ezek az értékek, amelyek a kikötő és a vasút építményeiben s egyéb felszereléseiben, gyári üzemekben, középületekben, beépítetlen telkekben és más ingóságokban találhatók, a magyar állam vagyonának tetemes részét alkotják.

Utalással a Baros Ferenc fiumei pénzügyigazgatósági számvizsgáló¹¹⁴ által 1920. évi január hó 30-án 911. M.E.I. szám alatt bemutatott munkálatra (a leltárakat a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács foglalta le), a magyar állam fiumei javainak értékét egyezer millió aranyértékű koronára becsülöm.¹¹⁵

A kormányzói palota ingóságainak leltárát (két kötet), amelyet megmenteni sikerült, külön jelentéssel van szerencsém bemutatni.

Engedje meg Nagyméltóságod, hogy most, amidőn helyemről távozom, visszapillantást vetve az utóbbi évek fontosabb politikai mozzanataira, a fiumei kormánypolitika irányelveit röviden ismertessem.

Az 1868:XXX. tc. 66. §-ában¹¹⁶ megjelölt feltételek, nevezetesen a „Magyarország országgyűlése s Horvát–Szlavon és Dalmátországok országgyűlése és Fiume városa közt eszközlendő megállapodás” hiányában a magyar kormánynak az 1870. évi július hó 28-án jóváhagyást nyert 1741-1870. sz. előterjesztése alapján léteztült kormányzati provizórium¹¹⁷ életbeléptetése óta a magyar kormánypolitika következetesen a fiumei olasz elemre támaszkodott, amelynek államhűségében, a városnak az idézett törvény által biztosított autonómiával való felruházása után, kételkedni alig lehetett.¹¹⁸ Sokáig így is volt,¹¹⁹ de már az 1897. évben, amidőn a kormány a

¹¹³ MNL OL K 26, 1921. 1249. cs. XXIV. tétel. 5550/1921. (5550. a. sz.) XXIV. tétel. Baros levele és kimutatásai alapján 1921. július 25-én Orosdy Lajos arra a következtetésre jutott, hogy a kimutatások hatékonyan felhasználhatók a béketárgyalások során, mivel „köztudomású Sforza kijelentése, amely szerint Magyarország kincseket tékozolt fiumei kikötőjére”.

¹¹⁴ Baros Ferenc: 1898-tól a fiumei pénzügyigazgatóságnál számvizsgáló, pénzügyi számtanácsos. Nyugdíjazása után a FONT ideiglenes szolgálatába fogadta, hogy a számvevőséget átszervezze és a fiumei állami vagyon leltárait összeállítsa.

¹¹⁵ MNL OL K 26, 1921. 1249. cs. XXIV. t. 5550/1921. (5550. a. sz.) XXIV. tétel. Orosdy Lajos 1921. július 25-én kelt jelentésében ugyanezeket az információkat adta meg.

¹¹⁶ A Horvát–Magyar kiegyezés Fiumére vonatkozó szakasza.

¹¹⁷ Fiume közjogi státusával kapcsolatban nem sikerült a horvát és magyar feleknek megállapodniuk, így a kérdést az uralkodó ideiglenes jelleggel 1870 nyarán rendezte.

¹¹⁸ Ordasi: *Modellváltások...*

¹¹⁹ Bár a kikötőváros autonómiájának fokozatos korlátozása távlati célként már az 1870-es években is megfogalmazódott a központosításra és modernizálásra törekvő állam részéről, a nagyobb horderejű, átfogó reformok együttes bevezetésére Bánffy Dezső miniszterelnöksége alatt került sor.

fiumei adminisztrációban nélkülözött magyar törvényeknek,¹²⁰ különösen pedig a törvényhatósági közigazgatási bizottság szervezéséről szóló törvények életbeléptetését célozta,¹²¹ szemben találta magát a képviselő-testület többségével úgy, hogy ezt a képviselő-testületet fel kellett oszlatnia.¹²²

A képviselő-testület hatáskörével felruházott kormányzó a kinevezett polgármesterrel (Vallentsits)¹²³ együtt vezették a város ügyeit egész a paktumjellegű 1901. évi IX. tc. megalkotásáig, amely törvény értelmében Fiumében közigazgatási bizottság helyett középfokú közigazgatási fórumként a kormányzói tanács állíttatott fel.

Mivel azonban a képviselő-testületben felülkerekedett nagyolasz irányzat és némely képviselő-testületi tagnak személyes ambíciója a jogrendet és a közigazgatás rendes menetét aggályosan veszélyeztette, a kormány az 1911. évben a képviselő-testületet újból feloszlatta.¹²⁴ És habár ezúttal – Zanella¹²⁵ pártjának, az Autonóm Pártnak¹²⁶ bukásával – a lakosság mérsékeltebb elemei¹²⁷ jutottak mandátumhoz, a helyzet ezután sem javult, a kormánynak ugyanazon okokból fel kellett oszlatni úgy az 1911. évben,¹²⁸ mint pedig az 1914. évben egybehívott képviselő-testületeket is.¹²⁹

¹²⁰ Bánffy Dezső 1896 végén Fiumében is bevezette a közigazgatási bizottság, a közigazgatási bíróság és az esküdtszék intézményeit.

¹²¹ 1876:VI. tc.

¹²² Részletesebben lásd Ordasi Ágnes: A magyar kormány Fiume-politikája a XIX–XX. század fordulóján. In: *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Szerk. Anka László – Kovács Kálmán Árpád – Ligeti Dávid – Makkai Béla – Schwarczwölder Ádám. Budapest, 2016, 330–342.

¹²³ Vallentsits Antal: a kormányzóság korábbi miniszteri tanácsosa, többszörös kormányzói helyettes. 1898-ban Bánffy Dezső nyugdíjból hívja vissza, és Fiume podestájává nevezi ki a municipális válság kezelése érdekében.

¹²⁴ A feloszlásra többek közt azért került sor, mert az Autonóm Párt által dominált városi képviselő-testület nem volt hajlandó Wickenburg Istvánt legitím kormányzóként elismerni.

¹²⁵ Riccardo Zanella (Fiume, 1875 – Róma, 1959): fiumei városatyja, autonomista, majd az Autonóm Párt vezetője, 1915 és 1910 között Fiume országgyűlési képviselője, 1921–1922-ig a Fiumei Szabadállam (első) elnöke.

¹²⁶ Szűkebb értelemben 1896-ban Michele Maylender vezetése alatt Fiume olasz nyelve, kultúrája és autonóm jogai védelmében megalakult párt. 1901-től kezdve egyre inkább Riccardo Zanella vette át a csoportosulás irányítását.

¹²⁷ Wickenburg István kormányzó kezdeményezésére és támogatására előbb a Michele Maylender ex-podestá, majd az ifj. Antonio Vio és Andrea Ossoinack körül csoportosuló, Lega Autonoma néven az autonomisták ellen pártot alapító városatyák.

¹²⁸ A határrendőrség 1913-as bevezetése, valamint Icilio Baccich korábbi alpolgármester kiutasítása a Lega Autonoma felháborodását is kiváltotta. A párt felbomlott, tagjainak egy része visszavonult a politikától, másik része pedig az Autonóm Pártba olvadt be. A közös tiltakozás hatására a kormányzó feloszlatta a testületet.

¹²⁹ A feloszlátás Wickenburg István kormányzó szerint azért bizonyult szükségesnek, mert Francesco Gilberto Corossacz autonomista podestá ellen saját pártjának tagjai bizalmatlanságot szavaztak, és működésképtelenné tették a testületet.

A legutóbb, az 1915. évben megalakult képviselő-testület,¹³⁰ amely polgármesternek ifj. dr. Vio Antal országgyűlési képviselőt¹³¹ választotta meg, mindvégig együtt maradt és – legalább látszat szerint – lojális magatartást tanúsított.

A magyar kormányok Fiumében következetesen a politikailag megbízhatóbbnak tartott olasz elemre támaszkodtak, annak materiális és kulturális érdekeit ápták, s az olasz nyelvet a hivatalos nyelv jellegével is felruházták.¹³² A magyar nyelv teljes kizárásával olasz lett az állam bíróságának nyelve is.¹³³ Fiumének közel 10 000 lakosa még a saját bíróságához sem fordulhatott magyar beadvánnyal, holott a horvát nyelv tengerjogi ügyekben a bíróság hivatalos nyelvévé avatott.¹³⁴

Az olasz nyelvnek engedett kedvezmények kiterjedtek a magyar állami gimnáziumra is. Ez az intézet, amely régebben Dél-Tirolból importált tanárokkal népesített be,¹³⁵ újabb időben sem teljesített magyar kulturmissziót. A nagyolasz eszméktől áthatott újabb nemzedék kivétel nélkül ebből a gimnáziumból került ki.

De el kell ismerni, hogy az 1915. évben megválasztott képviselő-testület az 1915–18-as háborús években kifogástalan magatartást tanúsított, viselkedéséből azonban – amiként ezt Ossoinack András országgyűlési képviselőnek¹³⁶ a képviselőházban

¹³⁰ A helyi kormányzat hatékony közbeavatkozása és propagandatevékenysége folytán ifj. Antonio Vio vezetése alatt a mérsékeltbb városatyák mellett 12 magyar is bekerült a városi képviselő-testületbe.

¹³¹ Ifj. Antonio Vio (Fiume, 1875 – Bolzano, 1949): mérsékeltbb, a kormánnyal való együttműködésre hajlandó városatya, az 1911-ben megalakuló Lega Autonoma vezéregyénisége. 1910-től 1915-ig a kikötőváros parlamenti képviselője, majd 1915-től 1918. október végéig podestája, végül első (olasz) sindacoja.

¹³² Noha a Földközi-tenger *lingua francája*, valamint a város közigazgatásának nyelve lényegében már korábban is az olasz volt, a magyar törvényhozás csak 1901-ben ismerte el törvényileg Fiume hivatalos nyelveként.

¹³³ A perrendtartás. Az *Ujság*, 1910. november 22.; A magyar nyelv a fiumei bíróságoknál. *Ügyvédek lapja*, 1913. június 28. 1871-ben a magyar és a horvát országgyűlés egyezségének megfelelően Andrassy Gyula, Bittó István igazságügyminiszter, valamint Bedekovich Kálmán horvát bán közös rendeletben mondta ki, hogy a fiumei kir. törvényszék hivatalos nyelve az olasz, de tengerészeti ügyekben a horvát is használható. Mindazonáltal az 1912-es új polgári perrendtartásról szóló törvény életbeléptetésekor az igazságügyminiszter és Wickenburg István kormányzó felvette, hogy a fiumei törvényszék – annak nyelvi kiváltságai érintetlenül hagyása mellett – magyar nyelvű beadványokat is fogadjon el a magyarországi ügyvédektől és a magyar peres felektől, melyeket a törvényszéknek kellett volna lefordítania. A fiumei képviselő-testület ebben autonómiájának megsértését látta, ezért megakadályozta a kezdeményezés megvalósulását.

¹³⁴ Fest Aladár, valamint a Központi Statisztikai Hivatal népszámlálási adatai alapján a 49 806 fős Fiume 6493 (13%) magyar lakossal rendelkezett 1910-ben.

¹³⁵ Ezt az intézkedést a megfelelő képzettséggel és (olasz) nyelvtudással rendelkező tanerők alkalmazása indokolta.

¹³⁶ Andrea Ossoinack (Fiume, 1876 – Merano, 1965): fiumei városatya, nagyvállalkozó és nagykereskedő, 1915 és 1918 között Fiume országgyűlési képviselője.

tett deklarációja¹³⁷ és a délszláv és olasz megszállással kapcsolatos események igazolták – a fiumei nem magyar lakosság politikai hitvallásának kedvezőbb alakulására következtetni nem lehet.

Sajnálattal kell megállapítanom, hogy a gyengeségig konciliáns¹³⁸ olaszbarát politikáinkkal Fiumében sikereket el nem érhattünk.

Jekelfalussy Zoltán fiumei királyi kormányzó¹³⁹

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Miniszterelnökségi Levéltár, Miniszterelnökség, Központilag iktatott és irattározott iratok (K 26), 1249. cs. 1921. XXIV. t. 2139./1921. 204/F. K. 1921. sz.

ÁGNES ORDASI

WHO LEFT – AND WHO STAYED Officials of the Governorate of Fiume between the two world wars

At the end of the First World War, Rijeka (Fiume), the only seaport city in the Kingdom of Hungary, found itself in a completely new situation. The imperial framework, which had hitherto been considered stable, gradually began to disintegrate, and at the same time the Hungarian administration left. Although the previous literature has often described the events of the imperium change as a sudden collapse, a sharp dividing line, as recent research shows, continuity was at least as important as breaking points. The study publishes the final report of the last governor of Rijeka, Zoltán Jekelfalussy, accompanied by an introductory study. It describes the living conditions and options of the primary local representatives of

¹³⁷ 825. országos ülés. 1918. okt. 18. In: Az 1910. évi június 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XLI. köt. Ossoinack 1918. október 18-án a délszláv szeparációs mozgalmakra válaszolva jelentette ki a budapesti parlamentben, hogy Fiume a wilsoni pontok alapján áll.

¹³⁸ Konciliáns (lat.) = engedékeny, békülékeny.

¹³⁹ Dátum és név nélküli, négyzethálós papírlapra írt feljegyzés: „Pénzügynek: A fiumei állami javak és az ott befektetett állami pénzeink tulajdonképpen jóvátétel címén nem igényelhetők, – tekintettel arra, hogy Fiume tudtommal ma sincs egyszerűen inkorporálva Olaszországba, hanem külön statust képez, tehát nem olyan terület, amelyen az állami javak minden ellenérték nélkül jóvátétel címén igénybevehetőek, hanem ezekre nézve rekompenzációk érvényesíthetők. Pénzügy mutasson erre rá és lépjen érintkezésbe a külüggyel.”

the Hungarian state power, the officials of the Governorate of Fiume. By emphasizing continuity, it points out what other preferences and adaptation “strategies” existed behind individual decisions and career paths beyond the aspects of nationalities.

FERENCES RENDI PROKURÁTOROK ÉS A MAGYAR FERENCES RENDTARTOMÁNYOK AZ 1920-AS ÉVEK FORDULÓJÁN¹

A ferences rendi prokurátorok Magyarország érdekében kifejtett tevékenységével, a magyar tartományfőnökkel és szentszéki dikasztériumokkal magyar ügyekben történő levelezésükkel a 20. század vonatkozásában eddig még nem foglalkoztak. A kérdés Zadravecz István ferences szerzetes, tábori apostoli helynök és címzetes püspök² dotálása körülményeinek hátterét kutatva, a vaskos kötetekbe kötött tartományfőnöki iratokat lapozgatva keltette fel az érdeklődésemet.³ Ezekben ugyanis több alkalommal felbukkantak a rendi prokurátoroknak írt és a rendi prokurátoroktól érkezett levelek. Mivel a témának még nincsen szakirodalma, alaputatásokat igényelt, így egy hosszabb periódus vizsgálata helyett jelen tanulmányomban mindössze arra szorítkozom, hogy az 1920–1925 közötti éveket feltárva

¹ Készült az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoportban (ELKH), a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal 128346. számú, „A szentszéki-magyar kapcsolatok 20. századi ismeretlen fejezetei” című posztdoktori ösztöndíjának támogatásával.

² Zadravecz István 1884. június 20-án született Csáktornyan (ma Horvátország), és 1898. október 15-én lépett be a ferences rendbe. Rómában, a Collegio di San Antonion tanult és lett a dogmatika és szónoklattan lektora. 1905. június 24-én Baján tette le ünnepélyes fogadalmát, és 1907. március 30-án szentelték pappá Rómában, a lateráni bazilikában. Ezt követően a bajai rendi főiskolán, majd Gyöngyösön volt tanár. 1914-ben a szegedi alsóvárosi rendházban lett guardian és egyben szeged-alsóvárosi plébános. Augusztus 15-én érkezett új állomáshelyére, ahol elsődleges feladata a rendház megreformálása volt. Lendülettel és lelkesítő beszédeiről vált ismertté az első világháború alatt és után. 1919-ben, amikor Károlyi Gyula ellenforradalmi kormányának Szeged lett a központja, részt vett a nemzeti hadsereg toborzásában is. 1920-ban tábori apostoli vikáriussá és címzetes püspökké nevezték ki. 1926-ban belekeveredett a frankhamisítási botrányba, így benyújtotta lemondását. 1965-ben hunyt el. Vö. *Schematismus almae Provinciae Sancti Joannis a Capistrano Ordinis Fratrum Minorum S. P. Francisci in Hungaria ad annum Christi MCMXXV*. Gyöngyös, 1925. Gyűjtő hangú beszédeiről lásd Páter István, *a mi kapisztránunk a forradalmi évben*. Bev. Szilassy César. Szeged, 1920; Nagymihály Sándor: *P. Zadravecz püspök, a szegedi kapisztrán*. I–II. kötet. Budapest, [1942]. 1914–1918-as, valamint 1919-ben játszott szerepéről újabban Zombori István írt: *Egy politikai karrier indulása*. P. Zadravecz István 1914–1918. In: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*. Szerk. Klestenitz Tibor – Zombori István. Budapest, 2015, 181–188.; Uő: Horthy, Zadravecz és Szeged. 1919. In: *Újragondolt negyedszázad*. Szerk. Miklós Péter. Szeged, 2010, 171–180. A tábori apostoli helynöki kinevezéséről és szerepéről lásd Borovi József: *A magyar tábori lelkészet története*. Budapest, 1992, 131–206., valamint Zadravecz naplóját: *Páter Zadravecz titkos naplója*. Szerk. Borsányi György. Budapest, 1967.

³ Az ebből a kutatásból született tanulmány: Tóth Krisztina: Zadravecz István O.F.M. tábori apostoli helynök dotálása (1920–1926). *Egyháztörténeti Szemle*, 2019. 1. sz. 59–98.

– némi kitekintéssel a következő évekre – egy átfogó képet adjak a legfontosabb felmerülő kérdésekről.

Mielőtt rátérnék a téma tárgyalására, fontosnak tartom bemutatni, hogy mi volt a ferences rendi prokurátorok feladatköre, illetve kik töltötték be a vizsgált időszakban a tisztséget. Ezt követően a forrásörző helyekről, a tanulmányozott forrásokról és az 1920-as évek fordulóján a magyar viszonyokról adok egy átfogó képet. Ebbe a kontextusba helyezem bele azokat a magyar témákat, amelyekkel a ferences rendi prokurátorok foglalkoztak, mindegyikre konkrét példákat hozva.

1. A ferences rendi prokurátorok a vizsgált időszakban

A rendi prokurátorok a ferences rend egy rendi tisztségét töltötték be, amelynek eredete az 1300-as évekbe nyúlik vissza. Habár akkor még csak ideiglenes tisztviselők voltak, akiknek a megbízatása véget ért, amikor befejezték eseti munkájukat. Tisztségük állandó szerepkörre a 14. században vált. A XII. Benedek pápa (1334–1342) által 1336-ban kiadott *Constitutiones Benedictinae* tartalmazta az első pontos szabályozást a rendi prokurátorokkal kapcsolatban. Ezekből a konstitúciókból az tetszik ki, hogy többnyire az általános rendi káptalan választotta a rendi prokurátort. Szállást és ruhát mindig attól a konventtől kapott, amely azon a helyen volt, ahol a Római Kúria tartózkodott, és a tartományfőnököknek kellett fedezniük az egyéb kapcsolódó költségeket. Cserébe előmozdították a pápai udvarnál a rend ügyeit, és erről beszámoltak az általános rendi káptalannak. Ezt követően az 1379-es káptalan megszabta, hogy a rendfőnök nevezi ki a rendi prokurátort. Az 1500-as statútumok megpróbálták helyreállítani az általános káptalan választási jogát.⁴ A vizsgált időszakban a rendi prokurátorokat ismét a rendi káptalan választotta, amely hatévente ülésezett.⁵

A rendi prokurátorok képviselték a ferences rend érdekeit a Szentszéknél. Amint a forrásokból kitetszik, a feladatuk az volt, hogy a ferencesek és a Szentszék közötti jogi ügyleteket intézzék, kieszközölve például a felmentéseket az egyszerű fogadalmak vagy a kánoni kor elérése alól, a szekularizációt,⁶ valamint a plébániák

⁴ Heribertus Holzapfel OFM: *Manuale Historiae Ordinis Fratrum Minorum*. Friburgi Brisgoviae, 1909, 74. és 160–161.

⁵ Vö. Németh Lúcius OFM: *A ferences rendszabály tökéletessége*. Gyöngyös, 1942, /Gyöngyösi Ferences Könyvek 6/1./, 68–69.; *Regula et Constitutiones Generales Fratrum Minorum*. Ad Claras Aquas (Quaracchi) prope Florentiam, 1922, 72. (Caput VIII, IV. §. 401.), 77. (Caput VIII, X. §. 437.), 82. (Caput VIII, X. §. 463.).

⁶ Ez alatt most azt értjük, hogy a korábban a rendbe tartozó felszentelt papok elöljárójuk engedélyével és beleegyezésével inkardinációjukat kérték egy egyházmegyébe, és a megyéspüspök nyilatkozott róla, hogy kész fogadni őket. E tényeket a Szerzetesi Kongregációval közölte a rendi prokurátor, felterjesztve a szükséges dokumentációt. Ezt követően, a korábbi ferences papok – amennyiben megkapták rá az Apostoli Szentszéktől az engedélyt – az őket fogadni kész egyházmegyében világi papként folytathatták tovább tevékenységüket.

elfogadásának engedélyezését a rend számára. Ezenkívül gyakran helyettesítették a rendfőnököket, amikor az nem Rómában tartózkodott. Nem intézhették az egész rend vagy az egyes rendtartományok ügyeit a rendfőnök engedélye nélkül és az egyes konventek vagy egyes szerzetesek ügyeit az illetékes tartományfőnökök beleegyezése nélkül.⁷

A vizsgált időszakban három rendi prokurátor volt hivatalban: Bernardinus Klumper 1915-től 1921-ig, Callistus Zuccotti 1921-től 1923-ig és Aloysius Susa 1923-tól 1927-ig.⁸

Az először említett Klumper Amsterdamban, Haarlem egyházmegyében született 1864-ben. 18 évesen öltözött be ferences szerzetesnek, egyszerű fogadalmát egy év múlva, 1883-ban tette le, ünnepélyes fogadalmát pedig 1886-ban.⁹ Az előjárói – felismerve az ifjú tehetségét – Rómába küldték a Szent Izidor kolostorba filozófiát és teológiát tanulni. Rómában, a lateráni Szent János bazilikában szentelték pappá 1883-ban. Miután megszerezte a filozófiai és teológiai doktorátust, visszatért Hollandiába, és e tárgyakat kezdte tanítani a fiatal klerikusoknak. Időközben tartományi definitorrá választották. A kánonjog kiváló ismerőjévé vált, ezért X. Pius (1903–1914) pápa meghívta, hogy legyen tagja a kánonjog kodifikációjára felállított pápai bizottságnak.¹⁰ Előjárója, Luigi Lauer általános rendfőnök¹¹ Rómába

⁷ A fentiekben a rendi prokurátor szerepkörének csak a legfontosabb aspektusait említettem, bővebben lásd *Regula et Constitutiones...* 91–92. (Caput VIII, XV. §. 518–519.), 92–93. (Caput VIII, XVI. §. 521–528.).

⁸ A kapcsolódó szakirodalmat, illetve forrásokat lásd a következő lábjegyzetekben.

⁹ *Schematismus totius ordinis fratrum minorum, ad S. Mariae Angelorum prope Assisium*. Ex Schola Typographica Umbria, 1909, 664.

¹⁰ X. Pius pápa *Arduum sane munus* kezdetű *motu proprio*jával 1904-ben egy bíborosokból álló bizottságot állított fel a kánonjog kodifikációjára. Munkájuk segítésére teológiában és kánonjogban jártas konzultorokat is kinevezett. Vö. *Acta Sanctae Sedis*, 1903–1904. 549–551., 605. (Az először kinevezettek között találjuk Bernardinus Klumper nevét is.); James E. Risk SJ: *Arduum Sane Munus*. A Retrospect. *Theological Studies*, 1944. 2. sz. 184–197. A kodifikációhoz az egyetemes zsinaton részvételi joggal bírókat, így a püspököket is felszólították, hogy nyújtsák be javaslatukat. Klumper irányítása alatt összegezték és értékelték ki 1905-ben és 1908-ban a világ valamennyi részéről ezeket a püspökök által beküldött javaslatokat. 1907-ben tagja lett a kodifikáció egyházi hivatalokra és javadalmakra vonatkozó részét tanulmányozó akkor létrehozott konzultori bizottságnak is. Vö. Carlo Fantappiè: *Chiesa moderna e modernità giuridica*. Tomo II. *Il Codex Iuris Canonici (1917)*. Milano, 2008, /Per la storia del pensiero giuridico moderno 76./, 707., 730., 910. A magyar bencés szerzetes, Serédi Jusztinián is, aki 1927-ben bíboros, esztergomi érsek és Magyarország hercegprímása lett, részt vett a kodifikáció munkájában. Lásd részletesen Csíky Balázs: *Szerédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása*. Szerk. Tóth Krisztina. Budapest, 2018, /Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések, Collectanea Studiorum et Textuum I/3./, különösen: 32–42.

¹¹ 1897-től 1901-ig volt általános rendfőnök. Életéről és a rendben betöltött tisztségeiről, szerepéről lásd Antonius Wallenstein: *Unbeirrbar und treu: ein deutscher Franziskanergeneral P. Aloisius Lauer (1833–1901). Bild seines Lebens und seiner Persönlichkeit*. Wiesbaden, 1954; Florentin Nothegger: *Der Franziskanergeneral Alois Lauer und Österreich-Ungarn*. Wien, 1976; Uő: *Die Erneuerung des Franziskanerordens in Österreich-Ungarn unter dem Ordensgeneral P. Aloisius Lauer (1897–1901)*. *Franziskanische Studien*, 1980. 2. sz. 143–180.

küldte, ahol a kánonjog lektoraként tevékenykedett a Szent Antal Kollégiumban, és 1898-tól 1901-ig, valamint 1904 és 1915 között vezette is azt. 1909-ben általános rendi definitorrá választották. Végül 1915-ben a rendi káptalan általános rendi prokurátorrá választotta. Hat évvel később, 1921-ben lett rendfőnök, és e tisztségét 1927-ig viselte. 1931-ben hunyt el.¹²

Hivatali utódairól kevesebb információval rendelkezünk. Callistus Zuccotti 1869-ben született Basaluzzóban, Itáliában. Igen fiatal életkorban, 1884-ben lépett a ferences rendbe. Egy év elteltével letette egyszerű fogadalmát, és még mindig csak 20 éves volt, amikor örökre elkötelezte magát a ferences rend mellett. 1892-ben szentelték pappá.¹³ Teológiát tanított a pármai konventben, ahol guardián is volt, és ahogy a nekrológja fogalmazott, a szocialista eszmék által megfertőzött népet evangelizálta ott. Karrierje gyorsan ívelt felfelé: a bolognai Sanctissimi Redemptoris (azaz Legszenőbb Megváltó) rendtartomány tartományfőnökévé választották, amely tisztségben hét évig maradt, aztán 1921 májusában rendi prokurátorrá. Hivatali ideje alatt, 1923. július 6-án hunyt el.¹⁴

Utódja Aloysius Susa volt, aki Corioban született 1872-ben. Ő is nagyon fiatalon öltötte magára a szerzetesi öltözéket, mindössze tizenöt évesen, a corioi konventben. Két évvel később, 1889-ben tett egyszerű, majd 1892-ben ünnepélyes fogadalmat. 1895-ben szentelték pappá.¹⁵ Két alkalommal volt a rendi utánpótlást biztosító szeráfi kollégium rektora, novíciusmester, több alkalommal definitor, négy alkalommal tartományfőnök, tíz alkalommal tartományi kommisszárius. A nekrológ röviden megemlíti más munkáit is, például Verbaniában a rendi utánpótlás nevelésére szeráfi kollégiumot építtetett, Amenóban noviciátust állított fel és a vogherai konventet helyreállította. Callistus Zuccotti elhalálózását követően lett 1923-ban rendi prokurátor, és tisztségét 1927-ig viselte. 1941-ben halt meg.¹⁶

¹² Bonaventura Marrani ferences általános rendfőnök 1931. május 16-ai, a ferences szerzetesekhez írt levelét lásd *Acta Ordinis Fratrum Minorum*, 1931. 178–180. Klumpert az 1921. május 14-ei általános rendi káptalanon választották általános rendfőnökké. A rend konstitúcióiból következik, hogy ugyanezen a káptalanon választották meg általános rendi prokurátorrá utódját, Callistus Zuccottit. Vö. *Regula et Constitutiones...* 80., 82. (Caput VIII, X. §. 448. és 463.).

¹³ *Schematismus totius ordinis fratrum minorum...* 79.

¹⁴ Bernardinus Klumper 1923. július 12-ei levele a ferences rend tagjainak a rendi prokurátor haláláról. *Acta Ordinis Fratrum Minorum*, 1923. 224–225. A kapisztránus rendtartomány tartományfőnöke már 1923. június 3-án azt írta az egyik rendi kommisszáriusnak, hogy a rendi prokurátor súlyosan beteg. Ezt követően egy 1923. július 23-ai körlevélben tudatta a rendtársakkal, hogy Zuccotti elhunyt, és emlékeztette őket a rendi konstitúciók 180. pontja értelmében az érte elmondandó misére, illetve *suffragiumokra* (utóbbi értsd: könyörgések). Lásd Magyar Ferences Levéltár (a továbbiakban: MFL), A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. (Az itt átnézett köteteknek nincsen számozása és folio-számozása sem, így itt is és a továbbiakban is a küldő és címzett, valamint a küldés pontos ideje alapján fogom a forrásokat megjelölni.); *Regula et Constitutiones...* 32. (Caput III, III. §. 180.).

¹⁵ *Schematismus totius ordinis fratrum minorum...* 171.

¹⁶ A.R.P. Aloisius Susa ex-Procurator Generalis. *Acta Ordinis Fratrum Minorum*, 1941. 206.

2. A tanulmányozott források, avagy a téma forrásadottságai

Miután röviden bemutattam a ferences rendi prokurátorok élet- és karrierútját, fontosnak tartom áttekinteni a forrásőrző helyeket is. A ferences általános rendi prokurátorok levelezése a magyar ferences tartományfőnökökkel részben Budapesten a Magyar Ferences Levéltárban, a kapisztránus rendtartomány iratai között található,¹⁷ részben pedig a Ferences Rend Általános Történeti Levéltárában (az *Archivio Storico Generale dell'Ordine dei Frati Minoribus*) Rómában, ahol a mariánus rendtartomány iratai maradtak fenn: utóbbiak között elszórtan fordul elő egy pár a rendi prokurátornak, illetve egy általa írt levél.¹⁸ E két rendtartomány létezett Magyarországon a trianoni békeszerződés után.¹⁹

Budapesten tíz kötet anyagát néztem át – melyek nincsenek számozva, illetve folioszámozva –, ezek a kapisztránus tartományfőnökök levelezését tartalmazzák (tisztazatokat és beérkezett leveleket) a különféle rendházakkal, rendtagokkal, világi (minisztériumokkal és helyi tisztségviselőkkel) és egyházi hatóságokkal (püspökökkel, rendi tisztségviselőkkel – például általános és tartományi definitórokkal, a rendi prokurátorokkal, más tartományfőnökökkel vagy a rendfőnökkel). Ezenkívül találunk a kötetekben tartományfőnöki körleveleket, megállapodás-tervezeteket, tartománygyűlésről jegyzőkönyveket, szentelési bizonyítványokat, stb. Ezek laponként és általában időrendben vannak egymás után beragasztva, vagy típus szerint egymás után (például a rendi prokurátor és a rendfőnök különböző időpontokban írt levelei többször egy helyen), mint ahogy az is előfordul, hogy az egy ügyre vonatkozó adatokat elszórtan találjuk meg bennük.

A rendtagoknak írt levelekben is találhatunk utalásokat arra, hogy bizonyos ügyeket a rendi prokurátor intézett el. Ezenkívül a tartományfőnök több alkalommal folyamodott a magyar származású általános definitor, Buttykay Antal²⁰ segítségéhez, aki a rendi prokurátor közvetlen közelében dolgozott, így közben tudott

¹⁷ MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

¹⁸ Archivio Storico Generale dell'Ordine dei Frati Minori (a továbbiakban: AGOFM-Storico), Curia Generale, Mariana SK 319 és SK 320.

¹⁹ A trianoni békeszerződéshez kapcsolódó gazdag szakirodalom tételek felsorolásától itt eltekintek, mindössze annyit szeretnék megjegyezni, hogy az Erdélyben található stefanita rendtartomány a trianoni békeszerződés következtében teljes egészében külföldre került, míg a korábban teljes egészében Magyarországon elhelyezkedő mariánus és kapisztránus rendtartomány több rendháza szintén. Az utóbbiakról e tanulmányomban a későbbiekben bővebben is írni fogok. Vö. Borsodi Csaba: Ferences iratok, levéltárak Magyarországon 2002-ben. In: *A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. 2. Szerk. Óze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba – Budapest, 2005, /Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 1/2./, 563.

²⁰ 1921-től 1927-ig volt általános rendi definitor. (Ugyanaz az általános rendi káptalan választotta általános rendi definitorrá, amely Callistus Zuccottit rendi prokurátorrá és Bernardinus Klumpert rendfőnökké. Vö. 12. l. ábragyűjtés.) Életéről anekdotákkal tűzdelt ismertetés: Burka Kelemen OFM: *Buttykay Antal O.F.M. (1875–1940)*. Pápa, 1941. A római évek: uo. 151–163.

járni nála a magyar kérések mielőbbi elintézése érdekében. A kötetek nem teljesek, ugyanis nincs meg bennük minden tartományfőnöki levélre a rendi prokurátor válasza, és nincs meg a rendi prokurátorok valamennyi levelére a tartományfőnöki válasz. Így a belőlük nyerhető összkép is töredékes. Mind gépelt, mind pedig kézzel írt iratok előfordulnak. Leggyakrabban latin és magyar nyelven, de találunk a kötetekben német és olasz nyelven írt dokumentumokat is. A tartományfőnökök Magyar Ferences Levéltárban található levelei tisztázatok vagy másolatok – illetve esetenként fogalmazványok –,²¹ és mivel a címzettekhez beérkezett leveleik többségében nem hozzáférhetők (ha fenn is maradtak valahol, forrásörző helyük nem ismert), jelentős forrásértékük van. Különösen igaz ez a rendi prokurátorokhoz írt leveleik esetében.²²

A Ferences Rend Általános Történeti Levéltárában két vaskos kötetet tanulmányoztam, amelyek elsősorban a rendfőnökök levelezését tartalmazzák a mariánus rendtartomány tartományfőnökeivel, más tisztviselőkkel és rendtagokkal, de szórványosan egyéb dokumentumok is találhatóak bennük, köztük olyanok, amelyeket a rendi prokurátoroknak címeztek. Az iratok itt is laponként vannak beragasztva, nagyrészt kronologikus sorrendben. Latinul vagy olaszul íródtak. A mariánus rendtartomány háború utáni helyzetéhez találunk bennük adalékokat.²³

Jelen tanulmányomban a magyar rendtartományok szempontjából legfontosabb témákat tárgyalom, elsősorban a rendi prokurátorok és a tartományfőnökök levelezésén keresztül. Mindazonáltal ahol szükségesnek tartottam, bizonyos kérdések háttérének megvilágításához egyéb levéltári forrásokat is felhasználtam.²⁴

3. A magyar ferencesek és a rendi prokurátorok az első világháború után

3.1. Általános helyzet, a ferences rendtartományok és a trianoni békeszerződés

Magyarország jelentős részét 1918–1919-ben az I. világháborút megnyerő szövetséges és társult hatalmak csapatai szállták meg: a románok elfoglalták Erdélyt, a csehek bevonultak Felvidékre és Kárpátaljára, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság elfoglalta a horvát, szlavón területeket és a Vajdaságot. A ferencesek szempontjából igen fontos Pécs és Szabadka városok is ideiglenesen szerb–horvát–szlovén

²¹ Feltételezhető, hogy nagyrészt tisztázatokról vagy az elküldött leveleknek a tartományfőnöki irat-tár számára készített másolatairól van szó, de helyenként egy-egy soros kiegészítést, kihúzást vagy egyéb javítást is találunk bennük. Magát a tartományfőnök aláírását ritkán tartalmazzák, többnyire csak az aláírás helye alatt beosztásuk van feltüntetve rajtuk.

²² Vö. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

²³ AGOFM-Storico, Curia Generale, Mariana, SK 319 és SK 320.

²⁴ Például a Primási Levéltár és a Pápai Államtitkárság történeti levéltárának vonatkozó iratanyagából.

megszállás alá kerültek. 1920-ban a trianoni békeszerződésben meghúzták a határokat, de azokat véglegesen csak később határozták meg. A háttérben az húzódott meg, hogy 1920. május 6-án, amikor Alexandre Millerand, a békekonzferencia elnöke a szerződés végleges szövegét kézbesítette a magyar béke delegációnak, kísérelésében körvonalazta a szövetséges és társult hatalmak álláspontját, miszerint ha a határmegállapító bizottságok a szerződés döntését valahol igazságtalannak tartják, és közérdek, hogy változtassanak rajta, akkor erre meglesz a lehetőség.²⁵ A szerb csapatokat csak 1921 augusztusában vonták ki a déli vármegyékből, a trianoni békeszerződés becikkelyezését és a kapcsolódó törvény 1921. július 31-ei kihirdetését követően, és Nyugat-Magyarországon is több település hovatartozása csak 1921–1922-ben dőlt el.²⁶ A határmegállapító bizottságok munkája 1925-ig folytatódott.²⁷

A békeszerződés és az elvesztett háború hatásai a ferenceseket is érintették, akik a háború előtt három rendtartományban – a mariánusban, a kapisztránusban és a stefanitában – éltek Magyarországon: több rendház a magyar határon kívülre került. Az egész stefanita rendtartomány és a kapisztránus rendtartomány három rendháza (melyek Szatmárnémetiben, Kaplonyban és Máriaradnán voltak) Romániába került.²⁸ A kapisztránus és mariánus rendtartományok jelentős számú felső-magyarországi rendháza Csehszlovákia területére esett,²⁹ a délvidéki rendházak (Szabadka

²⁵ E levél eredetijét lásd *Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918–1932*. Vol. II. *Août 1919 – Juin 1920*. Szerk. Ádám Magda, Litván György, Ormos Mária. Budapest, 1995, 520–523. A határok lehetséges megváltoztatásáról: uo. 521–522.

²⁶ Suba János: Magyarország területi integritásnak helyreállítása 1919–1920. *Rendvédelem történeti füzetek*, 2009. 19. sz. 105–113.; Bogdan Krizman: The Belgrade Armistice of 13 November 1918. *Slavonic and East European Review*, 1970. 67–87.; Ernyes Mihály: Szerb impérium Baranyában 1918–1921. *Rendvédelem-történeti füzetek*, 2009. 19. sz. 18–50.; Sallai János: Az osztrák–magyar határ kijelölése utáni problémák rendezése. *Tér és társadalom*, 2003. 157–171.

²⁷ Vö. például Suba János: Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921–1925 között. Budapest, 1999 /Honvéd tudósok 39./; Bacsza Gábor: A trianoni magyar–szerb–horvát–szlovén határ megállapításával kapcsolatos eljárás. *Zalai Múzeum*, 1997. 169–176.; Uő: *A magyar–jugoszláv (S.H.S.) határ megállapítása és kitűzése. (A trianoni szerződés szerint). 1921–1924*. Budapest, 1998; Suba János: *Egy határmegállapító bizottság anatómiája: A magyar–csehszlovák határmegállapító bizottság szervezete 1921–1925*. In: „... ahol a határ elválaszt.” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Szerk. Pásztor Cecília. Balassagyarmat – Várpalota, 2002, 192–224.

²⁸ Vö. Magyar Ferences Könyvtár (a továbbiakban: MFK), *Tabula Congressus Definitorialis almae nostrae Provinciae S. Joannis a Capistrano, 1921*. Szatmárnémeti, Kaplony és Máriaradna ma is Romániában található.

²⁹ A kapisztránus rendtartományból öt rendház: Bártfa, Eperjes, Alsósebes, Rozsnyó, Fülek és egy rezidencia: Nagyszőlős, míg a mariánus rendtartományból 15 rendház (Pozsony, Nagyszombat, Szentantalkolostor, Érsekújvár, Körmöcbánya, Malaczka, Szokolca, Beczkó, Zsolna, Galgóc, Nyitra, Poroszká, Árvanásd, Okolcsinó, Felsősebes) és egy rezidencia: Nagyatád. Ma a rezidencia kivételével valamennyi Szlovákiában található. Vö. MFK, *Tabula provinciae S. Mariae Hungariae ordinis fratrum minorum, 1920; Tabula Congressus Definitorialis almae nostrae Provinciae S. Joannis a Capistrano, 1921*.

és Bács) pedig az új Szerb–Horvát–Szlovén Királyság részei lettek.³⁰ Ennek következtében a tartományfőnökök számára nehezebb lett e részek kormányzása, és szükségessé vált a rendfőnök és az általános definitörök egyetértésével országonként és rendtartományonként komisszáriusok kinevezése a határon kívülre került rendházak részére.³¹

Az elszakított rendházak kérdése 1923–1924-ben oldódott meg. Szabadkát és Bácsot diszmembrálták a kapisztránus rendtartományból, és a horvát rendtartományba inkorporálták 1923 októberében.³² Ezt követően a három Romániában található rendházat, Máriaradnát, Szatmárt és Kaplonyt diszmembrálták, és az Erdélyben található stefanita rendtartományba inkorporálták 1924 februárjában.³³ A tartományfőnök 1924. március 3-án értesítette Aloysius Susát, hogy a tartományi definitórium fájdalmas beletörődéssel vette tudomásul ezt. A rendi prokurátor válaszában azt ajánlotta, hogy törekedjen a még függő kérdéseket az erdélyi tartományfőnökkel megállapodások útján rendezni.³⁴

Ami a felső-magyarországi rendházakat illeti, a megoldás egy kicsit összetettebb volt. Már 1920. január 3-án néhány szlovák rendtárs – akik között a mariánus tartományfőnök delegátusát, Wolfgangus Medlent is megtaláljuk³⁵ – azt kérte a rendi prokurátortól, hogy járjon közben a Szentszéknél és az általános definitóriumnál, hogy az 1900-ban megszüntetett szalvatoriánus rendtartományt helyreállítsák.³⁶ 1921-ben e kérést megismételték a rendfőnöknek, hozzátéve, hogy nem szeretné-

³⁰ Borsodi: i. m. 563. Mind Szabadka, mind pedig Bács Szerbia területén található.

³¹ MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. A kapisztránus rendtartomány tartományi definitörök, kusztosza és tartományfőnöke által szignált 1923. május 31-ei levél az általános rendfőnöknek. Valamint: Buttykay Antal általános definitör 1921. július 28-ai levele Tamás Alajosnak, a kapisztránus rendtartomány tartományfőnökének. AGOFM-Storico, Curia Generale, Mariana, SK 319, f. 356rv, a mariánus rendtartomány tartományfőnöke helynökének 1921. augusztus 3-án kelt, a rendfőnökhöz írt levele.

³² A Szerzetesi Kongregáció határozata 1923. augusztus 27-én kelt, de az általános rendfőnök dekrétuma némileg később, 1923. október 17-én. Lásd MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

³³ A Szerzetesi Kongregáció határozata itt is korábbi, 1923. augusztus 27-én kelt, míg az általános rendfőnök dekrétuma 1924. február 19-én. Vö. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

³⁴ A tartományfőnök levele nem található meg a kötetekben, de a prokurátoré, amely 1924. március 12-én kelt, igen. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

³⁵ A tartományfőnök delegátusaként 1919. november 26. és 1921. szeptember 1-je között tevékenykedett. Vö. *Schematismus almae provinciae S.S. Salvatoris in Slovensko, Ordinis Fratrum Minorum S.P.N. Francisci pro anno Domini 1928*. Bratislaviae, 1927, 4.

³⁶ AGOFM-Storico, Curia Generale, Mariana, SK 319, f. 324rv.

nek a cseh rendtartomány része lenni.³⁷ Nem sokkal később, 1921-ben függő komisszariátust alakítottak a mariánus rendtartomány rendházaiból ideiglenesen három évre.³⁸ A szlovák erőfeszítések folytatódtak egy független komisszariátus vagy rendtartomány létrehozása érdekében.³⁹ Végül 1924-ben a kapisztránus és mariánus rendtartományok Csehszlovákiába került házaiból független rendtartományt állítottak fel, amelyről a rendfőnök, Bernardinus Klumper adott hírt.⁴⁰

Nem minden szerzetes érezte jól magát abban a rendtartományban, amelyikbe került. Általában megvolt rá a lehetőségük, hogy kiválasszák, melyik rendtartományhoz szeretnének tartozni, mivel a rendfőnök dekrétumai megadták nekik az optálási jogot. De a dekrétum, amely a romániai rendházak diszmembrációját jelentette, azt is tartalmazta, hogy a szerzeteseknek legalább három évig abban a rendházban kell maradniuk, ahol akkor éltek.⁴¹ Egyik atya, Majsai Mór 1924 júliusában úgy döntött, engedélyt kér feljebbvalójától, hogy meglátogassa Romániából Budapesten lakó édesanyját, de ezt követően nem szeretett volna visszatérni többé Romániába. Megírta szándékát a rendi prokurátornak, aki nem akart a dekrétummal ellentétes döntést hozni, annál is inkább, mivel ha kedvező választ ad, akkor más atyák is megpróbálkoztak volna hasonló kéréssel. A tartományfőnök közbenjárt az érdekében mind az erdélyi tartományfőnöknél, mind a rendi vezetésnél

³⁷ Uo. f. 353r, 354r.

³⁸ *Schematismus almae provinciae S.S. Salvatoris in Slovensko, Ordinis Fratrum Minorum S.P.N. Francisci pro anno Domini 1928...* 4.; MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. Buttykay Antal általános definitor 1921. július 28-án kelt levele Tamás Alajosnak.

³⁹ Lásd például AGOFM-Storico, Curia Generale, Mariana, SK 319, f. 356rv (a tartományfőnöki vikárius 1921. augusztus 3-án kelt levele egy független komisszariátus érdekében), f. 360r (datálás nélküli, több ferences által szignált levél, melyet a független vikariátus érdekében az általános rendfőnöknek írtak), ff. 389–390 (a szlovák komisszariátus tanácsának 1923. május 2-án kelt levele egy új általános komisszariátus vagy egy új rendtartomány felállítása érdekében).

⁴⁰ A Szerzetesi Kongregáció határozata 1924. január 8-án kelt, az általános rendfőnök kapcsolódó dekrétuma pedig 1924. január 31-én. Az utóbbit a szalvatoriánus rendtartomány publikálta: *Schematismus almae provinciae S.S. Salvatoris in Slovensko, Ordinis Fratrum Minorum S.P.N. Francisci pro anno Domini 1928...* 5–6. A rendfőnök a dekrétumot az 1924. április 29-ei leveléhez csatoltan küldte el a kapisztránus tartományfőnöknek (az iratanyagban nem egymás mellett található). Vö. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

⁴¹ Vö. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. Az általános rendfőnök 1924. február 19-ei dekrétuma.

Buttykay Antal általános definatoron keresztül.⁴² Végül Majsai engedélyt kapott arra, hogy Magyarországon maradhasson.⁴³

A területi átalakulás csak egyik aspektusa volt a háború utáni helyzetnek, a forrásokban ezenkívül a háború utáni magyar ferences élet nehézségeinek számos egyéb területével is találkozunk.

3.2. Szekularizációs indultumok

A háború utáni állapotokat Tamás Alajos, a kapisztránus rendtartomány tartományfőnöke⁴⁴ ismertette Bernardinus Klumperrel. 1920. május 6-án kelt levelében utalt arra a tényre, hogy a világháborúban fiatal ferences papok, akik jól beszéltek idegen nyelveket, tábori papként szolgáltak. Azonban a háború befejeztével már nem akartak visszatérni a szerzetesi élethez, mivel azt túl fárasztónak és keménynek találták. Ezért sokan közülük azt a kegyet kérték, hogy világi papként folytathassák pályafutásukat, ami azt jelenti, hogy kerestek egy püspököt, aki hajlandó volt fogadni és alkalmazni őket az egyházmegyéjében. Tamás Alajos támogatta ezeket a kéréseket, mivel nem akarta, hogy ezek az atyák „megfertőzzék” a rendi szellemiséget.⁴⁵ Ugyanezzel a problémával szembesült a következő években is különböző esetekben.⁴⁶ Más ferencesek azért kérték a szekularizációjukat, mivel

⁴² MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. Aloysius Susa 1924. augusztus 4-én kelt, Tamás Alajosnak írt levele, illetve az utóbbi 1924. augusztus 4-én Buttykay Antalnak írt levele, amiben azzal indokolta kérését, miszerint Majsai Magyarországon maradhasson, hogy három ferences atya munkaképtelen lett, egyikük helyére, szolnoki rendes hitoktatónak szeretné beosztani. Buttkay Antal közvetlenül a levél kézhezvétele után beszélt a prokurátorral, aki, mivel a dekrétum kiadásától alig pár hónap telt el, nem szándékozott a maradásra az engedélyt megadni, de nem zárkózott el attól, hogy ír a stefanita rendtartomány főnökének az ügyben. Ezt Buttykay már augusztus 9-e előtt megírta Tamás Alajosnak, de első levele elkallódott. Második levele augusztus 9-én kelt. Augusztus 16-án arról írt a kapisztránus tartományfőnök Buttykaynak, hogy Vitális Sándor, a stefanita rendtartomány főnöke – amint az augusztus 8-ai, Tamás Alajosnak írt leveléből kitetszik – nem ragaszkodik Majsai visszaküldéséhez. Reméli, hogy ha Rómából némi nyomást gyakorolnának rá, akkor az erdélyi rendtartomány definatoriuma kedvezően fog dönteni az ügyben.

⁴³ Majsai maga említi meg egy fél mondattal (habár az engedély megadásának idejeként jóval korábbi, 1924. júliusi időpontot jelölt meg): MFK, Kézirat. Majsai Mór OFM: *Provinciai mozaikok*. II. kötet. Budapest, 1971, 30.

⁴⁴ Tamás Alajos 1896–1897-ben, 1900 és 1912, illetve 1918 és 1925 között, valamint 1931-től 1932-ben bekövetkezett haláláig volt a kapisztránus rendtartomány tartományfőnöke. Vö. *Schematismus almae provinciae S. Joannis a Capistrano ordinis Fratrum Minorum S.P.N. Francisci in Hungaria. Anno bissextili 1940*. Budapest, 1940, 16.

⁴⁵ Vö. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. Tamás Alajos 1920. május 6-ai levele Bernardinus Klumpernek.

⁴⁶ Olyan papok ügyében írt a rendi prokurátoroknak levelet, akik a világháborúban katonai lelkipásztori szolgálatot végeztek, és miután véget ért a háború, szerettek volna továbbra is világi papként szolgálni. 1920. május 6-án Bányász Julián és Mayer Marcellin, 1920. szeptember 1-jén Kiglits Iréneusz, 1920. november 21-én Megla Tibor kérését ismertette és véleményezte. Utóbbi

nem éreztek hivatást magukban, vagy konfliktusba kerültek rendtársaikkal. Ismét mások az egyszerű fogadalmak alól kértek felmentést a hivatás hiánya miatt. A vizsgált források között találjuk a mariánus rendtartomány delegátusának levelét is egy laikus ferences testvér érdekében, aki hat év katonai szolgálat után kérte felmentését egyszerű fogadalmá alól.⁴⁷ A rendi prokurátorok foglalkoztak ezekkel az ügyekkel, és megkérték a kegyet a folyamodók számára a Szentszéktől, ha a tartományfőnök is beleegyezését adta.⁴⁸

Azonban a szekularizációt azért is kérték, mivel néhány szerzetes nem szeretett volna alkalmazkodni a rendi reformhoz. XIII. Leó (1878–1903) 1897-es *Felicitate quadam* bulláját követően, amiben a pápa azon négy ferences rendcsaládot egyesítette, melyek ugyanazon rendfőnök engedelmessége alá tartoztak,⁴⁹ valamint új, egységes általános konstitúciók kiadása után,⁵⁰ fokozatosan került sor a rendházak reformjára.⁵¹ Közülük például a szolnoki rendházat azoknak a szerzeteseknek a

esetben először arra kérte a rendi prokurátort, hogy ne teljesítse a kívánságát, hanem részesítse figyelemzetésben, azt remélve, hogy hatásos lesz, és az atya eláll a szándékától. Azonban nem így történt, Megla Tibor továbbra is a szekularizációját kérte. Így 1921. március 19-én a rendi prokurátornak írt levelében Tamás Alajos kijelentette, hogy nem ellenzi a kérés teljesítését. 1923-ban a tartományfőnök több alkalommal is foglalkozott Hrebák György kérvényével (szeptember 17-én, október 5-én és november 14-én); kifejezte, nem ellenzi, hogy megkapja az indultumot, hogy egy ideig a kolostoron kívül éljen, majd elnyerje a szekularizációt. Egy másik folyamodó, Károlyi Bernát esetében 1924. november 19-én arra kérte a rendi prokurátort Tamás Alajos, hogy ne teljesítse a kérést. A tartományfőnök számos kapcsolódó levelével szemben az anyagban csak két választ találunk, mindkettőt Bernardinus Klumpertől. 1920. április 9-én arra hívta fel a tartományfőnök figyelmét, hogy Bányász Julián keressen egy megyéspüspököt, aki hajlandó egyházmegyéjébe fogadni, 1920. szeptember 25-én pedig Kiglits Iréneusz kapcsán jegyezte meg, hogy előnyösebb lenne, ha nem a tábori apostoli vikáriustól kérne felvételt tábori lelkési szolgálatba, hanem egy megyéspüspöktől kérné felvételét az egyházmegyéjébe és tőle kérné meg az engedélyt, hogy tábori lelkési szolgálatba léphessen. Valamennyi említett levél: MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

⁴⁷ Vö. Wolfgangus Medlen 1920. május 19-én kelt, valószínűleg a rendi prokurátornak írt levele. AGOFM-Storico, Curia Generale, Mariana, SK 319, ff. 330r, 331r, 332r.

⁴⁸ A 46. lábjegyzetben már említettem néhány ilyen esetet, így most csak egypár további példával élek. 1922. április 11-én Tamás Alajos Révész Rezső szekularizációját kérte, aki úgy érezte, hogy elvesztette hivatását, és a pécsi püspök kész volt egyházmegyéjébe fogadni. 1924. március 10-én két klerikus érdekében kérte Tamás Alajos a rendi prokurátor közbenjárását, akik másfél évvel az egyszerű fogadalom letétele után érezték úgy, hogy mégsem szeretnének ferences szerzetesek lenni. Végül 1924. február 5-én Aloysius Susa Iantausz Pál ügyében írt a tartományfőnöknek, hogy a folyamodó hozzon tanúsítványt egy megyéspüspöktől, aki kész befogadni az egyházmegyéjébe. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

⁴⁹ Cronaca contemporanea. Roma, 3-22 maggio 1897. I. Cose Romane. *La Civiltà cattolica*, 1897. 1127. sz. 613–614.

⁵⁰ Orosz András Lóránt OFM: A ferencesek Leó-féle uniójának jogtörténeti elemzése az osztrák-magyar Kapisztrán Szent János provinciában (1897–1899). In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. 1. Szerk. Őze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba – Budapest, 2005, /Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 1/1./, 365.

⁵¹ Vö. MFK, Kézirat. Majsai: i. m. 17–29.

rendelkezésre bocsátották, akik nem akartak a reform szerint élni. Azonban 1921-ben az egyházmegye püspöke, Hanauer Árpád István⁵² jelezte a tartományfőnöknek, hogy olyan szerzeteseket szeretne, akik kevésbé világias életet élnek. A tartományfőnök úgy döntött, hogy megreformálja a rendházat, de a három atya, aki ott élt, nem akart maradni, és azt kérte, hogy világi papként folytathassa hivatását a tartományfőnök kedvező és sürgető ajánlásával.⁵³

3.3. Pénzhiány, miseredukciók

Másik gyakori témája Tamás Alajos leveleinek a pénzhiány volt. A kapisztránus ferences rendtartomány korábban az örökös misealapítványokból nagyobb mennyiségű pénzhez jutott, amit a *Felicitate quadam* (1897) bulla kiadásáig fogadtak el és a tisztítótűzben szenvedő lelkekért mondtak. Azonban több rendház a tőkét az első világháború idején az állam hadi kiadásainak fedezésére kibocsátott kötvényekbe fektette,⁵⁴ amelyek a háború után elértéktelenedtek, hasonlóan más államkötvényekhez.⁵⁵ Így ezeknek az alapítványoknak a tőkéje is elértéktelenedett. Azonban a misemondási kötelezettség megmaradt, voltak olyan rendházak, ahol

⁵² 1919-től 1942-ig váci püspök. Életéről és karrierjének állomásairól bővebben lásd Lénár Andor: *A Váci egyházmegye Hanauer Árpád István püspöksége idején. (1919–1942)*. Pécs, 2017, /Serie Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 16./.

⁵³ A váci püspök hajlandó volt őket világi papként egyházmegyéjébe befogadni. Lásd Tamás Alajos datálás és címzett nélküli levelét, melyet vélhetően Bernardinus Klumperhez intézett az ügyben 1921-ben, kérve közbenjárását a szekularizációs indultum elnyeréséhez. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

⁵⁴ A magyar állam hadi kiadásait 53,092%-ban az 1914 és 1918 között kibocsátott hadikölcsönkötvényekből fedezte. Ezekből jegyezni, és ezáltal a nemzetet a háború megnyeréséhez hozzásegíteni, hazafias köteletségnek számítot a propaganda szerint. Ezenkívül jelentős kamatot is ígértek (5,5–6%). Nem terhelte kamatadó, bemutatóra szóltak, tehát könnyen lehetett jegyezni. Ha megnyerte volna az Osztrák–Magyar Monarchia a háborút, akkor jelentősen növelte volna az értékét a tőkéjének, aki ebbe fektetett. Egyházi entitások is gyakran fektettek ebbe, köztük a ferencesek is. Például Tamás Alajos levelezésében 1924-ben többször említésre kerül, illetve az átnézett kötetek egyikében találunk a rendházak által jegyzett kölcsönökről kimutatást, melyből kitetszik, hogy Pécs, Baja és Jászberény is jegyeztek hadikölcsönt. Vö. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. *A Hitelbanknál elhelyezett iratok és azok jövedelme* című dokumentum, valamint Tamás Alajos 1924. február 11-ei levele a jászberényi rendház guardiánjának, február 12-ei levele a bajai rendház guardiánjának és ugyanaznap levele a pécsi rendház guardiánjának. Lásd még Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*. Budapest, 1927, 418; Pogány Ágnes: *A magyarországi közkölcsönök története az első világháború kitérésétől a pénzügyi stabilizációig. Történelmi Szemle*, 2002. 1–2. sz. 65–97., különösen 65–67. és 71–76. Újabbán Mihók Sándor: *A hadikölcsön Magyarországon az első világháború idején. Honvédségi Szemle*, 2018. 4. sz. 127–139. (További szakirodalom: uo. 138–139.) Mihók Wekerle Sándor pénzügyminiszter (1917–1918) felhívásából idéz, amely szerint a hadikölcsön jegyzése honpolgári kötelesség.

⁵⁵ Botos János szerint az I. világháború alatt az áremelkedés mértéke 578,51 és 858% között mozgott. Vö. Botos János: *A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924. Múltunk*, 2015. 3. sz. 70–138, 94.

600–700 misét kellett mondani.⁵⁶ A helyzetet nem lehetett egyszerűen, további misestipendiumok vagy misealapítványok elfogadásával megoldani, ugyanis egyrészt a potenciális magyar adományozók a világháborút követően elszegényedtek, így kevesebbet tudtak e célra áldozni, másrészt a ferences misézők csökkenő száma mellett – mint a korábbiakban láthattuk, különféle okokból sokan kérték a szekularizációjukat – az elmondandó misék száma nőtt volna. Látszólagos ellentmondás, amely további magyarázatot igényel, hogy mindemellett a tanulmányozott forrásokból világosan kitetszik: a ferencesek a breviáriumokat, diszpenzációkat, útiköltséget az általános káptalanra stb. a miseintenciókból fedezték.⁵⁷

A ferences regula tiltotta a készpénz elfogadását és használatát az egyes szerzeteseknek, de az Apostoli Szentszék megbízottja (*syndicus apostolicus*), akinek a Szentszéktől felhatalmazása volt rá, elfogadhatta a jötevők adományait és a misestipendiumokat.⁵⁸ 1922-ben az egyes házfőnökök speciális pénzkezelési engedélyt kaptak a rendházak vagyónának kezelésére, tekintettel a nehéz körülményekre.⁵⁹

A forrásokból körvonalazódik, hogy a vizsgált időszakban a magyar ferencesek szükségleteit gyakran azokból az adományokból fedezték, amelyeket a felajánlók szándékára elmondott misékért kaptak. Különösen sok ilyen adomány érkezett külföldről. A felhatalmazott ezekből meg tudta venni a rend tagjai számára szükséges dolgokat, és finanszírozni tudta a kiadásokat. Míg az újabban elmondandó misékért befolyt összeget ilyen formában hasznosították, a korábbi kötelezettségek, hogy örökös miséket mondanak, megmaradtak, habár a mögöttük levő tőkék elértéktelenedtek. Így az elmondandó misék száma növekedett, tehát megnövekedtek a kötelezettségek is.

1920 júniusában Bernardinus Klumper azt írta, hogy a Szentszékhez kell fordulni a misereduksiók ügyében, és arra is utalt, hogy konventenként lebontva meg kell határozni az adományozók és a kötelezettségek jegyzékét az alapítványok által befolyó jövedelemmel együtt.⁶⁰ Nem sokkal később, 1921. február 22-én Tamás Alajos kérte a misék redukcióját Klumperen keresztül. A megkapott redukció szerint annyi misét kell végezni az összes alapító szándékára, ahányszor az összes

⁵⁶ Tamás Alajos 1921. február 22-ei és május 8-ai levele Bernardinus Klumpernek. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

⁵⁷ 1921. április 7-én Tamás Alajos például jelezte az általános definitornak, hogy megérkezett az összeg, amelyet miseintenciók végzése fejében a mariánus és kapisztránus rendtartománynak küldött az általános káptalanra történő utazás költségeinek fedezésére. Egy másik példa: Tamás Alajos 1922. november 1-jén miseintenciókat kért Buttykaytól a Direktóriumok költségének fedezésére. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

⁵⁸ Németh: i. m. 54–63., 123–134.

⁵⁹ Tamás Alajos 1922. április 22-én kelt, a kapisztránus rendtartományban élő ferencesekhez írt körlevele. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

⁶⁰ Bernardinus Klumper 1920. június 11-ei levele Tamás Alajosnak. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

tőkék évi kamataiban a 200 foglaltatik, vagyis 200 korona esett egy szentmisére.⁶¹ 1925-ben Unghváry Antal, a kapisztránus rendtartomány új tartományfőnöke⁶² többször is írt Aloysius Susának, nagyobb redukción kérve.⁶³ Végül olyan mértékét engedték meg a redukciónak, mint amelyet az ausztriai Szent Bernárd rendtartomány is kapott.⁶⁴

3.4. Novíciusok, a kánoni életkor elérése alóli felmentés

A háború más nehézségeket is hozott. Pécs, ahol a kapisztránus rendtartomány noviciátusa volt 1921 augusztusáig, a demarkációs vonal másik oldalára került. Ez a tény – a szövethiánnyal együtt⁶⁵ – két évre lehetetlenné tette, hogy oda küldjenek és ott fogadjanak novíciusokat.⁶⁶ Ebből érthető a másik igen gyakori kérése a tartományfőnököknek: ha nincsenek új novíciusok, többen a szekularizációjukat kérik (abban az értelemben, hogy világi papok lehessenek), hiány van ferences papokból, míg a misék száma nő, akkor fel kell szentelni azokat is, akik még nem érték el a kánonokban meghatározott életkort. Ez egy általános gyakorlattá vált: minden általános rendi prokurátornak foglalkoznia kellett vele.⁶⁷

⁶¹ Tamás Alajos 1922. április 22-ei levele ismeretlen címzettnek (a tartalma alapján vélhetően a jászberényi guardiánnak). MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

⁶² Unghváry Antal (1877–1944) több alkalommal volt a kapisztránus rendtartomány tartományfőnöke: 1912-től 1918-ig, 1925-től 1928-ig és 1932-től 1934-ig. Vö. † P. Unghváry Antal, O.F.M. *Magyar Barát. Ferences Közlöny*, 1944. 2. sz. 1–2.

⁶³ Susa 1925. augusztus 3-ai és 22-ei levelében foglalkozott a miseredukciók kérdésével. A források között Unghváry Antal három további kapcsolódó levelét (1925. augusztus 28., 1925. szeptember 19., 1926. augusztus 22.) is megtaláljuk. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

⁶⁴ Vö. Unghváry Antal 1925. szeptember 19-ei és 1926. augusztus 22-ei levele a rendi prokurátornak. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

⁶⁵ Ezt az indokot említette Tamás Alajos Benedetto Schmidt általános definitornak 1920. május 8-ai levelében. Lásd még Tamás Alajos 1920. július 6-án Bernardinus Klumpernek írt levelét. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. A szövethiány nem csak a ferencesek problémája volt, hanem általános jelenség. Például a magyar bencés kongregáció római ügyvivője, Serédi Jusztinián is utalt rá Francis Aidan Gasquet bencés bíborosnak írt levelében 1920-ban, a közbenjárását kérve. Az irat vázlat formájában, datálás nélkül maradt fenn. Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, BK 621/8.; Csíky: i. m. 40.

⁶⁶ Vö. MFK, kézirat: Vándor Gotfrid OFM: *A Kapisztrán Szent Jánosról nevezett ferences rendtartomány kispapnevelésének története /1900–1968/*. Budapest, 1980, 49. Ahogy Tamás Alajos Bernardinus Klumpernek 1920-ban két alkalommal is megjegyezte: a demarkációs vonal átlépése szigorúan tilos volt. Vö. 1920. július 6-ai és egy tartalma alapján feltehetően szintén júliusi levelével (datálás nélkül). MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

⁶⁷ Például 1920. június 11-én Bernardinus Klumper hét rescriptumot küldött Tamás Alajosnak, megjegyezve, hogy a nyolcadik esetben nem volt lehetséges a felmentés kieszközlése, mivel akinek kérték, az több mint 20 hónappal volt fiatalabb a kánonokban a felszenteléshez meghatározott kornál. Tamás Alajos diszpenzációt kérő levelei 1920. május 8-án és június 5-én keltek, köszönőlevele 1920. június 17-én. A nyolcadik felszentelendőnek 1920. júliusában (datálás nélkül) és

A novíciusok jelentették a rendtartomány jövőjét, így fontos volt megoldást találni a problémára a rend konstitúcióival összhangban, amelyek szerint nem lehetett több noviciátus egy rendtartományban súlyos ok nélkül, és ha igen, akkor is csak a Szentszék speciális engedélyével.⁶⁸ Tamás Alajos Bernardinus Klumperen keresztül kérte a Szentszéktől a noviciátus ideiglenes áthelyezését az egri konventbe és azt, hogy ha a szerb csapatok elhagyják Pécsét, a novíciusok ott folytathassák tanulmányaikat. Vélhetően a mariánus rendtartományból is ide szeretnék volna küldeni a növendékeket, mivel elvesztették a *domus studiorum*ukat.⁶⁹ 1920. június 24-én a mariánus rendtartomány tartományfőnöke, Buttykay Antal⁷⁰ köszönetet mondott Tamás Alajosnak a mariánus novíciusok érdekében kifejtett erőfeszítéséért, mivel a tagjai és novíciusai számában jelentősen megcsökkentett mariánus rendtartomány sorsa azon múlt, hogy tud-e novíciusokat fogadni.⁷¹

Az általános rendi prokurátor közbenjárásának köszönhetően a kapisztránus rendtartomány 1920. augusztus 12-én megkapta az engedélyt az Apostoli Szentszéktől, hogy Egerben legyen a rendtartomány második noviciátusa ideiglenesen három évig.⁷² 1922 júliusában azonban a kapisztránus rendtartomány káptalanja kijelentette, hogy a kert alkalmatlansága és más okok miatt az egri rendház nem alkalmas novíciusok nevelésére. Így Tamás Alajos 1922. július 24-én Callistus Zuccottitól azt kérte, járjon közben, hogy a noviciátust áthelyezzék Szécsénybe, egy harmadik rendházba, amely a rendi unióig noviciátusként szolgált.⁷³

1920. szeptember 10-én ismételtén kérte a felmentést. Hasonló esetekben 1922. július 24-én és szeptember 13-án írt Callistus Zuccottinak, majd 1924. október 29-én és 1925. február 14-én Aloysius Susának. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

⁶⁸ *Regula et Constitutiones...* 10–11. (Caput II, V. §. 44.).

⁶⁹ Tamás Alajos 1920. július 6-ai, ez után – valószínűleg júliusban, illetve augusztusban – írt, datálás nélküli levelei (a későbbi augusztus 24-ét megelőzően íródott, mivel azt említi, hogy aznap kerül majd sor Zadravecz püspökké szentelésére), valamint 1921. október 8-ai levele Bernardinus Klumpernek. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. A mariánus rendtartomány noviciátusa Nagyszombatban volt. Vö. MFK, *Tabula Provinciae S. Mariae Hungariae ordinis Fratrum Minorum, anno 1920*, 2. Ebben rövid utalást találunk arra (uo. 8.), hogy Andocson terveznek felállítani noviciátust: „*In hoc Conventu erigatur Novi[ci]atus.*”

⁷⁰ Mielőtt általános definitior lett volna, a mariánus rendtartomány tartományfőnöke volt 1915 és 1921 között. Vö. *Schematismus Provinciae Hungariae Sanctae Mariae Ordinis Fratrum Minorum S.P.N. Francisci. Anno 1926*. Budapest, 1926, 18.

⁷¹ Buttykay Antal 1920. június 24-ei levele Tamás Alajosnak. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

⁷² A rescriptumot Bernardinus Klumper az egri rendházba is elküldte, amint azt 1920. szeptember 15-én Tamás Alajosnak írt levelében megemlítette. Utalást találunk még a rescriptumra Tamás Alajos egyik dátum nélküli (a benne szereplő információk alapján 1921. november 19-e körül írt) levelében és egy 1922. július 24-ei, Callistus Zuccottinak írt levelében. Vö. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

⁷³ Tamás Alajos 1922. július 24-én kelt levele Callistus Zuccottinak. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai; Kőnig Kelemen OFM: *Hatszázéves ferences élet Szécsényben 1332–1932. A szécsényi ferencesek története a megye-, az ország- és az egyháztörté-*

Időközben 1921 augusztusában a szerb csapatok kivonultak Pécsről, de a klerikus noviciátust nem helyezték át Egerből Pécsre. Mindamellet a ferencesek a pécsi rendházat laikus novíciusok nevelésére szerették volna használni, így Tamás Alajos tartományfőnök szintén a rendi prokurátor közbenjárását kérte, hogy ideiglenesen, három évig Pécsen maradjon a laikus noviciátus.⁷⁴ A laikus novíciusok nevelése azért volt hangsúlyos, mivel a világháborút követően a laikus testvérek száma is megfogyatkozott a rendben, például a szakácsok hiányát különösen érezni lehetett. Kérése meghallgatásra talált, 1922. augusztus 31-én a Szerzetesi Kongregáció bíboros prefektusa engedélyezte, hogy Pécsen (is) maradjon a noviciátus három évig.⁷⁵ Az 1923. augusztusi Tabula öt laikus novíciust említett Pécsen és hármat Szécsényben, a kilenc klerikus novícius mellett.⁷⁶

Az általános rendi prokurátoroknak foglalkozniuk kellett néhány görögkatolikus rítusú szerzetesjelölttel is, akiknek – kivéve, ha feljebbvalójuk a Szentszék speciális engedélyével bírt és meg tudta adni az engedélyt, hogy latin rítusra térjenek – szükséges volt nem csak az ordináriusuk beleegyezése, hanem a Keleti Kongregáció engedélye is.⁷⁷

3.5. Bekapcsolódás a hollandiai gyermeknyaraltatásba

A háború további következményeit jelentették az árván, édesapa nélkül maradt és/vagy szegény, éhező gyermekek. A levelek, amelyeket tanulmányoztam, áttekintést adnak Clinge Fledderus, a budapesti holland főkonzul arra irányuló karitatív erőfeszítéseiről, hogy hollandiai nyaralás révén elősegítsék e gyermekek testi és lelki felépülését. Az őket vendégül látó holland családok ellátták őket étellel és ruhával.⁷⁸ A

nelem tükrében. Vác, 1931, 308. A szécsényi noviciátus történetéhez lásd uo. 352–359.; Vándor: i. m. 49.

⁷⁴ Tamás Alajos 1922. július 24-ei levele Callistus Zuccottinak. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

⁷⁵ MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. A dokumentum hátoldalára Bernardinus Klumper 1922. szeptember 5-én rávezette, hogy a kért kegyet a kongregáció rendelkezése nyomán engedélyezte.

⁷⁶ Majsai: i. m. 32.

⁷⁷ Lásd például Tamás Alajos 1920. szeptember 10-ei levelét Szakmáry Károly érdekében és Bernardinus Klumper 1920. szeptember 25-ei válaszát, vagy például Tamás Alajos 1925. augusztus 3-ai és 1926. január 11-ei levelét Iróczy Ferenc ügyében. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. A kánoni szabályozást lásd *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi*. Romae, 1918, 157. (Canone 542. 2.°)

⁷⁸ A résztvevő gyermekek kiválasztásában a szegénység és a német nyelvtudás fontos szempontok voltak. Az árvaság vagy félárvaság nem volt kritérium, azonban sokuk édesapja elhunyt a világháborúban. Vö. Hatszáz pesti gyerek megy Hollandiába. *Az Est*, 1920. 16. sz. 2.; Mezősi Kamilla: A hollandiai gyermeküdültetés az 1920-as években. *Honismeret*, 2001. 2. sz. 78–92. (Az akkori gyermekek visszaemlékezéseivel és további szakirodalommal a témában). Utalás arra, hogy sokan a nyaralási akcióban résztvevők közül árvák voltak: uo. 83., 90.

gyermek elindításáról az Országos Gyermekvédő Liga, hollandiai fogadásukról és elhelyezésükről protestáns részről a Centraal-Comité – melynek kezdeményezője és későbbi titkára egy holland orvos magyar felesége, Schelvenné-Balogh Irén volt –, katolikus részről pedig a Huisvestings-Comité gondoskodott. Az eredeti elképzelés az volt, hogy ezek a gyermekek pár hónapot töltenek Hollandiában, de néhányuk sokkal tovább maradt.⁷⁹ Tolmácsra és tanárra is szükségük volt. Schrotty Pál rendi atyára esett a választás, aki sok nyelvet beszélt, tábori lelkészi szolgálatot látott el a világháborúban, valamint az anatóliai kórházban a sérült katonák lelki gondozását végezte. A háború után a közéleti zavargások miatt nem tudott Magyarországra visszatérni, így először Bécsben, majd Bajorországban, végül Paderbornban tartózkodott. 1921-ben Hollandiában, pontosabban Hágában találjuk, ahol a gyermekek ügyeivel, fordítással és tanításukkal foglalkozott.⁸⁰

Amint azt ő maga fejtette ki egy újságcikkben, akkor kapcsolódott be az akcióba, amikor a Magyar Országos Gyermekvédő Liga által a protestáns Centraal-Comitének küldött gyermekek 65–75%-a protestáns, míg a fennmaradó 25–35%-a katolikus volt, és a Comitének nem sikerült olyan családokat találnia, amelyek fogadták volna a katolikus gyermekeket, mivel csak protestáns családokkal álltak kapcsolatban. Schrotty Pál emiatt Nagy Elek hágai diplomáciai ügyvivővel úgy döntött, hogy kieszközli a Huisvestings-Comité-nál a magyar katolikus gyermekeknek egy új osztály felállítását. Tárgyalt a bizottság két ügyvivő igazgatójával, és előadást is tartott a bizottság plenáris gyűlésén, amely kijelentette, hogy csak egy Budapesten létesítendő katolikus bizottsággal hajlandók együttműködni, így Csernoch János magyar hercegprímás elnökletével megalapították a Magyar–Holland Katolikus Gyermeksegély Bizottságot.

Az Országos Gyermekvédő Liga azonban magához vonta a katolikus gyermekek nyaraltatására szerveződött katolikus akciót is. Schrotty Pálnak sikerült megteremtenie a kapcsolatot a katolikus hollandiai és a magyar bizottság között, valamint biztosította a két bizottság együttműködését az Országos Gyermekvédő Ligával. Ennek következtében 1922 októberéig 6581 magyar katolikus gyermek kapta meg a lehetőséget hollandiai vakáción történő részvételre.⁸¹

Ezzel párhuzamosan a magyar külügyminiszter azt szerette volna, hogy Schrotty Pál a hágai magyar követségen is dolgozzon. Azt hangsúlyozta, hogy nem ártaná bele magát a politikába, hanem gazdasági és egyéb kisegítő jellegű ügyeket intézne. Tamás Alajos kérte Bernardinus Klumpert, eszközölje ki az engedélyt Schrotty

⁷⁹ Mezősi: i. m. 80.

⁸⁰ Vö. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. Tamás Alajos datálás nélküli, Bernardinus Klumpernek írt levelével (a jobb felső sarkában későbbi ceruzás rájegyzéssel ellátva, amely kérdőjellel 1920. október 5–7-re teszi a keletkezését); Borovi József: *Magyar katolikus lelképásztörök szolgálata Hollandiában 1920–2000*. Budapest, 2002, 26–29.

⁸¹ Schrotty Pál OFM: A hollandi gyermekakció. *Egyházi Lapok*, 1923. 3. sz. 29–30.; Borovi: *Magyar katolikus lelképásztörök...* 42–44.

számára, hogy ott maradjon és elfogadhassa a miniszter felkérését. Úgy vélte, hogy ez nem ütközne a státútumaikba, a hazának javára lenne, a rendnek is dízére válna.⁸² Schrotty megkapta a kért engedélyt a rendfőnöktől,⁸³ és így csak 1922 őszén tért vissza Magyarországra.⁸⁴

4. Tábori apostoli vikárius kinevezése a nemzeti hadsereghez

Egy másik jelentős esemény volt ebben az időszakban, hogy XV. Benedek pápa (1914–1922) 1920. március 23-án kinevezte Zadravec István címzetes püspökké és a magyar hadsereg tábori apostoli vikáriusává.⁸⁵ Ez a rendi prokurátor és a tartományfőnök levelezésében is feltűnt 1920-ban, ahol Zadravec lehetséges szekularizációját is megemlézték. Feltehetjük a kérdést: miért szeretett volna világi pap lenni? A válasz az, hogy nem szeretett volna, de a magyar hercegprímás szerette volna, ha az lenne. Hogy jobban megértsük ezt az igényt, át kell tekintenünk röviden a háború utáni helyzetet.

Amikor az 1920-as évek elején Horthy Miklós megkérte a magyar hercegprímást, hogy mozdítsa elő Zadravec István tábori apostoli helynöki kinevezését,⁸⁶ Magyarország a háború után gazdasági nehézségekkel küzdött. A kormány és a magyar katolikus egyház kapcsolatai barátiak voltak, különösen, hogy a kormány propagandáját a keresztény-nemzeti gondolatra építette. Így a katolikus egyház nem akarta az államot megterhelni a leendő tábori apostoli helynök fizetésével, hanem saját forrásait felhasználva maga szeretett volna megoldást találni a helyzetre.⁸⁷

⁸² Vö. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. Tamás Alajos datálás nélküli, Bernardinus Klumpernek írt levelével (jobb felső sarkában későbbi ceruzás rájegyzéssel ellátva, amely kérdőjellel 1920. október 5–7-re teszi a keletkezését).

⁸³ Az általános rendi prokurátor távollétében az általános rendfőnök válaszolt 1920. október 11-én. Az utóbbi megerősítette, nem ellenzi, hogy Schrotty Pál az egyik hollandiai rendházban tartózkodjon az ottani tartományfőnök engedélyével. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

⁸⁴ Borovi: *Magyar katolikus lelképásztorok...* 29.

⁸⁵ Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati (a továbbiakban: ASRS) [a Pápai Államtitkárság Történelmi Levéltára – Államközi Kapcsolatok Szekció], Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (a továbbiakban: AA.EE.SS.) [Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja], Austria-Ungheria, periodo III, pos. 1367. fasc. 547. f. 52r. A prímás küldte tovább 1920. augusztus 16-án a kinevezési bullát az újonnan kinevezett tábori apostoli vikáriusnak és címzetes püspöknek. Vö. Primási Levéltár (a továbbiakban: PL), Cat. D/c. 1923/1920. ad 667/1925.

⁸⁶ Horthy Miklós, a magyar nemzeti hadsereg fővezére 1920. január 7-én kérte Csernoch János prímáson keresztül a tábori apostoli helynökség felállítását és annak élére tábori apostoli helynök kinevezését. A legalkalmasabbnak e tisztség betöltésére Zadravec Istvánt tartotta. PL, Cat. D/c. 177/1920. ad Cat. D/c 667/1925.

Szmrecsányi Lajos egri érsek⁸⁸ a káptalanjával folytatott megbeszélést követően megígérte, hogy rendszeres jövedelmet biztosít a leendő tábori apostoli helynöknek mint káptalanja egyik tagjának, miután szekularizációját kérte, és így a probléma megoldódna.⁸⁹ Azonban a ferencesek nem bírhattak vagyonnal, és nem fogadhattak el javadalmakat azután sem, miután szekularizálták őket.⁹⁰ Így a magyar primás azt a kegyet kérte a pápától, hogy Zadravec István világi pap lehessen és a 642. kánon alóli felmentéssel az egri székesfőkáptalanban javadalmat bírasson.⁹¹ A primás kérését 1920. február 9-én nem közvetlenül küldte el, hanem megkérte Tamás Alajost, hogy juttassa el a rendfőnöknek, és kérje a közbenjárását.⁹² Egyrészt mivel ezt egy szorosabban rendi ügynek tarthatta, másrészt mivel így, tekintve, hogy a rendfőnök Rómában tartózkodott, sokkal gyorsabban remélte az ügyek elintézését: a szekularizációt, a püspöki kinevezést és a felmentést az egri rezidencia-kötelezettség alól, amelyekben a Római Kúria különböző szervei voltak illetékesek.⁹³

A tartományfőnök, Tamás Alajos Csernoch János hercegprimáshoz írt levelében kifejezte hozzájárulását Zadravec püspöki kinevezéséhez, és a primás levelét továbbította a rendfőnöknek.⁹⁴ A pápa azonban – bár kinevezte Zadraveczet tábori apostoli vikáriusnak és püspöknek –, nem engedélyezte a szekularizációt. Itt felfedezhetjük a rendi prokurátor szerepét, aki delegátus generális minőségben 1920. március 3-án írt Pietro Gasparri bíboros államtitkárnak, továbbítva a primás folyamodványát. Klumper levelének jellemző részlete: „*Alázatosan arra kérem Eminenciádat, a Rend részéről is, hogy méltóztasson az említett folyamodványt jóindulatú*

⁸⁷ Vö. Csernoch János 1920. január 12-én Horthy Miklósnak, a nemzeti hadsereg fővezérének, Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszternek és Friedrich István hadügyminiszternek küldött leveleivel. PL, Cat. D/c. 279/1920. ad 667/1925. A keresztény-nemzeti gondolatról lásd röviden Gergely Jenő: A keresztény kurzusról. *Távlatok*, 2000. 48. sz. 280–289.

⁸⁸ Szmrecsányi 1912 és 1943 között volt egri érsek. Vö. *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*. Vol. III. R–Zs. Szerk. Beck Mihály et al. Budapest, 2003, 1255.

⁸⁹ Lásd Szmrecsányi Lajos 1920. február 2-án Csernoch Jánosnak írt levelét: PL, Cat. D/c. 279/1920. ad 667/1925.

⁹⁰ MFK, kézirat: Az új Generalis Constitutiókról. A szekularizáltakról. (Folytatás.). *Rend-Tartományi Közlöny. A Kap. Sz. Jánosról Nevezett Ferencrendi Tartomány hivatalos közlönye*, 1915. 3. sz. 19.

⁹¹ Ez tartalmazza többek között, hogy a szekularizált szerzetesek nem bírhatalnak székesegyházi javadalommal. *Codex Iuris Canonici...* 186. (Can. 642.)

⁹² A primás fent említett levele megtalálható: ASRS AA.EE.SS. Austria–Ungheria, periodo III, pos. 1367. fasc. 547. ff. 45r–46r. Bernardinus Klumper 1920. március 3-ai kísérőlevele: uo. f. 44r.

⁹³ A szekularizációban a Szerzetesi Kongregáció, a püspöki kinevezések előkészítésében a Konzisztoriális Kongregáció, míg a rezidencia-kötelezettség alóli felmentésben a Zsinati Kongregáció volt illetékes. Vö. Bánk József: *Egyházi jog. Az egyházi alkotmányjog alapjai*. Budapest, 1958. 49–50., 52. Lásd még PL, Cat. D/c. 627/1920 ad 667/1925. Pietro Gasparri bíboros államtitkár 1920. március 12-ei levele Csernoch Jánosnak.

⁹⁴ PL, Cat. D/c. 279/1920. ad 667/1925. Tamás Alajos 1920. február 18-ai, Csernoch Jánosnak írt levelében utalt arra, hogy a primás levelét a rendfőnöknek továbbította.

megfontolás tárgyává tenni, egyben bátorkodom felhívni a figyelmét Eminenciádnak, hogy P. István kinevezése nem teszi szükségessé a rendből való kilépését és így nem tartom helyénvalónak, hogy megkapja a szekularizációra az engedélyt, ami az említett Eminenciás bíboros érsek kívánsága lenne.”⁹⁵ E javaslat nyomán tehát Zadravecz a rend tagja maradt mint címzetes püspök és tábori apostoli vikárius.⁹⁶ Megélhetését az egri káptalan éves juttatással oldotta meg, ami a későbbiekben számos problémát indukált, mivel a pénz elértéktelenedett – 1923–1924-ben hiperinfláció volt⁹⁷ – és az értéket (korábban) nem valorizálták. 1923-ra a tábori püspök így kénytelen volt állami fizetést elfogadni.⁹⁸

A tanulmányozott forrásokban egy érdekes, a kinevezést követően lezajlott levelezés is található a rendi prokurátor és Tamás Alajos tartományfőnök között. Ennek előzménye az volt, hogy az *Acta Apostolicae Sedis* 1920. évi 5. számában nem szerepelt Zadravecz neve mellett a ferences rendhez tartozásra utaló OFM rövidítés.⁹⁹ 1920. június 11-én Klumper ezért megkérdezte, hogy szekularizálták-e, Tamás Alajos június 17-ei válaszában pedig kijelentette, hogy nem, és valójában sem Zadravecz, sem maga a rend nem szeretne volna a szekularizációt. Csak a primás, mivel ily módon tudta volna biztosítani, hogy a ferences páter elfogadhassa a kanonoki stallumot és az azzal járó javadalmat, amelyből – azt remélte –, garantálhatja az ellátását. Így Tamás Alajos és Zadravecz István örömmel fogadták a Szentatya döntését. Magában a Szerzetesi Kongregációban is zavar támadt, hogy Zadravecz szeretne-e volna szekularizáltatni magát, amint az Bernardinus Klumper (akinek tisztázni kellett a helyzetet) 1920. szeptember 25-ei leveléből kitetszik. Az Apostoli Kancelláriánál informálódni kellett Zadravecz bulláinak sorsáról is, mivel az újonnan kinevezett tábori apostoli helynök és címzetes püspök hónapokig nem kapta kézhez azokat.¹⁰⁰ Végül a primásnak küldték meg őket 1920 júniusá-

⁹⁵ “Nel pregare umilmente Vostra Eminenza, anche da parte dell’Ordine, perché si degni di prendere in benigna considerazione la suddetta supplica, mi permetto peraltro di fare osservare alla stessa Eminenza Vostra che l’eventuale nomina del P. Stefano non rende necessaria la sua uscita dall’Ordine e che quindi non ritengo opportuno che gli venga concesso l’indulto di secolarizzazione, come sarebbe desiderio del sullodato Em[inentissim]o Sig[nor] Card[inale] Arcivescovo.” Vö. ASRS AA.EE.SS. Austria-Ungheria, periodo III, pos. 1367, fasc. 547. f. 44r. Bernardinus Klumper rendfőnöki megbízotti (*delegatus generalis*) minőségben írt, 1920. március 3-ai levele. Emellett találjuk Csernoch János XV. Benedek pápához írt levelét is: ff. 45r–46r. Lásd még Bernardinus Klumper 1920. március 2-ai és 12-ei levelét a kapisztránus tartományfőnöknek.

⁹⁶ PL, Cat. D/c, 627/1920. ad 667/1925. Pietro Gasparri bíboros államtitkár 1920. március 12-ei levele Cseroch János hercegprimásnak.

⁹⁷ Vö. Botos: i. m. 119–125.

⁹⁸ A témában írt tanulmányom: Tóth: i. m. 59–98.

⁹⁹ A rövidítés feloldása: Ordo Fratrum Minorum. Vö. *Acta Apostolicae Sedis*, 1920. 148.

¹⁰⁰ MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

ban, aki tovább küldte azokat Zadravecznek.¹⁰¹ Általában elmondható, hogy Zadravec kinevezése nem csak nagy megtiszteltetés volt a rend számára, hanem hasznos is: gyakran kérték ugyanis meg, hogy új ferences diakónusokat, illetve papokat szenteljen.¹⁰²

5. Ferencesek a lelkipásztorkodásban

A rend életében a lelkipásztorkodás fontos szerepet töltött be az első világháborút követően is. 1925-ben a kapisztránus rendtartomány 18 házából – ezek közé értve a rendházakat és rezidenciákat is – 13-hoz kapcsolódott plébánia,¹⁰³ és ahogy a kapisztránus, úgy a mariánus rendtartomány tagjai is bekapcsolódtak a lelkipásztorkodásba és a kegyhelyek vezetésébe.¹⁰⁴ Amint az kitészik a tartományfőnökök és a rendi prokurátorok levelezéséből, belső missziókat tartottak és hitoktatást is végeztek.¹⁰⁵ Az általuk fenntartott plébániák száma megnövekedett a vizsgált időszakban. Köztük találjuk például Szabadkát, Baját és Dunaföldvárt, amelyek – legálábbis a korszak elején – a kapisztránus rendtartományhoz tartoztak.¹⁰⁶

1924-ben Luigi Susa delegátus generálisként vázolta a plébániaalapítás helyes módját a rend közreműködésével. Először is az ordináriusnak ki kell jelentenie, hogy átengedi örökre vagy pedig ideiglenesen „*ad nutum Sanctae Sedis et ad normam juris*” („a Szentszék visszavonásáig és a jog szerint”)¹⁰⁷ a plébániát a rendnek,

¹⁰¹ PL, Cat. D/c. 1923/1920. ad 667/1925. Gaetano De Lai 1920. július 2-ai levele Csernoch János hercegprímásnak, amellyel küldte a pápai bullákat.

¹⁰² 1922. szeptember 21-én például a kapisztránus tartományfőnök arról értesítette az egri érseket, hogy Zadravec október 4-én szentel diakónussá négy, és szubdiakónussá egy ferences növendéket, majd október 15-én szándékozik a diakónusokat pappá szentelni. A tanulmányozott források között több, a tábori apostoli helynök által kiállított szentelési bizonyítványt is találunk: például 1924. december 30-án egy ferences növendéket diakónussá szentelt, másnap egy másikat pappá, 1925. február 30-án pedig egy ferencset pappá, egy másikat diakónussá. Lásd MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

¹⁰³ MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. A kapisztránus tartományfőnök 1925. február 14-ei levele a rendi prokurátornak.

¹⁰⁴ Lásd például Kovács Kalliszt OFM: *Ferences búcsújáró helyek hazánkban*. Sümeg, 2009.

¹⁰⁵ Például 1925. február 14-én a kapisztránus tartományfőnök korhiány alóli felmentést kért Kéri Xavér számára (20 hónap), mivel a rendtartomány 18 házából 13-hoz plébánia kapcsolódott, és mivel mind a hitoktatásban, mind a belső missziókban, mind pedig a lelkipásztorkodásban szükség lett volna egy további papra. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

¹⁰⁶ A következőkben a szabadkai és dunaföldvári plébániák alapítását vizsgálom meg részletesebben, mivel ezekhez szolgálnak adalékkal a rendi prokurátorok levelei. A szabadkai és a bajai plébániákat 1922-ben, a dunaföldvárit 1924-ben erigálták.

¹⁰⁷ Az ideiglenesség nem jelenti azt, hogy bármilyen különösebb ok nélkül visszavonhatja a rendelkezést a Szentszék, hanem azt, hogy ameddig a különleges méltánylást jelentő okok fennállnak. Az „*ad nutum Sanctae Sedis*” kifejezés értelméről bővebben lásd: Németh Lúcius OFM:

majd a rend tárgyal az ordináriussal, amely tárgyalás során megegyeznek a leendő plébánia fenntartásának módjában és az új plébános juttatásaiban. A megegyezés tervezetét az általános definitoroknak véleményezniük kell, majd ha ők elfogadták, akkor az egészet a Szentszék elé kell terjeszteni jóváhagyásra.¹⁰⁸ Ezt a képet kiegészíthetjük a szabadkai negyedik plébánia alapításának dokumentumaiból, amely plébánia vezetését 1922-ben bízták a ferencesekre. 1921. január 11-én Bernardinus Klumper megírta Tamás Alajosnak: a kalocsai érseknek kérte a fakultást a Zsinati Kongregációtól, hogy átengedhesse a ferences rendnek a Szabadkán felállítandó negyedik plébániát, de mielőtt a kért fakultást megadnák neki, a kongregáció tudni szeretné, hogy az érsek bírja-e a három szabadkai plébános és a saját káptalanja hozzájárulását,¹⁰⁹ továbbá mik lennének a rendnek történő átadásának feltételei. Csak ezek tisztázása után tud közbenjárni a rendi prokurátor a Szerzetesi Kongregációnál, hogy megadják a plébánia elfogadására az engedélyt.¹¹⁰ A kalocsai érsek által a tartományfőnököknek 1921. február 10-én megküldött és a rendi prokurátor által a Zsinati Kongregációnak kézbesített következő levél sem nyerte el a kongregáció tetszését, mivel két szabadkai plébános kompenzációs jogot szeretett volna magának. A dikasztérium egy olyan megegyezést szeretett volna az érsek és a tartományfőnök között, amelyben meghatározzák mindkét fél jogait és kötelességeit, és világosan körvonalazzák az új plébánia határait is. A rendi prokurátor, ahogy ő maga írta, különösen ezek után nem merte a kongregációnak elmondani, hogy az atyák már *de facto* átvették a plébánia vezetését.¹¹¹

A kért megegyezést elkészítették, és azt aláírta Várady Lipót Árpád és Tamás Alajos is 1921. április 5-én,¹¹² azonban az új plébánia határainak kijelölése elhúzódtott.¹¹³ Végül a Zsinati Kongregáció a kalocsai érseknek 1922. január 3-án küldött levelében megadta az engedélyt, és a Szerzetesi Kongregáció is kiállította az indul-

A szerzetesplébánia jogi helyzete. Budapest, 1948, /Értekezések a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának egyházi jogi szemiáriumból 3./, 31–32. A fent szereplő idézet forrása Aloysius Susának a következő lábjegyzetben említett levele.

¹⁰⁸ MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. Aloysius Susa 1924. augusztus 22-ei levele a kapisztránus tartományfőnököknek. A plébániaalapítás folyamatát a konstitúciók is szabályozták. Lásd *Regula et Consitutiones...* 120. (IV. §. 685. 686.).

¹⁰⁹ Azt, hogy kiknek a hozzájárulását kellett kikérni, a kánonjog írta elő. Vö. *Codex Iuris Canonici...* 418–419. (Can. 1428.)

¹¹⁰ MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. Bernardinus Klumper 1921. január 11-ei, Tamás Alajosnak írt levele.

¹¹¹ MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. Bernardinus Klumper 1921. március 15-ei levele Tamás Alajosnak.

¹¹² A Várady által latin nyelven írt, 1921. április 5-én kelt háromoldalas dokumentumot Tamás Alajos is aláírta. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

¹¹³ Vö. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. A kapisztránus tartományfőnök 1924. január 24-ei levele egy közelebről meg nem nevezett kánonoknak (a címzett neve nincs feltüntetve).

tumot 1922. január 7-én, hogy a rend elfogadhatja a plébániát. A kalocsai érsek ki is nevezte az első plébánost február 5-én.¹¹⁴ Nem sokkal később, 1923-ban ez a rendház és plébánia már nem tartozott többé a kapisztránus rendtartományhoz, de a ferences atyák folytatták pasztorációjukat.¹¹⁵

Dunaföldvár esetében 1924 márciusában hasonló eljárás kezdődött, mint Szabadkán. A tartományfőnök a pécsi püspöknek ekkor azt írta, hogy azt hallotta, miszerint szándékában áll egy második plébániát felállítani Dunaföldváron, amelyet a ferences rendnek szeretne átengedni.¹¹⁶ Aloysius Susa 1924. augusztus 22-én a kapisztránus tartományfőnöknek írt levelét követően¹¹⁷ 1924. szeptember 24-én megszerezték a Zsinati Kongregáció indultumát, és október 29-én a tartományfőnök a rendi prokurátoron keresztül siettetette az elintézését. November 5-én a Szerzetesi Kongregáció engedélye még mindig nem érkezett meg a tartományfőnökhöz, aki ezért levelet írt a pécsi egyházmegye általános helynökének, hogy a dolgot az egyházmegye prokurátorán keresztül mozdítsa elő Rómában (itt valószínűleg egy ágensről beszélt, aki az egyházmegye ügyeit Rómában intézte). Néhány nappal később, mivel nem kapta meg a kongregáció engedélyét és a definatorok jóváhagyását, november 8-án megismételte kérését a rendi prokurátornak, feltételezve, hogy korábbi levele elveszett a postán.¹¹⁸ Az ügy novemberben megoldódott, 1924. december elején ugyanis az újságokban már az új plébániai adminisztrátor és káplán kinevezéséről olvashatunk.¹¹⁹

A rendi prokurátorok azokban az esetekben is közbenjártak, amikor a ferences atyák a konventen kívüli életre kértek indultumot, vagy a meghosszabbítását kérték ennek az indultumnak. Például 1920 novemberében Tóth Pacifik megkapta az engedélyt, hogy Mikófalván rendházon kívül éljen és az ottani plébániát adminisztrálja. Mivel az egri érsek, akinek a joghatósága alatt a nevezett plébánia állt, paphiány miatt azt szeretne volna, ha tovább folytatja ott a lelkipásztorkodást, a tartományfőnök 1921-ben a rendi prokurátoron keresztül kérte engedélyének

¹¹⁴ MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. Rukavina József OFM plébános kinevezésének másolata.

¹¹⁵ Vö. az általános rendfőnök 1923. október 17-én kelt dekrétumával. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai; *Schematismus cleri archidioecesis Colocensis et Bacsensis ad annum Christi 1942*. Coloczae, [1942], 158.

¹¹⁶ MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. Zichy Gyula pécsi püspök 1924. március 4-ei, Tamás Alajosnak írt levele.

¹¹⁷ MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

¹¹⁸ Az összes fent említett dokumentum megtalálható: MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

¹¹⁹ Hírek. Új plébánia létesült Dunaföldváron. *Dunántúl*, 1924. 277. sz. 4.; Hírek. (Új plébánia Dunaföldváron). *Magyarság*, 1924. 260. sz. 7.

meghosszabbítását még egy évre.¹²⁰ Egy másik esetben Bacsics Metód 1920-ban három évre megkapta az engedélyt, hogy Szolnokon a rendházon kívül éljen, és részt vegyen a plébánián és a kórházban a betegek körüli lelkipásztori teendők ellátásában. Ez alkalommal is paphiány miatt kérte az indultum meghosszabbítását a váci püspök, és ez az óhaj a tartományfőnök egyetértésével találkozott, aki a rendi prokurátor közbenjárását kérte.¹²¹ Egy harmadik esetben egy 1917 óta szentszéki engedéllyel rendházon kívül élő szerzetes, Blahó Lajos szekularizációja érdekében volt szükség a rendi prokurátor közbenjárására.¹²²

Akik az előjárójuk és a Szentszék engedélye nélkül elhagyták a rendházat, azokat aposztataként tartották számon, és a rendfőnöknek fenntartott kiközösítésbe estek. Mikor visszatértek a rendbe, a konstitúciókban előírt módon vezekelniük kellett, és meg voltak fosztva az aktív és a passzív választójoguktól is. Amikor a tartományfőnök két visszatért ferencesnek kérte választójoguk visszaállítását, Susa megtagadta azt, arra utalva, hogy túl kevés idő telt el, így kevésbé vennék szívesen a rendtársak a választójog visszaállítását, továbbá legalább 10 év eltelte szükséges ahhoz, hogy biztosak legyenek a megtérés stabilitásában.¹²³ Egy másik esetben egy volt aposztata ferences rendtag misézési engedélyének éves megújítása érdekében járt közben a rendi prokurátor.¹²⁴

Konklúzió

Összességében elmondható, hogy az általános rendi prokurátorok levelezésain keresztül jól ráláthatunk mind széles tevékenységi körükre, mind a magyar ferences rendtartománynak a vesztes világháborút követően jelentkező speciális szükségleteire, kitapinthatók belőlük legégetőbb problémáik. Szembe kellett nézni a mariánus és kapisztránus rendtartományoknak az utódállamok közötti feldarabolódásá-

¹²⁰ Tamás Alajos Callistus Zuccottinak írt datálatlan levele (valószínűleg 1920 októberében vagy novemberében keletkezett, mivel az atya korábbi engedélye, hogy kolostoron kívül éljen, 1920. november 19-én kelt). MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

¹²¹ MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. Tamás Alajos 1921. szeptember 3-án Callistus Zuccottinak írt levele.

¹²² Az ordinárius, aki hajlandó volt egyházmegyéjébe fogadni, Paulus Jantausch, a nagyszombati apostoli adminisztratúra apostoli kormányzója volt. Tamás Alajos 1924. november 19-ei levelében azt kérte a rendi prokurátortól, hogy a választ a pozsonyi tartományfőnöknek küldje. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

¹²³ MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai. Aloysius Susa 1925. június 15-ei levele a kapisztránus tartományfőnöknek. A kánonjog és a rend konstitúciói szerint nem kaphatták volna vissza aktív és passzív választójogukat, azt örökre elvesztették volna. Vö. *Codex Iuris Canonici...* 653. (Can. 2385.); *Regula et Constitutiones...* 68. (Caput VII, IV. §. 383.).

¹²⁴ Lásd Tamás Alajos 1920. szeptember 10-ei levelét Bernardinus Klumpernek. Az általános rendi prokurátornak köszönhetően az atya a Szent Officiumtól megkapta a misézési engedélyt 1921. szeptember 22-én is. MFL, A kapisztránus ferences provincia tartományfőnökségének iratai.

val, a kormányzás nehézségeivel, a korábban tábori papi szolgálatot ellátó ferences papok közül a szekularizációt kérők relatíve magas számával, a misealapítványok elértéktelenedésével és a noviciátus demarkációs vonalon kívül kerülésével. Az előbbi 1923–1924-ben diszmembrációkkal oldották meg, a szekularizációs kérvényeket a tartományfőnök kérésének megfelelően intézték el, amennyiben egyetértett velük, a folyamodónak olyan püspököt kellett találnia, aki hajlandó volt őt egyházmegyéjébe fogadni, ezt követően kerülhetett sor a rendi prokurátor közbenjárására a Szerzetesi Kongregációnál. A szekularizációt kérők relatíve magas számához társult az elértéktelenedett misealapítványokhoz kapcsolódó aránytalanul sok mise mondásának kötelezettsége, melyet az általános rendi prokurátorokon keresztül a Szerzetesi Kongregációtól megszerzett redukciós rescriptummal mérsékeltek. A kapisztránus rendtartomány noviciátusa közbenjárásuknak köszönhetően két év szünet után Pécsről Egerbe, majd 1922-ben Szécsénybe került.

Az ügyek elintézésében kulcsszerepet játszottak az általános rendi prokurátorok, akik közvetítették a különféle folyamodványokat, ügyelve arra, nehogy elkallódjanak a kúriai bürokrácia útvesztőjében. Ha szükséges volt, személyesen sürgették meg elintézésüket az egyes dikasztériumoknál. Láthattuk például, hogy a Zsinati Kongregációval, a Szerzetesi Kongregációval és a Keleti Kongregációval is tartották a kapcsolatot. Ezenkívül a rendi vezetéssel, általános definitórokkal is konzultáltak – például a plébániák elfogadásához ez elengedhetetlen volt –, vagy például delegatus generalisként többször helyettesítették is a rendfőnököt, ha az nem tartózkodott Rómában.

A rendi prokurátorok egyes esetekben a tartományfőnök egy-egy, a közbenjárásukra vonatkozó kérése nyomán mérlegelték a rendtartományok munkaerő-szükségletét és a hívők csoportjainak lelki szükségletét is. Ha világi plébánia átvételére volt szükség, a római kúriában több helyen közbenjártak az érdekükben, előmozdítva a ferencesek lelkipásztori tevékenységét. Ha a hollandiai gyermeknyaraltatás keretében kikerült magyar gyermekek lelki szükségleteiről volt szó, megszerezték a maradásra való engedélyt Schrotty Pálnak. Amikor az a kitüntetés érte a rendet, hogy egyik tagját, Zdraveczt Istvánt püspökké készültek kinevezni, a szekularizációt – habár ez a püspökök rangjához méltó megélhetéshez segítette volna az egri kanonoki javadalom révén – mint felmerült opciót a rend és a rendi prokurátor elvetette. A prokurátorok tehát a rend érdekeit képviselték a Szentszék felé, és így a ferences rend ügyvivői szerepét töltötték be.

**FRANCISCAN PROCURATOR GENERALS
AND THE HUNGARIAN FRANCISCAN PROVINCES
AT THE TURN OF THE 1920S**

The study examines the activity of the procurator generals of the Minor Friars in favour of the Marian and Capistrano Provinces in the years following World War I. The author conducted basic research to reveal the relating sources in Budapest in the Hungarian Franciscan Archives and in Rome in the Archivio Storico Generale dell'Ordine dei Frati Minori. On the basis of the correspondence between the procurators and the provincials the paper presents the state of the Hungarian Franciscan provinces after the world war, the course of their dismemberment, then discusses their problems and activities that needed intervention at the dicasteries of the Holy See. The study reveals the background of the augmented number of Franciscans who requested indult of secularization, points out the peculiarities of the management of money and the financial state of the Order after the war. The author also touches upon Franciscan pastoral care, their participation in organizing the vacation of children to the Netherlands, and that a Franciscan became the military vicar of the national army.

AZ EGYHÁZI JOGHATÓSÁG VÁLTOZÁSA A DUNÁTÓL ÉSZAKRA FEKVŐ, ISMÉT CSEHSZLOVÁK ÁLLAMTERÜLETEN, 1945–1949

Vatikáni iratok alapján

Csíky Balázs (1978–2016) emlékére

A trianoni békekötés kihatotta az esztergomi érsekség területéből a Dunától északra fekvő területeket, a korábbi érseki székhely(ek)kel együtt. A török időkben ugyanis Esztergomot el kellett hagyni, a székhely Nagyszombat (Tyrnavia, szlovákul Trnava, németül Tyrnau) lett, de volt egy második székhely is, mert az esztergomi érsek palotát építtetett Pozsonyban, hogy jelen legyen az ország fővárosában, ahol a magyar államiság hivatalszervei épültek ki, többek között a rendi gyűlést is ott tartották. Majd amikor Rudnay Sándor hercegprímás visszatért Esztergomba,¹ Nagyszombatban helynökség maradt, ahonnan a mindenkori helynök nemcsak a Nagy-Dunától, hanem a Kis-Dunától északra fekvő területeket is kormányozta, így a Kisalföldet is.

Csehszlovákia kormányzata kezdettől azt az álláspontot képviselte, hogy az egyházkormányzati határoknak meg kell egyezniük az országhatárokkal, így nem egyezett bele abba, hogy például a breszlai érsekségnek a cseh országterületen fekvő részeit az akkor németországi Breslauból, a csehszlovák–magyar határ által ún. szelt egyházmegyéket pedig magyarországi székhelyről kormányozzák.² Az Apostoli Szentszék ezért a nagyszombati helynöki hivatalt 1922-ben közvetlenül Róma fennhatósága alatt apostoli kormányzósági rangra emelte, és a csehszlovák állammal 1927-ben megkötött és 1928 elején ratifikált „modus vivendi” értelmében határait 1937-ben kijelölte. A másfél évtizeden át tartó folyamatot lezáró döntés,³ az 1937. szeptember 2-én megjelent, „Ad ecclesiastici regiminis” kezdetű bulla⁴ egy esztendővel később aktualitását veszítette,⁵ mert 1938. november 2-án az

¹ A szlovák érzelmű Rudnay Sándor (1760–1831), 1815-től Erdély püspöke, 1819-től esztergomi érsek, Magyarország primása, aki a főkáptalannal együtt 1820-ban költözött vissza Esztergomba, 1822-ban kezdte építtetni az esztergomi bazilikát. Lásd *Rudnay Sándor és kora*. Szerk. Käfer István. 2. kiadás. Budapest – Esztergom, 2007.

² Somorjai Ádám OSB: *Helyzetkép a trianoni békeszerződés által szelt római és görögkatolikus egyházmegyékről*. Kézirat, megjelenés előtt.

³ Az Apostoli Szentszék és Csehszlovákia tényezőinek tárgyalásairól több mint tucatnyi teljes levéltári dobozt találunk a Vatikáni Államtitkárság Államközi Szekciója Történeti Levéltárában. Az anyag feldolgozásra vár.

első bécsi döntés nyomán Dél-Szlovákia többségében magyarok lakta részét Magyarország visszakapta.

A kérdésről Esztergomban a Prímási Levéltárban, a Vatikánban, valamint a központi kormányzati szervek iratait gondozó budapesti levéltár(ak)ban őrzött levéltári dokumentumok alapján Csíky Balázs alapos összefoglalást készített.⁶ A Vatikánban 2020. március 2. előtt 1939. február 10-ig lehetett kutatni, ezért közléseiben Csíky Balázs még nem kutathatta a vonatkozó, 1939. február utáni vatikáni iratokat.⁷ Az ő munkáját kívánja folytatni ez a közlés, amelyben az általa velem megosztott, a Prímási Levéltárban gyűjtött dokumentumokból indulok ki,⁸ és amelyeket kiegészítettem a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának levéltári anyagával.⁹

1. Mindszenty tiltakozása

1945. október 22-i dátummal, három héttel hivatalos érseki beiktatása után az esztergomi érsekségnek a Dunától északra fekvő területein illetékes általános helynöke, Hanzlik János¹⁰ szlovák érzelmű tornóci (Trnovec nad Váhom) plébános értesítette

⁴ Szövege megjelent az Apostoli Szentszék hivatalos közlönyében: *Acta Apostolicae Sedis*, 1937. 366–369.

⁵ Mint látni fogjuk, csehszlovák álláspont szerint átmenetileg veszítette csak hatályát.

⁶ Disszertációjának, amelyet 2010-ben védett meg, egyik fejezete. Lásd Csíky Balázs: *Szerédi Jusztinián hercegprímási tevékenysége*. Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE BTK, Budapest 2010, 432. Az általunk vizsgált részkérdéssel kapcsolatban uő: Az első bécsi döntés hatása az Esztergomi Főegyházmegyére, 1938–1945. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2012. 3–4. sz. 79–107. Doktori értekezése – utóbb megjelent, vonatkozó tanulmányait és vatikáni forrásait figyelembe véve – posztumusz jelent meg. Lásd Csíky Balázs: *Szerédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása*. Szerkesztette, lektorálta és sajtó alá rendezte Tóth Krisztina. Budapest, 2018, /*Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Collectanea Studiorum et Textuum Classis I*, vol. 3. – *Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes*/, 225–254.

⁷ XI. Piusz pápa utódját, XII. Piuszt 1939. március 2-án választották meg, és 1958. október 9-én halt meg. Ferenc pápa 2019-ben hirdette meg, hogy 2020. március 2-ától konzultálhatóak XII. Piusz pápaságának, értsd: az 1939–1958 közötti majdnem húsz esztendő dokumentumai. A kérdéshez lásd még *A Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok olasz nyelvű inventáriumának hungarika anyagai, 1939. február 10. – 1948. december 31.* Szerk. Somorjai Ádám OSB. Budapest, 2020, 108.

⁸ Ezeket tudtam figyelembe venni a következő írás készítésekor is: Somorjai Ádám OSB: A bencés birtokok nemzetközi jogi helyzete a Dunától északra fekvő területeken, 1919–1939. *Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára*. Szerk. Somorjai Ádám OSB – Zombori István. Budapest, 2016, 109–123.

⁹ Szükség lesz a prágai apostoli nunciátúra anyagának figyelembevételére is, amelyet a Vatikáni Apostoli (korábban: Titkos) Levéltár őriz.

¹⁰ Hanzlik János (1893–1959): pápai kamarás, a káptalani helynök általános helynöke, esperes, plébános.

főpásztorát, Mindszenty Józsefet arról, hogy Pavol Jantausch¹¹ c. prienei püspök, nagyszombati (Trnava) apostoli kormányzó visszakapta a joghatóságot a csehszlovák állam által visszavett területeken.¹² Ily módon az egykori esztergomi érseki helynök székhelyén, Nagyszombatban a trianoni békekötés után létrehozott apostoli kormányzóság, amely közvetlenül az Apostoli Szentszékhez tartozott, s amely területeinek nagy része az első bécsi döntés értelmében 1938 novemberében ismét Esztergomhoz került vissza, most elcsatoltatott az Esztergomi Főegyházmegyétől.

Mindszenty érsek, hercegprímás első felindulásában, másnapi dátummal közvetlenül XII. Piusz pápához fordult segítségért. Amint felpanaszolta: „*Mindezek kormányzásom kezdetén nagy nehézségek elé állítanak.*” Levelében azt írta, hogy a közlés szerint joghatósága e területeken „az Apostoli Szentszék Prágai Nunciátúrájának rendelkezése révén e hó 19-én éjjel megszűnik”. Pedig „*még szabályszerű értesítést sem kaptam az Apostoli Szentszék rendelkezéséről, és így még nem is ismerem azt, melyet pedig folyó év október 16-án kelt főpásztori körlevelében a nagyszombati apostoli kormányzó úr már ki is hirdetett.*”

Az illetékes főpásztort tehát mind a prágai (inter)nunciátúra, mind a nagyszombati apostoli kormányzó kész tények elé állította.

Mindszentynek e levélben kifejtett álláspontja az volt, hogy a korábbi „*rendelkezésekkel a terület igazgatásáról jól és teljeskörűen történt gondoskodás, és ez az intézkedési mód igen megfelelőnek tűnt addig, amíg megszületik a döntés a Magyarország és Cseh-Szlovákia közötti határról.*” Nem értette a sietséget, a békekötésig még várni kellett volna.¹³

A levél illetékességéből Mons. Domenico Tardinihoz¹⁴ került, beérkezésének dátuma 1945. november 28., miután a pápa elolvasta, hivatalába november 30-án jutott el. Kézírásos jegyzetében beosztottját, Corrado Bafilét¹⁵ hibáztatta azért, hogy a „bíboros ordinárius” nem kapott értesítést.

¹¹ Pavol Jantausch (1870–1947): 1893-tól r. k. pap, 1922. május 29-étől Trnava apostoli kormányzója, 1925. március 30-ától c. prienei püspök, fölszentelve 1925. június 14-én.

¹² Hanzlik János általános helynök 1945. október 22-án Trnovec nad Váhomban kelt 789/1945. sz. levele a Főegyházmegyei Hatósághoz Esztergomba. Prímási Levéltár (a továbbiakban: PL), 3310/1945. (1491/1946. alapszám), két melléklettel.

¹³ És ebben igaza volt, Magyarországgal a békekötést, amely a II. világháború utáni országhatárokat is megszabta, bő egy évvel később, 1947. február 10-én írták alá.

¹⁴ Domenico Tardini (1888–1961): r. kat. pap, vatikáni diplomata, 1937-től 1952-ig a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának (a Vatikáni Államtitkárság Első Szekciójának) titkára, 1958-tól bíboros államtitkára és prefektusa.

¹⁵ Corrado Bafile (1903–2005): 1926-ban a római Sapienza Egyetemen jogi doktorátust szerzett, ügyvédként működött. 1932-ben a papi hivatást választotta a L’Aquila-i egyházmegyében, 1936-ban szentelték pappá. Ezt követően a pápai diplomáciai szolgálatba lépett, elvégezte a Pápai Egyházi Akadémiát, majd 1939-től a Vatikáni Államtitkárságon működött. 1954-től pápai prelátus. XXIII. János pápa személyes asszisztense 1958-tól, 1960-tól (piszidiai) Antióchia c. érseke, németországi apostoli nuncius, 1975–1980 között a Szenttéavatási Kongregáció Pro-Prefektusa, 1976-tól bíborosprefektus. 1980-ban visszavonult.

Következzék Mindszenty tiltakozó levelének fordítása:

Mindszenty József levele XII. Piusz pápához

Esztergom, 1945. október 23.

[Címer hiányzik]

Nr. 3310/1945. [N. Prot. Segreteria di Stato, „AE” 7990/45.]¹⁶

Szentséges Atya!

Esztergomi Főegyházmegyémnek a békeszerződés által csehszlovák igazgatás alá került részén, amint a korábbi káptalani helynök úr,¹⁷ én is kineveztem ugyanazt az általános helynököt, s őt – a nekem is külön megadott apostoli tekintéllyel¹⁸ – én is felhatalmaztam az állandó jelleggel kinevezett apostoli kormányzó jogköreivel, aminthogy ilyen hatalommal a káptalani helynök úr is,¹⁹ hasonlóképp apostoli tekintéllyel, ellátta őt.

E rendelkezésekkel a terület igazgatásáról jól és teljeskörűen történt gondoskodás, és ez az intézkedési mód igen megfelelőnek tűnt addig, amíg megszületik a döntés a Magyarország és Cseh-Szlovákia közötti határról.

A szóban forgó terület általános helynöke, Hanzlik János most értesített arról, hogy a múlt hónap 16-án levelet kapott Jantausch Pál címzetes prieni püspök úrtól és nagyszombati apostoli kormányzótól, melynek értelmében az ő, tudniillik az én helynököm joghatósága az Apostoli Szentszék Prágai Nunciaturájának rendelkezése révén e hó 19-én éjjel megszűnik, és megkezdődik az említett nagyszombati apostoli kormányzó új, erre a területre is kiterjesztett joghatósága. Hanzlik János helynök úr pedig hozzám fordult a szükséges instrukcióért.

Én magam az Apostoli Szentszék ilyen rendelkezéséről mindeddig semmilyen értesítést nem kaptam, és ilyen hiányában a továbbiakat illetően bizonytalanságban vagyok. Erősen fájjalom, hogy nem kerestek meg már előzetesen azért, hogy

¹⁶ Az Államtitkárság (*Segreteria di Stato*, a továbbiakban rövidítve: SS) iktatta a beérkező iratokat és szignálta ki, jelen esetben illetékeségből a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációja számára, „AE” megjegyzéssel (*Affari Ecclesiastici [Straordinarii]*).

¹⁷ 1945-ben, Serédi bíboros hercegprímás halálát követően Drahos János esztergomi káptalani helynök Angelo Rotta nunciustól különleges szentszéki felhatalmazást kapott, és Hanzlik János szlovák érzelmű tornóci plébános személyében kinevezte a Csehszlovákiához visszakerült főegyházmegyei területek általános helynökét.

¹⁸ „*Auctoritate Apostolica*” – alább is. Értsd: pápai tekintéllyel, azaz mintegy pápai kinevezésként.

¹⁹ A széküresedés idején az esztergomi főkáptalan helynökéül a kanonokok Drahos Jánost, Serédi Jusztinián hercegprímás érseki helynökét választották meg, akit hivatalba lépését követően Mindszenty szintén érseki helynöknek nevezett ki.

jelentést tegyenek erről. Az ilyen alkalmakkor szükséges és lényeges dolgokat jelenttem és javaslatot tettem mindenre, ami az ügyet érinti. Most pedig a legnagyobb nehézségek szorongatnak ez ügyben, melyben még szabályszerű értesítést sem kaptam az Apostoli Szentszék rendelkezéséről, és így még nem is ismerem azt, pedig folyó év október 16-án kelt főpásztori körlevelében a nagyszombati apostoli kormányzó úr már ki is hirdette. Mindezek kormányzásom kezdetén nagy nehézségek elé állítanak. Ilyen körülmények között Szentséged lábai elé borulva és ott panaszkodva alázatosan könyörögni szándékozom atyai jóindulatáért és segítségéért. Amely kegyért nem szűnök meg imáimmal kérlelni a Mindenható Istent, hogy Szentségedet még sokáig megtartsa egészségben és épségben. Szentséged lábait csókolva

† *Mindszenty József* [sk.]
Magyarország hercegprímása,
esztergomi érsek

[Darvas Mátyás fordítása]²⁰

*Archivio della Sezione dei Rapporti con gli Stati – A Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatokkal foglalkozó Szekciójának Levéltára (ASRS), S. Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinarii – A Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációja (AA.EE.SS.), Cecoslovacchia, Pos. 145, P.O. Fasc. 196, eredeti: ff. 70rv. Latin nyelvű gépelt tisztázat, aláírással.*²¹

A döntés előzményei a Vatikánból nézve

A prágai apostoli (inter)nunciaturát 1945 őszén ideiglenes ügyvivő látta el. Csehország a müncheni egyezményt követő periódusban előbb a határ közeli szudétanémet területeket veszítette el, majd német protektorátussá vált. Így Saverio Ritter²² c. aeginai érsek, apostoli nuncius, nem lévén többé csehszlovák kormány, nem maradhatott Prágában. Szlovákia függetlenségének kikiáltása után Pozsonyba próbálta áttenni székhelyét.²³ A május hónapban megkötött fegyverszünetet

²⁰ Az iraton az alábbi feljegyzések olvashatóak: [Kék ceruzával] „1945. november 28.” [Fekete színű tollal, Tardini írása:] „30-11-45. A Szentatyától. Kedves Bafile, gondoltál-e arra, hogy tudass valamit a bíboros ordináriussal? Nem? Miért? És hogyhogy? Mit csinálsz? D[omenico] T[ardini].”

²¹ Két másolati példány: 71rv; 72rv. A másolatokat december 6-án adta át Tardininek.

²² Saverio Ritter (1884–1951): Como egyházmegyes pap, 1935-től volt prágai nuncius. Megszűnven Csehszlovákia, 1939-ben lemondott hivataláról, 1946-tól apostoli internuncius ugyancsak Csehszlovákiában, 1948-tól központi szolgálatban a Vatikáni Államtitkárságon.

²³ 1939. június 18-án ért a szlovák fővárosba, de nem kapott új akkreditációt, ezért egy héttel később, június 26-án el kellett hagynia új állomáshelyét. Utóda 1940 és 1945 októbere között Giuseppe Burzio ügyvivő volt.

követően²⁴ az új ügyvivő Mons. Raffaele Forni²⁵ volt, aki 1945. július 24-i dátummal kapta meg kinevezését, és szeptember elején érkezett a csehszlovák fővárosba.²⁶ Működésének első hónapjában már jelezte Tardininek, hogy a csehszlovák kormány az 1927-ben kötött és 1928 elején ratifikált „modus vivendi”-re²⁷ hivatkozva sürgeti, hogy rendezzék a nagyszombati apostoli kormányzóság korábbi területeinek, továbbá a Kassa és Rozsnyó egyházmegyék csehszlovákiai részeinek kormányzását, és élükre „cseh” főpásztorokat rendeljenek, már csak azért is, mert a nagyszombati apostoli kormányzóság (Esztergomi Főegyházmegye) területén magyar himnuszt énekeltek a hívek.²⁸ Az ügyet Tardini feldolgozásra és javaslatlételle a Csehszlovákiával foglalkozó referensnek (*minutante*), Bafilének szignálta ki,²⁹ akinek szeptember 27-i dátummal kelt hivatali belső följegyzése szerint döntöttek.³⁰ Forni távirati utasítást kapott, mely szerint felhatalmazzák arra, hogy közölje Pavol Jantausch nagyszombati apostoli kormányzóval, miszerint a vitás területet „*ad nutum Sanctae Sedis*” kormányozhatja; Rozsnyó és Kassa esetében pedig Forni tájékoztatója, hogy az illetékes megyéspüspökök csehszlovák területen tartózkodnak-e, milyen feltételek közepette, és lehetséges-e, hogy ugyanazon püspökök, ha szükséges, delegálják joghatóságukat méltó egyházi embereknek.³¹

²⁴ Németországgal a győztes szövetséges hatalmak a mai napig nem kötöttek formálisan békét.

²⁵ Raffaele Forni (1906–1990): Lugano (Svájc) egyházmegyes pap 1934-től, c. eginai érsek 1953-tól, apostoli internuncius Iránban, 1955-től nuncius Venezuelában, 1960-tól Uruguay-ban. 1965–1967 között a Vatikáni Államtitkárságon teljesített szolgálatot, 1967-től Szíriában volt pro-nuncius. 1969-ben visszavonult.

²⁶ Saverio Ritter internunciusi minőségben 1946. május 11-én tért vissza Prágába. Megromlott egészsége miatt gyógykezelésre kellett járnia, ezért ideiglenes ügyvivők helyettesítették, így 1948 februárjától novemberéig Mons. Gennaro Verolino, 1948. novembertől 1949. márciusig Mons. Giuseppe Sensi, 1949. márciustól júliusig ismét Verolino, 1949. július 12-től pedig Mons. Ottavio De Liva, akit a csehszlovák kormány, felmondva a Vatikánnal való diplomáciai kapcsolatokat, 1950. március 16-án utasított ki. Lásd Giuseppe De Marchi: *Le nunziature apostoliche dal 1800 al 1956*. Vatikánváros, 1957, /Sussidi eruditi 13., Reprint: 2006/, 84.

²⁷ A „modus vivendi” jelen esetben a konkordátum egyik, nem teljes változatát jelenti.

²⁸ Forni 1945. szeptember 25-én kelt, 10. sz. rejtjeles távirata. Archivio della Sezione dei Rapporti con gli Stati – A Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatokkal foglalkozó Szekciójának Levéltára (a továbbiakban: ASRS), S. Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinarii – A Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációja (a továbbiakban: AA.EE.SS.), Cecoslovacchia, Pos. 145 P.O. Fasc. 196, f. 57.

²⁹ A kiszignálás dátuma szeptember 27-e, utólag áthúzva, i. h.

³⁰ „Amministrazione dei territori nuovamente passati dalla Ungheria alla Cecoslovacchia”, Corrado Bafile hivatali följegyzése: ASRS, AA.EE.SS. Cecoslovacchia, Pos. 145 P.O. Fasc. 196, ff. 58rv. Vö. i. h. ff. 60rv. Tardini kézírásával a döntés: i. h. f. 61.

³¹ Ezenkívül a távirat kitért a Szudéta-vidékre, ahol eltérő volt a helyzet, mert nem az Apostoli Szentsek nevezett ki oda főpásztor(oka)t, hanem a cseh püspökök delegáltak német prelátusokat. Az ügyirat ikt. sz. 6091/45., a távirat száma 7, dátuma 1945. szeptember 28-a, hivatali példány: ASRS, AA.EE.SS. Cecoslovacchia, Pos. 145 Fasc. 196 P.O., f. 62.

Forni 1945. október 14-én 156/1945 sz. alatt értesítette a római döntésről Jantauscht, egyben megküldte az általa aláírt és előző napra datált dekrétumot. Eszerint „az Apostoli Szentszék által számára megadott speciális fakultás által felhatalmazva mindazok az egyházközségek, amelyek a legújabb háború előtt a Nagyszombati Apostoli Kormányzósághoz tartoztak, amennyiben a Csehszlovák Köztársaság területén vannak [...], a korábbi státuszba helyeztetnek vissza, apostoli kormányzásával Excellenciás és Főtisztelendő Pavol Jantausch, c. prienei püspököt, nagyszombati apostoli kormányzót bízva meg »ad nutum Sanctae Sedis«.”³² Jantausch ezt haladéktalanul, október 16-i dátummal már közzé is tette a nagyszombati ordinariátus körlevelében,³³ de rögtön egy dubiummal, azaz kétséggel fordult Fornihoz: vajon ugyanazon teljes jurisdikciót kapja-e vissza, amelyet korábban gyakorolt, tehát a megyéspüspöki joghatóságot, vagy csak „ad nutum S. Sedis” apostoli kormányzó jogokat.³⁴ Ezt a kérdést Forni október 23-i dátummal írt jelentésében továbbította Tardininek.³⁵ Ugyanaznap kelt Mindszentynek a pápához írt levele.

Mindszenty első római látogatása

Az ügyben egy hónapon át nem történt előrelépés. 1945. december 4-én azonban Bafile jónak látta, hogy mentegetőzzön, hiszen hivatali főnöke, Tardini szemére vetette, hogy nem értesítette a döntésről a bíboros ordináriust,³⁶ és megtudta, hogy

³² Saját fordításunkban. A dekrétum szövege latinul: „Vigore specialium facultatum a Sancta Sede Nobis nuperrime concessarum, omnes et singulas paroecias, quae ante novissimum bellum Administrationi Apostolicae Tirnaviensi pertinuerunt, utpote in territorio Reipublicae Cecoslovachiae sitas, quod, ipsomet bello composito, in pristinum statum restituitur [! egyeztetés – restituuntur?!], Excellentissimo ac Reverendissimo Domino Paulo Jantausch, Episcopo tit. Prienensi, Administratori Apostolico Tirnaviensi, in administrationem Apostolicam ad nutum Sanctae Sedis committimus.” Átgépel példány: ASRS, AA.EE.SS. Cecoslovacchia, 145, Pos. 196 Fasc. P.O. f. 66.

³³ Ordinariatus Tyrnaviensis Litterae Circulares, 1945. Nr. 9. PL 3310/1945 (alapszám 1491/1946). – A Prímási Levéltárban készült fénymásolatot Csíky Balázstól kaptam.

³⁴ „Reverenter nuntio me recepisse ea quae mittere es dignatus, nempe Decretum et comitivam epistolam Nro 156/1945 de die XIV Octobris 1945. Dubium tamen mihi emergit, utrum habeam eandem quam antea, quando iam totum territorium dirigebam, jurisdictionem, an aliquo modo coarctatam. Quia antea pro toto territorio pollebam omnibus juribus et facultatibus episcopi residentialis, rescripto S. Sedis mihi datis, nunc vero nominatus sum simpliciter administrator apostolicus ad nutum S. Sedis.” Jantausch Fornihoz, másodpéldány: ASRS, AA.EE.SS. Cecoslovacchia, Pos. 145 P.O. Fasc. 196, f. 65.

³⁵ Forni ügyvivő Mons. Tardinihoz, 1945. október 23., ikt. sz. SS „AE” 2112/45.: ASRS, AA.EE.SS. Cecoslovacchia, 145 P.O. Fasc. 196, f. 64.

³⁶ „Kedves Bafile, gondoltál-e arra, hogy tudass valamit a bíboros ordináriussal? Nem? Miért? És hogyhogy? Mit csinálsz?” Tardini írásával az aláírt eredeti példányon, lásd fentebb.

„Magyarország excellenciás Primása³⁷ Rómába érkezett” és bizonyosan szóba hozza, hogy nem is értesítették a Mons. Jantauschnak átadott területekről.³⁸ Bafile ezért saját védelmében, belső hivatali följegyzésben rögzítette, hogy amikor szeptember 28-án a prágai ügyvivőt felhatalmazták a dekretum kiadására, ő megkérdezte, értesítsék-e Magyarország Primását is, de nemleges választ kapott. (A kérdésre, hogy miért kapott nemleges választ, magyarázatul szolgálhat – bár maga Bafile nem hivatkozik rá –, hogy Mindszenty József esztergomi érseki kinevezését XII. Piusz pápa csak négy nappal később, 1945. október 2-án írta alá, amely napon az esztergomi érseki beiktatás is megtörtént egy korábbi, augusztus 16-ai pápai engedély alapján.) Mentegetőzését úgy folytatta, hogy el kellett volna készítenie a levél tervezetét, be kellett volna nyújtania aláírásra és odaadni Faggiani úrnak, a *spedició* felelősének, hogy az első andó alkalommal továbbítsa, még akkor is, ha ez az alkalom csak egy évvel később kínálkozott volna. „*Elkövettem a hibát – írta –, hogy alkalomra vártam, hogy elkészítem az értesítés tervezetét. Majd volt alkalom, de erről semmit sem tudtam.*”³⁹ Ezt követően Bafile összefoglalta az 1938-as esztendőben történt előzményeket: őminenciája, a Primás úr (Serédire utalt) 1938. október 10-én, még azt megelőzően, hogy a Csehszlovákiához tartozó területeket visszaadták volna Magyarországnak, sürgősséggel kérte, hogy automatikusan használhassa jurisdikcióját azokon a területeken, amelyeket egymás után visszaadnak.⁴⁰ Serédi távirati választ kapott: „*Az Apostoli Szentszék tanulmányozza a kérdés megoldásának gyakorlati módját. A megfelelő Ordináriusok törekedjenek arra, hogy ne hiányozzék a lelki ellátás a hívek számára a jelenlegi rendkívüli körülmények közepette.*”⁴¹ A budapesti nuncius, Mons. Rotta, 1938. november 3-án – tehát egy nappal a bécsi döntést követően –, miután két jelentést is küldött, azt táv-

³⁷ Az excellenciás primás megnevezés pontos, ha megfontoljuk, hogy Mindszenty még nem kapta meg bíborosi kinevezését, amellyel az eminenciás megnevezés jár.

³⁸ „*Essendo venuto a Roma l'Ecc.mo Primate di Ungheria, egli certamente parlerà della questione dei territori dati in amministrazione a Mons. Jantausch senza che egli sia stato informato.*” Bafile 1945. december 4-én kelt hivatali följegyzése: ASRS, AA.EE.SS. Cecoslovacchia, 145 P.O. Fasc. 196, f. 75r. – Mindszenty két nappal ezt megelőzően érkezett meg Rómába. Utazása részleteire: Németh László Imre: *Mindszenty megvalósult álma. A Santo Stefano Rotondo és a Szent István Ház.* Budapest, 2009, 29–37.

³⁹ A hivatal működésének ez a részlete megérdemli figyelmünket, ezért idézzük az eredeti olasz szöveget: „*Quando con Cifrato del 28 settembre Mons. Forni fu autorizzato a provvedere in merito, domandai se vi era modo di informare anche il Primate di Ungheria, e mi fu detto di no. Avrei dovuto egualmente preparare la comunicazione, sottoporla alla firma e darla al Comm. Faggiani per farla partire alla prima occasione, anche se questa fosse venuta dopo un anno. Commisi invece l'errore di attendere l'occasione per fare la comunicazione. Così è accaduto che l'occasione è capitata, ed io non ne ho saputo nulla.*” Az előbb idézett hivatali följegyzés: ASRS, AA.EE.SS. Cecoslovacchia, 145 P.O. Fasc. 196, f. 75r.

⁴⁰ „*Fare uso automaticamente della sua antica giurisdizione dei territori che man mano verranno restituiti.*” Idézet uo.

⁴¹ „*Santa Sede sta studiando modo pratico di risolvere questione. Intanto rispettivi Ordinari si intendano affinché non manchi assistenza spirituale fedeli attuali straordinarie circostanze.*” I. h.

iratozta, hogy „a bíboros prímás sürgeti a korábban Esztergomhoz tartozó területek jurisdikciójának engedélyezését, amelyeket szombattól [tehát november 5-én, két nappal később] vissza fognak foglalni”.⁴² November 4-én a távirati válaszban ez állt: „A Szentatya a Bíboros Prímást apostoli kormányzónak nevezi ki” a kérdéses területeken, és fenntartja magának a szabályos elrendezést.⁴³

Bafile bizonyára elővette a levéltárból az eredeti dokumentumokat, mert leírása pontos, egy kivétellel. Nem személyesen Rotta nuncius volt, aki Serédi első kéréseit fogadta és továbbította Rómába, hanem az ő nevében Kaldeway ügyvivő.⁴⁴ Bafile időzítése jó volt, hiszen hivatali főnöke, Tardini két nappal később, december 6-án fogadta Mindszentyt, aki átadta neki levelének példányait, s Tardini belső hivatali följegyzése szerint ebben amiatt sajnálkozott, hogy „1. úgy adták Jantauschnak az őáltala kormányzott terület egy részét, hogy nem is értesítették őt. (Ami miatt én csodálkozásomat fejeztem ki, [ó! Bafile]. A prímás hozzátette, hogy a levél eredetijét négy hete küldte meg. Én szemeimet az égnek emeltem, és sajnálkozásomat fejeztem ki... a közlekedés eddig nem működött. A prímás velem együtt sajnálkozik...); 2. Csehszlovákiában nagy publicitást kapott ez az esemény.” Tardini itt megjegyzi, hogy Forni efelől hallgatott, majd közölte Mindszentyvel, hogy ez a Szentatya intézkedése volt...⁴⁵ Tardini színjátéka után két nappal, december 8-án maga a pápa fogadta Mindszentyt.⁴⁶ Magyarország hercegprímása ezt követően

⁴² „Cardinale Primate urge concessione giurisdizione per territori già appartenenti Strigonia, che da sabato saranno ricuperati, finora amministrati da Amministratore Apostolico di Tirmava.” I. h.

⁴³ „Santo Padre costituisce Cardinale Primate Amministratore Apostolico territori di cui Cifrato V. E. Rma N. 21, riservandosi poi procedere regolare sistemazione dei medesimi.” I. h. – Megjegyezzük, hogy az Apostoli Szentsték 1939. július 19-én a „Dioecesium fines immature” bullával rendezte az első bécsi döntés után kialakult helyzetet, egyik intézkedésével egyesítette a területet az Esztergomi Főegyházmegyével. Ez a bulla azonban nem jelent meg a hivatalos közlönyben, az Acta Apostolicae Sedis-ben.

⁴⁴ „Kaldeway ügyvivő egyetértett Serédi kérésével, és úgy továbbította azt, hogy mellékelte a hercegprímás levelére adott válasz fogalmazványát is.” Vö. Csíky Balázs: *Szerédi Jusztinián hercegprímási tevékenysége...* 218. Lásd még uő: *Az első bécsi döntés hatása az Esztergomi Főegyházmegyére, 1938–1945...* 84.; lásd még uő: *Szerédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása...* 227. Csíky Balázs közli a Bafile által tanulmányozott dokumentumok jelzetét is, így pl. Mons. Kaldeway jelentését: ASRS, AA.EE.SS. Ungheria, Anno 1937–1939, pos. 80, fasc. 59, ff. 3rv–7r. Serédi hozzá intézett levele: i. h. 5r–6r. A többi dokumentum is ugyanebben az Ungheria 80. sz. positióban található.

⁴⁵ „6-XII-’45. Il Primate di Ungheria mi dà copie di una lettera nella quale deplore: 1. che sia stata data qui amm[inistrazio]ne a M. Jantausch una parte di territorio già da lui ammin[is]trato, senza prevenirlo. (Col che io lui mostrò... meravigliato... [ahi! Bafile]. Il Primate aggiunge che l’originale della lettera fu da lui inviato quattro settimane fa. Io subito dopo alzo gli occhi al cielo e deploro che pur troppo... le comunicazioni non hanno finora funzionato. Il Primate deplora con me...); 2. che in Cecoslovacchia sia stato dato molta pubblicità a questo fatto [Forni... tace!] Gli spiego il provvedimento è edotto dal S. P.” Tardini kézírása, lásd ASRS, AA.EE.SS. Cecoslovacchia, 145 P.O. Fasc. 196, ff. 76rv.

⁴⁶ Az utazás részleteit lásd Németh László Imre: *Mindszenty megvalósult álma...* c. idézett munkájában, 33. 77. jegyzet. A pápai audiencia lefolyását az emlékiratokból ismerjük. Mindszenty József: *Emlékirataim*, Ötödik kiadás. Budapest, 1989, 109.

két nappal, december 10-én, még Rómából, újabb levélben fordult XII. Piuszhoz, amely hat nappal később Tardini hivatalába került ügyintézésre.⁴⁷

Mindszenty József levele XII. Piusz pápához, amelyben visszakéri a joghatóságot a Dunától északra fekvő (csehszlovák) területeken
Róma, 1945. december 10.

4040/1945. [N. Prot. SS „AE” 564/46.]

Szentséges Atya!

Alulírott Magyarország Hercegprímása, Esztergomi Érsek, Szentséged lábai elé hajolva alázatosan kéri, hogy méltóztassék hatályon kívül helyezni a Prágai Nunciatúra levelét, amelyben felfüggeszti a Dunától északra fekvő, az 1938. évi bécsi döntést követően Magyarországhoz csatolt területen az esztergomi érsek jurisdikcióját, és azt a Nagyszombati Apostoli Kormányzóságnak adja át.

Indokaim a következők:

- 1) A Prágai Nunciatúra intézkedésére nem volt szükség,⁴⁸ hiszen ott volt és még ma is ott van általános helynököm, Hanzlik János plébános, aki beszéli a szláv kisebbség és a magyar többség nyelvét. Illetékes azon a területen.
- 2) Még nincs békekötés, csak fegyverszünet, amely nem végleges jellegű.
- 3) Az Apostoli Szentszék a Prágai Nunciatúra révén – gyermeki fájdalommal – a világ előtt kétes színben tűnik fel, mintha azt a területet már Csehszlovágnak ítélte volna. A pozsonyi „Cas” (október 25-i szám) ebben az értelemben triumfált.
- 4) Magyarországon nagy lesz a zavar, mégpedig az Egyház ellen, ha a diszmembráció⁴⁹ híre elterjed. Én sem fogom tudni megvédeni a Prágai Nunciatúrának ezt a hírét a közvélemény előtt.
- 5) Az Apostoli Szentszék gyakorlatának sem felel meg a Prágai Nunciatúrának ez a döntése. – Muraköz ezer éven át politikailag Magyarországhoz, ám egyházilag a Zágrábi Érsekséghez tartozott. 1918-ban Jugoszláviához csatolták. 1941-ben az ezeréves jogon ismét Magyarországhoz csatolták. Magyarország kérte az egyházi rendezést is. Az Apostoli Szentszék negatív választ adott, miszerint meg kell várni a békekötést, és ez a terület nagyjából szláv nyelvű.

⁴⁷ Mindszenty 1945. december 13-án érkezett vissza első római útjáról.

⁴⁸ A latinban „necessarium” áll, helyesen: „necessaria” lenne, mert a „solutio” nőnemű: „*Solutio Nuntiaturae Pragen. non fuit necessarium.*” A fogalmazványban „solutio” helyett „decretum” van, a javításkor nem figyeltek oda az egyeztetésre.

⁴⁹ Diszmembráció (lat.) = széttagolás.

Ebben az esetben a békekötés időpontja elfogadható volt. Viszont az én területemen több magyar él, mint horvát Muraközben. A kérdéses területen lakik: 1 cseh, 453 szlovák és mindenki más magyar (700 000 egy hatalmas tömegben.)⁵⁰

Szentséged szereti a szerencsétlen Magyarországot, és látta már az Esztergomi Székesegyház kapujából⁵¹ az erőszakos politika nyomorúságos következményeit, és bizonyára nagy fájdalom tölti el.

Ezért nagy bizalommal várom Szentséged döntését és a Nunciatúra dekrétumának hatályon kívül helyezését.

Egyébként szüntelen kérem imáimban a Mindenható Istent, hogy Szentségedet sokáig tartsa meg egészségben és épségben.

Szentséged lábait csókolva

legkisebb és legengedelmesebb fia
† *Mindszenty József* [sk.]
Magyarország Hercegprímása
Esztergomi Érsek

[Saját fordítás]⁵²

*ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, Pos. 145 P.O. Fasc. 196, ff. 93rv. Latin nyelvű gépelt tisztázat, aláírással.*⁵³

A Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának válasza

S. E. Mons. Domenico Tardini⁵⁴ aláírásával 1946. január 27-én kelt a válasz, amely „az idő sürgetésére” hivatkozva indokolja az intézkedést, ugyanakkor azzal nyugtatja az esztergomi főpásztort, hogy „az egyházmegyehatárok semmiképpen sem változnak. Ezért nem történt sem diszmembráció, sem aggregáció, amely a korábbi

⁵⁰ Ez az adat túlzott. Az első bécsi döntés (1938) által a Csehszlovák Köztársaságtól Magyarországnak visszaadott területből az Esztergomi Főegyházmegyéhez 5216 km² került 154 plébániával, 290 pappal és 452 320 katolikus hívővel.

⁵¹ Utalás arra, hogy 1938-ban, a 34. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus idején Pacelli bíboros, pápai legátus járt Esztergomban is. 1938. május 31-én elkísérte a Szent Jobbot Esztergomba.

⁵² Az iraton az alábbi, fekete tollal írt feljegyzés olvasható: „Látta a Szentatya 1945. december 16-án. Egy nagyon általános latin levelet kell írni arról, hogyan alakultak a dolgok. Visszatértünk 1938-ba... Az adminisztráció »ad nutum«. A megoldás átmeneti. A prágai rádió meghamisította jelentőségét. Az Apostoli Szentszéknek nem ez a szándéka...”

⁵³ A Primási Levéltárban Csíky Balázs által felkutatott latin nyelvű fogalmazvány jelzete: PL 4040/1945 (alapszám: 1491/1946).

⁵⁴ Tardini ekkor még nem püspök, nem érsek. Hivatalánál fogva azonban megillette a *Sua Eccellenza*, az excellenciás cím.

egyházmegyei határokat csökkentené vagy növelné.”⁵⁵ Következzék a latin levél magyar fordítása.

Domenico Tardini válaszelevele Mindszenty Józsefhez

Vatikánváros, 1946. január 27.

1491/1946. [N. Prot. SS „AE” 563/46.]

Excellenciás és Főtisztelendő Uram,

Ahogy történt,⁵⁶ 1945. december 10-ei kelettel nagyon fontos levelet írtál az Esztergomi Érsekség azon területének egyházi kormányzásával kapcsolatban, amely a jelenlegi háború eseményei és a fegyverszünet miatt most a Csehszlovák Köztársasághoz tartozik.

A dolgok szükségét megfontolva olyan intézkedés történt, hogy ennek a területnek apostoli kormányzása az Apostoli Szentszék rendelkezésére bocsáttassék, és ennek végzésével Excellenciás és Főtisztelendő Pavol Jantausch Úr, nagyszombati apostoli kormányzó bízassék meg.

Mindezek az idő sürgetése miatt történtek, és az egyházmegyehatárok semmiképpen sem változnak. Ezért nem történt sem diszmembráció, sem aggregáció, amely a korábbi egyházmegyei határokat csökkentené vagy növelné.

Nem az én feladatom, hogy erről az intézkedésről értesítsek Téged, csak az a szándékom, hogy amint leginkább történhet, az egyházi érdekek nagyobb védelmet kapjanak, és a jelenlegi keserőségek közepette biztosítsalak a Szentatya együttérzéséről, imádságáról és szerető jókívánságairól. Amit örömmel hozok tudomásodra, és kérlek, hogy közöld a lelkipásztori ellátással Rád bízott hívekkel.

Abban a szerencsében van részem, hogy Neked, valamint híveidnek (nyájadnak) az Apostoli Áldást közvetítsem, amelyet a Szentatya számotokra mennyei megvilágosodás és segítség iránti könyörgésével nyújt.

Dominicum Tardini [sk.]

[Saját fordításunk]

ASRS, AA.EE.SS, *Cecoslovacchia*, Pos. 145. P.O. Fasc. 196, f. 91. ff. 92rv. *Latin nyelvvű, kézzel írt fogalmazvány, bélyegzős aláírás.*⁵⁷

⁵⁵ Erről a levélről, a Prímási Levéltárban őrzött eredeti példány alapján ír Csíky Balázs: *Szerédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása...* 254.

⁵⁶ Az eredeti latinban: „Ut per erat...”.

⁵⁷ Az Esztergomi Prímási Levéltárban Csíky Balázs által felkutatott eredeti példány jelzete: PL 1491/1946.

„Az egyházmegyehatárok semmiképpen sem változnak” kitétel magyarázatra szorul. 1945 végén, 1946 elején ez azt jelentette, hogy a nagyszombati/trnavai apostoli kormányzóság területe az első bécsi döntés előttire nagyobbodik, ami az egykori esztergomi főegyházmegye Dunától északra lévő területeit jelenti. Mivel a nagyszombati apostoli kormányzóság közvetlenül az Apostoli Szentszékhez tartozott, ezek a területek már nem tartoznak Esztergomhoz. Kivételt az első bécsi döntés utáni időszak jelentett, amikor – pápai bulla erejével – visszatértek Esztergomhoz. 1945 után azonban nem született új pápai bulla, amely ezt az intézkedést hatályon kívül helyezte volna. Tehát Mindszenty József alappal kifogásolta a Prágai Nunciatúra intézkedését.

2. Újabb tiltakozó levél

Mindszenty tiltakozó levelei sorába illeszkedik a következő is, amelyben kérte, hogy halasztassék el az egyházmegyék szétszakítása, hogy a hívek lelki gondozását saját nyelvükön végezzék, továbbá biztosítsák iskoláikat és a papi utánpótlást illető jogait, végül pedig a különböző rítusok ügyeinek eldöntése során ne szenvedjenek kárt a latin rítus hívei és intézményei.

**Halasztassék el az egyházmegyék szétszakítása,
és a szomszéd államokban élő magyar hívek lelki gondozását saját nyelvükön
történjék**

Mindszenty József levele XII. Piusz pápához

Esztergom, 1946. április 11.

1950/1946. [N. Prot. SS „AE” 7452/46.]

Szentséges Atya!

Oly sok és akkora kegyekben és jótéteményekben részesülve már Szentségedtől, félve, ám ugyanakkor bizakodva is, további könyörgésekkel szándékozom Szentséged, közös jó atyánk elé járulni nemcsak saját, hanem Magyarország minden előljárójának nevében is.

Igen jól ismert Szentséged számára, hogy minden erőnket összeszedve, mekkora belső nehézségek közepette tudunk csak eleget tenni és megfelelni szent kötelességeinknek. Ezeken felül még súlyosabb félelmek szorongatnak a külföldről bekövetkező események, tudniillik a már közelgő tárgyalásokon ránk kiszabandó béke és a békemegállapodást követő különböző – köztük egyházi – rendelkezések miatt. A legteljesebben bízunk Szentséged atyai jóakaratában. Hű magyar népünk a legteljesebb bizakodással táplálja magában azt a meggyőződését, hogy még ha mindenki más elhagyna is, Szentséges Atyja nem fog. Ezért sürgetnek minket, püspököket,

hogy legyünk tolmácsai Szentséged színe előtt bizalmuknak, egyszersmind könyörgésüknek, melyekkel Magyarország katolikusai a szent város felé tekintenek.

Konkrétan azért könyörgünk mindnyájan térden állva, alázatosan, hogy tudniillik a definitív egyházi rendelkezések, elsősorban az egyházmegyék szétszakítása,⁵⁸ amennyire lehet, halasztassék el, továbbá, hogy a Magyarországgal szomszédos államokkal esetleg megkötendő megállapodásokban őrizték meg az egyes államokban jelentős számban élő és ott maradó magyar híveket és intézményeiket, különösen saját nyelvükön való lelki gondozásuk jogát, biztosítsák iskoláikat és a papi utánpótlást illető jogait, végül, hogy a különböző rítusok ügyeinek eldöntése során ne szenvedjenek kárt a latin rítus hívei és intézményei.

Egyébként Szentséged szent lábát csókolva vallom magamat legalázatosabb és legjámborabb szolgájának és leglegendesebb, legkisebb fiának

† *Mindszenty József bíboros*
Magyarország hercegeprímása,
esztergomi érsek

[Darvas Mátyás fordítása]⁵⁹

ASRS, AA.EE.SS, *Ungheria*, 129, ff. 74rv. *Latin nyelvű gépelt tisztázat, aláírással.*

Erre a levelére nem érkezett válasz, amire utal az a körülmény is, hogy ceruzával ráírták: „Ad Acta”.

3. Mindszenty újabb erőfeszítései

1947. április 24-én XII. Piusznak címzett levelében Mindszenty arról a szóbeszéd-ről ír, hogy az Esztergomi Főegyházmegye dél-szlovákiai részéből önálló egyházmegyét alakítanak ki. Tudatja, hogy az ottani lakosok magyar anyanyelvűek, közülük sokakat áttelepítettek Magyarországra, illetve a cseh nyelvű területekre. Kéri a Szentatya jóindulatát. A levelet Péterffy Gedeon,⁶⁰ a Pápai Magyar Intézet igazga-

⁵⁸ Egyházmegyék: Esztergom, Rozsnyó, Kassa, Szatmár egyházmegyéket szelte a trianoni határ Csehszlovákia és a trianoni Magyarország között. A csehszlovák kormány azt kérte az Apostoli Szentséktől, hogy az egyházmegye-határokat úgy vonják meg, hogy azok megfeleljenek az új államhatároknak. Mindszenty ezt úgy fogalmazza meg, hogy az egyházmegyéket szétszakítják.

⁵⁹ Az iratra ceruzával ráírták: „Ad acta”.

⁶⁰ Péterffy Gedeon (1912–1993): r. kat. pap 1936; 1947 januárjától a római Pápai Magyar Intézet igazgatója, 1951-ben kivándorolt az Egyesült Államokba, az amerikai állampolgárságot Elmer G. Peterson néven vette föl, 1980-ig South Bendben (Indiana állam) a Szent István templomban a magyar hívek lelkesze volt.

tója vitte be a hivatalba, átadta Mons. Gennaro Verolinónak,⁶¹ aki azt továbbította az Első Szekciónak.⁶²

**Az Esztergomi Főegyházmegye dél-szlovákiai része
ne legyen önálló egyházmegye**

Mindszenty József levele XII. Piusz pápához

Esztergom, 1947. április 24.

2640/1947. [N. Prot. SS „AE” 4048/47.]

Szentséges Atya!

Olyan híresztelések terjednek, hogy a Csehszlovák Köztársaság minden követ megmozgat, hogy Szlovákia területén újból egyházmegyéket szervezzenek, vagy legalább annak déli részén, a joghatóságilag az Esztergomi Főegyházmegyéhez tartozó és időlegesen a nagyszombati apostoli kormányzó joghatóságára bízott területen jöjjön létre mielőbb új egyházmegye.

Noha jól tudom és meggyőződésemmel, hogy az Apostoli Szentszék a dolgot minden oldalról és a maga teljességében át fogja gondolni, mégis gyermeki bizalommal és mély alázattal bátorkodom és sietek Szentséged magas figyelmét a következőkre irányítani.

A szóban forgó területen, néhány helyet leszámítva, magyar ajkú hívek laknak – szám szerint kb. 700 000 – éspedig egy tömbben. E magyar nemzetiségű lakosokat a mai csehszlovák kormányzat részben a Magyarországon élő szlovákokkal megcserélni igyekszik, részint e Köztársaság tisztán csehek lakta tájaira deportálja és telepíti át kényszerrel az elűzött németek helyére, hogy ott beolvadjanak. E terület már hosszabb ideje rettentő módon fel lett dűlva és elárad a kegyetlenség. Ez az idő teljességgel alkalmatlan az egyházi élet megszervezésére. Ha pedig ez ügyben valami történne, nálunk Magyarországon, illetve a deportált és deportálandó magyarok között is elkerülhetetlenül felmerülne a gondolat, sőt vád, hogy az Apostoli Szentszék a magyarok kárára jár el és támogatja a csehszlovák kormányzat brutális eljárását.

Ezek alapján a kérdést bátorkodom újra és újra Szentséged atyai jóindulatába ajánlani.

Egyébként Szentséged szent lábát csókolva vallom magamat legalázatosabb és legjámborabb szolgájának és legengedelmesebb, legkisebb fiának:

⁶¹ Verolino, Gennaro (1906–2005): r. kat. pap 1928, szentszéki diplomata, 1942–1945 között a budapesti nunciatura titkára (*uditore*), c. püspök 1951, nuncius, 1963–1986 között a Rítuskongregáció titkára.

⁶² Megjegyzés külön lapon: ASRS, AA.EE.SS. Cecoslovacchia, 200, f. 713.

† Mindszenty József bíboros
Magyarország hercegprímása,
esztergomi érsek

[Darvas Mátyás fordítása]⁶³

ASRS, AA.EE.SS, *Cecoslovacchia*, 200, ff. 714rv. *Latin nyelvű gépelt tisztázat, aláírással.*⁶⁴

1947. június 30-án kelt a Tardini által aláírt válasz, amely szerint semmiféle hivatalos kérelem az újonnan felállítandó egyházmegye ügyében nem érkezett az Apostoli Szentszékhez, ezért azzal nem is foglalkozik.⁶⁵ De ha érkezne ilyen kérelem, azt alaposan megvizsgálnák. Végezetül biztosítja az esztergomi főpásztort afelől, hogy ha ez a kérdés az Apostoli Szentszékhez kerülne, nem mulasztaná el azt részrehajlás nélkül mérlegelni, ahogy az ilyen fontos kérdésekben korábban is körültekintően járt el, és amelyhez a hivatkozott területeket érintő komplex és hosszú éveken át tartó tárgyalások során mindig tartotta magát.⁶⁶

4. Mindszenty újabb levele

1947. június 9-én kelt levelében Mindszenty a pápához fordult, hogy kapjon részesedést a csehszlovákiai birtokok jövedelméből. Indoklásában leírja, hogy a magyarországi részen lévő birtokokat az állam az agrárreform keretében elvette, így azok jövedelméből nem részesedik. Költségei viszont vannak, intézményei, így a szeminárium fenntartása őt terheli.

⁶³ Az iratra rávezetve: „Látta a Szentatya május 24-én”.

⁶⁴ A Prímási Levéltárban Csíky Balázs által felkutatott fogalmazvány jelzete: PL 2640/1947.

⁶⁵ Idáig Bafile 1947. június 17-én kelt első olasz nyelvű gépelt tervezete, amelyet Tardini újjáíratott. Jelzete: ASRS, AA.EE.SS, *Cecoslovacchia*, Pos. 200, f. 711.

⁶⁶ Az 1947. június 26-án kelt teljesen új tervezet szövegéből: „*Pro certo habeas, si huiusmodi quaestio ad Apostolicam Sedem proferatur, hanc examinaturam eandem esse ponderato iudicio et integra aequitate, quibus ea suos regit actus et quibus in tractandis arduis et diuturnis negotiis ad illa territoria spectantibus uti semper consuevit.*” Domenico Tardini 1947. június 30-án kelt, SS „AE” 4048/47 ikt. sz. latin nyelvű válaszlevele Mindszenty Józsefhez. Jelzete: ASRS, AA.EE.SS, *Cecoslovacchia*, Pos. 200, f. 708 (latin hivatali példány), ff. 709rv (latin tervezet), f. 710 (olasz tervezet). – A Prímási Levéltár jelzete: PL 2640/1947. (4783/1947. alapszám, eredeti, aláírt. Csíky Balázs gyűjtése). – Ugyanazon dátummal, SS „AE” 4049/47 ikt. sz. alatt Tardini írt Ritter internunciusnak Prágába, mellékelve Mindszenty levelének másolatát: ASRS, AA.EE.SS, *Cecoslovacchia*, Pos. 200, f. 712.

**Miután magyarországi birtokait államosították, részasedést kér
a csehszlovákiai birtokok jövedelméből
Mindszenty József levele XII. Piusz pápához
Esztergom, 1947. június 9.**

3774/1947. [N. Prot. SS „AE” 4821/47.]

Szentséges Atya!

Az 1945 eleji fegyverszüneti megállapodás tüstént visszaállította az előző háború után Trianonban megszabott határokat, melyeket a békeszerződés is így rögzített. Az Esztergomi Főegyházmegeye jelentősebb része így ismét csehszlovák fennhatóság alá került; kormányzását Szentséged később a nagyszombati apostoli kormányzóra méltóztatott bízni.

Ugyancsak 1945. március 15-én kihirdették az agrárreform rendeleteit: a birtokok közül senki sem tarthatott meg 100 holdnál többet. Ezen, később a törvényhozás által is szentesített és megerősített rendelet alapján rögtön kisajátítottak és felosztottak minden birtokot, így az egyháziakat is. Ez történt itt, Magyarországon. Jelentősebb prímási, illetve érseki és káptalani, továbbá az esztergomi szemináriumot illető birtokok csehszlovák területen maradtak meg, és ezek most is jogos tulajdonosok birtokában vannak. Ezek kezeléséből a csehszlovák kormány a jogos javadalmásokat és haszonélvezőket rögtön és teljesen kizárta, és igazgatásukról egyházi határain belül a szlovák püspökök egyetértésével külön gondoskodott és gondoskodik.

Így most az esztergomi érsek, aki egyben Magyarország prímása is, káptalanja és a Szeminárium magyar területen fekvő birtokaitól megfosztva áll, és a Csehszlovákiában levő körülbelül 50 000 hold jövedelmeiből semmit nem kap meg. Nemcsak méltányosnak, de teljességgel jogosnak tűnik és az is, hogy e birtokok jövedelmeiből részesüljenek a törvényes esztergomi javadalmások, illetve a nélkülszlovák haszonélvezők.

Múlt év november 5-én ez ügyben megkerestem a nagyszombati apostoli kormányzó urat, ám mindeddig – ó fájdalom – még csak választ sem kaptam. Nem marad hát más lehetőségem, mint Szentséged színe előtt könyörögni saját nevemben és a Káptalanéban ezen alázatos kérésekkel: méltóztasson kegyesen úgy rendelkezni, hogy e súlyos dologban minél előbb érvényesüljön a jogos igazság. Mindentől megfosztva még az elháríthatatlan szükségokről sem vagyok képes gondoskodni; mégis, nem saját magamért, hanem elsősorban céljaimért és egyházi intézményeimért bátorkodom és kényszerülök könnyítést kérni címzetes javaimból.⁶⁷

⁶⁷ *E bonis titularibus.* Jelentheti: a címzetes javaimból, de a szövegösszefüggésből, miszerint könnyítést kér bizonyos terhek alól, az következhet, hogy a címzetes javakkal járó terhek alól.

Egyébként Szentséged szent lábát csókolva vallom magamat legalázatosabb és legjamborabb szolgájának és legengedelmesebb, legkisebb fiának:

† *Mindszenty József bíboros*
Magyarország hercegprímása,
esztergomi érsek

[Darvas Mátyás fordítása]⁶⁸

ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, 148b, ff. 141rv, f. 142. Latin nyelvű gépelt tisztázat másolata.

1947. július 30-i dátummal készült el Bafile az olasz nyelvű választervezettel, amelyen Tardini áthúzott minden részletezést, így a következőket: értesítéssel lesznek az illetékes (értsd: a nagyszombati apostoli kormányzó) felé; egyrészt a (csehszlovák) kormány nehézségeket támaszt a jövedelemnek az országból való kikerülése ellenében, másrészt mindmáig nem sikerült visszaszerezni a kérdéses javakat azon személy kezelésébe, akit azzal az Apostoli Szentszék megbízott (értsd: a nagyszombati apostoli kormányzót), mert a (csehszlovák) kormány által kinevezett bizottság kezeli azokat, és még mindig ki vannak téve annak a veszélynek, hogy mint magyar vagyont elkobozzák, ezenkívül az is lehetséges, hogy az új agrárreformot előíró törvény hatálya alá kerülnek. A tervezet záró része szerint az Apostoli Szentszék a rendelkezésére álló eszközöket fel fogja használni, hogy ezek a javak visszakerüljenek, és megmentse a rájuk leselkedő veszélyektől, de a jelenlegi kényes helyzetben a tárgyalások eredménye rendkívül bizonytalan. – Idáig a tervezet kihúzott része. Tardini aláírásával ment az általános hangvételű válasz, amely nem tért ki ezekre a fontos, a körülményeket megvilágító részletekre. A latin fordítás dátuma: augusztus 4.⁶⁹

5. Mindszenty újabb tájékoztatása

Három nappal később Mindszenty – mint Drahos János helynök írja: saját kezűleg – a csehszlovákiai paphiány miatt és a magyar papság kiutasítása, valamint a magyar falvakból való szándékos elhelyezése, a magyar falvakba magyarul nem tudó szlovák papok helyezése ellen esedező levelet írt XII. Piusz pápához. Tekintettel arra, hogy 1947. június 13-án elindult kanadai útjára, a levél aláírására

⁶⁸ A lap alján kézírással a Hivatal ceruzával írt megjegyzése: „Jelenleg arról van szó, hogy megmentjük ezeket a kisajátítástól.” [Értsd: államosítástól].

⁶⁹ Az olasz tervezet jelzete: ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, 148b, f. 144. A latin nyelvű fordítás hivatali példánya: i. h. ff. 143rv.

a helynökét kérte föl. – Bár ez kifejezetten nem tartozik az egyházi joghatóság kérdéséhez, a levél hangvételéből arra következtethetünk, hogy az esztergomi érsek még mindig illetékesnek tartotta magát abban, hogy interveniáljon a csehszlovákiai magyar lelképásztori ellátás ügyében, ezért a levelet teljes terjedelmében, magyar fordításban közöljük.

A magyar anyanyelvű papok és hívek helyzete Csehszlovákiában
Mindszenty József levele XII. Piusz pápához

Esztergom, 1947. június 12.

3854/1947. [N. Prot. SS „AE” 4672/47.]

Szentséges Atya!

Mély tisztelettel kérem Szentségedet, hogy ne vonakodjék közbenjárni a csehszlovák kormánynál a magyar papok elűzése ellen, és a szlovák püspöki karnál sem, hogy őket magyar híveknél helyezték el.

I. A pasztoráció sérülése és végzetes kára nélkül egyetlen magyar papot sem lehet csehszlovák területről elvinni.

Nem titok, hogy Csehszlovákia már évtizedek óta paphiánnyal küzd. A szlovák püspöki kar 1946. augusztus 8-án kelt körlevele nagy fájdalommal panaszkodik, kijelentve, hogy a paphiány a Szlovák Egyház sajtó sebe. Szintén az ő, 1946. november 14-ei körlevelük ismeri be, hogy a paphiány több egyházmegyében már nyomasztó méreteket öltött, és a püspökök igazán nyugtalanok emiatt. A Prágai Érsekség területén 650 aktív pap van, miközben 1350-re lenne szükség. 700 hiányzik tehát. Az Olomuci Érsekségben 820 pap van 1206 helyett, tehát hiányzik 400. Hasonló a helyzet cseh és morva területeken. Ám a legnagyobb paphiány a Litomerici Egyházmegye határait sújtja. „Ennek következményei igen súlyosak.” A körlevél szerint a paphiány oka a hivatások hiánya. Az Olomuci Főegyházmegyének a századfordulón 242 papnövendéke volt, most csak 116 van. A hivatások hiánya érthető az erkölcsi hanyatlásból és a gyakorlati naturalizmusból, továbbá a válások és az isteni törvénnyel ellentétesen nevelt nemzedékek okán.

Az Elba-vidékre deportált magyarok írják, hogy ott nem szokás az Úr napjának megszentelése, helyette vadászattal és korcsolyázással [*Schlittschuhlaufen*]⁷⁰ szórakoznak. Ebben a helyzetben egyáltalán nem a papok fogyatkozása a gond, sokkal inkább a meglévők megtartása és megőrzése. Tehát ha a csehszlovák kormányzat 1945-ben – a körülbelül 200, ott élő magyar papból – több mint 100 magyar papot elűzött, öt deportálandó visszatartása elengedhetetlen. Ezek maradása egyrészt nem növeli a már meglévő paphiányt, másrészt ott vannak a magyar ajkú hívek, akiket csakis ezek a papok tudnának pasztorálni nyelvük és egyéb okok miatt, nehogy e hitet

⁷⁰ Az eredeti latinban zárójelben a magyarázó német szó.

megvalló népesség a fent említett sírba szálljon.⁷¹ A 652 000 magyarból körülbelül 500 000 katolikus. Közülük 30 - 40 000-et elűztek, a többieket pedig az Elba vidékére deportálták vagy még otthonukban élnek.

Ha karácsonyi rádióüzenetében már Beneš elnök is az erkölcsök javulását tartotta kívánatosnak, nem lehetetlen, hogy Szentséged jószágos közbenjárására alábbhagyna a magyar papok további elkergetése.

II. A szlovák püspökök ráadásul – talán nem állami irányelvek nélkül, vagy azoktól függetlenül – a csak magyarul tudó papokat magyar híveiktől tiszta szlovák falvakba helyezik át, helyüket pedig teljesen szlovák papokkal töltik be; a püspökök egészen mostanáig eltúrték, hogy a nacionalizmustól terhelt és az Egyház szellemétől teljesen idegen pozsonyi (bratislavai) egyetemre ne vegyenek fel magyar klerikusokat. Hogy ezek így vannak, azt a következetlenségek is tanúsítják: mivel ez egyrészt a fent panasztól paphiányt növeli, vagy – a magyar papok ilyen helyezésével – azt mutatja, hogy a katolikusok, ha magyarok, nem egyenértékűek az egyéb hívőkkel, hiszen nincs joguk anyanyelvi pasztorációra; a papoknak, ha magyarok, nincs joguk lelkipásztori tevékenységre honfitársaik között. A hívek nyelvén nem tudó pap az Egyház kárára van mind a szlovákoknál, mind a magyaroknál.

Az Apostoli Szentszék napról napra nagyobb gondot fordít Kínában és más missziós területeken az őslakos, helyi népből származó klerikusokra. Szlovákia püspöki kara, úgy tűnik, teljesen más útra lép.

Mély tisztelettel és alázatos lélekkel kérem Szentségedet, hogy szíveskedjék atyai tekintélyével befolyást gyakorolni a szlovák püspöki karra, hogy arra indítsa őket: a magyar papokat magyar hívekhez helyezték, és az Elba-vidékre, az oda deportáltak lelki gondozására küldjenek kihelyezett papokat, akik őket látogatják.

A cseh és morva püspököket figyelmeztetni kell, hogy az ott látogató papoknak az egyházi joghatóságon kívül adjanak meg minden szükséges segítséget, különösen az állami tisztviselők támasztotta nehézségek leküzdéséhez.

Ha a magyar papok révén megőrizhetik a deportált magyar hívek virágzó és az átélt szenvedésektől még rendíthetetlenbé vált lelki életét, e szerencsétlenek sorsa talán lelki kovásza lehet a cseh-morva népességnek, melynek vallástalanságát maguk a cseh püspökök panaszolják. Ha pedig a nép jámborabb lesz ott, mérséklődik majd a paphiány is.

A pozsonyi (bratislavai) magyar híveket nem gondozzák anyanyelvükön, még egy magyar nyelvű kalendáriumuk vagy katekizmusuk sincs.

Mindezeket annál nagyobb bizalommal bátorkodom Szentséged atyai jóakarátába ajánlani, mert Szentséged 1946. december 27-én így írt a csehszlovák püspököknek adott válaszában: „Különös gondjaitokat igényli pedig két, egymással összefüggő iker-kérdés, tudniillik a szent szolgálatban állók alacsony száma és a kiterjedt területeken megcsappant lelkigondozás: nagy fontosságú dolog ez, amellyel a vallás

⁷¹ Értsd: nyelvét, magyar kultúráját elveszítse.

tisztasága a lehető leghozzáértőbb összefügg... Az emberiséget szem előtt tartva törekedjék azokra, amiket a hivatalotokból fakadó lelkiismeret sürget...”
Alázatos könyörgésem megújításával Szentséged lábait csókolva maradok...

*

Az eminenciás főpásztor úr külön megbízásából, aki e levelet saját kezűleg írta meg, ám mivel sietve Amerikába indult – amire szinte az utolsó pillanatban került sor – aláírni már nem tudta, és rám bízta, hogy az ő nevében aláírjam és elküldjem: e megbízásnak engedelmességgel bátorkodom e sorokkal teljesíteni azt.
Egyébként Szentséged szent lábait csókolva maradok

Szentséged
legalázatosabb és leghívebb,
legengedelmesebb és legkisebb fia
Drahos János
általános helynök
különleges megbízott⁷²

[Darvas Mátyás fordítása] ⁷³

ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, 200, ff. 706rv-707rv. Latin nyelvű gépelt tisztázat, Drahos János aláírásával.

Mons. Bafile az olasz nyelvű választervezetel 1947. július 24-én lett kész, ebben biztosítja a levélíró, hogy levele beérkezett, röviden összegzi tartalmát, majd megnyugtatóan a levélíró, hogy Őszentsége rendelkezésére az Államtitkárság nagy érdeklődéssel tanulmányozta a levélben foglaltakat, és felhívta az illetékesek [értsd: a csehszlovákiai püspökök] figyelmét a kényes kérdésre, valamint ajánlotta nekik, hogy gondoskodjanak azon említett katolikusok saját anyanyelvükön történő lelki

⁷² „Specialiter delegatus” – értsd: erre az aláírásra felhatalmazott.

⁷³ A Hivatal gépelt megjegyzése (külön lapon, jelzete: ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, 200, ff. 705): „Péterfy [!] Főtisztelendő hozta. Eminenciás Minzenty [!] nevében sürgeti, hogy az Apostoli Szentszék járjon közbe a Csehszlovák Püspöki Karnál, hogy ne üldözzék el a Csehszlovákiában élő magyar papokat Magyarországra és felsorolja az érveket. 1947. június 28.” [Ez lényegét illetően helyes megállapítás, de a levél ennél jóval több elemet tartalmaz. – Péterffy Gedeon, a Pápai Magyar Intézet igazgatója hozta a hivatalba.] Újabb hivatali feljegyzés: „Látta a Szentatya 1947. július 1.”

ellátásáról.⁷⁴ A levél latin fordítását Tardini aláírásával 1947. július 30-i dátummal küldték meg.⁷⁵

6. A lemondási kísérlet

Mindszenty hiába küldte segélykiáltásait a Vatikánba és a szövetséges hatalmak vezetői felé,⁷⁶ érdemben nem érkezett segítség, így sajátos fegyverhez fordult: 1947. augusztus 27-én XII. Piusz pápához írt levelében bejelentette lemondását „örhelyéről”.⁷⁷ Tardini 1947. november 5-én kelt aláírásával érkezett a válasz, amely helytállásra buzdította.⁷⁸

Exkurzus. A nagyszombati apostoli kormányzóság területi gyarapodása. Változás a győri egyházmegye területében

Dolgozatunk – címadása szerint – elsősorban a Dunától északra fekvő, korábban az Esztergomi Főegyházmegyéhez tartozó csehszlovákiai területek egyházkormányzati változásait tárgyalja. Szorosan véve nem tartozik ide a Dunától délre fekvő három plébánia esete, amelyek Győr Egyházmegyéhez tartoztak. Tekintettel arra, hogy ezzel kapcsolatban a vatikáni források figyelembevételével még nem született feldolgozás, röviden kitérünk erre a kérdésre is.

A párizsi békekötés értelmében 1947. február 10-ét követően a trianoni békekötéshez képest további három falut a pozsonyi hídfőhöz csatoltak: Dunacsún,

⁷⁴ Az olasz nyelvű választervezet ikt. száma: SS „AE” 4672/47, jelzete: ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, 200, f. 704. Ugyanezen dátummal, SS „AE” 4671/47 alatt ment az átírat Mons. Ritternek, a prágai internunciusnak: ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, 200, f. 702.

⁷⁵ A hivatali példány jelzete: ASRS, AA.EE.SS. Cecoslovacchia 200, ff. 703rv.

⁷⁶ Az 1946. január 27. – 1948. október 22. közötti időszak vonatkozó levelezéséhez az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára iratanyaga alapján lásd Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor: *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez*. Budapest, 2008, 258–259., 150. jegyzet.

⁷⁷ „...Ez okból, hacsak nem jön közbe az utolsó pillanatban valami kedvező dolog, helyemről és tiszttségemből távoznom kell.” („*Quam ob causam, nisi in ultimo momento favorabile quid intervenireit, mihi e loco et munere meo recedendum est.*” – Darvas Mátyás fordítása.) Mindszenty József 1947. augusztus 27-én kelt, iktatószám nélküli latin nyelvű levele XII. Piusz pápához, részlet. N. Prot. SS „AE” 6112/47, jelzete: ASRS, AA.EE.SS. Cecoslovacchia, 200, ff. 672r–676r. A kérdés részletes elemzésére lásd Balogh Margit: *Mindszenty József 1892–1975*, I. kötet. Budapest, 2015. (Az „Egy elhamarkodott lemondás” c. alfejezet, 614 skk., különösen 621sk., amely idézi Drahos János 1947. augusztus 22-én rögzített részletes okfejtését.)

⁷⁸ Tardini 1945. november 5-én kelt latin nyelvű válaszelevele Mindszentyhez. N. Prot. SS „AE” 6112/47, jelzete: ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, 200, ff. 681–683. Latin fogalmazvány: i. h. ff. 684–686. Olasz nyelvű fogalmazvány: i. h. ff. 688–691. Eredetileg hosszabb fogalmazvány: i. h. ff. 692–700. Tardini levelének magyar fordítását közli Somorjai – Zinner: *Majd' halálra ítélve...* 388–390. Elemzéséhez lásd Balogh Margit: i. m. I. kötet, 622.

Horvátújfalú és Oroszvár Csehszlovákiához került. A szentszéki csehszlovák követség 1947-ben is,⁷⁹ 1949. november 16-án is⁸⁰ jegyzékben fordult a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjához, hogy ezeket csatolják el a győri egyházmegyétől és csehszlovák főpásztor kormányzata alá rendeljék. Ennek a kérésnek az Apostoli Szentszék csak 1949 májusában tett eleget, amikor Mons. Verolino, a prágai internunciatúra ügyintézője sürgette a három plébánia helyzetének rendezését.⁸¹ Papp Kálmán győri püspök 1949. június 8-án XII. Piusz pápához címzett levelében válszolt és tudomásul vette a változást.⁸² Az 1949. november 16-i csehszlovák követség szóbeli jegyzéke azért született meg, mert a Vatikán, miután a pápa döntését, miszerint a három plébánia kormányzását *ad nutum S. Sedis* Mons. Lazik nagyszombati apostoli kormányzóra bízta, közölték ugyan a prágai internunciatúrával, a győri püspökkel és a Konzisztoriális Kongregációval,⁸³ de nem közölték a csehszlovák követséggel. Mons. Bafile, akire az ügy tartozott, megjegyezte: nem tűnt alkalmasnak, hogy szívességet tegyenek a csehszlovák kormánynak, amely kevéssel azelőtt kérte Mons. Verolino visszahívását.⁸⁴ Ez azt jelenti más szavakkal, hogy a nagyszombati apostoli kormányzóság területe 1949 májusában Dunacsún, Horvátújfalú és Oroszvár plébániáival gyarapodott.

Epilógus

A nagyszombati apostoli kormányzóságot VI. Pál pápa 1977. december 30-án *Qui divino consilio* kezdetű bullájával emelte érsekségi rangra.⁸⁵ Kérdés, hogy a Vatikán miért várt olyan sokáig. Feltételezhető, hogy azért (is), mert figyelemmel

⁷⁹ Dátum nélkül. Bafile november 21-én kelt följegyzése szerint dátuma 1947. október 29. Lásd ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, Pos. 246, fol. 8. A dátumot megismétli az 1949. november 16-i jegyzék is, melynek jelzete: ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, Pos. 246, fol. 10. Beérkezett 1947. november 5-én. A csehszlovák követség ikt. száma: 801/47. SS „AE” ikt. száma: 6911/47. Jelzete: ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, Pos. 246, fol. 20.

⁸⁰ Hivatkozással az előző jegyzékre. A csehszlovák követség ikt. száma: 595/49. SS „AE” ikt. száma hiányzik. Jelzete: ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, Pos. 246, fol. 10.

⁸¹ Verolino, hivatkozással az 1946. október 15-én kelt 5007. sz. jelentésére (ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, Pos. 246, fol. 23), 1949. április 29-én küldte meg 331 sz. sürgető táviratát, SS „AE” ikt. sz. 2713/49, jelzete: ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, Pos. 246, fol. 17.

⁸² Papp Kálmán győri megyéspüspök 1949. június 8-án kelt 1474/1949. ikt. sz. latin nyelvű levele XII Piusz pápához, eredeti, SS „AE” ikt. sz. 3198/49, jelzete: ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, Pos. 246, fol. 11. A szentszéki döntést közlő és Tardini által aláírt levél dátuma 1949. május 26., ikt. sz. SS „AE” 3077/49.

⁸³ Ezek hivatali példányait lásd ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, Pos. 246, fol. 17.

⁸⁴ Bafile november 21-én kelt följegyzése, lásd ASRS, AA.EE.SS, Cecoslovacchia, Pos. 246, foll. 12, 13, 14.

⁸⁵ Ezzel Nagyszombat lett Szlovákia első metropoliai-érseki tartományi központja. A bulla hivatalos szövege megjelent: *Acta Apostolicae Sedis*, 1978. 215–216.

volt a korábbi főpásztor, Mindszenty József érzékenységre és ezzel kapcsolatos további hat levelére, amelyeket a budapesti amerikai nagykövetségről küldött,⁸⁶ valamint a Bécsből küldött további két levelére,⁸⁷ melyekben mind azt kérte, hogy ne változtassanak. Miután Mindszenty 1975-ben elhalálozott, személye immár nem jelenthetett akadályt a nagyszombati székhely érsekség rangjára emelésének.⁸⁸

Összegzés

Mindszenty két héttel az 1945. október 7-én történt esztergomi érseki beiktatását követően csehszlovákiai helynökétől értesült arról, hogy az Apostoli Szentszék a prágai internunciatúra leiratával – amelyet Tardini felhatalmazásával tett – elcsatolta az ősi esztergomi területeket és azokat ismét Nagyszombatot kormányzása alá helyezte. Haladéktalanul tiltakozott a Vatikánban, és tiltakozását személyesen is, Rómában kelt levelében is megismételte. Ezért viszonylag bő iratanyagot találtunk erről a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának iratanyagában. 1946. január 27-én kapott erre választ Tardini aláírásával, aki biztosította őt, hogy nem történt intézkedés az egyházmegye-határok megváltoztatására.

1946. április 11-én Mindszenty újra tiltakozott, amelyre azonban nem érkezhetett válasz, mert *ad acta* tették. A csehszlovákiai magyarság érdekében a hercegprímás tovább küldte leveleit és a párizsi békeszerződés aláírását követően két hónappal, 1947. április 24-én újra azt kéri a pápától, hogy ne alakítson ki önálló egyház-

⁸⁶ E levelek dátumai: 1964. február 18. – 1964. szeptember 8. – 1966. szeptember 30. – 1968. május 17. – 1968. július 31. – 1971. március 31. Szövegüket és elemzésüket lásd Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor: *A Szabadság térről Washingtonon át a Vatikánba – és vissza. Mindszenty József bíboros, prímás, esztergomi érsek követségi levelezése az Apostoli Szentszékkel, 1956–1971.* Budapest, 2016, /VERITAS Könyvek 4./, 164., 243–247., 490–494., 503sk., 613sk., 648skk. („Prímási jogköre a trianoni határokon kívüli területek fölött” c. alfejezet.) Az egyes levelek szövegeit lásd ugyanebben a kötetben.

⁸⁷ 1972. december 30-án kelt az első levele, amelyben nincs szó a területi illetékességről, hanem arról, hogy „*e kinevezés során a magyar hívek érdekeire figyelemmel lenni és számukra a magyar nemzetiségű alkalmas papok közül jó főpásztorokat választani kegyeskedjék.*” Szövege latin nyelven megjelent Somorjai Ádám OSB: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása 1971–1975. Tanulmányok és szövegközlések.* Pro manuscripto, Romae, 2007, 198. – Az idézett rész megtalálható: Mészáros István: *Mindszenty-leveleskönyv. Gondolatok a bíboros leveleiből, 1938–1975.* Budapest, 1997, 77–78., 405. sz. – A fogalmazványt a Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára őrzi, régi jelzetei: Bgy. Priv. Lev. 1; Bgy 44 (latin), ill. Bgy. Priv. Lev. 3. és Bgy 58. (Magyar nyelvű tervezet Zágón Józsefnek, Rómába.) – 1973. február 5-én kelt második levele, melyben arra kéri a pápát, hogy vegye le a napirendről a szlovákiai egyházmegye-határok ügyét. Latin szövege megjelent Somorjai Ádám OSB: *Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása 1971–1975...* 200–201. A fogalmazványt a Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára őrzi, régi jelzetei: Priv. Lev. 1. és Priv. Lev. 10.

⁸⁸ Ennek forrásos kutatása még várat magára, mert a vatikáni levéltárakat ez írás készítésekor XII. Piusz pápa 1958. október 9-én bekövetkezett halála napjáig lehet kutatni.

megyét az Esztergomi Főegyházmegye dél-szlovákiai részéből. A választ ismét Tardini írta alá 1947. június 30-án. A levélben biztosította az esztergomi főpásztort, hogy Csehszlovákiából nem érkezett ilyen kérelem az Apostoli Szentszékhez és – hivatkozva a korábbi, sok éven át tartó tárgyalásokra – azt ígérte, hogy a kérdésben megfelelő információk kérése után körültekintően fognak eljárni. 1947. június 9-én Mindszenty anyagi terheinek könnyítése ügyében fordult ismét a pápához, s bár az augusztus 4-ei keltezésű válasz tervezete még érdemi információt tartalmazott, ezt Tardini általános hangvételűre javította. Mivel Mindszenty még mindig illetékesnek tartotta magát az Esztergomi Főegyházmegye Csehszlovákiában élő papjai és hívei mostoha sorsának figyelemmel kísérésében, ezért 1947. június 12-én, alig három nappal az előző levelét követően, Drahos János helynök aláírásával a pápa közbenjárását kérte a csehszlovák püspököknél. Választ Tardini aláírásával 1947. június 30-i dátummal kapott.

Miután számos levelével „bombázta” a Vatikánt, valamint a szövetséges hatalmak vezetőit és főpapjait, de azokkal semmilyen eredményt nem ért el, 1947. augusztus 27-én a lemondását lebegtette meg; az eredetileg hosszú, majd rövidebbre vett választ 1947. november 5-én ismét Tardini írta alá, és helytállásra buzdította őt.

A vizsgált periódusunkban, amelyre elérhetőek a vatikáni források, érdemben további döntésre nem került sor, Mindszenty legközelebb a budapesti amerikai misszióból – hat levelében – tért vissza a témára, majd 1972-ben és 1973-ban Bécsből, a Pázmáneumból. A Vatikánban, úgy tűnik, figyelemmel voltak az esztergomi főpásztor érzékenységre, és ezért haláláig nem bolygatták a témát. Azt követően azonban, 1977-ben Nagyszombatot érseki széki rangra emelték.⁸⁹

FÜGGELÉK

Összeállításunkban nem vizsgáltuk Mindszenty ismételt tiltakozó leveleit, amelyeket az Apostoli Szentszékhez küldött a Dunától északra fekvő egykori esztergomi területeken történt azon atrocitások miatt, amelyeket a csehszlovák hatóságok a túlnyomórészt katolikus vallású magyar anyanyelvű lakosság ellen követtek el. Prímási tisztségére hivatkozva ugyanígy járt el az egész csehszlovák (szlovák) államterületen élő magyar nemzetiségű hívek védelmében. Dolgozatunkban ezeket terjedelmi okokból nem vizsgálhatjuk, de később visszatérünk a részletes elemzésre. A Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának levéltári anyagában az 1945. november 8. és 1948. május 7. közötti periódusra vonatkozóan az alábbi leveleit találtuk e témában:

⁸⁹ Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy ez volt az egyetlen szempont. Nagyszombat/Trnava érseki rangra emelésének vizsgálata azonban nem tárgya dolgozatunknak, már csak azért sem, mert még várni kell a vonatkozó vatikáni levéltári anyag kutatásának engedélyezésére.

Műhely

1945

- 1945. november 8-án kelt nyomtatott (kör)levél,
- 1945. november 15-én kelt nyomtatott (kör)levél.

1946

- 1946. február 7-én kelt levél, amelyben följelenti Jozef Straka katolikus papot, aki a pozsonyi iskolaügyi bizottság katolikus részlegének igazgatója;
- 1946. május 21-én abban az ügyben, hogy az Apostoli Szentszék a kassai egyházmegye helyzetét átmenetileg Csárszky/Carsky József/Jozef apostoli kormányzó-i kinevezésével rendezte;
- 1946. szeptember 20-án nyilatkozatban tiltakozott az Egyesült Államok Katolikus püspökei budapesti képviselőjénél. A nyilatkozat megjelent az Apostoli Szentszék félhivatalos lapjának szeptember 29-30-i számában;
- 1946 novemberében a szentszéki magyar követségen keresztül táviratot küldött, továbbá a csehszlovákiai magyarok megmentése érdekében Esztergomban 1946. december 14-ére datált háromoldalas angol és francia nyelvű kiáltványt küldött a Vatikáni Államtitkárságra;
- dátum nélküli levelében tízezer pozsonyi magyar nevében tiltakozott az ellen, hogy megtiltották a város összes templomában a magyar nyelv használatát;
- 1946. december 14-i dátummal a magyar katolicizmus nevében angol és francia nyelvű kiáltványt küldött;
- 1946. december 22-én újabb kiáltványt küldött, amelyben leszögezte: Magyarország katolikusai főpapjaikkal együtt kötelességüknek érzik, hogy nyíltan és nyilvánosan segítségért kiáltsanak rokonaik vére érdekében.

1947

- 1947. január 5-én, az elkövetett jogfosztások jegyzékével;
- 1947. január 9-én a zsidók deportálásához hasonlította a magyarok erőszakos elhurcolását „ősi ezeréves földjükről az úgynevezett Szudéta-vidékre”;
- 1947. január 12-én Mindszenty beszámolt a pápának a kárpátaljai helyzetről és Romzsa Tódor, a 2001-ben majd boldoggá avatott püspök meggyilkolásáról;
- 1947. január 31-én küldött olasz nyelvű táviratában ezt megerősítette;
- 1947. február 6-án ismét XII. Piuszhoz folyamodott, kérve magyar papok küldését „abba a tartományba” (értsd: Csehországba);
- 1947. május 10-én tiltakozott a reszlovakizáció ellen.

1948

- 1948. május 7-én Madarász István kassai püspök és a kassai és rozsnyói egyházmegyék magyarországi részei ügyében jelentkezett.

ÁDÁM SOMORJAI OSB

CHANGES IN ECCLESIASTICAL JURISDICTION IN THE STATE TERRITORIES NORTH OF THE DANUBE REGAINED CZECHOSLOVAK CONTROL, 1945–1949

Based on Vatican documents

József Mindszenty was informed by his vical general in Czechoslovakia two weeks after he has taken possession of his see in Esztergom, 2nd October 1945, that the Holy See, by letter of the Internuntiate in Prague - after authorization of Mons Tardini of the Holy Congregation for Extraordinary Ecclesiastical Affairs -, has taken away the jurisdiction on the territories of the Esztergom Archdiocese belonging politically again to Czechoslovakia, i. e. the major part of his Archdiocese. He has protested in the Vatican and the protest was repeated twice: personally and with a letter drawn and dated in Rome. He was informed that the Holy See does not want to change the boundaries of his Archdiocese. Mindszenty did not give up and has written one letter in 1946, four letters in 1947. In one of his letters, he threatened with his resignation. The respective documents found in the Archives of the Holy Congregation for Extraordinary Ecclesiastical Affairs are published first in this essay. This correspondence preceded his six letters from the American Embassy of Budapest, and, again, two letters from Pazmaneum, Vienna, after 1971. Mindszenty was on the defence of his major part of the Archdiocese during his life.

A LOVAGKIRÁLY MÚLTJA ÉS JELENE

Európa és Magyarország Szent László korában.

Szerk. Bárány Attila – Pósnán László. MTA TKI, Debrecen, 2017, 247 o.

I. László királyunk trónra lépésének 940. és szentté avatásának 825. évfordulója alkalmából a 2017. évet Szent László évnek nyilvánították. Azt gondolhatnánk, hogy Szent László királyunk uralkodásáról, a korabeli Magyar Királyság bel- és külpolitikai helyzetéről már mindent elmondtak, amit érdemes tudni, de a 2017. május 11–12-én Debrecenben *Európa és Magyarország Szent László korában* címmel megrendezett tudományos konferencia előadásai és az erre alapozó, általunk ismertetett tanulmánykötet rácáfol. A könyv az MTA-DE Lendület „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport támogatásával jelent meg.

A tanulmánykötetben szereplő tizenhárom tanulmány reprezentálja a kutatás jelenlegi állását és annak legújabb eredményeit. A szerzők alapos, ugyanakkor szerteágazó betekintést nyújtanak az általuk kutatott szegmensekbe és a feldolgozott forrásokba. Rámutatnak arra, hogy mennyire sokrétűen lehet Szent László uralkodásához és korához közelíteni; ezért a recenzens véleménye szerint a mű tökéletesen illeszkedik a legújabb történeti kutatások sorába.

A kötet kivitelezése és szerkesztése igényes. A szerkesztők a tanulmányokat egy-egy lábjegyzetekkel látták el, és külön figyelmet szenteltek az általuk használt rövidítések ismertetésére. A szerzők lendületes, könnyen olvasható stílusa miatt a publikációk tudományos értékükből és jelentőségükből nem veszítenek; sőt, a magyar történelem eme korszaka iránt érdeklődők számára is megismerhetővé és elérhetővé válnak a legújabb kutatási eredmények.

E könyvismertetés megírásakor a recenzens nem törekedett a tanulmányok részletes bemutatására. Legfontosabb célkitűzésként azt határozta meg, hogy betekintést nyújtson a szerzők által kutatott szegmensekbe, az általuk felvetett kérdésekbe, felkeltve ezzel az olvasó figyelmét a témára és a kötet teljes tartalmára.

Az emlékévként megrendezett konferencia két plenáris előadással indult. Orosz István akadémikus a Szent László-kori Európáról, Zsoldos Attila akadémikus pedig az akkori Magyarországról beszélt. Ezeknek az előadásoknak az írott változata hangolja rá az olvasót a kötet témájára.

Orosz István *Európa Szent László korában* című tanulmánya „kézen” ragadja az olvasót, és végigvezeti a magyarországi viszonyok és állapotok megértéséhez szükséges európai változásokon. Tanulmányában felvázolja a 11. században és a 12. század első évtizedeiben lejátszódó változásokat, amelyek nem csak a világi politikában, de a demográfiában, a gazdaságban, a társadalomban, az egyházban és a kultúrában is végbementek. A tanulmány végére az olvasó megismerkedik Szent László korának változó Európájával. A demográfiai növekedés ütemével, a mezőgazdaságban és az iparban tapasztalható forradalmi változásokkal, a középkori

városokkal. Ezekkel az információkkal felvértezve léphet be az olvasó a korabeli Magyarország történeti kontextusába.

Zsoldos Attila *Magyarország Szent László korában* című értekezésének első részében felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy miért is nehéz a Magyar Királyság állapotát jellemezni egy adott korszakban. A buktatók ismertetése után az olvasó elé tárja célját, megindokolva, hogy miért csak közigazgatási és társadalomtörténeti kérdésekre koncentrálnak. Ezekben belül a Szent László kori megyék számát és működését, valamint a korabeli társadalomban feltűnő új jelenségeket (mint például a nemeseknek nevezett előkelők csoportjának megjelenését vagy a kóborlást) veszi górcső alá. A közigazgatásban és a társadalomban bekövetkezett változások megismerése után joggal merül fel a kérdés az olvasóban, hogy Árpád-házi királyunk miből fedezte a változásokból fakadó kiadásait? Milyen jövedelmekből tudta megtölteni kincstárát és ellátni népes kíséretét?

Weisz Boglárka *A királyi hatalom gazdasági háttere a 11. századi Magyarországon* című tanulmányából megtudjuk, hogy a 11. században a királyi hatalom pénzügyi bázisát a különböző jogcímen beszedett vámok, adók, bírságok, valamint a pénzverés adta. A kincstár bevételeit növelték a nemesércbányák, valamint a sóbányák. A szolgálónépek által termelt javakat az uralkodók felélték. Mindezekon felül a kincstárba került, és ezáltal az uralkodó kiadásait fedezte pl. az ispánoktól járó ajándék, a külföldi uralkodóktól vagy a pápától kapott ajándék. Vajon kinek és milyen ajándékot hozhatott magával III. Boleszláv, amikor Magyarországra érkezett? A választ a recenzens elhallgatja, hogy az olvasó maga leljen rá a tanulmány elolvasása során.

Thoroczkay Gábor *Szent László és az egyház* című munkájából az 1070–1090-es évek magyarországi egyháztörténetén túl megismerheti az olvasó a korábbi szakirodalom, illetve a szerző álláspontját például az egyházi menedékjog vonatkozásában. A tanulmány utolsó részében az 1083. évi szentté avatások indítékairól és céljáról olvashatunk.

Veszprémi László *Zarándokok és zarándoklatok a 11. századi Magyarországon* című publikációja a Magyar Királyságon áthaladó jeruzsálemi zarándokúton kalauzolja végig az olvasót. Útitársként az olvasó mellé szegődik néhány név szerint is ismert és hazánk területén áthaladó zarándok, mint például Meinwerk, a paderborni püspök. A „zarándokút” végén a szerző levonja a következtetését, mely szerint a zarándokokként Magyarország területén megforduló apátok, püspökök, történetírók, költők híreket hoztak és vittek az uralkodói és főpapi központokból. Ez is jelzi a zarándoklatok kapcsolatteremtő és kapcsolatépítő jelentőségét.

Ha már a zarándokok hozzák és viszik a híreket, felmerül a kérdés: milyenek is látja/látta Szent Lászlót és hazánkat a Nyugat?

Csákó Judit *Szent László uralkodása a nyugati elbeszélő hagyományban* címet viselő tanulmánya László királyunk uralkodásának két évtizedéről hírt adó német, ausztriai, francia, itáliai, cseh, lengyel forrásokat fog vattatóra. Az európai hagyományban megőrzött magyar események nyomait keresi, és ezekre ráelve a kritika

eszközével élve elfogadja vagy elutasítja az így nyert információt. A nagyívű tanulmány egy tágabb kutatás részét képezi, melynek célja, hogy a 11–12. századi magyar történelem külhoni elbeszélő forrásaihoz egy kritikai kézikönyv készüljön.

Bradács Gábor *Szent László alakja a középkori német és cseh történetírásban* című publikációja témáját tekintve szorosan kötődik Csákö Judit tanulmányához. Azonban a szerző jelenlegi vizsgálódásának középpontjában kizárólag az 1077 és 1095 közötti magyar történelem eseményei, illetve a Szent László alakját ismertető történetírói alkotások állnak. A vizsgálódásba bevonja még a 11. és 16. század között a német és cseh nyelvű területeken, latin és német nyelven keletkezett, elbeszélő jellegű történeti forrásokat is. Ezekre alapozva vizsgálja meg, hogy milyen előzményekre támaszkodnak a saját Szent László-képük kialakításában. Hogyan értékeli László király külpolitikáját és egyházszerkezési tevékenységét. Történt-e a kortársi beszámolóktól kezdve egészen a 16. század elejéig bármiféle változás Szent László megítélésében? Az olvasó oly szerencsés, hogy a tanulmány elolvasása során valamennyi, a szerző által megfogalmazott kérdésre választ kap.

Bagi Dániel *Szent László Gallus Anonymus gesztájában* címet viselő írásának középpontjában Gallus Anonymus történeti elbeszélése áll. A geszta érdekessége, hogy öt magyar királyról – Szent Istvánról, Orseoló Péterről, Salamonról, Szent Lászlóról és Könyves Kálmánról – többé-kevésbé részletesen számol be. A szerző szerint a gesztában felbukkanó magyar királyok közül László jelenléte a leginkább érthető, hiszen ő Lengyelországban született, és ennek, valamint ott tartózkodásának emlékét eleveníti fel és örökíti meg a geszta írója. Hogy mennyire híven a valósághoz, azt a szerző a kritika eszközével élve, a geszta szövegelemzése során mutatja be az olvasónak.

Font Márta *A Kijevi Rusz és nyugati szomszédai Szent László korában* című értekezésével a nemzetközi porondra lépünk ki. Az írás a 11. század második felébe kalauzol el minket, a Kijevi Rusz működését és felépítését ismerteti a Jaroszlav fiak és unokák uralkodásának tükrében. Bemutatja a királyok szomszédos országokban uralkodó rokonait és az azokkal fenntartott kapcsolatokat. Foglalkozik a Rusz fejlődésének szerepével és jelentőségével a német–római császár és a pápa konfliktusában, valamint László királyunk ruszbeli kapcsolataival.

Körmendi Tamás *Szent László király horvátországi hadjárata és előkészületei* című tanulmánya révén az olvasó megismerheti az 1091. évi horvátországi hadjárat előkészületeit és körülményeit. A szerző górcső alá veszi a Szlavónia korai hovatarozásáról szóló, meghatározónak számító elképzeléseket is. Bemutatja a zágrábi püspökség alapítási évével kapcsolatos álláspontját, és ennek tükrében ismerteti a hadjárat körülményeit, elhelyezve azokat a korabeli magyar állam külpolitikájában.

Bárány Attila *Magyarország, Bizánc és a Nyugat a 11. század végén* című tanulmánya arra a feladatra vállalkozik, hogy a hagyományos nemzetközi kontextustól némiképp eltávolodva, a dél-itáliai normannok Bizánc elleni inváziójának tükrében vizsgálja meg Magyarország nemzetközi helyzetét. László királyunk

déli, balkáni irányú politikáját, a Bizánci császársággal való kapcsolatait olyan szemszögből elemzi, ami teret engedhet a korszak fajsúlyosabb európai konfliktusainak vizsgálatára is. Ugyanis az investitúra-háborúk mellett Európa másik fő „játszmája” a Balkánon zajlott. Ahhoz, hogy László külpolitikáját az olvasó megérthesse és ítéletet tudjon róla alkotni, meg kell ismernie, valójában milyen helyet foglalt el a magyar külpolitika László korában a fentebb vázolt diplomáciai kontextusban. A tanulmány végén az olvasó szeme előtt kirajzolódik egy olyan koordináta-rendszer, melyre ha felkerülnek az adott korszak főszereplői, a köztük lévő viszonyok és kapcsolatok átláthatókká válnak. Az értekezés tartalmilag jól felépített és áttekinthető. A bizonyítások és álláspontok könnyen követhetők, érthetők, annak ellenére, hogy rendkívül adatgazdag írást olvashatunk.

Pósán László rendkívül érdekes írással – *Időjárési viszonyok, éhínségek és járványok a 11. században és a 12. század első felében* – jelentkezik a kötetben. Az első sorok olvasása közben néhány pillanatra megrémülünk az élénk tolongó rengeteg évszámtól és adattól. De ez az érzés hirtelen ellillan, mert az olvasó elé sorakozó adatokból váratlanul könnyed és szórakoztató, mégis magas szintű tudományos értekezés körvonalai bontakoznak ki. Ennek köszönhetően bepillantást nyerünk a 11. század és a 12. század első felében élt őseink életkörülményeibe, és meglepődve olvashatjuk például, hogy 1010–1011 telén Konstantinápolynál befagyott a Boszporusz, Mezopotámiában a Tigrisen, Egyiptomban pedig a Níluson jégablak jelentek meg. És még ennél is izgalmasabb adatra bukkanhat az olvasó, ha kézbe veszi és elolvassa a tanulmányt.

Tózsá-Rigó Attila *A 11–12. század fordulója, a kereskedelmi forradalom mint korszakolási lehetőség kezdete* című – s egyben a kötet utolsó – írásában Dietrich Gerhard ún. „Régi Európa” koncepcióját vizsgálja. Vajon mennyiben tekinthető a középkori kereskedelmi forradalom korszakhatárnak az európai történelemben?

Összeségében elmondható, hogy a tanulmánykötet igényesen szerkesztett mű. Témájának köszönhetően nemcsak a szakavatottak számára nyújt betekintést a legújabb kutatásokba és felfedezésekbe, hanem egyetemi hallgatók, középiskolai tanárok, vagy a történelem iránt érdeklődő „laikusok” számára is könnyen érthető és néhol még szórakoztatónak is mondható tanulmányokat közöl. A recenzens véleménye szerint a szerzők hatalmas forrásanyagon alapuló kutatásokat végeztek az általunk ismert témákban. A kötetben bemutatott kutatási eredmények az újdonság erejével hatnak, és új ismeretekkel gazdagítják tudásunkat. Éppen ezért ez a színvonalas kötet megérdemelt volna zárásként egy idegen nyelvű összefoglalót, hogy ne csak a hazai közönség számára legyen elérhető a benne megjelenő novum, hanem a nemzetközi kutatás számára is.

Prezenszki Erzsébet

A HIDEGHÁBORÚ ÉRTELMEZÉSE MAGYAR SZEMMEL

Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Osiris Kiadó – MTA TK, Budapest, 2019, 397 o.

A hidegháború története, kialakulása és eseményei hosszú évtizedek óta képezik viták tárgyát. Maga a fogalom George Orwellhez köthető, de Benard Mannes Baruch tőzsdéspekuláns, akinek tőzsdei ügyletei idézhették elő az 1929-es New York-i tőzsdei összeomlást, használta először. Népszerűségét azonban Walter Lippmann amerikai politikus-írónak köszönhetjük, aki a hidegháborús konfliktust két vak dinoszaurusznak egy gödörben zajló viaskodásához hasonlította. A hidegháború története, az ahhoz vezető folyamatok, konfliktusok, majd a bipoláris rendszer felbomlása számos tudományterület – politológia, nemzetközi kapcsolatok története, diplomáciatörténet, közgazdaságtan, jog – művelőjét készítette tudományos elemzésre. Az elmúlt évtizedekben több, a hidegháború történetével foglalkozó magyar nyelvű munka is született. Gondoljunk Borhi László, Rainer M. János, Kecskés D. Gusztáv, Baráth Magdolna, Földes György összefoglaló kutatási eredményeire, de a felsorolás korántsem teljes.

Békés Csaba szintézise ebbe a sorba illeszkedik bele, hiszen harminc év kutatási tapasztalatait összegzi, és ad egyben önálló értelmezést. A könyv alapvetően a levéltári forrásokra alapozva elemzi Magyarország helyzetét a hidegháború idején, miközben azt a kelet-közép-európai országok, Kína és a Szovjetunió, illetve a Szovjetunió és a nyugati hatalmak kapcsolatrendszerébe (értelemszerűen elsődlegesen az amerikai–szovjet kapcsolatokra fókuszálva) helyezve vizsgálja. A szerző célja a könyv megírásával az volt, hogy a szovjet blokk nemzetközi viszonyait elemezze a már kutatható elsődleges levéltári források alapján, de a legfontosabb – és ez egyben a könyv legnagyobb erénye –, hogy az eddig ismert és az újonnan feltárt források alapján egy komplex és újszerű értelmezést adjon a hidegháború történetének. Ezt mutatja, hogy a könyvben a szerző mintegy negyven, a hidegháború történetéhez kapcsolódó elméleti újítását, saját értelmezését olvashatjuk, ami minket is arra készítet, hogy a szerző által felvázolt téziseket és magyarázatokat tovább gondoljunk.

Békés Csaba a kötetet 11 fejezetre osztotta, amihez egy elméleti bevezető tartozik. Ebben részletesen kifejti azokat a téziseit, amelyek a hidegháború újszerű értelmezését tartalmazzák, így megadja számunkra az értelmezési keretet is.

A szerző legnagyobb elméleti újítása, hogy a hidegháború történetére vonatkozóan új periodizációt javasol. A hagyományos periodizációval szemben azt hangsúlyozza, hogy a hidegháború klasszikus, korai irracionális szakasza 1953-ban befejeződött, és átadta helyét az enyhülés korai időszakának, amit az 1956-os lengyelországi válság és a magyar forradalom megszakított. Tézisét logikusan, a források alapján mutatja be, imponáló intellektuális érveléssel, a levéltári források és a szakirodalom biztos ismeretével. Abból indul ki, hogy a két nagyhatalom (az

Egyesült Államok és a Szovjetunió) 1953 után jutott arra a felismerésre, miszerint egy újabb világháború mindkét fél számára a biztos pusztulást eredményezné, vagyis nem lenne megnyerhető, így az aktív külpolitikát kezdeményező új szovjet vezető (Hruscsov) is egyre inkább az enyhülésben, a nagyhatalmak közeledésében vált érdekeltté. A szerző szerint az 1945–1953, illetve az 1953–1991 közötti két időszak a mindvégig fennálló antagonizmusok ellenére alapvetően különbözött egymástól, de a hidegháború irracionális időszakához képest 1953 után az *„antagonizmus és a kooperáció elemei mindvégig párhuzamosan és folyamatosan jelen voltak”*, és a kényszerű együttműködés szükségessége tette lehetővé a nagy hidegháborús konfliktusok (berlini válság, kubai válság) rendezését.

Ezzel szemben a hagyományos periodizáció szerint a hidegháború történetében az 1962-es kubai válság hozott fordulópontot. A kubai válság ugyanis ráirányította a figyelmet arra, hogy a két szuperhatalom a saját nagyhatalmi érdekeit követ, így a nyugati szövetségeseknek és a keleti csatlósoknak egyaránt periférikus szerep jutott, a „legjobb esetben” is csupán az események követésének „gyorsaságában” vehették fel a versenyt a „nagyokkal”. 1962 után azonban alapvető változások kezdődtek a nemzetközi kapcsolatokban, a nyugati nagyhatalmi rendszer is átalakult; De Gaulle 1962-ben megkötötte az eviani szerződést az algériaiakkal, így lezárta a francia politikát 1954-től megterhelő algériai válságot (amibe az amerikaiak és a szovjetek egyaránt beavatkoztak), és 1963-ban kiegyezett az NSZK-val, miközben megvétózta a britek integrációs törekvéseit. 1964-ben felvette a diplomáciai kapcsolatot a Kínai Népköztársasággal és aktív keleti nyitási külpolitikát kezdeményezett, ami 1966-ban látványos francia diplomáciai aktivitáshoz vezetett. Ezzel párhuzamosan a Kínai Népköztársaság és a Szovjetunió közötti konfliktus is egyre inkább nyilvánvalóvá vált, és a hatvanas évek végén fegyveres konfliktushoz vezetett a két kommunista nagyhatalom között. Ez utóbbival és ennek a keleti blokk országaira gyakorolt hatásaival a szerző nem igazán foglalkozik.

Békés Csaba tézise szerint a hidegháború történetében az igazi fordulópontot az 1953-as év jelenti, de azt is bemutatja, hogy 1962 után nemcsak Nyugaton, hanem a kelet-közép-európai szatelliták körében is a nyugtalanság vált meghatározóvá (a lengyelek ennek nyíltan hangot is adtak), ami a román különutas külpolitikát is jobban érthetővé teszi. Meglátásom szerint a nemzetközi kapcsolatok történetében az igazi fordulat a hatvanas években következett be, és ennek az 1962-es kubai válság egy szimbolikus dátumát jelenti. Az esemény alapvető hatással volt a Nyugat–Nyugat közti kapcsolatokra (pl. a kubai válság érezhetően hatással volt a francia–német közeledésre, ami az Élysée-szerződés megkötéséhez vezetett), a Kelet–Kelet közti, illetve a kelet–nyugati viszonyra, miközben az 1953–1956 közötti időszak inkább próbálkozásként volt értelmezhető, és a magyar forradalom nagyon hamar megszakította az enyhülés folyamatát. Erre majd csak a hatvanas években kerülhet sor, amikor az 1961-es és 1963-as bécsi diplomáciai konferenciák megeremtik és megerősítik a nemzetközi kapcsolatok új jogi kereteit. Meglátásom szerint tehát a hidegháború időszakának értelmezéséhez a hagyományos kronológiai megosztás

inkább alkalmas, de ez nem jelenti azt, hogy Békés Csaba periodizációja ne lenne elfogadható, bár tézisei sokak számára vitathatók. Nem számol azzal, hogy az 1962-es válság (még ha abban nagyon sok propagandisztikus elem is volt) valóban „sokkélmenyt” jelentett minden józanul gondolkodó vezető számára, és óhatatlanul az egyéni/nemzeti érdekek érvényesítésének felismerését eredményezte Keleten és a Nyugaton egyaránt. Az 1962 után kezdődő időszak 1991-ig tartott, és az alábbi szakaszokra osztható: 1962/63–1968, 1969–1975, 1975–1979, 1980–1985, 1985–1988, 1988–1991. Ehhez képest a hidegháború klasszikus időszaka 1945–1962 közöttre tehető, aminek korai irracionális szakaszát jelentette az 1945–1953 közötti időszak, majd az 1953–1956 közötti „kis enyhülés”; ezt az 1957–1962 közötti „békés egymás mellett élés” követte, amit a szerző a hruscsovi aktív külpolitika időszakaként értékel.

Békés Csaba másik nagyon fontos tézise a „válság” (berlini blokádnak, koreai háborúnak, berlini válságnak, vietnami háborúnak, kubai rakétaválságnak, afganisztáni háborúnak, Kína és Tajvan konfliktusának) és a „pszeudoválság” (a szovjet blokk összes belső válságát ide érti) fogalmának szétválasztása, ami jobban érthetővé teszi számunkra az 1956-os magyar forradalom reális értékelését. Teljesen egyetérthetünk azzal, hogy a két blokkon belüli konfliktusok nem jelentettek valódi válságot, mivel azokat mindkét oldal a saját keretein belül (ennek jó példája a magyar forradalom és a szuezi válság), egymással párhuzamosan „rendezte”. A könyv egyik legizgalmasabb fejezete a magyar forradalom és a szovjet külpolitikai döntéshozatal értelmezése. A szerző imponáló forrásismerettel elemzi a magyar forradalom történéseit, és arra a következtetésre jut (egyébként helyesen), hogy a forradalom győzelmének valójában nem voltak meg a reális nemzetközi feltételei, ami nem jelenti azt, hogy a forradalmárok hősiességét és önfeláldozását kétségbe vonjuk.

Békés Csaba realista szempontból elemzi a nemzetközi kapcsolatok történetét. Ezzel magyarázható az, hogy a Varsói Szerződés 1955-ös létrejöttét alapvetően pozitívan értékeli, mivel az lehetővé tette, hogy a Szovjetunió és a szatelliták kapcsolata formalizálódjék, a „kézi vezérlést” fokozatosan felváltsa a multilaterális együttműködés, a szovjet hadsereg és titkosszolgálat közvetlen ellenőrzése pedig egy bonyolultabb politikai-diplomáciai-gazdasági együttműködésnek adja át a helyét. E vonatkozásban az 1953-as periodizációs dátum jobban megállja a helyét, de azt inkább a Szovjetunió és az európai szatelliták kapcsolatrendszerében lehet értelmezni.

A könyv másik nagyon izgalmas fejezete a magyar külpolitika lehetőségeinek elemzése, amit a szerző az ún. „Kádár-doktrína” fogalmával fejez ki, és a Hruscsov 1964-es leváltása utáni kádári megnyilatkozásokból vezet le. A hatvanas évektől kezdve a magyar külpolitika egyre nagyobb lehetőséggel rendelkezett, és 1961–1973 között Péter János külügyminiszter fokozatosan tágította a magyar diplomácia mozgásterét. Az enyhülés melletti elköteleződés (a helsinki folyamat támogatása) a magyar politika alaptételévé vált.

A nyolcvanas évek eleje fordulóponthozott a magyar külpolitikában, illetve Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatában. Az ország egyre inkább megengedhette azt, hogy önálló véleményt hangoztasson a kelet–nyugati kapcsolatokban, és az egyre rosszabb egészségi állapotban lévő Brezsnyev mindinkább „elengedte” az akkorra már lényegesen nagyobb nemzetközi tekintélynek örvendő magyar pártvezető kezét. A magyar külpolitika a nyolcvanas évek felében jutott el lehetőségei határához, és ebben a nemzetközi tényezők, a keleti blokkon belüli erjedés, illetve a belső kényszerek együttesen szerepet játszottak. Békés Csaba ugyanakkor nem idealizálja a hidegháború végének magyar külpolitikai eseményeit, azokat továbbra is komplex összefüggéseiben elemzi és helyezi el a nemzetközi kapcsolatok rendszerében.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Békés Csaba korrekt, szakmailag igényesen megírt, könnyen olvasható és jól átgondolt könyvet írt. Bár elméleti megállapításaival (különösen a hidegháború periodizációjára vonatkozóan) vitatkozhatunk, logikai érvelése, a nemzetközi kapcsolatok realista-pragmatista megközelítése ugyanakkor meggyőz minket téziseinek helyességéről. Könyve nemcsak egyszerű szintézis, hanem egy harmincéves szakmai munka eredménye, valódi összegzés, amit nem hagyhatunk figyelmen kívül, ha a hidegháború történetével kívánunk foglalkozni. Ezt az érzést erősíti a gazdag bibliográfia is, amely segítséget nyújt abban, hogy egy-egy kérdésben további ismereteket szerezzünk. A kötet annak a „levéltári forradalomnak” az eredménye, ami lehetővé tette, hogy a korábban szigorúan titkosan kezelt iratok széles körben elérhetővé váljanak. Ebben Békés Csabának és az általa alapított Cold War History Research Centernek úttörő szerepe van. Könyve alpmunkaként értékelhető, ezért úgy vélem, nem hiányozhat senkinek a polcáról. Abban pedig reménykedjünk, hogy a magyar változatot egy angol nyelvű kiadvány is követni fogja, így a szerző tézisei a szélesebb nemzetközi tudományos körforgásban is elterjednek.

Garadnai Zoltán

MAGYAR–NÉMET TÖRTÉNETEK

Ritter György: *Hazáink. Német és magyar kényszermigrációs sors a második világháború utáni Magyarországon*. Napkút Kiadó, Budapest, 2018, 369 o.

Az 1945 utáni magyarországi kényszermigráció történetének egyik sajátos fejezetébe pillanthatnak be azok, akik Ritter György – módszerében ritkának számító – bilingvális könyvét veszik kézbe. A témához való közeledése kapcsán erendően felvetődik a kérdés, hogy a második világháború utáni német és magyar kényszermigrációs történetekről megtudhatunk-e újat és többet, mint amit a

magyarországi németek kitelepítéséről az eddigi kutatások feltártak. A hazai németiség történetének kutatására ugyanis már a rendszerváltást megelőzően születtek kísérletek, jóllehet a jogfosztások történetének átfogó feldolgozása csak ezt követően bontakozott ki. A kutatások első eredményei korán, nem sokkal 1989 után megjelentek, ezek közül Erdmann Gyula, Tilkovszky Lóránt és Tóth Ágnes munkáit kell kiemelnünk. A hazai és a külföldi kutatási lehetőségek egyre inkább kiszélesedtek, ennek gyümölcseként a 2000-es évektől több fontos könyvet is közreadtak. A magyarországi németek 1946. évi kitelepítéséről és visszaköltözési kísérletéről 2008-ban például egy átfogó munka jelent meg.¹ A témában hazai és nemzetközi viszonylatban is mérvadó kutatásokat végző Tóth Ágnes történész könyvét azért kell megemlítenünk, mivel nemcsak a kitelepítésből hazatért magyarországi németek visszaemlékezéseit adja közre. Munkája a jogfosztások történetét részletes történelmi kontextusba helyezi, az interjúkat pedig – Ritter Györgyhöz hasonlóan – elemzi. Nem mehetünk el szó nélkül amellett sem, hogy a fent említett szerzőkön kívül megjelent egy fiatal és agilis történészi generáció, amely a magyarországi németek történeteit helyezte különböző vetületekben vizsgálódásai középpontjába.

A fenti rövid és valójában szelektív historiográfiai vázlattal a recenzens arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy az általunk ismertetett könyv csak érintőlegesen tartalmazza a témában született alapmunkák lényegre törő summázatát. Mindez azért is kívánatos lett volna, mert segítette volna az olvasó tájékozódását a magyarországi németiség migrációs történeteinek elhelyezésében. A recenzens fontosnak tartja felhívni a figyelmet, hogy például olyan alapmunka maradt ki a téma feldolgozásából, mint Gerhard Seewann professzornak a magyarországi németek történetéről írt monográfiája.² Nem segíti a téma kontextusba helyezését a bibliográfia hiánya sem, amelyből pedig tájékozódhatnánk a kurrens szakirodalomról. Hozzá kell tennünk, hogy mindez a recenzens ilyenkor szokásos „információgyűjtését” sem segíti, aki így csak a némileg zavaró kétnyelvű, szöveg végi lábjegyzetektől tájékozódhatott. A szerző mentségére szól, hogy a könyv bevezető tanulmánya bemutatja a korabeli politikai környezetet, sőt részletesen is taglalja a jogfosztás, a kitelepítés és a kényszmigráció általa használt fogalmait.

A könyv – amelyet a szerző leginkább a történelmi esszé műfajába sorol be, tekintettel arra, hogy munkája nem pusztán történelmi tanulmány, hanem több tudományág (a történettudomány, a szociológia és a pszichológia) módszereire épít – a recenzens olvasatában valójában három egységből áll össze. Az első a *Telepítések és telepítettek I. (1944–1950). Migráció és kényszmigráció Magyarországon* címet viselő, igen rövidre sikerült bevezető tanulmány, amely tág keretek-

¹ Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest, 2008.

² Gerhard Seewann: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. Marburg, 2012, valamint magyar fordítása: *A magyarországi németek története*. Budapest, 2015.

ben mutatja be a kényszermigráció kapcsán hozott legfontosabb döntéseket és azok következményeit. Első olvasatra a téma szakértőjétől ennél hosszabb tanulmányt vártunk volna. Az előszóból azonban kiderül, hogy az első és a második rész valójában a bevezető tanulmány, ami tartalomjegyzéki megjelenésében kevésbé szerencsésnek és félreérthetőnek sikerült.

A recenzens a fejezet néhány apró, de mégis fontos, a tartalmi jelentést és megértést befolyásoló (félre)értelmezésre hívna fel továbbá a figyelmet. Az első közülük még az előszóban található, ahol a szerző úgy fogalmazott, hogy az elűzések és jogfosztások során a hatalom által „érdemesnek tartott” elemek jutottak földhöz. Fontos azonban látni, hogy például szlovák–magyar viszonylatban a Felvidékről elűzött csehszlovákiai magyarok a magyar hatalom (értsd alatta: koalíciós kormányzat) szemében nem számítottak „érdemesnek”, különleges státusúaknak, ahogy ezt a szerző megfogalmazása sugallja. Természetesen lehettek és bizonyára voltak, akik gyorsabban és kedvezőbb helyen jutottak termőföldekhez, mint sors társaik, általánosítás azonban az esetükben sem tehető. Ezenkívül a telepítések több tízezres létszámát célszerű nem „elemek”-nek nevezni, hanem rétegnek vagy csoportnak. Szintén apró pontosítással élne a recenzens, amikor az egyes jogszabályokat idézi a szerző. A Szlovák Nemzeti Tanács 1945. február 27-én kelt 4/1945. számú rendelete például a magyar kormánnyal egykor „kollaboráns” felvidéki német, magyar és szlovák személyeket egyszerűen „hazaárulóknak” titulálta, függetlenül attól, hogy annak volt-e bármiféle valós alapja. Mindez nyilvánvalóan ürügynek számított mindegyik érintett kormányzat kommunikációjában céljaik elérésére, azaz a kollektív büntetés elvének alkalmazására. Ezért célszerű a kifejezések és értékítéletek miatt az idézőjel használata, ami annak látszatát is kizárja, hogy a szerző azonosul egyik vagy másik fél álláspontjával. Nincs ez másként a magyar földreform-rendeletre történő hivatkozásnál sem. A németek kitelepítésének kérdése pedig köztudottan azért volt fontos, mivel a csehszlovák–magyar lakosságcsere folytán egyre kevesebb kiosztható földterület és ingatlan állt rendelkezésre az amúgy is többirányú migrációval sújtott és gazdasági gondokkal küzdő Magyarországon.

A második fejezethez érve Ritter György egy Buda környéki község, Solymár szemszögén keresztül mutatja be a történeteket *Telepítések és telepítettek II. Migráció és kényszermigráció a Pilis-völgyében, különös tekintettel Solymárra (1940–1950)* címmel. Mint ilyen, a szerző helytörténeti kutatásainak összegzését adja a témában, jóllehet már az elején leszögezi, hogy a kötet nem helytörténeti munka. Ezen keresztül megismerhetjük az első fejezetben vázolt események lokális (régiónbeli) vetületeit és azt, hogy az elbeszélők számára mit jelent(ett) és milyen hazaképpel szolgál(t) Solymár.

A kötet harmadik része az *oral history* módszerére építve sorra veszi a szerző által készített és válogatott interjúkat, szám szerint hat történetet. Némi félreértésre adhat azonban okot, hogy ez utóbbi – amúgy a könyv magvát jelentő – rész nem kapott fejezetszámot. Mindazonáltal a tanúk egyéni stratégiáját (életútját) és a csa-

ládok sorsát prezentáló rész nagyon jó érzékkel megválasztott címeket tartalmaz, amelyeket a szerző érthető módon interjúalanyaitól „kölcsonzött”. Mindez nemcsak az olvasó kíváncsiságát ébreszti fel, hanem körvonalazza az egyéni sorsokat (megéleltörténeteket), sőt az elemzések útján az interjúalanyok egyedi interpretációinak összevetésére is teret enged. Ezért az interjúk a levéltári dokumentumokon túl – és azokat kiegészítően – a kötet megkérdőjelezhetetlen fontosságú forrásait jelentik. A szerző az általa készített interjúkon keresztül jól érzékelteti, hogy a történet szereplőiben valójában három haza-kép jelent meg Solymár vonatkozásában. Ez pedig annak függvénye volt, hogy a telepítéseket melyik csoport (a helyi, tehát solymári, illetve a felvidéki vagy a mezőkövesdi matyók) nézőpontjából szemléljük.

Budaörs, Szigetújfalu, Solymár – csak néhány azon települések közül, amelyek németiségéről és az őket ért jogfosztásokról a monográfiákon kívül a közelmúltban tanulmányok, disszertációk és könyvek jelentek meg. A recenzens véleménye szerint éppen ez az a lokális szint, ahol a sok-sok egyéni emlékezés, kis résztörténet megírásával rekonstruálható a magyarországi németek jogfosztásának története, ami továbbmenve pedig viszonyítási alapot teremt az emlékezéshez.

Összefoglalóan elmondható, hogy azon alapkérdésünkre, miszerint e könyvből megtudhatunk-e újat a hazai németiség történeteiből, a válasz egyértelműen igen. Az itt bemutatott kötethez hasonló munkák érdeme, hogy jól illusztrálják: sok-sok mozaikból, egyéni emlékezés-történetekből állhat össze a magyarországi németek és a kitelepítések emlékezetkultúrája. Minden ilyen irányú kutatás nemcsak segíti a helyi társadalmak történetének megismerését, hanem a múlt feldolgozásával lehetőséget teremt a lokális közösségtudat, az identitás újra megtalálására és nem utolsósorban megerősödésére.

Kiss András

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Kiadványinformációk

Kiadványtulajdonos: A Magyar Országos Levéltár (1923–1946, 1968–2011, 2012–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára), közben a Levéltárak Országos Központja (1954–1967)

Első évfolyam: 1923

Megjelenés: Évi négy füzet két kötetben (1923, 1929–1933), egy kötetben (1924–1928, 1934–1935), évi egy kötet (1936–1939, 1946, 1954–1961, 1983, 1987, 1990–2003, 2008–2010, 2012–), összevont évfolyamok (1940/1941, 1942/1945, 1973/1974, 1977/1978, 1980/1981); évi két szám (1962–1972, 1975–1976, 1979, 1982, 1984–1986, 1988–1989, 2004–2007, 2011)

A megjelenés szünetelt 1947–1953 között.

Kiadó: 1954–1995 között az Akadémiai Kiadó, korábban és utóbb a Magyar Országos Levéltár, 2012-től a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Előfizetés, korábbi számok: Előfizetés és a korábbi számok megvásárlásával kapcsolatban érdeklődjön az lk@mol.gov.hu vagy az l.balogh.beni@mnl.gov.hu e-mail címen

A korábbi évfolyamok, valamint az 1923–2004 közötti Mutatók digitalizált változatai a világhálón is elérhetőek:

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mltk_leveltari_kozlemenyek/

A Magyar Nemzeti Levéltár nemzetben gondolkodik és cselekszik. A család, a lakóhely és a közösség, tágabban a nemzet közössége fogja össze és erősíti az egyén identitását. Mindhárom szint (család, lakóhely és nemzet) történetének legfontosabb őrzőhelye a levéltár. A múzeum tárgyak őrzőhelye, a levéltár történeteké. Egyetlen tárgy sem képes a története nélkül identitásképző és -megtartó lenni. A „Szent Korona” mint a nemzet egységének jelképe sem maga hordozza a történetét, hanem a hozzá kapcsolódó levéltári forrásokon keresztül. Nemzeti identitást a levéltári dokumentumok nélkül nem lehet megtartani, sem erősíteni.

Mikó Zsuzsanna - Szabó Csaba

A pártállami rendszer 1956. október végi összeomlását a gazdaság rendkívül súlyos válsága előzte meg. A gazdaságirányítási rendszer felülvizsgálatáról, a gazdasági vezetésről és a marxista politikai gazdaságtan kérdéseiről 1956 tavaszától a Petőfi Körben már igen élénk diskurzus folyt. A viták során sokakban megerősödött az elgondolás, hogy a gazdasági fejlődés korábbi iránya nem folytatható, és az irányítás rendszere radikális átalakításra vár.

Kiss András

Kétségtelen, hogy a levéltárak szerepe világszerte változik. Ebben a grandiózus átalakulásban a levéltáraknak az élen kell járniuk a saját jövőjük érdekében, hogy képesek legyenek irányítani azt, és ne veszítsenek teret. Mivé válhat a levéltáros szakma a jövőben? [...] A levéltárak elsődleges feladata (a közigazgatási funkció mellett) a kutatás, a kutatás támogatása és az oktatás lesz a megőrzendő és digitalizálendő gyűjtemények szaporítása mellett.

Hegedűs István